АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

Библиотека
ЗНАКОВИ

Књига 12

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
Др Мирослав Перишић

Издавач: Андрићев институт – Одјељење за историју
Рецензенти: Проф. др Алексеј Тимофејев, Др Горан Милорадовић

Алексеј Исајев
Артјом Драбкин

ВЕЛИКИ ОТАЏБИНСКИ РАТ
22. јун 1941 – 9. мај 1945.

Превод на српски језик
Игор Ђукић

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2025.

САДРЖАЈ:

ВРЕМЕ ТИТАНА ... 11

НА ПУТУ У РАТ ... 21
Пакт Молотов-Рибентроп ... 21
Битка на Халхин-Голу ... 38
Почетак Другог светског рата ... 43
Совјетско-фински рат 1939–1940. године ... 47
Реформа и модернизација наоружања Црвене армије ... 50
Настанак плана „Барбароса“ ... 57
„Али обавештајци су тачно извештавали!“ ... 66
Последњи месец мира ... 68
21. јуна 1941. године ... 71

ДВАДЕСЕТДРУГИ ЈУНИ ... 77
Операције немачких диверзаната ... 77
Почетак инвазије ... 80
Снаге сукобљених страна ... 85
Прве тенковске битке ... 88
Брестска тврђава ... 92
„Речено нам је да је рат почео...“ ... 96

БИТКА НА ГРАНИЦИ ... 103
Предаја Гродна ... 103
Тенковске битке ... 104
Губитак Минска ... 111
Пробој јединица Западног фронта из окружења ... 116
Резултати Битке на граници ... 119

ПРВО РАТНО ЛЕТО ... 121
Битка за Могиљов ... 122
Стабилизација линије фронта код Смоленска ... 125
Деловање вишег руководства СССР-а ... 126
Мобилизација ... 128
Суђење командантима Западног фронта ... 129
Ситуација на фронтовима ... 131
Битка за Смоленск ... 133

ОДБРАНА КИЈЕВА ... 139
Борбе на Стаљиновој линији ... 139
Борбе на непосредним прилазима Кијеву ... 146
Кијевски „котао“ ... 150
Битка за Дњепропетровск ... 160

БИТКА ЗА МОСКВУ ... 165
Припрема Москве за одбрану ... 166
Москва под опсадом ... 183
Новембарска немачка офанзива на Москву ... 186
Резултати битке за Москву ... 197

„РЖЕВСКА КЛАНИЦА“ ... 203
Ржевско-Вјаземска офанзивна
операција 1942. године ... 203
Операција „Зејдлиц“ ... 208

ОДБРАНА ОДЕСЕ И СЕВАСТОПОЉА ... 211
Битка за Одесу ... 211
Први јуриш на Севастопољ ... 216
Катастрофа Кримског фронта ... 224
Други јуриш на Севастопољ ... 230

БИТКА ЗА ЛЕЊИНГРАД ... 245
Лењинград у плану „Барбароса“ ... 245
Лушка линија ... 245
Талински поход ... 251
Блокада ... 261

Невски педаљ ... 270
Тихвинска и Љубанска офанзивна операција ... 272
Пропаст 2. ударне армије ... 278
Издаја генерал-потпуковника А.А. Власова ... 281
Борбе на језеру Ладога ... 284

БИТКА ЗА АРКТИК ... 287

ХАРКОВСКИ „КОТАО“ ... 295
Барвенковско-Лозовска операција ... 295
Мајска офанзива Црвене армије ... 297
Катастрофа код Харкова ... 303
Летња битка за Ржев ... 307
Битка код Ржева у августу-септембру 1942. године ... 314
Операција „Марс“ ... 317

СТАЉИНГРАДСКА БИТКА ... 327
План операције „Блау“ ... 327
Наредба „Ни корака назад!“ ... 329
Стратешки значај Стаљинграда ... 331
Бомбардовање 23. августа ... 338
Први јуриш на град ... 343
Други напад на град ... 345
Трећи јуриш на град ... 348
Последња офанзива Немаца ... 350
Операција „Уран“ ... 353
Пораз Паулусове 6. армије ... 360
Завршетак операције „Прстен“ ... 365
Резултати Стаљинградске битке ... 367

ПРОБИЈАЊЕ БЛОКАДЕ ЛЕЊИНГРАДА ... 369

БИТКА ЗА КАВКАЗ ... 375
Борбе за превоје ... 385
Кубански мостобран ... 390

КУРСКА БИТКА 402
Формирање Курске избочине 402
Планови зараћених страна 415
„Цитадела“ 421
„Кутузов“ 442
„Румјанцев“ 443

БИТКА ЗА УКРАЈИНУ 454
Дњепарска ваздушно-десантна операција 457
Ослобођење Кијева 460
Корсун-Шевченковска операција 462
Ослобођење Западне Украјине 470

ДЕБЛОКАДА ЛЕЊИНГРАДА 472
Повлачење Финске из Другог светског рата 477

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРИМА 482

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ 489
И ЦЕНТРАЛНЕ ЕВРОПЕ 489
Јашко-Кишињевска операција 490
Ослобођење Југославије 494
Битка код Будимпеште 507
Битка код језера Балатон 523
Ослобођење Чехословачке 527

ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕЛОРУСИЈЕ И БАЛТИКА 533
„Багратион“ 537
Ослобођење Прибалтика 555

БИТКА ЗА НЕМАЧКУ 559
Висла-Одерска операција 559
Црвена армије и немачки цивили 579
Операција „Солстицијум“ 585
Јуриш на Кенигсберг 587

ПАД БЕРЛИНА 597
Силовски висови 606
Последњи јуриш 617
Застава победе над Рајхстагом 626
Агонија Трећег Рајха 630

ПРЕКО ГОБИЈА И ХИНГАНА 635
Манџуријска операција 638
Курилска десантна операција 651

ЦЕНА ПОБЕДЕ 659
Стаљин као врховни командант 659
Хитлер као војсковођа 662
Најбољи командант Великог отаџбинског рата 664
Губици у Великом отаџбинском рату 667

ВРЕМЕ ТИТАНА

У руској историји, Велики отаџбински рат 1941–1945. заувек ће остати време титана. Ти људи који су бранили слободу и независност наше Отаџбине били су титани, чак и ако себе нису видели као такве. Велике ствари се, као што је познато, виде из даљине, а сада, седам деценија касније, можемо јасно да оценимо подвиг наших очева, дедова и прадедова. Ипак, тешко нам је да замислимо стварност сукоба милионских армија индустријске ере, када је развој војних технологија достигао невиђене висине, а њихова употреба на бојном пољу колосалне размере. Почетком 21. века, упркос континуираном напретку у развоју средстава за уништавање, оружани сукоби су, на срећу, ограничени. Војници и команданти Црвене армије су, напротив, живели у условима сталне смртне опасности, када је смрт сабораца била уобичајена. Нико се није могао сматрати апсолутно безбедним – ни генерал ни редов, јер је смрт могла да вреба свуда и у сваком тренутку.

Застрашујући напади из ваздуха чак и на позадинске железничке станице, тешке артиљеријске гранате које пристижу наизглед ниоткуда, неочекиване експлозије мина и „изненађења“ које је поставио непријатељ. Снајперисти, који су постали легенда у савременим локалним ратовима, били су само један од многих фактора у биткама Великог отаџбинског рата, и далеко не најзначајнији. Метак испаљен из снајперске пушке

само је једна у низу опасности, далеко иза 100-килограмских граната тешких хаубица и 500-килограмских авионских бомби. У великим биткама, и ветеран са прве линије фронта, и штабни официр, и интендант, и војни инжињер, могли су да упадну у „котао“ и нетрагом нестану.

Велики отаџбински рат трајао је три године, десет месеци, шеснаест дана, двадесет сати и један минут. Или, другачије речено, 46,5 месеци; 202.42 недеље; 1.418 дана; 34.032 сата; 2.041.920 минута. Али, на фронту је стање сталне смртне опасности трајало, чинило се, бескрајно, будући да рат са немачким Вермахтом – најјачом армијом на свету, није био једнократни, краткотрајни напор воље, за који је готово свака особа способна, већ је захтевао дуготрајну мобилизацију свих физичких и психичких снага, до крајњих граница, па и више од тога. Борба са немачком војном машином изнова је терала на превладавање нељудског умора због нових битака, јуриша, копања ровова и исцрпљујућих пешадијских маршева. Огромна већина војника Великог отаџбинског рата нису били тенкисти и пилоти, већ пешадинци, и они су гинули много чешће од представника других родова војске.

Вишедневни маршеви постали су саставни део живота војника. Понекад су морали да препешаче и до шездесет-седамдесет километара дневно по земљаним путевима и беспућима. При томе, пешадинци су, поред оружја, морали да носе спаковани шињел, руксак, гас-маску, шлем, ашов, теренску торбу и три-четири футроле са муницијом. Упркос страшном умору, чак и у кратким периодима затишја између борби, војници Црвене армије готово да нису имали времена за спавање – до зоре су морали да копају ровове да би се сакрили од гра̀да врелих гелера и оловног пљуска митраљеских рафала.

Управо су обични војници и млађи команданти Црвене армије на својим плећима изнели терет рата са нацистичком Немачком, победили наизглед непобедиви Вермахт и на јуриш заузели немачку престоницу. Међутим, не може се рећи да су титани Новог доба имали среће са описом њихових подвига. Како је совјетски историчар М.Н. Покровски проницљиво приметио још 1920-их: *„Историја је политика, окренута у прошлост."* У СССР-у је Велики отаџбински рат постао део државне идеологије, што је неизбежно довело до одређене „плакатности" у његовом опису. Већ 17. јула 1941. године, непуних месец дана после немачке инвазије, Генералштаб је послао групе официра у активну војску ради проучавања искустава првих борби са Вермахтом. Врло брзо се писање историје рата поделило на два правца. С једне стране, успеси совјетског оружја на фронту постали су средство пропаганде, уливајући веру у победу. С друге стране, критичка анализа прошлих војних операција омогућила је да се у будућности не понављају раније направљене грешке и да се траже нови начини и методе борбе против непријатеља. Због својих циљева, прва категорија литературе је свима позната – брошуре са пропагандном верзијом догађаја требало је да буду доступне сваком грађанину Совјетског Савеза. Друга категорија је, напротив, остала доступна само уском кругу војних професионалаца и штампана је са печатом „тајно".

У послератним годинама, осим у пропагандне сврхе, на садржај широко доступних радова посвећених догађајима 1941–1945. почеле су да утичу „командантске" претензије оних њених учесника који су у то време заузимали висок положај у совјетској партијској и државној хијерархији. Да би угодили властодршцима, историчари су вештачки уздизали или, обрнуто, вешто заташкавали поједине догађаје, што, наравно, није

најбоље утицало на веродостојност и објективност објављених књига и чланака. На пример, од далеко не најуспешније епизоде Великог отаџбинског рата – тенковског контранапада код Прохоровке, створена је слика прекретнице у Курској бици, пошто је совјетски лидер Н.С. Хрушчов био члан Војног савета фронта на том правцу, а значај једне од несумњиво херојских и вредних пажње, али ипак сасвим обичне епизоде рата – одбране Мале земље код Новоросијска, био је претерано преувеличан, јер је ту војевао као политички комесар, са војним чином пуковника, будући генерални секретар Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза, председник Президијума Врховног совјета СССР-а Л.И. Брежњев. Зато је народ почео да измишља мрачне шале, у којима је један ратни ветеран другом говорио: *„Док сам ја бранио Малу земљу, ти си се крио у Стаљинграду“*, или: *„Шта је Велики отаџбински рат? – Локална епизода битке за Малу земљу.“* Током Брежњевљеве „ере стагнације“, када је маршал А.А. Гречко постао министар одбране СССР-а, земља је такође научила доста о бици на Кавказу. У периоду 1942–1943, нови начелник војног одељења командовао је армијама које су се борile код Туапсеа и Краснодара. Зато су шестотомна „Историја Великог отаџбинског рата Совјетског Савеза: 1941–1945.“, објављена током Хрушчовљевог периода на власти, и дванаестотомна „Историја Другог светског рата 1939–1945“, која је објављена за време његовог наследника Брежњева, била изузетно идеологизована, „лакирана“ и непотпуна дела.

У совјетској историјској литератури, ћутања и пропусти су били присутни у покривању свих периода Великог отаџбинског рата, разликовали су се само разлози за појаву ових „белих мрља“. Тако је период пораза 1941–1942. био боље описан од друге половине рата,

због већег интересовања јавности за њега. Док су, говорећи о периоду пораза, совјетски историчари покушавали да „сакрију“ неке од њих, дотле су, када су писали о победничким годинама Црвене армије 1944–1945, пропуштене прилике и локални успеси непријатеља били прећуткивани. Једна од најдраматичнијих и најкрвавијих страница потпуно је истргнута из званичне хронике ратних година – вишемесечне позиционе битке за Ржев са главним снагама немачке Групе армија „Центар“ 1942–1943. Зато су стихови чувене песме Александра Твардовског – „Убијен сам код Ржева“ остављали чудан осећај после читања. С једне стране, Ржев је интуитивно доживљаван као град на линији фронта, али, с друге стране, огромна већина совјетских грађана није имала информације о било каквим значајним војним операцијама око њега. Скривајући Ржевску битку дуги низ година од знатижељних очију, совјетски историчари су направили неопростиву грешку, како у односу на људе који су у њој учествовали, тако и у односу на историју рата у целини.

Објективност, барем на нивоу историјског знања совјетске ере, сачувале су само студије и збирке докумената недоступних широком кругу читалаца, класификованих као „Тајно“ и „ЗСП“ – „За службену употребу“. На пример, четворотомна књига „Операције Совјетских оружаних снага у Великом отаџбинском рату 1941–1945.“, објављена крајем 1950-их, богата је статистичким материјалом и непријатним оценама појединих одлука командира и заповедника. Књиге попут „Операције...“ биле су намењене наставницима и студентима војних академија – будућим командантима којима је била потребна најпоузданија историја победа и пораза Црвене армије. Биле су по много чему испред свог времена и стилски блиске савременим историјским истраживањима. Радови којима је био огра-

ничен доступ обично нису били преоптерећени „руководећом и усмеравајућом улогом партије“ и прилично поуздано су описивали развој догађаја у биткама. Међутим, претежно образовне функције значајно су умањивале вредност ових књига као историјских дела. Пре свега, ово се тиче готово потпуног заборава теме о губицима које су претрпеле совјетске трупе. А управо губици су најважнији критеријум за процену интензитета борбених дејстава, обучености трупа и исправности одлука које доноси команда.

Још један озбиљан недостатак „поверљивих“ историјских дела је опис деловања Вермахта, јер се по правилу заснивао искључиво на подацима совјетске обавештајне службе, а пропусти и грешке су неизбежни у борбеној ситуацији. Поред тога, један од проблема у проучавању почетног периода рата и даље је недовољан број сачуваних докумената Црвене армије. О стварним подвизима наших пешадинаца, артиљераца и тенкиста често морате да сазнајете из немачких „криегстагебух“ (борбених дневника) и „гешихта“ (историја јединице). Поред тога, током совјетске ере, размену информација на међународном нивоу међу бившим противницима ометао је Хладни рат између Совјетског Савеза и западног света. При томе, на Западу је о свакој немачкој дивизији објављена књига која описује њен војни пут, често писана на основу архивске грађе. Западну историјску литературу у СССР-у и совјетске поверљиве радове у иностранству користили су стручњаци за војну историју, али у изузетно ограниченом обиму.

Војно-историјска истраживања о Великом отаџбинском рату, означена као поверљива и недоступна широкој публици, била су од животне важности за свима доступну литературу, иако пропагандно оријентисану. Осим тога, ове књиге су писали они који су из прве руке упознали рат: 22. јуна 1941. године код Бре-

ста бивши начелник штаба 4. армије Западног фронта, генерал-пуковник Л.М. Сандалов, бивши начелник штаба 2. гардијског коњичког корпуса, генерал-мајор М.Д. Грецов и други искусни штабни официри Црвене армије. Ипак, недоступност тајних и ЗСП радова имала је погубан утицај на ове радове и њихове ауторе, јер их је лишавала пажње и контроле јавности. То је довело до тога да су у „ери стагнације" оваква истраживања о историји рата била практично обустављена. Тако је обустављено издавање „Збирке борбених докумената Великог отаџбинског рата", после тома који говори о догађајима из октобра 1941. на Брјанском фронту. Због постојања затворених архива, наставак издавања ових зборника могао би дати озбиљан подстицај научним истраживањима.

После распада Совјетског Савеза, заједно са комерцијалним фантастичним акционим филмовима и љубавним романима, домаћи читаоци су се упознали са још једним популарним жанром на западном тржишту књига – разоткривањем историјских „митова". На удару су биле и познате војсковође, почев од маршала победе Георгија Жукова, а и „народни хероји" Александар Матросов и Зоја Космодемјанска. Ипак, најистакнутији представник овог правца био је „Ледоломац" и друге књиге које је под псеудонимом Виктор Суворов написао совјетски војни обавештајац В.Б. Резун, који је пребегао у Велику Британију на врхунцу Хладног рата. Њихова главна идеја је да је до катастрофе 22. јуна 1941. дошло због тога што је Стаљин планирао да заузме европске државе како би у њима успоставио комунистички режим, а Хитлер је само за две-три недеље предухитрио агресију Црвене армије. После информативног вакуума совјетских година и намерног потискивања трагедије почетног периода рата, теорије сличне онима изнетим на стра-

ницама Суворовљевих књига пустиле су дубоке корене у свести читалачке публике, иако дела бившег обавештајца и његових следбеника, који су се прославили књигама скандалозних наслова и ништа мање скандалозног садржаја, нису ништа друго до забавне и вешто изведене мистификације. Сваки појединi „доказ“ који наводе аутори ових „студија“, после детаљнијег разматрања, изгледа као кула од карата која се руши од најмањег дашка ветра.

Ако су у СССР-у постојале препреке за рад са главним архивским документима о историји Великог отаџбинског рата, који се чувају у Централном архиву Министарства одбране у Подољску код Москве, данас, када су оне практично уклоњене, напредак историјске науке све је уочљивији. Појавио се низ књига о Курској бици, које детаљно описују борбе током једне од кључних битака Другог светског рата, чију праву историју још увек мало ко зна. У Русији, па чак и на Западу, о биткама на Курској избочини обично се суди на основу мемоара совјетских војсковођа, „испегланих“ у складу са званичном верзијом. Међутим, раније поверљива документа, која су последњих година постала доступна истраживачима, осветљавају праву слику херојских и страшних битака врелог лета 1943. године. Вјазма, Стаљинград, Харков, Севастопољ, Керч, битка за Немачку и заузимање Берлина – све више великих битака изучено је у складу са савременим нивоом историјског знања. Министарство одбране је пре неколико година поставило на интернет електронске базе података „Меморијал“ и „Подвиг народа“, које садрже податке о совјетским војницима који су погинули, умрли и нестали током рата, као и информације о одликованим борцима.

Истовремено, стварни догађаји из времена титана умногоме и даље остају „непознати рат“, у чијем је

опису истина тесно испреплетена са фикцијом, а стварни подвизи са пропагандним измишљотинама. Историја рата се редовно искривљује у филмовима и телевизијским филмовима, укључујући и оне финансиране из државног буџета и приказане у ударним терминима на државној телевизији, као што су епски филмови Никите Михалкова „Егзодус" и „Цитадела", скандалозни филм „Копилад", и популарне међу гледаоцима серије „Казнени батаљон". У таквим филмовима, Црвена армија је представљена као крдо слабоумних војника, гоњено и убијано од стране специјалних јединица које су их спречавале да се разбеже, зверски окрутних безбедњака и генерала. Наши људи на екрану испадају гори од странаца – Немаца. Ако допустимо да совјетске војсковође нису осећале моралну одговорност за животе који су им поверени, ипак је имало смисла чувати људске животе, барем из чисто практичних разлога. Ако дивизија, армија, фронт данас претрпи велике губитке, ко ће се онда борити сутра, ослобађати нове градове, заслуживати ордење и успињати се на лествици каријере? Чак и такви несумњиви креативни успеси као што су „Звезда", „У августу 44-е…." и „Брестска тврђава" не могу да промене стање, на општем фону досадних и бесмислених филмова о рату у савременој руској кинематографији.

Болан утисак оставља и манипулација историјским чињеницама и коришћење Хитлерове пропаганде у европским земљама и неким бившим совјетским републикама које су постале независне државе, подстицана од стране власти. Парламентарна скупштина ОЕБС-а – Организације за европску безбедност и сарадњу – усвојила је 2009. специјалну резолуцију у којој су Трећи рајх и Совјетски Савез подједнако оптужени за избијање Другог светског рата. Али, није СССР бомбардовао Велику Британију, Француску, Белгију, Норвешку,

Холандију, Пољску, Југославију, Грчку и друге државе, заузео пола Европе, а у освојеним земљама изградио концентрационе логоре, где је, према последњим проценама, умрло око 7,5 милиона људи. Индикативне су озлоглашена кампања демонтаже споменика Војнику-ослободиоцу у Талину, поворке ветерана летонских СС трупа, постављање споменика СС казненим јединицама у Летонији и Естонији. Очигледно, ово је директан пут не ка ревизији околности уласка балтичких држава у састав Совјетског Савеза 1940. године, већ у ревизију победе над Хитлером 1945. године.

Књига коју држите у рукама није само хроника битака које су одлучивале судбину Великог отаџбинског рата, већ до данас први покушај да се напише неидеологизована, објективна и поштена историја ратних година, да се на нови начин проучи наизглед добро познати догађаји и да се представи целокупна грандиозна панорама 1941–1945. у свој њеној правој трагедији и величини. Захваљујући наредби министра одбране Руске Федерације број 181 од 8. маја 2007. године о скидању тајности са докумената Црвене армије и морнарице током рата, аутори су имали прилику да се упознају са низом вредних архивских материјала који раније нису били доступни историчарима. Поређење совјетских података са ратном документацијом Вермахта похрањеном у немачким и америчким архивама омогућило је стварање потпуне слике о војној конфронтацији без преседана у људској историји, која је однела десетине милиона живота и надуго одредила судбину света, у којој је наша Отаџбина успела да опстане и извојује Велику Победу.

НА ПУТУ У РАТ
Пакт Молотов-Рибентроп

Историја споразума између Совјетског Савеза и Трећег Рајха, познатог као Пакт Молотов-Рибентроп, почела је неколико година пре датума његовог потписивања – 23. августа 1939. године.

У Немачкој је 16. марта 1935. године, две године пошто је Хитлер дошао на власт, усвојен „Закон о стварању оружаних снага" – „Gesetz über den Aufbau der Wehrmacht". Историјски гледано, реч „Вермахт" (Wehr – „оружје, одбрана, отпор" и Macht – „снага, моћ; ауторитет, утицај", „војска") у државама немачког говорног подручја означавала је оружане снаге било које земље. Вермахт Трећег рајха састојао се од копнених снага, морнарице и ваздухопловства, на челу са одговарајућим руководећим органима – Врховним командама.

У септембру исте године, 1935, Радничко-сељачка Црвена армија је проводила велике маневре у Кијевској области. На вежбама совјетских трупа биле су присутне британске, француске и чехословачке делегације. Упркос бројним скептичним критикама странаца (посебно о тактици Црвене армије), Црвена армија је оставила општи повољан утисак на њих. Совјетски Савез је својим новим савезницима демонстрирао вредност своје војске као силе за одржавање стабилности на европском континенту. Појавила се могућност, на фону јачања Немачке, да се створи коалиција држава које јој

се супротстављају, да је заплаше понављањем сценарија из Првог светског рата, када је била принуђена да ратује на два фронта. Стога је поглед француских и чехословачких лидера био окренут ка Совјетском Савезу, због чега је закључен споразум о међусобној помоћи између СССР-а, Француске и Чехословачке.

Политичка ситуација у Европи почела је да се заоштрава у пролеће 1938. године. У ноћи 12. марта немачке трупе су ушле на аустријску територију, али је уједињење – аншлус две државе – протекло без инцидената. Аустријанац Јозеф Вимер се присећао: „*Улазак немачких трупа прошао је мирно. У то време у земљи је владала огромна незапосленост, па смо се надали да ћемо по доласку Немаца добити посао.*“ Друга по величини земља немачког говорног подручја и Хитлерова „мала домовина“ заправо је постала једна од немачких покрајина и, што је најважније, извор војника и официра за немачке оружане снаге. Тако је 45. пешадијска дивизија Вермахта, која је прва ушла у Варшаву септембра 1939. и Париз јуна 1940, а годину дана касније јуришала на совјетску Брестску тврђаву, формирана на основи 4. бечке дивизије аустријске армије.

Британци су се озбиљно плашили Великог рата. Прве бомбе са немачких дирижабла пале су на Лондон још у јеку Првог светског рата 1916. године. Током протеклих двадесет година, технологија ваздушних удара је увелико напредовала, а све ово време у Великој Британији је расла хистерија у погледу њихове ефикасности. Заиста, хемијско оружје је чинило могуће бомбардовање застрашујућим. Године 1934. Винстон Черчил је проценио губитке у првих десет дана бомбардовања Лондона и околине на 30–40 хиљада људи. Будућег британског премијера и министра одбране сигурно би тешко било назвати кукавицом и паничаром. Процене из 1936. су говориле да ће 150 хиљада Лондонаца

умрети за тих десет дана. У таквој ситуацији, спремност противваздушне одбране Магловитог Албиона имало је највећи значај. Међутим, јуришна авијација Краљевског ратног ваздухопловства и даље је била далеко од жељеног, и квантитативно и квалитативно. Британски премијер Невил Чемберлен је све то знао и сматрао је да насилно решење чехословачке кризе, која је избила септембра 1938, сигурно није најбољи избор. Као снажан и енергичан политичар, практично је сломио и француског премијера Едуара Даладијеа. Француска политика је ишла трагом британске. Француско друштво, као и британско, било је под утиском тешких губитака у Првом светском рату и није било одушевљено перспективом новог оружаног сукоба у Европи.

Формални повод за конфронтацију између Немачке и Чехословачке били су сукоби између такозваних судетских Немаца и чехословачких власти. Међутим, *„поновно уједињење немачке нације"* било је само површински разлог Хитлеровог интересовања за Судете. Независна и економски и војно јака чехословачка држава озбиљно је бринула немачке стратеге, јер би могла да постане згодна база за бомбардовање јужног дела Немачке. Уговор потписан 1935. између Француске, Чехословачке и СССР-а учинио је ову претњу веома реалном. Хитлер је био заинтересован и за развијени војно-индустријски комплекс свог суседа. Стога су Немци на политичком пољу на сваки могући начин надували судетско питање, а на војном плану припремили план за инвазију на Чехословачку, који је добио кодно име Fall Grün („Зелена варијанта"). Идеја ове операције била је једноставна: максимална концентрација немачких оружаних снага против Чехословачке и муњевито уништење њене армије.

Тежња да се по сваку цену одржи мир навела је британског и француског премијера Чемберлена и

Даладијеа да изађу у сусрет Хитлеру. Септембра 1938, уместо да је подрже као савезници, ултимативно су притискали владу Едварда Бенеша да преда Судетску област Немачкој. Ипак, страхови једних и планови других засад су били скривени од очију јавности. То је касније довело до рађања теорија о „усмеравању агресије на Исток“ и многих других. На овај или онај начин, раније склопљени уговори били су на снази у јавној политици. Заоштравање ситуације око Чехословачке изазвало је одговарајућу реакцију. У Совјетском Савезу мобилисано је 30 стрељачких и 10 коњичких дивизија. Авијација је стављена у стање приправности. Руководство СССР-а сматрало је неопходним да доследно испуни своје војне обавезе. Тако је 1914. године мобилизација руске царске армије постала један од значајних догађаја који су претходили избијању Првог светског рата. Наравно, Стаљин није знао са каквим пртљагом је авион са Чемберленом у њему полетео за Минхен 28. септембра 1938. године. Пртљаг страха од бомбардовања и сујете британског премијера био је експлозивна мешавина. Уз то, ускоро је морао да иде на изборе. Државник који није успео да реши кризну ситуацију могао би моментално да постане „политички леш“. Чемберлен је имао 68 година и било је мало вероватно да ће добити другу шансу да уради нешто велико у међународним пословима.

У главном граду Баварске Хитлер је одмах изјавио да је неопходно да се хитно нађе решење за кризу. У супротном, немачки лидер је запретио употребом силе већ 1. октобра. Фирер је једноставно надиграо Чемберлена и његовог француског колегу Даладијеа. На састанку нису биле присутне ни совјетска ни чехословачка делегација. Практично, Чехословачка је предата у замену за Хитлерово обећања да ће зауставити немачку експанзију после поновног уједињења са судетским

Немцима. Истовремено је створен и опасан преседан – Пољска и Мађарска су једна за другом износиле своје претензије на етнички хетерогене чехословачке територије. Нашавши се у међународној изолацији, Чеси су били приморани на уступке. Поред тога, и Словачка је прогласила независност. Ипак, најгоре је било то што је по Минхенском споразуму чешка војска изгубила своја гранична утврђења. Без њих, однос снага између чешких и немачких трупа није им давао никакве шансе да одбране своју територију. На крају је Трећи рајх у марту 1939. прогутао и преостали „огризак" који је остао од Чехословачке.

Сада се Минхенски споразум на Западу сасвим објективно оцењује као неуспех дипломатије и политике Велике Британије и Француске, који се само донекле може правдати војним разлозима. Штавише, у западном политичком лексикону реч „Минхен" је постала погрдно име, синоним за капитулацију и неуспех. Већ током Другог светског рата постало је јасно да су способности немачких оружаних снага биле у великој мери прецењене. Луфтвафе у септембру 1938. није имао моћ која је у Лондону приписивана Хитлеровом ваздухопловству. Број од 160 хиљада људи убијених у бомбардовањима није достигнут ни током пет година рата Велике Британије са Трећим рајхом. С друге стране, Минхенски споразум је дао Британцима још годину дана да се припреме за рат. Захваљујући томе, до лета 1940, када је почела легендарна Битка за Британију, противваздушна одбрана Магловитог Албиона постала је „тврд орах" за немачке пилоте.

Међутим, поред предности одлагања рата и коришћења настале паузе за модернизацију наоружања, Минхен је донео и политичке и војне губитке. Прво, војни и економски потенцијал Чехословачке је заправо поклоњен Хитлеру. Друго, Фирер је утвр-

дио своје мишљење о политичарима у демократским земљама као о „црвима“. Треће, последица мартовских догађаја 1939. године било је питање „индиректне агресије“, које је постало један од камена спотицања у будућим преговорима са Москвом. Најзад, последња и најважнија ствар са становишта историје пакта Молотов-Рибентроп јесте да је у очима совјетског руководства озбиљно нарушено повереље у Велику Британију и Француску као потенцијалне савезнике СССР-а.

Догађаји из марта 1938, који су означили неуспех Чемберленове политике у Минхену, изнудили су предузимање хитних мера. Велика Британија је 31. марта дала своје једностране гаранције Пољској, а нешто касније се придружила и Француска. Исте једностране гаранције 13. и 14. априла дате су Турској, Грчкој и Румунији. Формулација је гласила: „*Француска влада ће се сматрати обавезном да јој* (влади земље – *прим. аут.*) *одмах пружи сву помоћ која је у њеној моћи.*“ Већ 14. априла совјетском опуномоћеном представнику у Лондону И.В. Мајском, британски министар спољних послова Халифакс је директно рекао: „*Да ли би совјетска влада сматрала могућим да, као што су Енглеска и Француска учиниле у односу на Грчку и Румунију, истовремено дâ гаранције Пољској и Румунији?*“ Готово идентичан предлог добио је у Паризу и опуномоћени представник Јаков З. Суриц. Формулација је, додуше, била мало другачија. Французи су предложили да се договоре да би јој „*ако би се Француска нашла у сукобу рата са Немачком због помоћи коју би пружила Пољској или Румунији, СССР пружио хитну помоћ и подршку*“.

Поред обраћања совјетским опуномоћеницима, сутрадан, 15. априла, уследио је демарш британског амбасадора у Москви. Амбасадор Вилијам Сидс се састао са Литвиновом и директно му је поставио питање: „*Да ли се совјетска влада слаже да дâ изјаву за јавност?*“ Тако је

СССР-у недвосмислено понуђено да се придружи гаранцијама у случају агресије Трећег рајха. Као одговор, 17. априла формулисан је совјетски предлог да се закључи договор. Потписивање мултилатералних политичких, а још више војних савеза, у том тренутку је практично било немогуће. Стога је најреалнија варијанта био споразум између водећих европских сила који би давао гаранције фрагментима срушених империја и другим државама. Савезници су били задовољни и декларацијама, али Совјетски Савез је желео формални споразум. Штавише, Стаљина су првенствено занимале гаранције балтичким државама. У Летонији, Литванији и Естонији живело је много етничких Немаца, а совјетско руководство није искључивало развој догађаја по чехословачком моделу из марта 1939. године – капитулацију државе пред претњом употребе војне силе. Овај сценарио је назван „индиректна агресија". Улазак немачких трупа у балтичке земље довео би до формирања мостобрана опасног за Совјетски Савез, на свега неколико корака од Љењинграда, стварајући претњу не само „колевци револуције", већ и важном центру војне индустрије, и могућем заузимању морских „капија" СССР-а. За разлику од директне војне инвазије, таква „индиректна агресија" захтевала је јасно и прецизно формулисање споразума о узајамној помоћи.

Ситуацију је компликовало и међусобно неповерење. СССР је пред очима имао Минхенски споразум. Савезници су превише добро запамтили речи о светској револуцији које су не тако давно изговарали совјетски лидери и нису искључивали могућност да управо Стаљин може постати покретач „индиректне агресије". Русија је имала негативно искуство из 1915. године, када се земља нашла под главним ударом немачких трупа, изгубила велику територију, али није дошло до веће офанзиве на Западном фронту, упркос

претходно постигнутим договорима о употреби трупа. У лето 1939. СССР-у је понуђено да се укључи у рат, а да уопште нема чврстих обећања од стране савезника. Године 1942, током посете британског премијера Винстона Черчила Москви, Стаљин му је рекао: *„Британска и француска влада нису ни помишљале да се боре у случају напада на Пољску, већ су се надале да ће дипломатско јединство Енглеске, Француске и Русије уплашити Хитлера. Ми смо били сигурни да га то неће уплашити.“* Другим речима, совјетско руководство је 1939. било уверено да ће се морати ратовати. Наравно, није било баш згодно јавно признати прагматичан и са свих страна оправдан „ратни став“. Како год било, рат народу доноси жртву и патњу. Чак и ако је релативно кратак и победоносан. Стога је било неразумно народу рећи „хтели смо брз рат за вас“. Све ово је довело до измишљања легенде о свеопштој завери за изолацију Совјетског Савеза, која је постала званични совјетски став у послератним годинама. Одговарала је времену Хладног рата: тадашњи противници СССР-а су додатно демонизовани.

Други фактор су били догађаји на Далеком истоку. Британци и Французи нису хтели ни да чују за њих. Совјетски Савез, сходно томе, није инсистирао. Да би се разумела тежина овог уступка, довољно је рећи да су у јулу 1939. године већ беснеле битке на Баин-Цагану, на реци Халхин-Гол. Штавише, совјетски обавештајац Рихард Зорге је јављао из Токија: *„Преговори између Немачке, Италије и Јапана о војном пакту се настављају. У случају рата између Немачке и СССР-а, Јапан ће се аутоматски укључити у рат против СССР-а. У случају рата Италије и Немачке, са Енглеском, Француском и СССР-ом, Јапан ће се такође аутоматски придружити Немачкој и Италији.“* Према томе, не може се рећи да је совјетско руководство пока-

зало тврдоглавост и заузело непопустљиву позицију у преговорима. Постављени су сасвим реални захтеви. Решење проблема СССР-а на Далеком истоку није наметано савезницима, иако би, уласком у европски рат, Совјетски Савез у том тренутку аутоматски добио и други фронт против Јапана.

То су биле полазне позиције страна када је почело одбројавање дана и недеља до закључења пакта Молотов-Рибентроп. Не може се рећи да је у том тренутку закључење пакта било неминовно. Совјетски Савез је неко време заузимао једно од централних места у европској политици. Стаљин се потрудио да буде спреман за то. Дана 1. маја 1939. народни комесар спољних послова Литвинов могао се видети током параде на Црвеном тргу на подијуму Маузолеја недалеко од Стаљина. Ујутро 3. маја примио је британског амбасадора Вилијама Сидса. Чак и најпроницљивији совјетолог и кремљолог тешко да би посумњао да се нешто тајно спрема. Међутим, увече истог дана, Президијум Врховног совјета СССР-а издао је указ о именовању Вјачеслава М. Молотова на место народног комесара спољних послова уз задржавање места председника Савета народних комесара. Често се оставка Литвинова, Јеврејина по националности, и именовање Руса Молотова на његово место сматра уступком Немачкој. У ствари, Молотовљево именовање имало је шире значење јер је симболисало спремност совјетског руководства да започне преговоре „од нуле". Литвинов је имао раније преузете обавезе; Молотов није имао такав дипломатски терет.

У мају 1939. СССР и Трећи рајх нису имали жељу да ступају у било какве међусобне преговоре. Немачки амбасадор у Москви, гроф Вернер фон дер Шуленбург, већ 20. маја добио је оштру пацку од новоименованог народног комесара за спољне послове Молотова:

„Имамо утисак да немачка влада, уместо пословних преговора о економским питањима, води неку врсту игре; за такву игру нека тражи другу државу као партнера, а не владу СССР-а.“ Интерес две државе за зближавање и закључивање политичких споразума у то време био је раван нули. Штавише, 28. јуна Хитлер је чак наложио Фон дер Шуленбургу да обавести совјетску страну да *„нисмо заинтересовани за наставак економских преговора са Русијом“*. Било какво показивање наклоности према СССР-у током овог периода било је искључиво лична иницијатива амбасадора. Фон дер Шуленбург је био представник старе школе немачке дипломатије, која се залагала за миран суживот са Совјетским Савезом, упркос свим идеолошким противречностима између националсоцијалиста и комуниста.

Иницијатива за почетак преговора између СССР-а и Немачке дошла је са немачке стране. Понекад се као позив Хитлеру на дијалог наводи Стаљинов говор на 18. конгресу Свесавезне комунистичке партије (бољшевика), који је одржао 10. марта 1939, и у којем је прилично оштро оцењена политика Велике Британије и Француске. Међутим, то уопште није значило да је совјетски лидер показао наклоност према Немачкој. Напротив, Трећи рајх, Јапан и Италија су у Стаљиновом извештају јасно названи „блоком агресивних држава“. Касније је званичник немачког министарства спољних послова др Јулијус Шнуре недвосмислено изјавио да је Хитлер крајем јула 1939. одлучио да *„преузме иницијативу у вези са Совјетским Савезом“*. То потврђује и саветник немачке амбасаде Густав Хилгер, тврдећи да је Фирер у то време желео да *„преузме иницијативу у успостављању међусобног разумевања са Русима“*. Шнуре је 26. јула у име свог шефа Јоахима фон Рибентропа позвао отправника послова СССР-а у Немачкој Георгија А. Астахова и заменика совјетског трговин-

ског представника Јевгенија И. Бабарина на заједничку вечеру у берлински ресторан „Евест", где је први пут говорио о могућности склапања споразума између две државе. Став совјетског руководства је био јасан – нема приближавања Немцима. У телеграму упућеном Астахову 28. јула, Молотов је био кратак: *„Ограничивши се на слушање Шнуреових изјава и обећањем да ћете их пренети Москви, исправно сте поступили."*

Који су били мотиви Немаца? Државни секретар немачког министарства спољних послова Ернст фон Вајцекер је 30. јула 1939. записао у свом дневнику: *„Овогa лета наша одлука о рату и миру зависи од тога да ли ће недовршени преговори у Москви довести до уласка Русије у коалицију са западним државама. Ако се то не догоди, онда ће њихова депресија бити толико велика да ћемо моћи себи да дозволимо шта пожелимо према Пољској."* Дакле, Немци су рачунали на психолошки ефекат, а не на присуство или одсуство управо војне снаге СССР-а на ваги рата и мира. Међутим, у том тренутку одговор Астахова и Молотова била је мукла тишина. Сам Вајцекер је тада оценио изгледе демарша немачке дипломатије као веома нејасне. Немцима је били потребно само да Совјетски Савез остане по страни. При томе, као „бонус", могли би да се договоре о решавању односа са Јапаном преко Немачке, која је била повезана са Јапаном Антикоминтернским пактом.

Било како било, формални кораци ка војном споразуму између СССР-а и западних савезника су ипак направљени. Британске и француске војне мисије потрошиле су доста времена „пакујући кофере". Тек 5. августа коначно су кренули за Совјетски Савез старим теретно-путничким паробродом „Сити оф Екзетер". Пут до Љењинграда трајао је скоро недељу дана. Преговоре у Москви савезници су очито посматрали као помоћну меру, због чега је било штета ризиковати

чак и једну крстарицу. Други светски рат, који је почео убрзо после тога, коштао је Краљевску морнарицу много потопљених крстарица свих врста. Ипак, није дуго одлагање било узрок неуспеха англо-француско-совјетских преговора. Иако је баш 11. августа, на дан када су Британци и Французи стигли у Москву, опуномоћенику Астахову у Берлину наложено да одговори позитивно на, за сада, наставак економских преговора са Немцима. Највеће разочарање су били сами преговори. Није се чак ни радило о овлашћењима или саставу делегација. Шеф британске војне мисије, адмирал Рециналд Дракс, отворено је првог дана преговора, 12. августа, рекао: *„Ми, наравно, имамо план, али развијен у општим цртама; будући да је полазак мисије био у журби, немамо детаљно разрађен план."* Совјетска страна је још 4. августа имала припремљен детаљан план војне акције.

Следећег дана, 13. августа, чуло се још горе признање. Шеф француске војне мисије генерал Жозеф Думенк је на питање о војним плановима за Пољску одговорио: *„Лично, не знам тачан број трупа које би Пољска требало да мобилише. Знам само да је главнокомандујући пољске армије дужан да нам помогне свим снагама које има на располагању."* Онда је Думенк затворио ту тему и прешао на следеће питање. Тако је совјетска војна мисија добила признање од савезника да за Пољску не постоје јасни планови за заједничку акцију. При томе, споразум између Британаца и Француза са Пољацима постојао је већ доста дуго. Совјетско руководство је добро знало како се склапају војни споразуми. Имали су примере још из времена Руске империје. Тако је у записнику са састанка начелника генералштабова Русије и Француске, генерала Јакова Г. Жилинског и Огиста Дубаила, у августу 1911, писало: *„Оба начелника генералштаба изјављују уз обострану сагласност да се речи „одбрамбени рат" не могу разумети у*

смислу да ће се „рат водити дефанзивно". Они, напротив, држе да је апсолутно неопходно да руска и француска армија предузму енергичну офанзиву и, колико је то могуће, истовремену." Штавише, време поласка у офанзиву било је сасвим јасно одређено: *„Француска војска ће 12. дана мобилизације бити спремна да крене у офанзиву против Немачке, уз помоћ британске војске на свом левом крилу."* Ништа слично на преговорима у Москви нису предлагали ни Дракс ни Думенк.

Треба рећи неколико речи о „рату на два фронта", који би наводно сам по себи, без додатних услова, обезбедио пораз Трећег рајха. При томе се заборавља да су два фронта просторно одвојена и пребацивање трупа између њих је практично искључено. Истовремено, сила која се бори на два фронта, и стога заузима централни положај, може да пребаци своје трупе дуж унутрашњих линија. Све ово чини да резултат апстрактног рата на два фронта никако није очигледан. На пример, у најмање два рата – 1967. и 1973. – противници Израела су му наметнули рат на два фронта, што није спречило Израелце да редом побеђују своје непријатеље, вешто маневришући између Синаја и Голанске висоравни. Осим тога, коалициона стратегија арапских армија приморавала их је да нападају и у неповољним условима.

Шеф совјетске војне мисије, народни комесар одбране Климент Е. Ворошилов, а још више начелник Генералштаба Борис М. Шапошњиков, одлично су разумели да са таквим стањем у области војног планирања, које су савезници открили током преговора, рат на два фронта уопште није гарант успеха коалиције. На томе су преговори могли и да се заврше. Али совјетска страна је покушала да постигне договор о коридорима кроз Пољску за пролаз трупа, пошто граница између Немачке и СССР-а у том тренутку није постојала. Тражени су коридори

далеко на периферији Пољске – такозвани „Вилноски коридор“ на североистоку и коридор кроз Галицију на југоистоку. „Вилноски коридор“ није пролазио чак ни кроз древне пољске земље, пошто је Вилно (пре 1919. и после 1939. године – Виљнус) главни град Литваније. Ову бившу територију Руске империје Пољска је заузела у „смутно време“ током грађанског рата. Међутим, чак ни совјетски предлог да се иде „Вилноским коридором“ и удари на Источну Пруску, познату по јаким утврђењима, није наишао на разумевање код западних савезника, иако је предлог совјетске стране био вредан пажње и озбиљан. Године 1914, у борби за Источну Пруску, уништена је армија од осамдесет хиљада војника генерала А.В. Самсонова. Тако је СССР заправо обећао да ће платити знатну цену у крви за заједнички циљ победе над Немачком.

Иницијатива за последњи, и то не корак, него скок ка пакту Молотов-Рибентроп припала је Немцима. Снажан подстицај развоју догађаја био је Хитлеров телеграм упућен Стаљину лично, предат 21. августа. Фирер је отворено изјавио да је *„препоручљиво не губити време. Стога предлажем да примите мог министра спољних послова у уторак, 22. августа, или најкасније до среде, 23. августа. Он има свеобухватна и неограничена овлашћења“.* Одговор из Москве стигао је, по дипломатским стандардима, муњевитом брзином – у року од два сата. Стаљин је одговорио: *„Совјетска влада ми је наложила да вас обавестим да је сагласна са доласком господина Рибентропа у Москву 23. августа.“* Совјетско руководство је покушало да искористи долазак немачке делегације у Москву у последњем покушају да оживи преговоре са западним војним мисијама. Очигледно је још постојала нада да савезници имају план акције, али га скривају од совјетске стране. Међутим, ове наде су брзо нестале као дим. Народном комесару

одбране К.Е. Ворошилову је само преостало да изрази жаљење због неуспеха преговора. При томе, услови смештаја војних мисија и немачке делегације знатно су се разликовали. Готово педесетак људи у пратњи министра спољних послова Трећег рајха једва се нагурало у бившој аустријској амбасади, коју су немачке дипломате „наследиле" после аншлуса 1938. године. Насупрот томе, англо-француска делегација је била смештена у једном од најбољих московских хотела.

Још једна цртица, која карактерише Стаљинов став према споразуму са Немачком, била је процедура његовог потписивања. Споразум је потписан у истом кабинету у ком су вођени преговори. Није било никакве велике церемоније. Треба рећи да је текст уговора о ненападању углавном одговарао верзији коју је предложила совјетска страна. Тајни додатни протокол предложила је немачка страна. Уосталом, први пут се додатни протокол спомену током немачког сондирања још у јулу 1939. године. Тада је предложен као додатак економском споразуму. У тајном додатном протоколу у сферу интереса Совјетског Савеза укључене су балтичке државе и Бесарабија, о чему је речено: *„Са совјетске стране се истиче интерес СССР-а за Бесарабију. Немачка страна изјављује о својој потпуној политичкој незаинтересованости за те области."* У складу са овим споразумима, Бесарабију је заузела Црвена армија у лето 1940. године. Немци су само тражили да се не бомбардују румунска нафтна поља у случају оружаног сукоба. Међутим, до тога није дошло, пошто је румунска влада пристала на захтеве СССР-а, па су од 28. јуна до 3. јула совјетске трупе заузеле Бесарабију и Буковину. Још мирнији је био улазак трупа у балтичке државе, где су неке од летонских, литванских и естонских дивизија чак ушле у састав Црвене армије.

Хитлер се надао да ће вест о потписивању пакта у

Москви натерати западне силе на повлачење. Дан после тријумфалног повратка Фон Рибентропа у Берлин, Фирер је издао наређење за напад на Пољску. Оружје новог рата требало је да загрми следећег јутра, 26. августа. Точкови немачке ратне машине почели су да се окрећу све брже. Абверкоманда др Херцнера је добила задатак да раније заузме превој Јаблунковски и спречи минирање тунела на путу за Краков. Немачки диверзанти су се упутили у планине одмах пошто су у штабу добили наређење за напад. Међутим, супротно очекивањима немачког врха, позиција Велике Британије и Француске остала је непоколебљива. Штавише, у исто време када је Хитлер покренуо своје трупе, Халифакс и пољски амбасадор Рачињски потписали су у Лондону споразум о међусобној војној помоћи. Мусолини се први повукао. Добивши вести из Лондона, Дуче је званично објавио да неће учествовати у рату. Обесхрабрени Фирер је повукао наређење за напад на Пољску у 20:30 истог дана. Међутим, злосрећна Абверкоманда у планинама није добила „стоп-наредбу". Рано ујутру 26. августа, диверзантски одред је извршио свој задатак – заузео је превој, чувари тунела су закључани у железничком магацину. Увече, не дочекавши јединице Вермахта, Херцнер и његови људи су били приморани да се повуку у планине. Да је овај напад немачких диверзаната постао опште познат, Други светски рат је могао да почне на сасвим другачији начин.

У ствари, тврдње да је пакт Молотов-Рибентроп постао окидач за Други светски рат требало би да почну овом епизодом и да се ту заврше, пошто није дошло до промене у позицијама главних актера. Из Лондона је Берлину јасно стављено до знања да ће цена инвазије на Пољску бити рат са Великом Британијом и Француском. Хитлер је чуо ово упозорење и повукао своје наређење. Замршени дипломатски плес је поново

почео разменом меморандума, нота, изјава и дипломатским састанцима. Ипак, Фирер је већ донео одлуку. Током расправе о плану за рат са Пољском у Оберсалцбергу 22. августа, рекао је: *„Енглеска и Француска ће предузети контрамере и то треба издржати. Почиње распоређивање трупа на Западу"*. Хитлер је био спреман за рат на два фронта. Ситуација се вратила на почетну позицију из априла 1939. године, када је немачки генералштаб припремио документе за план „Вајс" – инвазију на Пољску. Пропали су и покушај Немачке да шокира савезнике пактом са СССР-ом и покушај Британаца и Француза да уплаше Хитлера декларативним савезничким споразумом без обавеза са Стаљином. Тешко је рећи да ли су савезници били спремни за пуноправни војни савез са Совјетским Савезом. Одговор је, највероватније, да нису. Ту је главну улогу одиграло њихово потцењивање војног потенцијала СССР-а. Склапање пакта није било нужно ни совјетској страни, јер у августу-септембру 1939. године још увек није било директне војне претње од Трећег рајха.

Споразум са Совјетским Савезом, како Немачка, тако и Велика Британија и Француска, сматрају помоћним средством у политици коју спроводе. „Монета за поткусурив ање" је можда прејак израз, али право стање ствари није било далеко од ове заједљиве фразе. Веровало се да ће сама чињеница постизања најопштијих споразума са Стаљином оставити потребан утисак и имати утицаја на другу страну. У једном случају то је био споразум о немешању (пакт Молотов-Рибентроп), у другом – то је био уговор о савезу или барем једностране гаранције. Практично остварење војног споразума са СССР-ом у циљу обуздавања агресора није озбиљно разматрано. Једној групи супротстављених држава (Италија и Немачка) једноставно није био потребан војни савез са Стаљином, друга (Велика Британија и Француска) није била заин-

тересована за строго дефинисане обавезе на војном плану. Пакт Молотов-Рибентроп није променио однос снага у Европи. Војна реалност је била таква да је пораз Пољске од Трећег рајха био предодређен. Да су савезници имали јасан и реалистичан план акције у случају рата, а не само замршени систем застрашивања противника, онда би пољска држава могла опстати. Уосталом, да је постојао детаљан ратни план, онда би до споразума са СССР-ом дошло на овај или онај начин.

Грешка Велике Британије и Француске била је неспремност да ситуацију размотре као „неизбежан рат". То је предодредило развој догађаја, како за преговарачким столом у августу, тако и на ратишту у септембру 1939. године. Совјетски Савез је, напротив, од самог почетка заступао став да је „неизбежан рат", али такав став није прихваћен. На крају, Стаљин се суочио са избором околности у којима ће ући у светски рат. За Москву је пакт Молотов-Рибентроп у војном смислу постао исто што је Минхенски споразум био за Лондон – барем једногодишња пауза да се земља припреми за рат. У сваком случају, овај документ се не може сматрати прекретницом у европској политици уочи Другог светског рата, јер је само одређивао услове и време уласка СССР-а у рат. Сви остали догађаји су се развијали управо онако како су их одредиле владе осталих водећих европских сила.

Битка на Халхин-Голу

Крајем јула – почетком августа 1938. избио је совјетско-јапански сукоб на граници између Совјетског Савеза и Јапана, у области језера Хасан у Приморској покрајини на подручју СССР-а. После тога дошло је до већих совјетско-јапанских борби у мају – септембру 1939. на Халхин-Голу у савезној СССР-у Монголији. Главни узрок

ових већих сукоба била је нејасноћа око граничне линије у пустињско-степском подручју у источној Монголији без јасних оријентира, између Монголске Народне Републике и марионетске државе Манџуко, коју је формирала јапанска војна администрација на окупираној територији Манџурије. Команда јапанске Квантуншке армије и влада Манџукоа сматрали су да се гранична линија протеже дуж реке Халхин-Гол. С друге стране, монголско вођство је сматрало да је границе источно од реке, источно од малог села Номонган. Неслагања су довела до граничних чарки које су почеле много пре 1939. године. Ниједна страна није тежила да проблем границе реши дипломатским путем.

Две узвисине које су заузели Јапанци, поново су заузеле јединице Далекоисточног фронта под командом Василија К. Блухера. Међутим, према мишљењу штаба јапанске војске, Совјетски Савез није показао ни тактичке иновације, ни вештину у коришћењу трупа у Хасану, што је потврдило мишљење обавештајне службе Квантуншке армије да су чистке имале веома негативан утицај на борбену ефикасност Црвене армије. Као резултат тога, почетком 1939. године, штаб Квантуншке армије усвојио је агресивнији приступ коришћења војне силе, са циљем да се спречи сваки совјетски покушај продора на територију Манџурије. На крају, у мају 1939. серија граничних инцидената је ескалирала у ратне окршаје у којима су учествовале јединице регуларне армије обе стране и совјетске трупе (Монголија је имала споразум о узајамној помоћи са СССР-ом од 1936. године).

Од средине маја почеле су борбе на Халхин-Голу, уз употребу оклопних возила, артиљерије и авијације. Додуше, број војника укључених у борбе у то време није прелазио неколико хиљада људи. Ниједна страна није успела да постигне одлучујућу предност, али је јапан-

ска авијација брзо и сигурно стекла превласт у ваздуху. Јапански борбени пилоти су имали искуства у ваздушним борбама у Кини, па совјетски пилоти у Монголији нису могли да се равноправно носе са њима.

Противречни резултати првих борби натерали су совјетско руководство да предузме хитне мере. Већ 29. маја најбољи авијацијски стручњаци и искусни пилоти (укључујући 11 хероја Совјетског Савеза) на челу са начелником Ратног ваздухопловства Црвене армије, командантом корпуса Јаковом В. Смушкевичем, авионом су отпутовали из Москве у подручје сукоба. Георгиј К. Жуков је такође послат у Халхин-Гол. У почетку је послат као посматрач, али је већ почетком јуна преузео место команданта 57. посебног корпуса. Убрзо је корпус преименован у 1. армијску групу.

Средином јуна 1939. јапанска команда је планирала офанзивну операцију са циљем да порази совјетске и монголске снаге. План је предвиђао прелазак реке и пролазак дуж западне обале у позадину монголско-совјетске војне групе на источној обали Халхин-Гола. Сматрало се да ће за спровођење овог плана бити довољна једна дивизија ојачана тенковима и артиљеријом. Опште руковођење операцијом поверено је генералу Комацубари.

Током јуна, стране су окупљале трупе и водиле ваздушни рат. До почетка јула, совјетско ваздухопловство је стекло квалитативну и квантитативну надмоћ у ваздуху, увећало је своју авијацијску група до 280 авиона, углавном нових типова. На почетку борби, јапанско ваздухопловство на Халхин-Голу је имало око 100–110 летелица.

Јапанска офанзива је почела 1. јула 1939. године, заузимањем доминантних узвисина приближно 20 километра северно од мостобрана које су држале совјетске и монголске трупе. Дана 2. јула, заузети су прелаз преко реке Халхин-Гол и врхови Баин-Цагана на њеној

западној обали. Међутим, Јапанци нису могли да превезу тенкове преко реке, па су они учествовали само као подршка у нападима на совјетско-монголске положаје. Ипак, напад на позадину главних снага 57. корпуса могао је довести до праве катастрофе. Реакција Г.К. Жукова је била моментална – висове Баин-Цагана су напали тенкови. Противнапад је припремљен у великој журби, тенкови и оклопна возила ушли су у битку директно из марша, без претходне припреме и пешадијске подршке. Али, ситуација је захтевала да се нанесе удар Јапанцима, што је пре могуће. Због тога, од 133 тенка и 59 оклопних возила укључених у контранапад, изгубљено је 77 тенкова и 37 оклопних возила. Упркос губицима, непријатељска офанзива је заустављена: јапанска пешадија није успела да се пробије у позадину совјетских трупа на источној обали Халхин-Гола. Убрзо су Јапанци били приморани да евакуишу свој мостобран под нападима тенкова и артиљерије.

Пошто није успела у маневру заобилажења, јапанска команда је неколико пута покушала да фронталним нападима протера совјетско-монголске трупе са источне обале Халхин-Гола. Сада је главну улогу имала артиљерија. Такође је, током овог периода, ојачано јапанско ваздухопловство у области сукоба, њихов број се повећао на 150 авиона. Напади су били посебно снажни 23–25. јула, када је на совјетске положаје испаљено 25 хиљада граната. Међутим, узвратна ватра совјетске артиљерије била је још интензивнија, а сви напади јапанске пешадије су били неуспешни. Изгубивши преко 5 хиљада људи, убијених и рањених у борбама од краја маја до 25. јула, јапанске трупе су прешле у одбрану. С друге стране, совјетска офанзива покренута почетком августа такође је била неуспешна. Наредних дана обе стране су гомилале снаге и спремале се за нове офанзивне акције.

До 20. августа 1939. године трупе 1. армијске групе бројале су око 50 хиљада људи, 530 авиона, 438 тенкова и 385 оклопних возила. Јапанске трупе на Халхин-Голу тада су бројале око 30 хиљада људи, под командом 6. армије. Ваздушну подршку пружало им је око 200 авиона. Јапанска офанзива била је заказана за 24. август. Овога пута је планирано да се заобиђе и разбије десни бок совјетско-монголских трупа и потисне их према мочварној реци Хајластин-Гол, притоци Халхин-Гола.

Међутим, овим плановима није било суђено да се остваре. У 6 сати и 15 минута 20. августа 1939. године, совјетска артиљерија и авијација су задали снажан ударац по јапанским положајима, а у 9 часова почео је пешадијски напад дуж целог фронта. Идеја совјетске офанзиве била је „класична Кана" – тако војна наука назива операцију опкољавања са блокадом непријатеља у центру и нападима на бокове у конвергентним правцима. У ту сврху, највећи део тенкова и оклопних возила био је концентрисан на боковима, у северним и јужним групама совјетских трупа.

„Тајни састојак" операције коју је припремио Жуков била је брзина концентрације ударних снага. И северне и јужне ударне групе прешле су на западну обалу Халхин-Гола тек у ноћи 19. августа. То је обезбедило фактор изненађења за напад 20. августа ујутру. До 19. августа на источној обали реке налазиле су се само стрељачке јединице и монголска коњица, за које су Јапанци знали још из јулских битака.

Совјетска офанзива се заиста показала потпуно неочекиваном за Јапанце. Њихови обавештајци су веровали да ће совјетска офанзива бити ограничена на нападе почетком августа. Јапански аналитичари такође нису веровали да је могуће снабдевања велике војне групе у тако удаљеном подручју. Међутим, команда 1. армијске групе успела је да реши све проблеме снабде-

вања трупа за велику офанзивну операцију. Напредовање тенкова и пешадије било је муњевито. До вечери 23. августа завршено је опкољавање јапанске групе. Борбе са опкољеним јапанским јединицама настављене су до краја августа 1939. године, а до 31. августа њихов отпор је коначно сломљен.

Примирје је проглашено 16. септембра 1939. године. Сматра се да је сећање на пораз на Халхин-Голу био један од фактора који су утицали да Јапан не уђе у рат са Совјетским Савезом на страни Трећег Рајха 1941. године. За СССР, овај сукоб је био рат ограниченог обима, у којем је велика земља употребила знатне ресурсе да би победила. Најбољи пилоти, авиони и велика количина муниције свих врста послати су на Халхин-Гол. Све то је омогућило да се оствари импресиван успех. Међутим, у предстојећем Великом отаџбинском рату, ниједна совјетска армија на фронту није могла да рачуна на такву пажњу и подршку коју је имала 1. армијска група на Халхин-Голу.

Почетак Другог светског рата

У Другом светском рату који се распламсао 1. септембра 1939. године, врло брзо су се показали пропусти у планирању, који су се били приметни још током преговора у Москви. Западни савезници и Пољска једноставно нису имали осмишљену коалициону стратегију нити јасан план акције. Штавише, потрошено је време на потпуно бескорисни ултиматум Хитлеру. Рат Немачкој објавиле су Велика Британија и Француска тек 3. септембра. Импровизована офанзива француске војске у Сару више није могла ни на шта да утиче. Чак је и употреба авијације била ограничена. Страх од бомбардовања, који је негативно утицао на Чемберленове одлуке 1938. године, и даље је био присутан, па Бри-

танци нису журили да баце своје Краљевско ваздухопловство у битку – могло би им самима затребати за заштиту метрополе. Све је то учинило колапс Пољске толико брзим да је пољска кампања Вермахта касније названа „рођење блицкрига". Рецепт за успех био је прилично једноставан: надмоћне снаге немачке војске биле су концентрисане против Пољске, а на Западном фронту су остављене само релативно слабе одбрамбене снаге.

Ни пакт Молотов-Рибентроп, па чак ни његов тајни допунски протокол, нису наметали Совјетском Савезу никакве обавезе у погледу инвазије на Пољску, као помоћ немачким трупама. Такође није прецизирано време уласка трупа у области источно од совјетско-немачке линије разграничења. Тајни допунски протокол уопште није садржао никакве прецизне одредбе о обавезној употреби оружаних снага. Када је 8. септембра стигла вест о уласку тенкова Вермахта у Варшаву, следећег дана команда Црвене армије је припремила наређења за војне јединице Белоруске и Кијевске војне области *„до краја 11. септембра 1939. г. тајно концентришите трупе и будите спремни за одлучну офанзиву са циљем да муњевитим ударом поразите непријатељске трупе противника."* Међутим, вест о заузимању пољске престонице показала се преурањеном. Због тога је одложено распоређивање трупа у „сферу утицаја" СССР-а.

Совјетско руководство је стрпљиво чекало крај драме. Пољска влада је 6. септембра прешла из Варшаве у Лублин, одатле је 9. септембра отишла у Кременец, а 13. септембра у Залешчики, град близу границе са Румунијом. У ноћи 18. септембра пољска влада је напустила своју земљу. Уосталом, за доношење одлуке о слању совјетских трупа, конкретан датум преласка пољске владе границе са Румунијом није ни био битан.

Јединице Црвене армије добиле су наређење да крену још 14. септембра. Међутим, Немци су већ напредовали далеко на исток, и стигли су до Бреста и Лавова. У 4:20 15. септембра Војни савет Белоруског фронта издао је борбену наредбу број 01, у којој се наводи да *„белоруски, украјински и пољски народ крваре <...> Армије Белоруског фронта у зору 17. септембра 1939 г. крећу у офанзиву са задатком да помогну побуњеним радницима и сељацима Белорусије и Пољске у свргавању земљопоседничког и капиталистичког јарма и спречавању заузимања територије Западне Белорусије од стране Немачке. Први фронтовски задатак је уништавати и заробљавати пољске оружане снаге које делују источно од литванске границе и линије Гродно – Кобрин.“*

Црвена армија је 17. септембра ушла на територију Западне Украјине и Западне Белорусије. Није то био никакав ударац с леђа. Пољска војска је била разбијена, а чак и без совјетске инвазије издржала би у најбољем случају још недељу дана. Практично није било отпора совјетским тенковским бригадама и стрељачким дивизијама које су се кретале на запад. После вишедневних маршева и мањих окршаја са деморалисаним јединицама пољске армије, Црвена армија је дошла у додир са дивизијама Вермахта. У Бресту је чак дошло до свечаног повлачења немачких трупа и предаје града совјетским трупама, у чему су учествовале јединице 29. тенковске бригаде, којом је командовао Семјон М. Кривошеин. Територија површине 196 хиљада квадратних километара (50,4% територије Пољске), са популацијом од око 13 милиона људи, која се скоро у потпуности налазила унутар граница такозване Керзонове линије, коју је Антанта препоручила као источну границу Пољске 1918. године, дошла је под контролу СССР-а. Територија области Вилно, заједно са Вилном, предата је Лит-

ванији у складу са „Споразумом о предаји Републици Литванији града Вилно и области Вилно и о узајамној помоћи између Совјетског Савеза и Литваније“, потписаног 10. октобра 1939. године. У новембру 1939. године, територије Западне Украјине и Западне Белорусије, после „изражавања народне воље“, организованог уз учешће совјетске стране, „поново су уједињене“ са Украјинском и Белоруском Совјетском Социјалистичком Републиком.

Реакција Запада на улазак Црвене армије у Пољску била је прилично суздржана. Када је пољски амбасадор Рачињски упитао Халифакса зашто Велика Британија не објави рат Совјетском Савезу у складу са пољско-енглеским уговором, он је одговорио: *„Што се тиче совјетске аґресије, ми имамо слободу да сами донесемо одлуку и одлучимо да ли да објавимо рат СССР-у или не.“* У меморандуму за Ратни кабинет који је припремио Винстон Черчил 25. септембра стајало је: *„Иако су Руси били криви за ґрубо вероломство током недавних преґовора, ипак је захтев маршала Ворошилова да руске армије, ако би били савезници Пољске, заузму Вилњус и Лавов, био потпуно у складу с ратним потребама. Одбила ґа је Пољска, чији се арґументи, упркос њиховој основаности, не моґу сматрати задовољавајућим у светлу актуелних доґађаја. Тако је Русија, које је моґла заузети те области као веома сумњив и непоуздан пријатељ, заузела те позиције као непријатељ Пољске. Разлика заправо није тако велика као што се чини. Руси су мобилисали велике снаґе и показали да су у стању да напредују брзо и далеко од својих предратних положаја. Сада се ґраниче са Немачком, и ова друґа је потпуно лишена моґућности да оґоли Источни фронт. Да би ґа држали, мораће да оставе велику немачку армију. Колико ја знам, ґенерал Гамелен оцењује њену бројност на најмање 20 дивизија, али би*

моīло бити и 25 или чак више. Дакле, Источни фронт īотенцијално īостоји.“

Совјетско-фински рат 1939–1940. године

Крајем 1939. године почео је оружани сукоб између Совјетског Савеза и Финске, познат и као „Зимски рат“. Рат је почео после неуспеха преговора о промени границе две државе, који су почели још 1938. године. Москва је Хелсинкију понудила размену територија на Карелијској превлаци у близини Лењинграда, за велика пространства Карелије и компензацију за имовину које би били лишени фински грађани. Финској ова размена територија није одговарала из више разлога, укључујући и губитак утврђења, такозване Манерхајмове линије, изграђене 1920–1930. године на Карелијској превлаци између Финског залива и језера Ладога, да би се спречила инвазију од стране совјетског суседа. При томе, и сам фелдмаршал Карл Густав Емил Манерхајм је о њој говорио веома уздржано: *„Чинила су је само ретка стална митраљеска īнезда, и на мој īредлоī изīрађено је двадесетак нових дуīотрајних ватрених тачака, између којих су īрокоīани ровови. Народ је те īоложаје назвао „Манерхајмова линија“. Њена снаīа била је у неīоколебљивости и храбрости наших војника, а не у чврстини утврђења.“*

Преговори су доспели у ћорсокак и 30. новембра 1939. године Црвена армија је ушла на територију Финске. С друге стране, финске оружане снаге су већ обавиле мобилизацију и биле готово потпуно спремне да се супроставе нападу. Совјетске трупе су започеле офанзиву у неколико праваца: на Карелијској превлаци, између језера Ладога и Оњега, у Карелији и на северу. На целом фронту, 425 хиљада војника Црвене армије имало је против себе 265 хиљада финских вој-

ника. Упркос масовној употреби оклопних возила, напад на Манерхајмову линију у децембру није успео. Разлог за то је била лоша сарадња између родова Црвене армије и неприпремљеност војника за јурише на финске бункере – дуготрајне ватрене тачке. Многобројни совјетски лаки тенкови са танким оклопом претрпели су велике губитке од непријатељске противтенковске артиљерије. Истовремено, тенковски напади Финаца и њихов покушај контраофанзиве су такође били неуспешни.

Ако Црвена армија није имала успеха на Карелијској превлаци, дотле се у подручју између језера Ладога и Онега и у Карелији офанзива претворила у серију катастрофа. Искористивши пасивност команданата јединица и недовољну заштиту позадинских комуникација, Финци су помоћу скијашких одреда пресекли линије снабдевања неколико совјетских дивизија и фактички их опколили. Јаки мразеви који су наступили у јануару 1940. године погоршали су трагедију опкољених и довели до великих губитака. Поручник М.И. Лукинов се присећао: „*Стигли смо до самог фронта. Прво што нам је упало у очи били су непокупљени смрзнути лешеви наших војника и официра, већ засути снегом. Лежали су тамо где их је смрт затекла, у разним положајима.*“ Фотографије бројних трофеја којих су се докопале финске јединице појавиле су се на странама штампе широм света и нанеле велику штету угледу Црвене армије. На крају је поразно искуство рата са Финском приморало совјетско војно руководство да посвети већу пажњу питањима борбене обуке трупа и вођења борбених дејстава у зимским условима.

Оперативну паузу за време јаких мразева у јануару 1940. совјетска команда је искористила за гомилање снага, извиђање утврђења Манерхајмове линије и уништавање њених утврђења артиљеријском ватром

великог калибра. Уњуткивање већине бункера који су блокирали путеве у дубину Карелијске превлаке омогућило је Црвеној армији да 11. фебруара покрене нову офанзиву, која се завршила пробијањем Манерхајмове линије у правцу Виборга и Кегсколма. Губитак утврђене линије и исцрпљивање резерви приморали су финску владу да почне преговоре са руководством Совјетског Савеза. У Москви је 12. марта потписан мировни уговор по коме непријатељства на совјетско-финском фронту престају сутрадан тачно у подне по московском времену. Добровољац Г.В. Прусаков се присећа: *„Јединицама, водовима, војницима је пренесена наредба – у 12 часова 13. марта прекида се паљба. А ујутру је била таква канонада – и са наше и са финске стране! Тукли су чиме год су могли. А у 12 сати – мува да пролети, чуло би се. Ни један хитац. Мртва тишина. Не можеш ни да поверујеш да је такво шта било могуће."*

Према мировном уговору, Совјетски Савез је добио територије на Карелијској превлаци са другим по величини градом у Финској, Виборгом, и низ острва у Финском заливу. СССР је такође закупио поморску базу у Ханку на тридесет година. 430 хиљада Финаца је било принуђено да напусти своје домове и пресели се у унутрашњост. Када је, уочи потписивања уговора, шеф финске делегације Јухо Кусти Пасикиви покренуо питање о надокнади за предату територију, Молотов, сетивши се да је према Ништатском уговору 1721. Русија платила Шведској два милиона сребрних талира, одговорио: *„Напишите писмо Петру Великом. Ако он нареди, ми ћемо платити одштету."*

Ненадокнадиви губици Црвене армије у совјетско-финском рату износили су скоро 127 хиљада људи. Финци су имали пет и по пута мање погинулих и несталих – око 23 хиљаде војника. Ударац по престижу Совјетског Савеза у међународној арени није био

ништа мање тежак. Како је приметио познати немачки војни историчар, бивши генерал Вермахта Курт фон Типелскирх, *„у целом свету створено је лоше мишљење о борбеној способности Црвене армије. Несумњиво, то је касније имало значајан утицај на Хитлерову одлуку* (да нападне СССР. – прим. аут.)*“*.

Реформа и модернизација наоружања Црвене армије

Први корак руководства Совјетског Савеза одмах по завршетку рата са Финском била је реформа структуре Црвене армије. Бројност совјетске војске порасла је са милион и по људи у августу 1939. на 5 милиона до јуна 1941. године. Граничне дивизије су биле на приближно 70% своје ратне снаге, док су дивизије у унутрашњости биле на приближно 30% своје ратне снаге. Тенковске снаге су реформисане из бригада 1930-их година у боље избалансиране формације – дивизије, које су комбиновале тенкове, моторизовану пешадију и артиљерију у јединствену целину. Истина, овај процес није прошао без промашаја: у пролеће 1941. године лаки тенкови за подршку пешадије повучени су из стрељачких дивизија и корпуса, остављајући их без сталних тенковских јединица, чиме је створено мноштво формално механизованих јединица, али неспособних за самосталне акције. У говору дипломцима војних школа, 5. маја 1941. Стаљин је поносно изјавио: *„Раније је Црвена армија имала 120 дивизија. Сада имамо 300 дивизија у нашој армији. Од укупног броја дивизија, трећина* су *– механизоване дивизије.“*

Још један важан корак совјетске владе у оквиру реформе војске била је модернизација војне индустрије. Током 1930-их година СССР је градио своју војну индустрију практично од нуле и биле су му преко потребне нове машине, материјали и технологије. Међутим, због

рата са Финском, Земља Совјета се нашла у међународној изолацији, и само је трговинско-економска сарадња са Немачком омогућавала набавку најпотребнијих материјала, опреме и технологија, који се тада нису могли набавити на другим тржиштима, у замену за испоруке одређених врста сировина. Опрема и најновији модели наоружања купљени од Немаца, допринели су интензивном развоју совјетске војне индустрије. На пример, најпопуларнији противтенковски топ калибра 45мм М1937 Црвене армије, чувена „четрдесетпетица", био је резултат развоја противтенковског топа калибра 37мм М1931 года од немачке компаније „Рајнметал-Борзиг", који су побољшали совјетски конструктори. Авио-мотор М-17 није био ништа друго до лицензирани авионски мотор BMW VI, гранате од 203 мм које су падале на главе војника немачке Групе армија „Север" у походу на Лењинград испаљивала је тешка крстарица („џепни бојни брод") „Петропавловск" – бивши „Lützow", чија је изградња започела 1937. године у бродоградилишту у Бремену и у фебруару 1940. године купљен је од Трећег Рајха. Немачке машине су коришћене у производњи најновијих совјетских средњих тенкова Т-34-76.

Ваздухопловна индустрија је постала приоритетна област у совјетском буџету. Године 1940. издвајања за њен развој износила су 40% целокупног војног буџета СССР-а. До јесени су совјетске фабрике авиона, прешавши на ратни режим рада, премашиле „немачку норму" – 25 авиона дневно – и производиле 70 – 100 авиона дневно. Слични процеси су се одвијали и у другим индустријама. Година 1940. постала је прекретница у модернизацији тенковских снага, уместо тенкова са оклопом за заштиту од метака и батаљонским (серија БТ, Т-26) или пуковским (Т-28) топовима, почела је производња тенкова са оклопом за заштиту од граната и топовима дивизијске класе (средњи Т-34-76 и тешки

КВ-1 и КВ-2). У зиму 1941. године престала је производња артиљеријских система које је Совјетски Савез наследио од Руске империје – хаубица од 122 и 152 мм, конструисаних још пре Првог светског рата и модернизованих почетком 30-их година. Њихово место на монтажним линијама заузели су модели топова из 1938. Искуство „Зимског рата" са Финском приморало је совјетско војно руководство да преиспита своје ставове о аутоматима као скупом оружју сумњиве ефикасности. Обновљена је производња аутомата калибра 7,62 мм коју је дизајнирао Василиј А. Дегтјарев, прекинута 1939. године, а до јуна 1941. године у дивизијама граничних армија било их је већ на стотине, чиме се сасвим приближило стандарду дивизија Вермахта – један аутомат за сваког команданта пешадијског одреда. У наоружању совјетских трупа била је и полуаутоматска пушка СВТ, оружје које није имало аналога у немачком наоружању. Истовремено, било је и неуспеха у модернизацији наоружања Црвене армије. На пример, производњом технолошки сложених противавионских аутоматских топова калибра 37 милиметара, који су били незаменљиво средство за борбу против непријатељских авиона, индустрија СССР-а је овладала тек 1939–1940. године.

С друге стране, Немци су 1920-их и 1930-их година успели да потпуно модернизују артиљерију своје армије. Формална ограничења наметнута Версајским уговором заобилажена су на врло једноставан начин – оружју је додељиван индекс који показује да је развијено 1918. године. Ово понекад доводи до погрешних тврдњи да је Вермахт био наоружан топовима из времена Првог светског рата. У ствари, главни ослонац немачке дивизијске артиљерије, лака пољска хаубица leFH 18 од 10,5 цм развијена је у „Рајнметалу" 1929–1930. године и ушла је у службу 1935. године. Пуковски

топ 7,5 цм Leichtes Infanterie Geschutz 18, или, скраћено, 7,5 цм lelG 18, развијен је одмах после рата и серијска производњу почела је 1927. године. 10 цм Kannone 18 развијан је 1926–1930. године и појавио се у армијским јединицама 1933–1934. године.

Када се упоређују технички нивои супротстављених страна, увек се мора имати на уму да је Совјетски Савез 1941. године ушао у рат са индустријализованом европском силом, која је, између осталог, имала искуство рата са истим таквим индустријализованим државама Европе током Првог светског рата. У Немачкој је 1940. године било 125 хиљада машина за сечење метала, а у СССР-у само 58 хиљада, упола мање. То је свакако утицало на број артиљеријских оруђа произведених у совјетским фабрикама.

Нови тенкови Т-34 и КВ имали су озбиљне механичке и конструкцијске недостатке. Резултати тестирања „тридесетчетворке" у јесен 1940. године довели су до следећих разочаравајућих закључака: *„Представљени модел тенка Т-34 не испуњава савремене захтеве за ову класу тенкова из следећих разлога: а) ватрена моћ тенка се не може у потпуности искористити због неупотребљивости уређаја за посматрање, недостатака код наоружања и оптике, скученог борбеног простора и компликованог пуњења; б) са довољном резервом снаге мотора и максималном брзином, динамичке карактеристике тенка су лоше пројектоване, што смањује перформансе брзине и способност тенка за савладавање терена; в) тактичка употреба тенка даље од ремонтних база је немогућа због непоузданости главних компоненти – главног квачила и шасије."*

Недостаци Т-34-76 никако нису били ограничени на проблеме са квалитетом израде уређаја за посматрање и главног квачила. Поред тога, озбиљан недостатак најновијих совјетских тенкова, и средњег Т-34-76 и

тешког КВ, био је недовољан ресурс дизел мотора В-2 који је инсталиран на њима. Гарантни рок од 100 сати био је очигледно недовољан за маневарске борбе предстојећег Великог рата.

Сличних проблема било је и са авионском флотом. На пример, у допису начелника 3. одељења Западног посебног војног округа Павела Г. Бегме првом секретару Централног комитета Комунистичке партије Белорусије Пантелејмону К. Пономаренку, пет дана пре почетка Великог отаџбинског рата, 17. јуна 1941. године, пише: *„Пукови ловачке авијације 9. мешовите авијацијске дивизије – 41, 124, 126 и 129. – добили су 240 авиона МиГ-1 и МиГ-3 у процесу модернизације наоружања. Током обуке летачко-техничког особља на авионима МиГ-1 и МиГ-3, закључно са 12. јуном 1941. године, догодиле су се 53 летачке незгоде. Услед ових инцидената, 10 авиона је потпуно уништено и није их било могуће поправити, за 5 је неопходна фабричка поправка, а за 38 авиона су неопходне веће поправке у радионицама. Онеспособљена су укупно 53 авиона. Због разних фабричких грешака авиона и мотора, преко 100 авиона је привремено изван строја. Тако у овом тренутку сви пукови 9. мешовите ваздухопловне дивизије имају 85* до *90 исправних авиона за 206 пилота који лете на авионима МиГ-1 и МиГ-3.“*

Лоше летачке перформансе нових ловаца погоршане су недостацима њиховог наоружања. У истом извештају је забележено: *„Током пробне паљбе БС митраљеза у априлу-мају ове године већина митраљеза уопште није радила због разних фабричких кварова.“* „Миг“ је још користио митраљезе ШКАС 7,62 мм, али ни са њима није било све у реду. Тако је у извештају о стању 9. мешовите ваздушне дивизије као озбиљан недостатак нове опреме наведено: *„У фабрици бр. 1 нису овладали производњом митраљеза ШКАС, због*

чеīа митраљези или уоūиште не ūуцају или ūуцају са закашњењем.“

Предратне оцене убрзо су потврђене у ваздушним борбама са авионима Луфтвафеа. У извештају штаба Ратног ваздухопловства Западног фронта за 1941. годину директно је наведено да је стрељачко оружје нових ловаца имало велики број кварова. Што се тиче ловаца које је дизајнирао Микојан, примећено је: *„На авионима миī-3 у ūрвим ūроизведеним серијама, маīацини муниције и ремени за ūуњење митраљеза ШКАС су били лоше ūодешени, а синхрони ūренос није разрађен.“* Проблеми са митраљезом БС 12,7 мм и неразрађено пуњење митраљеза ШКАС 7,62 мм претворили су „миг“ у „голуба мира“. Читајући штуре формулације *„уоūиште нису ūуцали“*, *„ūуцају са закашњењем“* или *„комūликовано и оūасно ūо живоū“*, можемо се само дивити храбрости пилота који су се борили са оваквим наоружањем.

Један од великих војних грађевинских подухвата у СССР-у 1941. године биле су бетонске писте. У извештају народног комесара одбране С.К. Тимошенка Савету народних комесара СССР-а, Централном комитету Свесавезне комунистичке партије бољшевика и Комитету за одбрану Савета народних комесара СССР-а стоји следеће: *„На Заūаду, ūоком ūролећне и јесење сезоне киша и оūадања снеīа, летови се моīу обављаūи на највише 61 аеродрому; у Кијевском и Заūадном сūецијалном војном округу – само на 16 аеродрома, шūо није никако довољно.“* Заиста, совјетско ваздухопловство се активно развијало и требало им је време за борбену обуку. Претварање аеродромских писта у блато било је озбиљан ограничавајући фактор. У складу с тим, у извештају маршала Семјона К. Тимошенка је предложено: *„Да би се обезбедио рад авијације ūоком читаве īодине, барем једноī ūука ūо вазду-*

хоūловној дивизији, ūотребно је изīрадиūи беūонске и земљано-асфалūне ūисūе на 70 аеродрома.“ После дискусије, број аеродрома који ће бити опремљени бетонским пистама (пистама за узлетање и слетање) је значајно увећан. Као резултат тога, до јуна 1941. године извођени су радови: у Прибалтичком војном округу – на 23 аеродрома; у Западном војном округу – на 62 аеродрома; у Кијевском војном округу – на 63 аеродрома. Нажалост, испоставило се да је то била добра намера којом је поплочан пут у пакао. До почетка рата писте нису завршене, а аеродроми су раскопани и затрпани грађевинском опремом. Заправо, изградња бетонских писта, започета у пролеће 1941. године, била је у пуном јеку 22. јуна и знатно је сузила могућности маневара ваздушних снага пограничних округа.

Међутим, најамбициознији предратни пројекат нису биле бетонске писте на аеродромима, чак ни увођење најновијих тенкова Т-34 и КВ у наоружање армије. То је била изградња утврђења на новој граници, која је добила незванични назив Молотовљева линија. На новој граници 1940. године почели су да се подижу утврђени рејони – УР-ови. Извијање границе за изградњу утврђене одбране почело је под вођством најбољих совјетских фортификационих инжињера, укључујући легендарног генерала Димитрија М. Карбишева, већ у јесен 1939. године.

Молотовљева линија могла је да игра важну улогу у почетном периоду рата да су била испуњена два услова: прво, морала је бити завршена, а друго, у УР-ове су морале да буду размештене војне трупе, а не само гарнизонске посаде. Међутим, иако су УР-ови Западног војног округа били на прилично високом степену спремности, број изграђених и спремних за борбу положаја био је мали. Такође, нису сви изграђени бункери били наоружани. У поређењу са другим деловима Молотовљеве линије, УР-ови на територији Кијевског војног

округа су били на највишем нивоу спремности, како по броју борбено спремних положаја, тако и по укупном проценту готовости. Већина УР-ова Кијевског војног округа нашла се на правцу немачке офанзиве и имала је известан утицај на развој догађаја у првим данима Великог отаџбинског рата.

Настанак плана „Барбароса“

После потписивања пакта Молотов-Рибентроп, у обе земље су се десиле значајне промене у области пропаганде. У СССР-у је жестока антифашистичка реторика замењена уопштеном антибуржоаском реториком. Иако се однос обичних људи према Хитлеру није побољшао, у исто време већина совјетских грађана је тај споразум доживљавала као гаранцију неповредивости совјетских граница. Чуле су се фразе: *„Неће бити рата, па склопили смо пакт о ненападању са Немцима!“*; *„Ми тргујемо са Немачком и испоручујемо јој жито, нафту, угаљ. Како може доћи до рата?“*; *„Није узалуд Молотов ишао код Хитлера. Договорили су се о миру!“* Немци су такође почели да посматрају СССР као кључног партнера. Волфганг Морел се присећао: *„Русија је за нас била затворена земља. Слушао сам на радију емисије на немачком из Москве, али то није било занимљиво – чиста пропаганда. Када је закључен споразум 1939. године, дошло је до заокрета у односима наших земаља. Видели смо совјетске војне јединице, војнике, официре, тенкове и то је било веома занимљиво. Неки од мојих школских другова почели су да уче руски. Говорили су да ће у будућности наше земље имати развијене економске односе и да треба знати руски.“*

Наравно, обични људи нису имали информације о великим реформама у војсци СССР-а, нити о изради планова за операцију против СССР-а која је започета у

Генералштабу Вермахта. Израз „блицкриг“ – муњевито ратовање – обично се повезује са треском гусеница тенкова, завијањем бомбардера јункерс ју 87 „штука“ који се обрушавају на мету и мотоциклиста који јуре по прашњавим друмовима. Ипак, то су били само најновији инструменти за решавање вечног задатка што бржег окончања рата. Немци нису имали могућност да воде дуг рат на исцрпљивање и стога су стално тражили прилику да брзо сломе своје противнике. У Трећем Рајху се ова идеја искристалисала у концепт уништавања непријатељске армије пре него што би жртва агресије успела да наоружа сваког ко је био у стању да држи оружје. У септембру 1939. године пољска држава је престала да постоји, упркос чињеници да је још увек имала више од милион војно способних људи. 1940. године Француска такође није исцрпела своје људске резерве у тренутку потписивања примирја. Ипак, цела француска кампања Вермахта трајала је само 44 дана (од 10. маја до 22. јуна), а пољска само 36 дана (од 1. септембра до 5. октобра, када су последње регуларне јединице пољске војске престале да пружају отпор). Обе земље нису успеле да формирају нове дивизије које би замениле оне уништене на границама. Они који су могли да се боре у њима касније су постајали борци француског Покрета отпора или гинули под гусеницама немачких тенкова у огњу Варшавског устанка 1944. године.

Главни проблем планирања била је област Припјатских мочвара у центру совјетско-немачке границе, која је била апсолутно неприкладна за борбена дејства. Ово подручје је раздвајало немачке групе северно и јужно од мочвара, лишавајући их могућности да међусобно сарађују. Због тога је планирано да се група Црвене армије северно од Припјатских мочвара опколи са 3. тенковском групом Хермана Хота, која би напредовала са избочине Сувалки на граници између Белорусије и

Балтичких држава и 2. тенковском групом Хајнца Гудеријана из рејона Бреста. Јужно од мочвара Припјата, „клешта“ су чиниле тенковске формације 1. тенковске групе Евалда фон Клајста и пешадијске дивизије 11. армије Еугена Шоберта. На Балтику је 4. тенковска група Ериха Хепнера имала посебан задатак. Крајњи циљ операције „Барбароса“ био је стварање баријере дуж читаве линије Архангелск-Астрахан.

Недостатак обавештајних података озбиљно је ометао планирање операције против Совјетског Савеза. Како је приметио познати немачки војни историчар, бивши генерал Луфтвафеа Валтер Швабедисен, *„могућност прикупљања информација у Русији била је у великој мери ограничена чињеницом да је земља била потпуно изолована од остатка света. Ситуацију је додатно компликовала немоћ немачке обавештајне службе, која је била у повоју све до 1935. г. и пре 1938. г. није предузимала никакве посебне кораке против Русије. После закључења совјетско-немачког уговора о пријатељству 1939, по Хитлеровом наређењу, Врховна команда немачких оружаних снага издала је декрет којим се категорички забрањује прикупљање обавештајних података о Совјетском Савезу <...> Обавештајне активности су обновљене тек средином 1940. г, када је много драгоцених времена већ било изгубљено.“* Да би прикупили информације, Немци су морали да се ослоне на „Ровелов тим“ – тајну јединицу Луфтвафеа која је користила извиђачке авионе дугог домета Ју-86. Име је добила по свом команданту, пуковнику Теодору Ровелу, и од јануара 1941. године почели су да снимају територију Совјетског Савеза. Због непостојања потпуног радарског надзора ваздушног простора у СССР-у, летови на висинама изнад 10 хиљада метара били су релативно безбедни. Међутим, нису сви прошли глатко. Тако је 15. априла 1941. године Ју-86Р, који је летео у

Житомирску област ради фотографисања, био принуђен да се спусти ниже због квара мотора и тако је откривен. У околини Ровна оборио га је совјетски ловац. Током испитивања, пилоти „јункерса", који су извршили принудно слетање, тврдоглаво су инсистирали на томе да су се изгубили током тренажног лета око Кракова и нису успели да се оријентишу. Од пилота оборених неколико стотина километара од границе, то није звучало баш уверљиво. Поред тога, у олупини њиховог авиона пронашли су мапу пограничних региона Совјетског Савеза.

Од средине априла до средине јуна 1941. године летови „Ровеловог тима" су се одвијали са завидном систематичношћу – три лета дневно. Главни задатак извиђачких авиона био је да ажурирају информације прикупљене током истих таквих летова у пролеће 1940. године. „Јункерси", „хајнкелси" и „дорнијеси" су у јуну 1941. свакодневно фотографисали положаје Црвене армије. Док је током маја и првих десет дана јуна забележен 91 прелет авиона уљеза, дотле их је од 10. до 19. јуна било већ 86. Уз то, нису регистровани сви прелети, осим извиђачких авиона који су летели на великим висинама, совјетско-немачка граница је стално била нарушавана од стране обичних извиђачких авиона, који су се бавили фотографисањем утврђења на граници.

Неколико дана пре немачке инвазије, двомоторни „јункерс" Ју 88 погођен је противваздушном ватром изнад полуострва Рибачиј, при чему је погинуо инжињер лета, подофицир Јозеф Хаузенблас. Ово је вероватно био први губитак пилота Луфтвафеа у рату са Совјетским Савезом који још није почео. Поручник В. Воловиков из 72. комбинованог ваздухопловног пука Северне флоте покушао је 19. јуна да нападне неидентификовани *„двомоторни авион"* својим ловцем-двокрилцем И-153 „чајка". Као одговор, напала су га четири

ловца „месершмит“ Bf.109 из групе за подршку, после чега је совјетски пилот одлучио да се сакрије од потере у облаке. Резултати мукотрпног рада „Ровеловог тима“ омогућили су немачкој команди да испланира гигантску по свом обиму операцију уништења ваздушних снага пограничних округа на аеродромима.

Совјетски Савез уопште није сматран за моћног противником у тренутку када је Хитлер одлучио да крене на исток. Убрзо после завршетка кампање на Западу 1940. године, опијен успехом, Хитлер је рекао начелнику штаба немачке Врховне команде: *„Сада смо показали за шта смо способни. Верујте ми, Кајтеле, кампања против Русије биће дечја игра у поређењу са овим“*. После слома Француске у лето 1940. године Хитлер је проценио снаге које би, по његовом мишљењу, биле довољне да победе Русију – 80 до 100 немачких дивизија: *„То ће бити дечија игра у поређењу са победом над Француском.“* Сада перспектива вођења рата на два фронта није забрињавала Хитлера: *„Словени су ионако подљуди, неспособни да се одупру супериорној раси. Бољшевизам их је само ослабио.“* Фирер је 5. децембар 1940. године рекао Браухичу и Халдеру: *„Њихова армија нема вође. Немачким оружаним снагама неће требати више од четири до пет месеци да потуку Совјетски Савез“*.

Циљеве и задатке рата против СССР-а Фирер је формулисао 31. јула 1940. године на састанку у Бергхофу: *„Нећемо напасти Енглеску, већ ћемо разбити оне илузије које Енглеској дају вољу за отпор. Тада се можемо надати промени њихове става <...> Подводни и ваздушни рат могу да одлуче исход рата, али то ће потрајати годину-две. Нада Енглеске су Русија и Америка. Ако се наде у Русију сруше, Енглеске ће изгубити и Америку, јер ће пораз Русије довести до невероватног јачања Јапана у источној Азији.“* Тако је немачко руководство тражило излаз из стратешког ћорсокака у

уништењу СССР-а. Немачка није уграбила прилику да одлучи о исходу рата инвазијом на Британска острва. Хитлер је веровао у индиректни пут уништавања британских нада у победу над Немачком чак и у далекој перспективи. Истовремено би уништење последњег потенцијалног непријатеља на европском континенту омогућило Немцима да своју војну индустрију пребаце на производњу оружја за морнарицу и авијацију.

Хитлер је 2. фебруара 1941. године отприлике у истом духу говорио са командантом Групе армија „Центар", Фјодором фон Боком. У свом дневнику, фелдмаршал је записао Фирерове речи на следећи начин: *„Ентлмени на власти у Енглеској сигурно нису толико глупи и не могу а да не разумеју да ће покушај продужења рата за њих изгубити сваки смисао чим Русија буде поражена."* Дакле, оно што имамо пред нама није изјава извучена из контекста, већ јасна идеја која се стално спомињала на састанцима руководства Трећег рајха.

Када је у лето 1940. године донета политичка одлука о нападу на Совјетски Савез, војно руководство немачких оружаних снага почело је да развија војне планове за пораз совјетских оружаних снага. Коначно, 21. децембра 1940. године. Фирер је одобрио коначну верзију плана, који је ушао у историју као Директива бр. 21. Хитлер јој је дао име „Барбароса" – у част краља Немачке и цара Светог римског царства Фридриха I од Хоенштауфена (1122–1190), званог Барбароса због своје црвенкасте браде. Овај немачки владар био је један од вођа Трећег крсташког рата у Свету земљу, током којег је, у пуној борбеној опреми, пао са коња у реку и удавио се. Одабравши име такве „несрећне" историјске личности као назив плана за агресију на СССР, Фирер је уверавао своје генерале: *„Када „Барбароса" почне, свет ће замрети у тишини!"*

Последња особа која је радила на плану „Источне

кампање" био је заменик начелника немачког генералштаба, генерал-потпуковник Фридрих Паулус, будући командант 6. армије која је уништена код Стаљинграда. Кључни задатак Вермахта према плану „Барбароса" био је уништење Црвене армије: *„Главне снаге руске копнене армије које се налазе у западној Русији морају бити уништене смелим операцијама дубоким, брзим продирањем тенковских клинова. Мора се спречити повлачење непријатељских трупа способних за борбу на широка пространства руске територије."* Московски правац је изабран за правац главног напада. У Директиви бр. 21 стајало је: *„Театар војних операција је Припјатским мочварама подељен на северни и јужни део. Правац главног напада треба припремити северно од Припјатских мочвара. Ту треба концентрисати две групе армија. Јужна од ових група, која је центар заједничког фронта, има задатак да нападне посебно јаким тенковским и моторизованим формацијама из области Варшаве и северно од ње, и разбије непријатељске снаге у Белорусији."* Директива бр. 21 завршавала се Хитлеровим речима: *„Очекујем усмене извештаје господе главних заповедника о њиховим даљим намерама."* То јест, командантима група армија су генерално формулисали њихове задатке и тражило се од њих да разраде сопствене детаљне предлоге за вођење операција.

Немачки стратези су током јануара 1941. године спровели низ штабних вежби на картама и формулисали идеје на којима је требало да се заснивају дејства Вермахта на сваком од оперативних праваца. Резултат свог овог рада сумиран је на састанку одржаном у Берлину 31. јануара. На том састанку генерал-фелдмаршал Валтер фон Браухич саопштио је командантима армијских група да је план за операцију „Барбароса" заснован на претпоставци да ће се Црвена армија борити западно од линије Западне Двине и Дњепра. Поводом тог става,

Федор фон Бок је скептично записао у свом дневнику: *„Када сам питао Халдера да ли има неке конкретне информације о томе да ће Руси држати положаје испред поменутих река, он је мало размислио и рекао: Могло би тако бити.“* Састанак је резултирао документом под називом „Директива о стратешкој концентрацији и распоређивању трупа (Операција „Барбароса“)“.

Главно оруђе за постизање циљева постављених планом „Барбароса“ требало је да буду тенковске групе. Оне су у то време биле врхунац развоја организације тенковских снага не само у Немачкој, већ и широм света. Тенкови су постали један од главних фактора на бојном пољу Другог светског рата. Међутим, природа њихове употребе се значајно променила у односу на период Првог светског рата. Напади тенкова заједно са пешадијом, карактеристични за период 1916–1918. године, остали су у тактичком арсеналу, али су били само један од начина употребе оклопних возила. Велики корак напред било је стварање самосталних механизованих формација – тенковских и моторизованих дивизија. Немци су дуго били испред својих противника у стварању и употреби овог средства борбе.

За постизање циљева „Барбаросе“ створене су четири тенковске групе које су предводили генерал-пуковници Евалд фон Клајст, Хајнц Гудеријан, Херман Хот и Ерих Хопнер. Трупе додељене за напад на Совјетски Савез биле су подељене у три групе армија: „Север“, „Центар“ и „Југ“. Група армија „Север“, коју је предводио фелдмаршал Вилхелм Ритер фон Лееб, требало је да иде на Љењинград, „Центар“, на челу са фелдмаршалом Феодором фон Боком – на Москву, а Група армија „Југ“, коју је предводио фелдмаршал Герд фон Рундштед – ишла је на Кијев и Донбас. Групе армија „Југ“ и „Север“ имале су по једну тенковску групу, док је група

армија „Центар“ на кључном московском правцу имала две (Гудеријана и Хота).

У зиму 1940–1941. године, штаб тенковске групе Хермана Хота, заједно са осталим штабовима тенковских група, стигао је на исток. Била је то само група официра са средствима везе. Штаб је започео извиђање и планирање предстојеће офанзиве. Оно што у савременом ратовању највише занима непријатељске извиђаче – тенкови – требало је да стигну непосредно пре офанзиве. У циљу маскирања, трупе Вермахта које је требало да учествују у „Барбароси“ биле су подељене у шест ешалона. У прва четири на совјетско-немачку границу пребачене су само пешадијске дивизије. Велике масе пешадије без оклопних возила изгледале су као баријера на истоку која је штитила предстојећу инвазију на Британска острва. Командир вода 2. пешадијског пука 11. пешадијске дивизије, Готфрид Еверт, присећао се: *„Кружиле су на хиљаде гласина. Према једној верзији, Совјетски Савез је требало да нам омогући пролаз преко Кавказа до Персије, а одатле до Африке. Никоме није ни падало на памет да ћемо напасти Русију.“*

Поред тенковских група, авијација је била предвиђена као најважније средство за остварење задатака постављених планом „Барбароса“. Луфтвафе је био један од главних инструмената немачког „блицкрига“. Иако у почетку Ваздухопловство Трећег Рајха није тежило да блиско сарађује са копненим снагама, до 1941. године баш то је постало њихова јача страна. Искуство шпанског грађанског рата показало је ефикасност ваздушне подршке за нападе на земљи. За ефикасну примену ове стратегије било је потребно очистити небо у правцима главних напада. Један од начина борбе против непријатељских авиона било је њихово уништавање на аеродромима. Шпанија је у том погледу дала Немцима непроцењиво искуство

и постала својеврсни полигон за развој тактике и стратегије за такву борбу. На пример, 1936–1937. године на Северном фронту, где је активно деловала немачка „Легија Кондор", од 62 ловца И-15 и И-16 које су републиканци изгубили, око трећине је уништено на аеродромима непријатељским бомбардовањем.

„Али обавештајци су тачно извештавали!"

У априлу 1941. возови са војницима Вермахта већ су непрекидно ишли на исток. Хитлер је журио да започне рат против Совјетског Савеза и у свом блиском кругу је отворено говорио: *„Руске оружане снаге* су *џиновски колос без главе <...> Иронако Русија мора бити уништена, и боље је то учинити сада, док је руска војска лишена вођа и лоше припремљена"*. Занимљиво је да је ову тезу вође Трећег рајха готово дословно поновио у белешци војни аташе СССР-а у Немачкој, генерал-мајор Василиј И. Тупиков: *„Немци су, несумњиво, свесни слабости Црвене армије <...> и темпа којим се одвија реформа армије <...> И те чињенице имају велики значај за одлуку о почетку рата са нама."* Овај подужи аналитички извештај, чију важност тек данас можемо да оценимо, Тупиков је послао у Москву 25. априла 1941. године. На крају свог извештаја изнео је следеће закључке: *„1. У немачким плановима за рат који је у току, СССР се појављује као следећи противник; 2. Рат ће почети, вероватно, ускоро, а засигурно током ове године."* Међутим, Тупиков није могао да наведе тачан датум почетка немачке агресије и совјетско руководство није на прави начин оценило вредност његовог извештаја.

Донедавно је постојала широко распрострањена заблуда да су немачки планови доспевали на Стаљинов сто скоро одмах пошто су потписивани. У стварности,

није било ни говора да се обавештајна служба докопала немачких планова. Ово се односи и на план операције „Барбароса“ и на немачке планове из 1942–1943. Мада су од јесени 1940. обавештајна одељења пограничних округа редовно извештавала о концентрацији трупа Вермахта на совјетско-немачкој граници. Међутим, обавештајци су давали веома различите датуме за напад на СССР. Прво су „обећали“ рат са Хитлером у марту-априлу 1941. године, затим у лето исте године, али тек после капитулације Лондона. Легендарни совјетски обавештајац Рихард Зорге је 28. децембра 1940. године, када је Фирер већ потписао план „Барбароса“, известио Центар да се 80 немачких дивизија налази у Пољској *„у циљу упућаја на политику СССР-а“*. Зорге је 19. маја 1941. године известио о могућем почетку рата *„крајем маја“*, 1. јуна датум немачке инвазије је „одложен“ за 15. јун. Обавештајни извештаји у које је Стаљин само требало да поверује – нису ништа друго до мит. Нажалост, совјетски лидер није имао поуздане информације о немачким плановима.

Главни недостатак у раду совјетских обавештајних служби уочи рата, како војних, које је водила Обавештајна управа Генералштаба Црвене армије, тако и обавештајне службе државне безбедности, био је лоша аналитичка обрада извештаја које је Центар добијао од својих агентура. Због тога, заиста важни извештаји су се губили у маси небитних информација. Белешка генерал-мајора Тупикова у том погледу издвајала се из опште масе јер није садржала само хаотичан скуп информација, већ и анализу ситуације. Да су сви пристигли подаци анализирани на таквом нивоу, онда би немачке планове совјетска обавештајна служба несумњиво раније открила. Ситуација је била компликованија и због чињенице да је само једна особа на планети знала тачан датум почетка рата са Совјетским

Савезом – Адолф Хитлер. Штавише, није било јасно ни да ли ће до немачког напада на СССР уопште доћи. Наравно, Фирер је у свом бестселеру „Моја борба“ говорио о проширењу животног простора немачког народа на исток. Ипак, то су били дугорочни планови, а 1941. године опције за деловање Трећег рајха биле су првенствено одређене актуелном војно-политичком ситуацијом у свету.

Последњи месец мира

Године 1941. Вермахт је био на врхунцу своје моћи и спремности за борбу, а његове дивизије су биле скоро сасвим попуњене према плановима за рат. У лето 1940. године, после пораза Француске, немачка војска није демобилисана. Скоро годину дана, трупе су се интензивно обучавале и разрађивале искуство „блицкригова“ – муњевитих ратова – 1939–1940. године. Насупрот томе, Црвена армија је у пролеће 1941. била мирнодопска армија. То је значило да је значајан део јединица остајао у окрузима у унутрашњости земље и са мањим бројем војника. На граници су се налазиле само такозване армије за заштиту, чији је задатак био ограничен – „заштита мобилизације, концентрације и распоређивања“. Оне нису биле у стању да зауставе напад главних снага непријатеља. У ствари, у време немачке инвазије, реорганизација Црвене армије је била у пуном јеку: градили су се утврђења и аеродроми, формирали нови ваздушни пукови и механизовани корпуси. Руководство СССР-а је веровало да има још времена до почетка рата са Немачком.

Да би се формирала војна група способна да напада или бар да се успешно брани на граници, совјетским оружаним снагама су биле потребне две до три недеље интензивног транспорта трупа. Очекивало се да ће рату

претходити период заоштравања на политичком плану, када ће Немци постављати некакве захтеве или ултиматуме. На крају крајева, тако је Хитлер раније радио са Чехословачком и Пољском. Политички демарши би дали Совјетском Савезу управо те недеље да мобилише и пребаци трупе из унутрашњости земље у војне округе на граници – Прибалтички, Западни и Кијевски. Без потпуне уверености у агресивне намере Немаца, било је опасно започети мобилизацију и прегруписавање великих маса трупа из унутрашњости земље на границу. Хитлер би то могао да схвати као претњу и дошло би до узвратних мера, ситуације која би постепено клизила ка рату са Трећим рајхом. Нажалост, до средине јуна, противречни обавештајни подаци нису давали совјетским лидерима довољно сигурности да донесу одлуку о мобилизацији, а Немачка није поставила никакве ултиматуме или захтеве. Уз помоћ министра пропаганде Рајха Јозефа Гебелса, против Совјетског Савеза је примењена тактика која није имала преседана у историји светске дипломатије – потпуни мук.

У првој половини јуна ситуација је постајала све опаснија – кренуо је пети ешалон трупа Вермахта за учешће у операцији „Барбароса", који су чиниле тенковске и моторизоване дивизије. Развијена европска путна мрежа омогућила је Немцима да прво концентришу војну групу, која се могла тумачити као заштита позадине десанта на Велику Британију, а затим да од ње брзо формирају ударне групе инвазионих снага. С друге стране, совјетски обавештајци су наставили да наводе различите датуме немачке инвазије на територију СССР-а. Суочено са оваквом неизвесношћу, совјетско руководство је предузело очајнички корак. Осам дана пре почетка рата – 13. јуна 1941. године – у листу „Известија" објављено је саопштење Телеграфске агенције Совјетског Савеза, које је почињало легендар-

ном фразом: „*ТАСС је овлашћен да објави...*“ Садржавало је следеће редове: „*У енглеској и уопште страној штампи почеле су да се шире гласине о „скором рату између СССР-а и Немачке“.* Изнесена тврдња је у даљем тексту оповргнута: „*Према совјетским круговима, гласине о намери Немачке да раскине пакт и изврши напад на СССР су лишене било какве основе <...> гласине да се СССР спрема за рат са Немачком су лаж и провокација“.* Грађани Совјетског Савеза били су у недоумици шта ово необично саопштење значи, али оно није ни било намењено њима. На овај начин, наговештајима и полунаговештајима, Стаљин је позивао Хитлера да седне за преговарачки сто. Међутим, одговор на саопштење ТАСС-а био је наставак мртве тишине Немаца у дипломатским каналима.

Стаљин је одмах реаговао – трупе унутрашњих округа са Северног Кавказа, Поволшке области, Орелског војног округа, као и такозвани „дубински“ стрељачки корпуси посебних (пограничних) округа, који су се налазили неколико стотина километара од државне границе, добили су наређење да крену на западне границе. Руководство СССР-а донело је преломну одлуку, и „црвено дугме“ је притиснуто. Три дана после саопштења ТАСС-а, Рихард Зорге је из Токија известио Центар да се „*рат одлаже до краја јуна*“. Кремљ је почео да се нада да ће трупе успети да стигну до границе на време. Међутим, већ је било касно. У ствари, до немачке инвазије остало је мање од недељу дана. Совјетска команда није имала времена да окупи војну групу која би била способна да се адекватно суочи са непријатељем. „Дубински“ корпуси су морали да марширају 100–150 километара до границе и нису могли да помогну својим друговима који су дочекали први напад непријатеља. Црвена армија је 22. јуна 1941. године била подељена на

три ешалона, раздвојена стотинама километара, раштркана од западне границе СССР-а до Западне Двине и Дњепра. При томе је мање од половине трупа било у првом ешалону, већина јединица се још налазила у унутрашњости земље или се кретала према граници. Насупрот томе, немачка група се окупила на совјетским границама у концентрисаној формацији – око 80% трупа Вермахта било је у првом ешалону инвазионих снага.

21. јуна 1941. године

У 16:45 по берлинском времену (у 17 сати и 45 минута по московском) 21. јуна 1941. године, на радијским таласима изнад јужне Пољске прозвучала је за неупућене загонетна фраза – *„Легенда о херојима, Вотан, Некер, 15.“* То је била шифра за један од најстрашнијих датума у историји Русије. Речи „Легенда о херојима“ означавале су почетак напада на Совјетски Савез, име бога „Вотан“ – датум 22. јун, име реке „Некер“ – 3 сата ујутру, а радио-оператери Вермахта су отворено рекли у колико минута.

Притисак на „црвено дугме“ од стране немачког руководства покренуло је низ одговарајућих наредби у армијама и тенковским групама. Поштујући ово наређење, сиви тенкови са крстовима на боковима, хиљаде камиона и возила за вучу кренули су прашњавим путевима на исток. Неколико сати касније требало је да пређу границу СССР-а, обавијени димом од пожара. Почело је одбројавање до почетка једног од најстрашнијих ратова у светској историји. Увече, уз светло батеријских лампи, командири чета су читали Хитлерово обраћање својим потчињенима, које је почињало речима: *„Војници Источног фронта!“* Фирер је обавестио своје војнике да је *„судбина Европе, будућ-*

ност Немачкоī Рајха, само ūостојање немачкоī народа сада у вашим рукама". Вођа Трећег рајха оптужио је Совјетски Савез да припрема агресију која мора бити спречена, а своје обраћање је завршио речима: „*Одлучио сам данас да судбину државе и нашеī народа ūредам у руке наших војника. Нека нам је Боī у ūомоћи у овој најважнијој борби!*"

Пошто је Фирерово обраћање прочитано војницима и официрима Вермахта, почели су напети сати чекања. Командир вода 11. пешадијске дивизије, Готфрид Еверт, сећао се: „*Прочитано нам је Хитлерово обраћање . Речено је да ћемо сутра у ūет ујутру нāасти, и ūодељена нам је муниција. Пришао ми је стари наредник и врло несиīурно и зачуђено уūитао: „Господине ūоручниче, можете ли ми објаснити зашто нāадамо Русију?" Шта сам моīао да му одīоворим?! Таква је наредба!*" Ипак, Хитлерове речи пале су на плодно тло. Немачки војници су се у својим акцијама руководили једноставним и јасним формулацијама, као што је, на пример, наређење генерал-пуковника Ериха Хоепнера: „*Борба мора имати за циљ ūретварање данашње Русије у рушевине, и стоīа мора бити невиђено сурова <...> Без милости, ūре свеīа за ūредставнике садашње руске болūшевичке власти.*" По јасноћи својих ставова, Немци су, засигурно, били у бољем положају од војника и команданта Црвене армије, који нису имали јасно уобличену слику непријатеља. То је у великој мери било због пакта Молотов-Рибентроп из 1939. године и покушаја совјетске пропаганде да представи немачки народ као хетерогену друштвену масу, чији пролетаријат ће подићи устанак чим почне рат са СССР-ом – првом државом радника и сељака у свету.

Међутим, нису сви немачки војници били жељни да учествују у спасавању немачке цивилизације и кул-

туре војном инвазијом на Совјетски Савез. Међу стотинама хиљада људи који су чинили инвазиону војску били су људи различитих убеђења. Међу регрутованима у немачку војску било је и оних који су, у овом или оном степену, били наклоњени комунистима. Један од њих је, саслушавши командира чете, лајтнанта Шулца, појурио на границу, препливао Буг и предао се совјетским граничарима. Муцајући од узбуђења, инжињерац Алфред Лисков је рекао да ће 22. јуна у зору немачке јединице прећи границу. Пре него што је пребег успео да се осуши после купања у пограничној реци, његове речи стигле су до самог Стаљина. Маршал Г.К. Жуков се касније присећао: *„Увече 21. јуна, назвао ме је начелник штаба Кијевског војног округа, генерал-потпуковник Пуркајев и јавио да је пребег дошао до граничне страже <...> тврдећи да немачке трупе крећу на почетне положаје за офанзиву, која ће почети 22. јуна ујутру. Одмах сам јавио народном комесару и Стаљину шта је Пуркајев пренео. – Дођите са народним комесаром у Кремљ за 45 минута, – рекао је Стаљин <...> заједно са народним комесаром и генерал-потпуковником Ватутином пошли смо у Кремљ. Усput смо се сложили да по сваку цену морамо донети одлуку да се трупе ставе у борбену готовост.“*

Тако је совјетски вођа преко немачког каплара сазнао општи садржај Хитлеровог обраћања својим војницима. На састанку у Кремљу одлука није одмах донесена. У почетку је Стаљин изразио сумњу у поузданост информација које је пребег јавио. Народни комесар одбране С.К. Тимошенко је изнео мишљење које су подржали сви присутни у војној униформи: пребег говори истину. Још ујутро 21. јуна слична информација стигла је и од агента у немачкој амбасади у Москви, Герхарда Кегела, који је известио Центар да ће *„рат почети у наредних*

48 сати". Народни комесар је предложио да се посебним окрузима изда директива за стављање трупа у борбену готовост. Међутим, Стаљин је ту одлуку сматрао преурањеном. Још је постојала нада за мирно решење кризе и одлучено је да се трупама дају појашњења о могућим непријатељским провокацијама. На тај начин, совјетско руководство није искључило могућност да Немци појединачним нападима 22. јуна наведу команданте граничних јединица и формација на ваздушне ударе или прелазак границе. У том случају би се појавио casus belli – повод за рат, који би оправдао инвазију у очима света. Борбе великих размера у том случају би почеле не 22. јуна, већ 25. или 26. јуна, после опсежне пропагандне кампање у западној штампи, која би оптуживала „црвене варваре". Као што данас знамо, немачки стратези нису разматрали такву варијанту, али 21. јуна увече на састанку у Кремљу то није било потпуно сигурно.

На основу ових претпоставки, директива је измењена. Као резултат тога, трупама је послат документ који је ушао у историју као Директива бр. 1. У њој је писало: *„Војним саветима Лењинградског војног округа, Прибалтичког, Западног, Кијевског, Одеског. Копија: Народном комесару Војне морнарице. 1. Током 22-23.6.41. године могућ је изненадни напад Немаца на фронтове Лењинградског војног округа, Прибалтичког, Западног, Кијевског, Одеског. Напад може почети провокацијама. 2. Задатак наших трупа је да не подлегну било каквим провокативним акцијама које би могле изазвати веће компликације. Истовремено, трупе Лењинградског, Балтичког, Западног, Кијевског и Одеског војног округа треба да буду у пуној борбеној готовости да дочекају могући изненадни напад Немаца или њихових савезника. 3. Наређујем: а) у току ноћи 22. јуна 1941. године неприметно заузети*

борбене положаје на утврђеним подручјима на државној граници; б) пред зору 22. јуна 1941. г. сву авијацију, укључујући и војну, распоредити на теренске аеродроме, и пажљиво је камуфлирати; в) ставити све јединице у борбену готовост. Држите трупе раширене и камуфлиране; г) довести ПВО у борбену готовост без додатне мобилизације. Припремите све мере за замрачење градова и објеката; е) не предузимати друге мере без посебних наредби. Тимошенко. Жуков. 21.6.41. г." У овом документу и даље помињу могуће „провокације" са немачке стране, али генерално гледано, Директива бр. 1 је била довољна основа за довођење трупа Црвене армије у стање борбене готовости. Са овом директивом Ватутин је одмах отишао у Генералштаб да је хитно пошаље војним окрузима. Слање директиве окрузима завршено је 22. јуна 1941. у 00:30.

У Минску је командант Западног посебног војног округа, армијски генерал Дмитриј Г. Павлов, био позван у штаб малтене из позоришне ложе. Команданти армија су такође већ били на својим местима у ово касно доба. Из Гродна је командант 3. армије генерал-потпуковник Василиј И. Кузњецов известио Павлова: „*Муниција је подељена, заузимамо утврђене положаје.*" Речи „*могући напад*" нису изненадиле Кузњецова, јер је већ имао лош предосећај – са друге стране границе, на избочини Сувалки, мотори механизованих колона Вермахта брујали су више сати.

Руководство Кијевског посебног војног округа на челу са Михаилом П. Кирпоносом није напуштало командно место у Тарнопољу од 21. јуна увече. У 0:30 часова 22. јуна Кирпонос је пријавио другог пребега који је потврдио информацију о инвазији, што је одмах јављено Стаљину. За то време, Директива бр. 1 је дешифрована у окружним штабовима. Даље низ

командни ланац ишла је наредба армијама, корпусима, дивизијама и пуковима. Борбена узбуна је објављивана између 3 и 7 часова ујутру, у зависности од тога колико су брзо наређења прошла кроз све карике ланца, од ефикасности и иницијативе команданата. Многи, попут команданта 4. армије Александар А. Коробкова, спровели су у дело планове за одбрану совјетско-немачке границе на сопствену одговорност и ризик. После објаве узбуне уследило је формирање колона и марш на положаје на граници, у правцу грмљавине артиљеријских канонада.

ДВАДЕСЕТДРУГИ ЈУНИ

Дан 22. јуна 1941. године – један је од најважнијих и најтрагичнијих датума не само у совјетској, већ и у читавој руској историји. Штавише, према низу показатеља, овај дан је јединствен у светској историји ратова. У њему се у чудесно клупко испреплићу и прелазак из мирног живота у рат, и употреба високих технологија тог времена и колосалне размере догађаја који су се одиграли. Први дан рата на совјетско-немачком фронту означио је нову еру у историји војне вештине. Док су раније државе постепено улазиле у рат, дотле су 22. јуна велике масе војника одмах ушле у битку. То се није догодило ни на почетку Првог светског рата 1914–1918. године, или, на пример, у Руско-јапанском рату 1904–1905. године, или у Совјетско-финском рату 1939–1940. године. Војни сукоб између Трећег рајха и СССР-а није се разбуктавао, него је одмах плануо заслепљујућим пламеном. Почетак рата у Пољској 1. септембра 1939. године и почеци арапско-израелских ратова 1967. и 1973. године по много чему су слични овом пожару који је брзином муње захватио границу. Ипак, по обиму, ови сукоби су, наравно, знатно скромнији од рата између Совјетског Савеза и Немачке.

Операције немачких диверзаната

У рану зору 22. јуна 1941. године на совјетско-немачкој граници тишину су прво нарушиле диверзантске

групе из тајне специјалне јединице Вермахта – 800. пук за обуку посебне намене „Бранденбург“ (Lehrregiment Brandenburg z. b. V. 800), одевени у униформе војника и команданата Црвене армије. Диверзанти који су упали на територију СССР-а били су међу ретким војницима Вермахта који нису чули Хитлерово обраћање 21. јуна увече. То се догодило у области Гродно, где је ноћу једна група из пука „Бранденбург“, под командом лајтнанта Кригсхајма, покушала да пређе границу како би спречила рушење мостова и брана дуж пута Липск-Даброво. Међутим, захваљујући будности совјетских граничара, овај покушај се завршио потпуним неуспехом. Дошло је до пуцњаве која се с правом може назвати првим пуцњима Великог отаџбинског рата, а диверзанти су били приморани да се повуку. Касније је Криегсхајмова група ипак успела да продре на совјетску територију, али није имала успеха: била је разбијена, претрпела је губитке, а њен командант је тешко рањен.

Први задатак немачких диверзаната били су мостови који су се налазили у дубини совјетске територије, неколико километара од границе. Да би се стигло до њих био је неопходан транспорт, па је у рано јутро 22. јуна група „Бранденбург“ по граници у пламену трагала за совјетским возилима разних типова.

Код Бреста, задатак Бранденбуршких група (из 12. чете) били су мостови преко Мухавеца, неколико километара од границе. Пошто је заробила неколико камиона и санитетско возило, једна таква група је појурила путем испред немачке пешадије која је напредовала. Група је била обучена у совјетске униформе и наоружана совјетским оружјем. Штавише, командир групе је својом руком написао наређење које је показао стражарима на мосту. То је омогућило да једно возило уђе на мост, после чега су употребљене пушке и пиштољи. Мост је освојен. Међутим, размена ватре са стражарима

довела је до велике потрошње муниције, па су „Бранденбуржани“ одлучили да се удаље од моста, чекајући појачања. Када су се вратили, мост је већ био спаљен.

У првим сатима „Похода на Исток“, „Бранденбуржани“ су успели да заузму низ важних прелаза. Акције диверзантске групе из 12. чете „Бранденбурга“ код Бреста биле су успешне. Док су марширали, преобученим диверзантима су добацивали совјетски тенкисти који су стајали на путу у тенковској колони. Одговоривши на руском, Немци су наставили пут. Управо такви кратки контакти са непријатељем – размена неколико фраза на руском без дугих дијалога – били су део планираних акција „Бранденбуржана“. Дошавши до моста, диверзантска група је ушла у ватрени обрачун са његовим чуварима и успела је да спречи његово уништење. Већ ујутру је заробљени мост био скоро изгубљен – на њега је пуном брзином улетела цистерна са отвореном славином из које је шикљало гориво. Ураганска ватра немачких диверзаната, који нису одмах дошли себи од изненађења, зауставила је возило. Највероватније је та цистерна са горивом припадала 22. тенковској дивизији. Сада је то тешко и замислити: околина Бреста, 22. јуни 1941. године, 6 сати ујутру, рат још увек бесни негде тамо на граници, али нашао се небојша који није изгубио главу и покушава да уништи несрећни мост.

О сусрету са прерушеним немачким диверзантима из пука „Бранденбург-800“, наредник В.Ф. Осауленко, који је служио у 18. посебном артиљеријско-митраљеском батаљону 62. брестског утврђеног рејона, присећао се следећег: *„Када смо* [22. јуна поподне] *пролазили кроз северни гарнизон, видели смо групу од 7 – 8 војника. Пришли смо момцима. Рекли су да им је командир, потпоручник, доделио борбени задатак. Пришао је неки капетан и викнуо: Шта кажеш, гаде?! – и упуцао тог типа из пиштоља. Био их је велики број, шпијуна*

и саботера. Требало је обратити пажњу на то да су носили наше нове униформе. Углавном су то биле униформе наших капетана и мајора. Знали су нешто наших речи. Даље, возили су се мотоциклима и бициклима. Заједничко свима, колико сам их ја видео, њих тројицу-четворицу, је то да су били одевени у сасвим нове униформе, које ми нисмо имали. Тако да их је то одмах одавало.“

Почетак инвазије

Немачки ловци и бомбардери летели су на великим висинама изнад шумовитих и мочварних подручја. Доле, на земљи, било је тихо – артиљеријска припрема требало је да почне сваког часа. Немци су сматрали да ако прелете границу истовремено са почетком операције копнених трупа, онда ће совјетски пилоти имати отприлике 30 – 40 минута да се спреме за борбу. Страховања немачких авијатичара нису била неоснована. Командант једног од ловачких пукова, капетан Ј.М. Беркаљ је, чувши артиљеријску канонаду, одмах, на сопствену одговорност и ризик, прогласио борбену узбуну. Ловци су полетели са тарновског аеродрома. Већ у 4 сата и 5 минута ујутру три ескадриле су биле у ваздуху и јављено је о уништењу три немачка авиона у борбама које су уследиле. Укупно су током дана извели 74 полетања ради заштите аеродрома. Совјетски пилоти су јавили о уништењу 2 ловца Ме-109. Један авион је изгубљен у ваздушној борби, још један се није вратио са борбеног задатка. На земљи је уништено 27 мигова 3 и 11 И-153. У суседном 124. ловачком авијационом пуку, мајор И.П. Полуњин је такође правовремено прогласио узбуну. Полетели су заменик команданта пука капетан Н.А. Круглов и потпоручник Д.В. Кокорев. Овај други је успео да пресретне, погоди и

обори двомоторац, који је идентификовао као До-217. У ствари, то је био ловац Ме-110, коме је било суђено да постане први авион који су Немци изгубили на Источном фронту.

Широко је распрострањено погрешно мишљење да је совјетска авијација уништена буквално у првим минутима Великог отаџбинског рата. Међутим, тајна успеха Луфтвафеа 22. јуна није био први удар на „успавани аеродром", већ низ узастопних напада, када је један аеродром био нападан више пута током дана, што ваздушни пукови пограничних војних округа више нису могле да издрже. Авиотехничари нису имали времена да припреме авионе за лет, није било довољно цистерни, муниције и стартера мотора. На пример, на аеродром 124. пука немачки пилоти су извели око 70 напада за један дан, при чему су наизменично нападали бомбардери Хе-111 и ловци Ме-110. Пре или касније дошао би моменат када су се сви авиони нашли приковани на земљи, сипајући гориво или утоварујући муницију. Тако су Немци успели да оборе и униште 30 совјетских авиона. Многи ваздушни пукови Црвене армије су потпуно уништени после четири или пет немачких ваздушних напада. Пилот 17. пука ловачке авијације са базом у Украјини, херој Совјетског Савеза Ф.Ф. Архипенко се присећа: *„Нисмо могли да се одупремо нападима бомбардера: посаде су биле са породицама у Ковељу."* Пилоти из пука су викендима најчешће одлазили код својих породица у Ковељ. Субота 21. јуна 1941. није била изузетак. Последице њиховог одсуства из базе биле су жалосне. То није био једини такав случај. Посаде 64. ударног ваздухопловног пука стигле су касно на аеродром ујутру 22. јуна, јер су веровали да је за викенд објављена обична вежба узбуне. Међутим, показало се да је узбуна била борбена и резултати неоз-

биљног односа према службеним дужностима одмах су се показали – половина авиона пука је спаљена или оштећена од стране немачких авиона.

Оно што је олакшало уништавање совјетских авиона на њиховим матичним аеродромима је то што крилате машине нису били раштркане, већ су биле поређане у линију по ескадрилама, ради лакшег опслуживања. Хауптман Герхард Бекер се присећао једног од таквих напада ујутру 22. јуна: *„Ноћ је била ведра. Наш циљ је био аеродром ïде је била смештена јединица ловачке авијације, опремљена са И-16, ми смо их звали „ïацов“. Стајали су у неколико збијених редова, и били су лака мета за нас.“*

Пилоти Луфтвафеа успели су првог дана рата на Источном фронту да укупно оборе око 400 авиона Црвене армије. Још 800 је уништено на земљи. Најгора ситуација је била на правцу главног напада Немаца – у Белорусији, где су биле концентрисане моћне ваздушне снаге. Наоружана најновијим ловцима-високолетачима миг-3, 9. мешовита ваздушна дивизија хероја Совјетског Савеза, генерал-мајора С.А. Черниха, 22. јуна је изгубила 347 авиона од 409 колико је имала. Белоруски посебни војни округ је укупно изгубио 738 летелица, од којих су Немци уништили 528 авиона на земљи. Командант фронтовског ваздухопловства генерал Иван И. Копец се убио, а командант 9. мешовите ваздухопловне дивизије, генерал-мајор Сергеј А. Черних, оптужен је за криминални немар, ухапшен и, према пресуди Војног колегијума Врховног суда СССР-а, стрељан. Унапређени на високе командне положаје непосредно пре рата, пошто су за две-три године од чина потпоручника стигли до генералских звезда, Копец, Черних и други, несумњиво талентовани пилоти, показали су се неспремни за руковођење великим авијацијским формацијама.

Најмање губитака совјетско ваздухопловство је

претрпело на југу – у Одеском посебном војном округу. Тамо је командант окружног ваздухопловства генерал-потпуковник Фјодор Г. Мичугин на време издао наређење да се авиони раштркају, како је то захтевао план вежби које су извођене у том округу. Због тога је авијација округа изгубила само 6 авиона.

У 3 и 15 ујутру по берлинском времену, артиљеријска ватра је затутњала дуж целе границе између Совјетског Савеза и Немачке. У борбени дневник 1. тенковске дивизије унесен је запис: *„Небо подрхтава од експлозија. Под окриљем масивне артиљеријске ватре, батаљони крећу у напад.“* У историјату јединице тај тренутак је описан овако: *„Чак и пре него што је ватра изненада престала у 3:45, јуришне групе инжињерије и пешадије већ су пузале према граници. Пузећи по земљи, уклонили су прве баријере. Ускоро су полетеле ручне бомбе и запрмеле су експлозије повезаних и концентрисаних набоја. Сумрак пред зору поново је био испуњен блесковима из оружја свих калибара.“* Почео је рат Трећег Рајха са Совјетским Савезом, коме је било суђено да потраје дуге четири године.

Није изненађујуће што је први дан Великог отаџбинског рата био исто тако упечатљив и незабораван за војнике и команданте Црвене армије. Осећали су приближавање Великог рата и припремали су се за њега. Међутим, првог дана нико није знао да совјетске трупе чекају тешки порази, повлачење до Москве, Лењинграда, чак до Волге. У борбеном дневнику 8. армије, почетак непријатељстава је описан сликовито, чак и поетично: *„У 4:20 у земуницу оперативног одељења утрчао је оперативни дежурни мајор Андрјушченко и узбуђеним гласом објавио: „Немци су започели артиљеријску припрему дуж целе границе“. Истовремено, начелник штаба 8. армије, генерал-мајор Ларионов, разго-*

варао је телефоном са командиром 11. ск (стрељачког корпуса – прим. аутора) *генерал-мајором Шумиловом; овај последњи је известио да Немци интензивно бомбардују Тауроген, јединицама је наређено да се разместе на своје положаје. Артиљеријска припрема почела је тачно у 4:00.*" У ствари, немачка артиљерија је отворила ватру на територију СССР-а у 3 сата и 5 минута ујутро по берлинском времену, односно у 4 сата и 5 минута по московском времену. Војници и официри Вермахта су нетремице гледали у бројчанике својих сатова и нестрпљиво чекали да казаљке покажу светих пет минута после три. Командири Црвене армије, чувши грмљавину артиљеријске канонаде и погледавши на сатове, у мислима су одузели неколико минута – прве салве су им се чиниле као вечност.

У 4:15 по московском времену, немачке копнене јединице кренуле су напред. Тенкиста Оскар Мунзел је описао те тренутке на следећи начин: „*Снажна артиљеријска ватра из тешких топова раздире праменове магле. Ту и тамо иза Буга чују се експлозије граната. У 03:15 пешадија креће у напад. За непријатеља је то било потпуно изненађење и није пружио готово никакав отпор. Пешадија се пење на високу источну обалу Буга и лако заузима још недовршене утврђене положаје изненађеног непријатеља .*"

Примарни циљ Вермахта у рату са Совјетским Савезом био је да заузме граничне мостове. Ипак су, ако буду срушени, припремљене скеле и предвиђена је изградња плутајућих прелаза. Заузимањем прелаза само би се уштедело време. Типично је било заузимање моста код Сокала у Украјини. Баријера од бодљикаве жице на немачкој страни била је лажна – делови ограде нису били повезани. На знак за напад, устрељени су совјетски граничари који су стајали на мосту. Немачка

пешадија је брзо растурила баријеру од бодљикаве жице и претрчала стометарски мост.

За огромну групу инвазионих снага, освојени мостови нису били довољни, па су Буг под окриљем ватре, у измаглици пред зору, брзо прелазили чамци са пешадијом која је заузимала мостобране на совјетској страни. Северно од Бреста тенкови са крстовима на боковима су бућнули у реку. Убрзо су нестали под водом и изронили из ње на супротној обали. Тако су улогу војника специјалних јединица обављали тенкови оспособљени да се крећу по дну реке. Ова оклопна возила су била пројектована за десант на британску обалу, али су нашла неочекивану примену у рату са СССР-ом. Плутајуће „панцере" красило је бело слово „G", што је означавало да припадају тенковској групи Хајнца Гудеријана. Сам Гудеријан је прешао Буг у јуришном чамцу пратећи своје војнике у 6:50 ујутро. Јужно од Бреста задатак је био једноставнији: дубина Буга била је само око једног метра, па су немачки тенкови без већих потешкоћа прешли на источну обалу. После заузимања мостобрана у првим сатима инвазије, на пограничним рекама су постављени мостови на понтонским пловцима, па је бујица тенкова, камиона, возила за вучу са тешким топовима и коња пешадијских дивизија у непрекидном току јурила на совјетску страну.

Снаге сукобљених страна

Ко је 22. јуна 1941. године на граници дочекао немачке тенковске и пешадијске јединице? Када упоређују снаге страна, војни историчари обично у једној колони пишу број дивизија, тенкова, топова у саставу Прибалтичког, Западног и Кијевског посебног војног округа, а у другој – у немачким армијским групама „Север", „ Центар" и „Југ", једне наспрам других.

Однос бројева у колонама, рекло би се, уопште не наговештава катастрофу. Међутим, постојала је значајна разлика између инвазионих снага Вермахта и Црвене армије. Немачке дивизије биле су густо концентрисане дуж границе, док су совјетски корпуси и дивизије били распршени у дубину и већи део је марширао ка Западу. У војној науци ова ситуација се назива незавршено распоређивање. На потпуно исти начин пољска војска је дочекала Вермахт 1. септембра 1939. године. Да би се разумео механизам развоја догађаја, морају се рачунати само дивизије и корпуси који су могли доћи у контакт одређеног дана, па чак и сата, у овом случају – совјетске формације на удаљености мањој од једног дана марша од границе. Постојање јединице која марширa 100 километра источно од границе, потчињене команди једног од посебних војних округа, ни на који начин није утицало на способност вођења борбе јединица на граници. Четрдесет дивизија испуњавало је критеријум „дан марша" у три посебна округа. Више од 100 дивизија у три групе армија Вермахта је испуњавало исти критеријум. На правцима главних напада, надмоћ у снагама немачких трупа била је огромна.

Главне снаге дивизија пограничних армија биле су на местима сталног размештаја, поједини артиљеријски пукови дивизија били су на полигонима. Сви су морали да превале неколико десетина километара до својих положаја на граници. Дакле, док је главна активност јединица Вермахта у рано јутро 22. јуна био прелазак Буга или савладавање препрека на совјетско-немачкој граници, дотле су јединице Црвене армије јутро првог дана рата провеле у маршевима.

Прво јутро Великог отаџбинског рата дочекали су у маршевским колонама не само дивизије у којима је објављена узбуна, већ и „дубински" стрељачки корпуси који су кренули према граници још пре 22. јуна. О

промени ситуације није било лако обавестити њихове команданте. Истовремено, Немци су на њих могли да дејствују само из ваздуха. У случају 48. пешадијске дивизије на Прибалтици, то се показало кобним: већ првог дана рата јединица је била разбијена нападима Луфтвафеа и изгубила је до 70% састава. Ипак, по правилу, ове трупе су биле изложене само митраљирању из немачких авиона у прелету. Такође, без инцидената, прошло је напредовање јединица до границе на пасивним секторима фронта, на пример, 12. армије у Карпатима. Око поднева, дивизије које су се кретале ка граници сусреле су се са претходницама инвазионих снага и постепено се укључиле у битку са Немцима. О заузимању положаја на граници више није било говора, пошто су их заузеле тенковске групе Вермахта које су напредовале. Овакав начин уласка у борбу имао је својих предности и мана. С једне стране, јединице Црвене армије ушле су у битку у густој маси, а не развучене на 20–30 километара дуж фронта, али, с друге стране, није било непрекидног фронта. То је у наредним данима створило претпоставке за опкољавање и пробоје.

У рано јутро 22. јуна није остварен чак ни неповољан однос од 40 према 100, пошто су се на совјетско-немачкој граници налазиле само изоловане јединице пограничних армија. На пример, на прибалтичкој граници је била 10. пешадијска дивизија и по три батаљона из 5, 33, 90, 125, 188. дивизије, односно по трећина сваке. На Бјелосточкој избочини на граници су била такође три батаљона из 86. пешадијске дивизије 10. армије. Ови батаљони, заједно са граничарима, упркос жестоком отпору, постепено су опкољавани и уништавани од немачких јединица које су напредовале.

Стварна снага која се могла супротставити тенковским групама био је ланац бункера Молотовљеве линије, поготово што су на њиховом путу била најс-

премнија утврђена подручја. Сваки такав бункер постао је мала бетонска тврђава. Митраљески и артиљеријски батаљони Владимирско-Волинског утврђеног рејона задржали су на један дан 44. пешадијску дивизију 1. тенковске групе Вермахта. Војници из бункера „Светлана" погодили су немачки оклопни воз на мосту преко Буга, северно од Бреста. Кроз утврђења Струмиловског утврђеног рејона, 48. корпус генерала Вернера Кемпфа био је приморан да се пробије користећи „панцере" 11. тенковске дивизије. Тек недељу дана после почетка рата, 28. јуна, утихнули су митраљези из бункера „Орел", под командом поручника И.И. Фјодорова.

Прве тенковске битке

Пратећи пешадију, 22. јуна 1941. године, непријатељске тенковске формације су упале на територију Совјетског Савеза. Прва битка између совјетских и немачких тенкова одиграла се на правцу тенковског клина Панцерваффе, усмереном на Минск. Претходница 3. тенковске групе Хермана Хота, не наишавши на озбиљан отпор на граници, већ до поднева 22. јуна се приближила прелазу преко реке Њемен, код града Алитуса. Ова дивизија је била специфична јер је користила тенкове чешке производње PzKpfw 38(t), наоружане топом калибра 37 мм. Мостове код Алитуса совјетске трупе су минирале, али су током ноћи 22. јуна стражари добили наређење из окружног штаба да уклоне експлозив. Могуће је да су аутори овог „наређења" били немачки диверзанти из специјалне јединице „Бранденбург-800", прерушени у војнике Црвене армије. Било како било, претходнице Вермахта успеле су да заузму оба моста нетакнута. Хот је касније спомињао да је *„за Трећу панцер групу било велико изненађење што су сва три моста преко Њемена, чије је заузимање био зада-*

так групе, заузета нетакнута".

Међутим, на мостобрану код северног моста, немачки „панцери" су одмах упали у заседу совјетске 5. тенковске дивизије. Главни адут Црвене армије у овој борби било је педесет најновијих средњих тенкова Т-34. Поред тога, формација се састојала од 30 средњих тенкова Т-28 са три куполе и 170 лаких тенкова БТ-7. Оклоп „тридесетчетворке" нису могли да пробију гранате из тенковских топова од 37 мм, па је сав терет битке пао на артиљерију Вермахта. Немачки тенкови који су прелазили јужни мост нашли су се на удару совјетске артиљерије. Непријатељска офанзива је заустављена. До вечери су нове снаге послате у помоћ немачким јединицама. То им је омогућило да учврсте северни мостобран и одатле покрену офанзиву на бок и позадину јединица 5. тенковске дивизије које су држале одбрану. Пошто је постојала опасност да буду опкољени, совјетски тенкисти су били приморани да се повуку.

Вечерњи извештај немачке 3. тенковске групе оцењује битку код Алитуса као *„највећу тенковску битку у овом рату"*, у којој је учествовала 7. тенковска дивизија. Није се мислило, очигледно, на рат са Совјетским Савезом који је почео пре мање од дана, већ на Други светски рат који је започео 1. септембра 1939. године. Властити ненадокнадиви губици оцењени су на 11 тенкова, укључујући 4 „тешка" (вероватно је реч о средњем PzKpfw IV који се недавно појавио у војсци). У ствари, укупни немачки губици морали су да буду бар два до три пута већи. Губици совјетске 5. тенковске дивизије у бици код Алитуса могу се оценити као тешки. Од 45 лаких тенкова БТ-7 који су учествовали у борби, изгубљено је 30, од 24 средња Т-28 – 16, од 44 «тридесетчетворке" – 27. Тако су се већ првог дана рата немачки тенкисти упознали са средњим тенком Т-34-76, који је пољуљао њихово уверење у супериорност немачке технике над

оружјем „источних варвара“. Поред тога, битка код Алитуса је била први сукоб између Немаца и механизованих корпуса који су били размештени у дубини распореда јединица Црвене армије.

Још један важан прелаз преко Њемена – мост у литванском граду Меркин – нису ни заузели тенкови, већ немачки мотоциклисти који су се пробили напред. Генерал-пуковник Херман Хот је био охрабрен оваквим почетком кампање против Совјетског Савеза: *„Било је велико изненађење да су сва три моста преко Њемена, чије је заузимање било део задатка групе, заузета нетакнута“.* Пред њима је, наравно, био још примамљивији циљ, о коме су сви маштали. Хот је касније признао: *„У ствари, <...> сви су желели да што пре крену на Москву.“* У међувремену, Хотова тенковска група је ударила на престоницу совјетске Литваније – Вилњус. То је довело до заобилажења и опкољавања јединица Западног фронта (до 21. јуна 1941. године – Западни посебни војни округ) преко Прибалтика, који није био у стању да се супротстави претњи из правца суседног фронта.

Ако се прва тенковска битка Великог отаџбинског рата одиграла у Литванији код Алитуса, дотле је у Белорусији код Гродна горак укус сусрета са тенковима Т-34 осетила немачка пешадија. Пре рата, 29. тенковска дивизија пуковника Н.П. Студнева је била стационирана у рејону Гродна и тако се логично нашла на путу напредовања 8. армијског корпуса Вермахта. Двадесетдругог јуна 1941. године имала је само 66 тенкова, укључујући два КВ и 26 Т-34. Остатак тенковског парка чинили су лаки тенкови Т-26 различитих модела. Под нападима авиона Луфтвафеа, дивизија се кретала у зборно подручје, а током првог ваздушног напада њен штаб је бомбардован. Тенкисти су заузели полазне положаје до 8 сати ујутру, а извиђачки батаљон је упућен ка граници до Августовског канала који је повезивао Вислу

и Њемен. После концентрације 29. тенковске дивизије у шумарку југозападно од Гродна, командант дивизије је добио наредбу од генерала Василија И. Кузњецова: *„Непријатељ је, с циљем да испровоцира сукоб и увуче Совјетски Савез у рат, послао велике диверзантске и субверзивне банде на поједине делове државне границе и бомбардовао неке наше градове. Наређујем: 29. тенковска дивизија, у садејству са 4. стрељачким корпусом, има задатак да уништи непријатеља ударом у правцу Сопоцкин-Калети; не прелазити границу. Известити о извршењу задатка.*“ Формулација ове наредбе је симптоматична – *„с циљем да испровоцира сукоб*“. Можда Кузњецов није желео да верује да је рат почео. Снаге са којима је непријатељ прешао границу још увек су биле непознате, па су их совјетски команданти у првом тренутку назвали „бандама“, иако су у ствари регуларне јединице немачке војске већ прешле границу.

Нешто касније, 29. тенковска дивизија добила је прецизније дефинисан задатак, сад већ од команданта 11. механизованог корпуса, који је захтевао *„уништење непријатеља који је у офанзиви и излазак на линију фронта Сопоцкин–Липск“.* Истовремено, задатак је добио и командант 33. тенковске дивизије пуковник Михаил Ф. Панов: напредовање правцем Липск-Августов. Увођењем механизоване јединице у борбу, совјетске трупе су успеле да зауставе непријатељску офанзиву и чак потисну немачке претходнице. У контранападу, 29. тенковска дивизија се борбом пробила седам километара напред. Међутим, у овим борбама изгубила је скоро сву своју технику. Према извештајима из штаба 9. армије Вермахта, само 8. пешадијска дивизија је 22. јуна у рејону Гродног уништила 80 совјетских тенкова. Увођењем мобилне резерве В.И. Кузњецов је успео да заустави напредовање немачке пешадије.

Код Гродног, тенкови 11. механизованог корпуса гене-

рала Дмитрија К. Мостовенка су 22. јуна коришћени у контранападу на немачку пешадију која је нападала град. Тенкисти су успели да спрече брзи слом одбране стрељачких јединица, али по цену великих губитака. Укупно је, према немачким подацима, првог дана рата у борбама на прилазима Гродну уништено 180 совјетских тенкова.

Већ првог дана рата са судбином су се суочила сва три тенка КВ 11. механизованог корпуса. Један се преврнуо и потонуо у мочвару. Други је био имобилисан погоцима у шасију. То је био први КВ тенк на који су Немци наишли у борби. Зачудо, није било извештаја о овом сукобу. Очигледно, тенк је онеспособљен пре него што је показао своју нерањивост. Трећи КВ је остао у радионицама због квара, касније је уништен при повлачењу. Ова епизода даје одговор на питање где су нестали тенкови КВ и Т-34 у лето 1941. године.

На основу резултата борби, Немци су приметили да су совјетске тенковске посаде деловале „енергично и упорно у групама од 20–40 борбених возила". С друге стране, наведено је да *је „ефикасност противоклопног топа калибра 3,7 цм довољна против свих врста тенкова на које се наилази"*. Као резултат ових борби код Гродног, Немци су од заробљених совјетских тенковских посада добили прве поуздане информације о најновијим совјетским средњим тенковима Т-34-76. Подаци о наоружању које су дали заробљеници били су тачни, док су подаци о оклопу приближни. Тачан број „тридесетчетворки" уништених 22. јуна није познат.

Брестска тврђава

На граници између Совјетског Савеза и Немачке налазила се тачка где се развој догађаја одвијао по најгорем од свих могућих сценарија – Брестска тврђава.

Њене зидине изрешетане мецима и данас остају у сећању људи као један од симбола Великог отаџбинског рата. У време немачке инвазије тврђава је већ била изгубила одбрамбени значај и 22. јуна 1941. године то је био комплекс касарни за људство 6. и 42. стрељачке дивизије 4. армије. Према предратним плановима, у случају почетка рата, у тврђави је требало да остане један батаљон. Међутим, наређење да се трупе покрену и заузму положаје на граници стигло је само пола сата пре почетка немачке артиљеријске припреме. Јединице две дивизије нису стигле ни да објаве узбуну. У тврђави се нашло заробљено више од осам хиљада људи, од којих су многи погинули у првим сатима Великог отаџбинског рата. Преживели борци направили су избор који је постао типичан за опкољене 1941. године – борити се до краја.

У кратком борбеном извештају о дејствима 6. пешадијске дивизије, први страшни напад непријатеља је описан овако: *„У 4 сата ујутру 22. јуна отворена је ураганска ватра на касарне, на излазе из касарне у централном делу тврђаве, по мостовима и улазним капијама и кућама командног особља. Овај напад је изазвао збуњеност и панику међу припадницима Црвене армије. Командни састав, који је нападнут у својим домовима, делимично је уништен. Преживели команданти нису могли да се пробију до касарни због јаке баражне ватре по мосту у централном делу тврђаве и на улазној капији. Због тога, војници Црвене армије и млађи официри, без контроле од стране командира средњег нивоа, одевени и неодевени, у групама и сами, напуштали су тврђаву, прелазили канал око утврђења, реку Мухавец и бедем тврђаве под артиљеријском, минобацачком и митраљеском ватром. Није могуће проценити губитке, пошто су се растркане јединице 6. дивизије помешале са растрканим јединицама 42.*

дивизије, а многи нису успели да дођу до збornог места јер је око 6 часова већ била концентрисана артиљеријска ватра по њему.“

Гранате су пљуштале не само по касарнама. Сви излази из Брестске тврђаве били су под јаком непријатељском артиљеријском и минобацачком ватром. Због тога су војници и команданти 6. и 42. стрељачке дивизије остали у тврђави, не зато што су имали задатак да је бране (по плану је за то био одређен само један батаљон), већ зато што нису могли да изађу из ње. Све што се налазило изван дебелих зидова казамата тврђаве, уништено је артиљеријском ватром. Артиљерија која се налазила на отвореном простору унутар тврђаве је већим делом уништена. Поред топова су били везани коњи артиљеријских и минобацачких јединица и јединица дивизија. Несрећне животиње побијене су гелерима већ у првим сатима рата. Возила јединица обе дивизије, паркирана на заједничком паркингу на отвореном, одмах су планула.

Војници и официри 45. пешадијске дивизије Вермахта који су стајали на обали посматрали су буктиње експлозија, дим и пламен изнад тврђаве. Чинило се да у том паклу нико не може остати жив. Међутим, убрзо су се уверили у супротно. Када је артиљеријска ватра пренесена у дубину одбране, гумени чамци су спуштени у воду и јуришне групе су почеле да се искрцавају на острва Тереспољског, Кобринског и Волинског утврђења. Журили су – према плану, за заузимање тврђаве било је предвиђено само осам сати. До 4 сата ујутру нападачи су заузели Пограничко острво (утврђење Тереспољ) и Болничко острво (Волинско утврђење). Мања група Немаца успела је да се пробије преко моста код Тереспољске капије у цитаделу и заузме цркву (која је била претворена у клуб) и официрску мензу. У 6 сати и 23 минута команда дивизије је оба-

вестила штаб корпуса да ће северно острво (Кобринско утврђење) ускоро бити заузето. Уз то је наведено да је отпор непријатеља појачан. Међутим, наде за брзо освајање тврђаве срушиле су се као кула од карата. У званичној историји 45. дивизије ова виша сила је описана на следећи начин: „*У тврђави су борбе попримиле карактер какав нико није очекивао. Само неколико сати после почетка напада, команда корпуса је морала да сав наш 133. пешадијски пук из резерве убаци у борбу за заузимање тврђаве. Ускоро су све дивизијске резерве морале бити бачене на тврђаву. Наши људски губици, посебно официра, убрзо су попримили жалосне размере.*“ Чак су и већ постигнути успеси доведени у питање.

О борбама за тврђаву Тереспољ, која је заузета у првом сату битке, званични историограф дивизије Рудолф Гшепф пише: „*Многобројне „кукавице*“ (снајперисти) *и камуфлирани војници који су се скривали на Западном острву сада нису дозвољавали пролаз нашим појачањима. Већ првог дана рата на острву опкољени су и уништени штабови 3. батаљона 135. пешадијског пука и 1. дивизије 99. артиљеријског пука, а команданти јединица су погинули.*“ Главни учесници борби на „Западном острву“ били су граничари – војници 9. пограничне карауле 17. Брестског пограничног одреда јединица НКВД-а.

У 10 сати и 50 минута, штаб 45. пешадијске дивизије известио је команду корпуса: „*Руси пружају жесток отпор, посебно у позадини наших јуришних чета. У цитадели је непријатељ организовао одбрану са пешадијским јединицама, уз подршку 35–40 тенкова и оклопних возила. Непријатељска снајперска ватра је довела до великих жртава међу официрима и подофицирима.*“ У 14 сати и 30 минута, командант 45. дивизије, генерал-потпуковник Фриц Шлипер, практично је одустао од даљих јуриша на централни део тврђаве. Одлучено је

да се јединице које су већ продрле на територију цитаделе повуку када падне мрак. Тако би артиљерци имали одрешене руке у бомбардовању цитаделе. Међутим, око 70 Немаца који су заузели цркву, остало је блокирано у центру тврђаве. Напад, који је требало да траје осам сати, протегао се на неколико дана. Командант 2. тенковске групе Хајнц Гудеријан је потом написао: *„Гарнизон важне Брестске тврђаве бранио се посебно жестоко, пружао је отпор неколико дана, блокирајући железничке и магистралне путеве који су водили преко Западног Буга до Мухавеца.“*

Уопште, догађаји у Брестској тврђави одвијали су се према општем сценарију 22. јуна: успех Вермахта у првим сатима офанзиве и нагло јачање отпора совјетских трупа у поподневним сатима. Гарнизон, разбијен у неколико изолованих група отпора, борио се до последњег метка. Тек 29. јуна пало је последње жариште организованог отпора у Источној тврђави, којим је командовао мајор П.М. Гаврилов. Укупни немачки губици у Брестској тврђави износили су 5% укупних губитака Вермахта током прве недеље рата на Источном фронту. Постоје докази да су последња жаришта отпора уништена тек крајем августа, пред Хитлерову и Мусолинијеву посету тврђави. Камен, који је Фирер тада узео са рушевина Брестске тврђаве, нађен је у његовом кабинету у канцеларији Рајха после пада Берлина.

„Речено нам је да је рат почео...“

„Двадесетдругог јуна, тачно у четири сата, бомбардован је Кијев, речено нам је да је рат почео...“ Речи ове легендарне песме су многима познате. Авиони Луфтвафеа летели су на исток у сусрет излазећем сунцу. Свитала је недеља. У совјетским школама дан раније су одржане матурске свечаности, одјекивали су вал-

цери матурских оркестара, а јучерашњи матуранти су ишли да дочекају зору. Тог јутра сунце је изашло изнад Москве у 3:45 ујутру. У то време, немачки авиони су већ били на борбеном курсу, после 15 минута одељења за бомбе су се отворила и бомбе су засуле градове. ПВО престонице Совјетске Украјине чинила је 36. авијациона дивизија. У 4 сата ујутро 22. јуна 1941. стављена је у борбену приправност. У 7 сати и 15 минута двадесетак немачких авиона бомбардовало је кијевски аеродром са висине од две хиљаде метара. Хитно подигнута ескадрила покушала да сустигне бомбардере Луфтвафеа који су брзо упутили на запад, али није успела – сустићи Хе-111 модел 1941. године на И-16 није био лак задатак. Један од пилота се толико занео потером за непријатељем да је био принуђен да принудно слети јер је остао без горива. 36. ваздухопловна дивизија није претрпела борбене губитке у ваздуху и на аеродрому првог дана рата.

Експлозије немачких бомби нису уплашиле Кијевљане – мислили су да војска изводи вежбе на периферији града. Глумац Н.Л. Дупак се присећа: *„У суботу сам нешто дуго читао – касно сам легао и пробудила ме пуцњава. Излазим на балкон, из суседне собе такође излази човек: „Шта је то?“ – „Вероватно маневри Кијевског војног округа.“ Тек што је то рекао, кад одједном, можда на стотињак метара, авион са свастиком се окреће и иде да бомбардује мост преко Дњепра <...> Комшија је пребледео: „Нешто баш не личи на маневре.“* Ипак, првог дана рата у Кијеву није било панике. Становник града Р. Долински се присећао: *„У 17 часова те недеље била је планирана свечаност поводом отварања највећег Централног републичког стадиона у СССР-у. Изграђен је по пројекту младог архитекте Михаила Гречина. А после ње требало је да се одигра фудбалска утакмица између екипа „Динама“ (Кијев) и Централног дома Црвене*

армије (Москва). Али изненада је на радију објављено да ће карте продате за ту утакмицу важити одмах после скорог завршетка муњевитог рата." У Кијеву су 22. јуна почеле планиране активности за искључивање топле воде и чишћење водоводних цеви. У циркусу је свој нови програм представљао популарни џез оркестар под диригентском палицом „белог Армстронга" – Едија Роснера. Московско позориште сатире настављало је турнеју, а његове представе – „Слаби адути" и „Неравноправни брак" – биле су распродате. У биоскопима су приказивани музички филмови „Ратне другарице", „Песма о љубави" и „Музичка прича". У биоскопу „Комунар" приказиван је филм режисера И.М. Ањенског – „Пети океан", о совјетским пилотима који су маштали о мирном небу, али су се нашли у рату.

Нема сумње да је почетак рата био шок за највише руководство СССР-а. Маршал Г.К. Жуков се касније присећао: *„Онда је први заменик начелника Генералштаба, генерал Н.Ф. Ватутин известио да су немачке копнене снаге, после јаке артиљеријске ватре на низу сектора у северозападном и западном правцу, прешле у офанзиву. Одмах смо тражили од И.В. Стаљина да изда наређење трупама да хитно организују узвратне акције и крену у контранападе на непријатеља. „Сачекајмо да се Молотов врати", одговорио је. После неког времена, В.М. Молотов је журно ушао у кабинет: „Немачка влада нам је објавила рат." И.В. Стаљин је ћутке сео на столицу и дубоко се замислио. Уследила је дуга, мучна пауза."* Ипак, у року од неколико минута, људи који седе у Стаљиновом кабинету почињу да доносе одлуке и издају наређења неопходна да се читав живот земље пребаци на „ратну стазу". Свест о томе шта се догодило, криза власти повезана са сложеном и непредвидивом природом рата и одговарајуће одлуке о стварању нових ванредних органа власти тек их очекују. Било је

потребно одређено време да се формира штаб Врховне команде и Државни комитет за одбрану, способан да ефикасно контролише вођење земље у ратним условима. Али већ првог дана, Стаљин је издао декрете: „О мобилизацији војних обвезника", „О проглашењу ванредног стања у појединим областима СССР-а", „О ратном стању", „О формирању војних судова".

Крајем 22. јуна постало је потпуно јасно да борбе које су започете нису биле провокација или погранични конфликт, већ тај Велики рат којег су се толико бојали. Међутим, размера онога што се дешавало још нису били свесни ни у војним окрузима ни у Москви. Нико, укључујући и самог Стаљина, није имао потпуну слику догађаја. Оно што је совјетски народ изненадило није чињеница рата са Немачком, већ како и када је почео. Иако се очекивао рат, није било очигледне политичке кризе која је обично претходила ратовима, свима приметне, као у лето 1914. године пред Први светски рат. Штавише, саопштење ТАСС-а од 14. јуна, о томе да Хитлер нема агресивне намере, деловало је умирујуће на већину становништва СССР-а. Зато је говор на радију у подне 22. јуна другог човека у земљи – заменика председника Већа народних комесара Вјачеслава М. Молотова, у којем је објавио да је Немачка напала, био тежак ударац за све. Молотов је завршио свој говор сада већ легендарним речима: *„Наша ствар је праведна. Непријатељ ће бити поражен. Победа ће бити наша".*

Упркос изненађењу које је Молотовљев говор представљао за совјетски народ, СССР – барем значајан део његовог цивилног становништва – наставио је да живи у предратној ери, још није успео да схвати да је то доба дефинитивно завршено. Московско уметничко академско позориште Горки, које је било на турнеји у Минску, извело је 22. јуна у подне још једну представу – комедију „Школа скандала", по драми Ричарда Шеридана. Гледа-

оци ове представе били су међу реткима у Совјетском Савезу који нису чули Молотовљево обраћање. После паузе, на бину је изашао човек у војној униформи и, објавивши да је почео рат, позвао војне обвезнике да се јаве у своје војне одсеке. Други су остали у сали, представа је настављена и завршена као и обично. Увече су глумци Московског уметничког позоришта одиграли још једну представу. Нико од глумаца и гледалаца није знао да ће за неколико дана немачки тенкови проћи улицама белоруске престонице.

Касније је датум 22. јун 1941. године за многе совјетске људе постао симбол слома нада о убрзаном побољшању живота, спокојном мирном раду, наставку школовања, родној жетви. Међутим, у том тренутку је у земљи владала еуфорија, пошто је становништво пропагандом било убеђено да је СССР у војно-техничком погледу супериорнији од Трећег рајха. Прва реакција био је гнев: *„Сад ћемо показати Немцима!“* У Лењинграду, у реду за новине, неко је рекао: *„Сада ћемо све бомбардовати, а не као у Финској, и стамбена насеља, нека пролетаријат проговори, схвати у шта се упушта“.* Песникиња Јулија Друњина се присећала: *„Када је почео рат, нисам ни тренутка сумњала да ће непријатељ бити поражен муњевитом брзином, највише сам се плашила да ће се то догодити без моје учешћа, да нећу успети да стигнем на фронт.“* Слична осећања била су типична за већину младих родољуба одгајаних на „победничким“ филмовима, као што су „Дубоки упад“ и „Ако сутра почне рат“, који су се појавили у биоскопима 1938. године, књижевним делима попут оног објављеног 1939. године у невероватном за то време тиражу од пола милиона примерака, прва домаћа књига у жанру војне фантастике – прича Николаја Шпанова „Први удар“, и у масовној пропаганди која је тврдила да ћемо *„непријатеља тући на његовој*

земљи“ и остварити победу *са „малим жртвама, моћним ударцем“*. Организационо-инструкторско одељење кадровске управе Централног комитета Свесавезне комунистичке партије бољшевика известило је да *се „мобилизација одвија организовано, у складу са плановима. Расположење мобилисаних је бодро и одлучно <...> стиже велики број захтева за пријем у Црвену армију <...> Има много случајева да девојке траже да иду на фронт <...> митинзи у фабрикама и радионицама, у колхозима и установама одвијају се са великим патриотским ентузијазмом.“*

Слично расположење владало је и на другој страни совјетско-немачког фронта. Војник 3. брдске дивизије Зигфрид Ерт присећао се: *„Мислили смо да ће се рат брзо завршити. После наших успеха у Француској, Пољској, Данској, на Криту, били смо сигурни да то неће дуго трајати.“* Старија генерација Руса и Немаца, која се сећала Првог светског рата, за разлику од млађе генерације, није била посебно одушевљена због почетка новог Великог рата. Радио-оператер бомбардера Хе-111 Клаус Фриче присећао се: *„Отац ми је рекао <...>: „Рачунај да смо изгубили рат...“ Његов хоби је био сакупљање информација о снази и наоружању Црвене армије, па је знао шта говори.“*

Совјетски народ је 22. јуна почео да се спрема за дуготрајне кушње, као и увек. После Молотовљевог обраћања појавили су се дугачки редови у продавницама и на пијацама. Људи су куповали со, шибице, сапун, шећер, друге прехрамбене производе и најнеопходније ствари. Многи су подизали своју уштеђевину из штедионица и покушавали да уновче државне обвезнице. Московљанин Н.И. Обринба се присећао: *„Појурили смо у продавницу, људи су трчали улицама, куповали све што је било у продавницама, нама није остало ништа, остале су само празне кутије, па смо купили*

пет кутија и вратили се кући.“ Други становник главног града, В.А. Орлов у својим мемоарима је написао: *„Саслушавши Молотова и не дочекавши било какве вести о ситуацији на граници, замислили смо се: шта да радимо? Мајка је рекла: „Треба одмах купити намирнице, знам да ће сада почети паника и ваља направити залихе, за сваки случај!“ Уосталом, сво досадашње искуство је говорило: прави залихе! Мама је одмах пребројала новац а њега, као и увек, није било много, па сам отишао да купим брашно, неку кашу од житарица и со. Била је велика Продавница прехрамбених производа број 2 на углу Арбатске улице и Смоленског трга, где смо углавном куповали. Улазим у одељење намирница. Обично је ту мало купаца, али сада је већ велики ред. То значи да су сви похрлили у продавнице да би направили залихе за неизвесну будућност. А није прошао ни један сат! Стао сам на крај реда. Народ непрекидно пристиже. Прилично пространа просторија је испуњена до краја. Већ сам у средини реда. Узимају све и много, неки купци узимају колико год могу да понесу. Тихо брујање, говоре у по гласа, углавном ћуте. Изашао је управник и прекорно рекао: „Зашто паничите? Има много робе, срамота је све зграбити, идите кући, биће довољно свега за све, има много хране, магацини су пуни,“ итд. Ред не реагује, нико не одлази. Речима не верују. После чекања у реду од око 40 минута, купим 2–3 паковања соли и 3–4 кг брашна, мало каше, за више није било пара. Враћам се кући и – ухо на „звучник“. Преносе се декрети о мобилизацији и разна наређења, између њих музика, сами бодри маршеви. Још ни речи о томе како је на граници.“*

БИТКА НА ГРАНИЦИ

Првог дана Великог отаџбинског рата, клинови немачких тенковских група забили су се у територију Совјетског Савеза на дубину од по неколико десетина километара, јурећи најкраћим путевима од положаја у областима Сувалки, Бреста и Сокала ка највећим совјетским градовима – Лењинграду, Кијеву, Минску. Рат са Трећим рајхом није се уопште одвијао онако како је планирано у штабу Црвене армије.

Предаја Гродна

Командант Западног фронта, генерал Дмитриј Г. Павлов, био је суочен са неколико истовремених напада непријатеља. Вермахт је нападао из правца Бреста дуж пута за Минск, из Гродна на Бјелосток, па чак и на предњи део Бјелосточке избочине. Одбрана совјетских трупа које су штитиле границу брзо се рушила. У извештају команданта фронта, генерал-потпуковника Василија И. Кузњецова, морале су да буду изречене заиста страшне речи: „*Од 56. стрељачке дивизије остало је само име.*“ Недуго потом, Павлов је спомињао да је Кузњецову глас задрхтао када је изговорио ту реченицу. Од целе дивизије заиста је остало свега неколико стотина људи, али су они наставили да се боре. Тек 26. јуна остаци 213. пешадијског пука под командом мајора Т.Ј. Јаковљева су прешли Њемен код села

Гож и, крећући се кроз шуме у правцу североистока, кренули да се пробијају до линије фронта.

Због опасности да их Немци опколе, 23. јуна трупе Западног фронта морале су да напусте Гродно. Одлука да се преда град знатно је погоршала услове у којима је 3. армија Кузњецова морала да се бори наредних дана. Поред тога, у Гродну су биле концентрисане залихе муниције, од којих је један део подељен трупама, а други део дигнут у ваздух. Као резултат тога, већ следећег дана, 24. јуна, Кузњецов је известио штаб фронта да *је „у јединицама настала изузетно тешка ситуација са муницијом"*. С друге стране, у извештају обавештајног одељења немачке 9. армије речено је: *„У Гродну су заробљене велике количине трофејног оружја, муниције и хране."*

Тенковске битке

Једна од ретких предности совјетских пограничних армија били су тенкови механизованих корпуса. У западним војним областима било их је скоро 10 хиљада. Песма из популарног предратног филма „Трактористи" (1939) имала је стихове који су постали чувени: *„Грмећи оїњем, блиставајући сјајем челика, кренуће возила у јаросни ūоход..."* На парадама, претећи редови брундавих тенкова сведочили су о техничкој моћи Совјетског Савеза. Тенкисти су веровали да могу потући непријатеља у одлучном нападу. Команда је такође веровала у тенкове и од првих дана и сати Великог отаџбинског рата бацала их је у противударе и контранападе. Немачке хорде је требало што пре згазити и уништити. Мобилност тенковских снага омогућила је њихово брзо пребацивање на правце напада Вермахта. Међутим, за масовно произведене совјетске лаке тенкове БТ и Т-26 различитих модификација, контранапади су били практично самоубилачки. Топ 45 мм ових

оклопних возила није могао да пробије предњи оклоп већине непријатељских тенкова, осим из непосредне близине. Гранате, направљене неодговарајућом технологијом, једноставно би се разбиле при удару у немачки оклоп високе тврдоће. Танак оклоп лаких тенкова Црвене армије, по стандардима 1941. године, остављао је мале шансе да се преживи узвратни хитац Хитлерових „панцера".

До тенковских битака је дошло у различитим секторима, а резултати ових битака су били обесхрабрујући. Другог дана рата, совјетске и немачке тенковске дивизије сукобиле су се код Пружања у Белорусији. Битка се брзо претворила у масакр, за само неколико сати више од 100 тенкова Т-26 је уништено и спаљено. Трећег дана рата у Украјини, код села Војнице, Црвена армија је у једној борби изгубила скоро 150 тенкова, такође углавном лаких Т-26. Немачки противтенковски топови биле су једнако смртоносни за совјетске лаке тенкове. На Прибалтику, четвртог дана рата, дошло је до контранапада лаких тенкова БТ код места Пошиле. У напад је кренуло 130 тенкова 28. тенковске дивизије. У року од неколико сати, више од 80 њих је уништено непријатељском ватром. Три дана касније, у Украјини, у близини града Станиславчик, више од две стотине БТ тенкова кренуло је у напад. Командант дивизије „бетера", Ф.Г. Аникушин је касније писао о овој бици: „*Непријатељу је било релативно лако да организује противтенковску одбрану и са малим снагама, посебно против тенкова БТ-7 <...> ватрена моћ тенкова БТ-7 у овим условима је била недовољна.*" То се понављало изнова и изнова на различитим секторима фронта.

Немачке тенковске посаде ушле су у рат потпуно уверене у своју супериорност над тенковским снагама Црвене армије. Међутим, другог дана рата ово самопоуздање је пољуљано. Тенкиста 11. тенковске дивизије

Густав Шродек присећао се битке другог дана „Источне кампање“: *„Шаљемо им прву гранату. Брумм-мм! Први погодак у куполу. Други хитац и још један погодак. Водећи тенк, који сам погодио, мирно наставља даље. Исто се дешава и мојим саборцима из вода. Па где је та толико дуго прокламована надмоћ наших тенкова над руским тенковима?! Све време су нам говорили да све што треба да урадимо јесте да их „пљунемо“ из наших топова!“* Напротив, непознати тенкови су пуцали врло прецизно и ефикасно. Њихове гранате су пробијале оклоп и обарале командне куполе на немачким „панцерима“. Била је то битка код насеља Радзехов у Украјини, где је 24. јун био дан масовног уласка нових тенкова у борбу – разлика у времену је била свега неколико сати. Уследили су совјетски контранапади код Гродна (6. механизовани корпус) и Немирова (4. механизовани корпус). У дневнику генерала Халдера се 24. јуна појавио запис: *„На фронтовима Група армија „Југ“ и „Север“ појавио се руски тешки тенк новог типа, који, вероватно, има топ калибра 80 мм (према извештају из штаба Групе армија „Север“ – чак 150 мм, што је, рекло би се, мало вероватно).“* У ствари, то је било сасвим тачно: тенкови КВ-2 са топом калибра 152 мм и куполом МТ-1 дејствовали су у близини Радзехова.

У почетку су Немци називали совјетске нове тенкове по њиховој приближној тежини: *„руски тенк од 45 тона“*, *„руски тенк од 52 тоне“*. Убрзо је тајна откривена – нови тенкови Црвене армије су се звали КВ и Т-34. Они су ушли у употребу недуго пре немачке инвазије и били су много боље наоружани и заштићени од лаких тенкова БТ и Т-26 који су нестајали са сцене.

На Прибалтику је претходница 6. тенковске дивизије 4. тенковске групе 24. јуна ујутру заузела мостобран на реци Дубиси код града Расејна. Недуго после тога, мостобран су напали тенкови совјетске 2. тенков-

ске дивизије, укључујући тешке тенкове КВ-1 и КВ-2. Брзо је постало јасно да су „потпуно отпорни на противтенковско оружје калибра до 3,7 цм". Совјетска контраофанзива прешла је реку Дубису и тенковским ударом је напала главне снаге борбене групе Зекендорф 6. тенковске дивизије. За борбу против нових тенкова коришћена је конвенционална артиљерија и вишецевни минобацачи. У 13:00 први КВ у Прибалтику уништен је гранатом из пољске хаубице калибра 150 мм. И поред тога, тенкови КВ су нападали артиљеријске положаје, погађали и уништавали лаке тенкове 35(t) чехословачке производње.

У 17:30 у рејон дејства борбене групе Зекендорф стигли су спасоносни по Немце „ахт-ахт" – противавионски топови калибра 88 мм. Немци су успели да зауставе и чак да одбију совјетски тенковски напад и униште неколико челичних грдосија. Проучавање уништених совјетских тенкова који су остали на бојном пољу и испитивање заробљених тенкиста дали су им прилично јасну слику о техничким карактеристикама КВ-1 и КВ-2.

Нови тенкови су још масовније коришћени 25–26. јуна. Извели су контранапад на немачку пешадију, тенкове и самоходне топове на Нарви, на прилазима Лавову, код Расејна, код Брода – Дубна и Радзехова. Показало се да је „нерањивост" нових тенкова прилично релативна. Тако су губици борбених возила 12. тенковске дивизије у контранападу код Брода 26. јуна износили 33 тенка, укључујући пет КВ и осамнаест Т-34. Двадесетшестог јуна постављен је својеврсни рекорд: код Радзехова је у једној бици уништено девет тенкова КВ. На то је утицао и маневарски карактер битке на граници, што је временом доводило до техничких кварова на тенковима Т-34 и КВ. Њихова поузданост и радни век мотора у то време нису били велики.

Не треба сматрати да су совјетски тенковски контранапади, који нису успевали да униште немачке јединице, били потпуно бескорисни. Противудари су приморавали немачке јединице да се зауставе. Без њих, слом одбране стрељачких дивизија пограничних армија развучених дуж фронта био би много бржи. Стална претња тенковских контранапада приморала је Немце да брину о заштити својих бокова и да опрезније напредују. У ратном дневнику Групе армија „Југ" од 29. јуна изричито је наведено да је немачко напредовање ка Лавову било *„успорено контранападима извођеним уз подршку тешких тенкова"*.

Губици тенкова који су учествовали у таквим контранападима терају нас да поставимо логично питање: да ли је таква тактика била оправдана? У лето 1941. године Немци су имали стратешку иницијативу и могли су да бирају време и место напада. Стога је било сасвим бесмислено седети у заседи и чекати непријатеља – није се знало где ће и у ком правцу Немци даље да ударе. Једино решење које се наметало је био контранапад, приморати непријатеља да одговори на удар и пребаци јединице на угрожени део фронта. Делимичан успех или потпуни неуспех оваквих контранапада узрокован је многим факторима. То укључује и неодговарајућу структуру совјетског механизованог корпуса, са слабо покретном артиљеријом и скоро потпуним одсуством пешадије, и грешке команданата због недостатка борбеног искуства и лошу сарадњу између родова војске. Снабдевање је било један од одлучујућих разлога. За рат са Совјетским Савезом, немачка команда је издвојила 4.078 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа. Тенковска дивизија Вермахта имала је 200 тенкова и 2.147 возила, совјетска дивизија – 375 тенкова и само 1.360 возила. Због недостатка транспортних возила и уништавања позадине немачким тенковима, совјетске

позадинске службе нису успевале да организују снабдевањем горивом, муницијом и резервним деловима. То је довело до великог броја неборбених губитака. Чак и оклопна возила која су била лакше оштећена, онеспособљена због кварова или недостатка горива, остајала су на територији коју је окупирао непријатељ. Још једна карактеристика нових тенкова Т-34 и КВ била је њихова механичка непоузданост. Типичан пример за то је 12. тенковска дивизија 8. механизованог корпуса. Дана 26. јуна, само 75 тенкова од 300 изашло је на бојно поље. Три дана касније, дивизија је у строју имала 9 тешких КВ и 7 средњих Т-34. Само 12 првих и 27 других је изгубљено у борби, док су 37 првих и 66 других вођени као напуштени!

Команда Југозападног фронта одлучила је 25. јуна да са свим расположивим мобилним снагама организује противудар којим би опколили немачку тенковску групу Евалда фон Клајста. То је означило почетак једне од највећих тенковских битака у светској војној историји. У њој је учествовало пет механизованих корпуса Кијевског посебног војног округа, укупно 2 хиљаде и 800 тенкова свих типова, од лаких БТ и Т-26 до џиновских Т-35 и КВ-2. Супротставило им се око 800 „панцера“ и самоходних артиљеријских оруђа 1. тенковске групе, од којих су 450 били средњи тенкови PzKpfw III и IV.

Са северозапада, напад на непријатељске дивизије које су се пробиле у рејон Дубна требало је да изврши 9. механизовани корпус Константнина К. Рокосовског и 19. механизовани корпус Николаја В. Фекленка, са југа – 4. механизовани корпус Андреја А. Власова (каснијег злогласног творца Руске ослободилачке армије), 15. механизовани корпус Игњатија И. Карпеза и 8. механизовани корпус Дмитрија М. Рјабишева. Рекло би се да је то веома моћна ударна песница, али 4. и 15. механи-

зовани корпус су већ били укључени у борбу, а 8. механизовани корпус је био исцрпљен бесмисленим маршевима, прешавши претходних дана 400 километара. Непотпуно комплетирани 9. и 19. механизовани корпус журно су напредовали са истока.

Журба у организовању контранапада и недостатак координације довели су до тога да је уместо „клешта", која пресецају непријатељску групу док се она пробијала напред, задато неколико снажних, али временски некоординираних удараца. Прво је напао 19. механизовани корпус, који је до 25. јуна увече стигао до рејона Дубна, где је дан и ноћ водио борбе са променљивим успехом, а затим се повукао да не би био опкољен. 9. механизовани корпус је каснио и успео је да нападне тек 26. јуна, није успео да оствари циљеве, па се и он повукао, штитећи 19. механизовани корпус. Неправовремени су били и напади са југа, који су могли да поправе ситуацију, а 4. и 15. механизовани корпус нису ни стигли до Дубна. Ни акције 8. механизованог корпуса нису биле много успешније. Извршавајући контрадикторна наређења, час напредујући, час повлачећи се, корпус је стигао у близину Дубна тек 28. јуна. Његове акције против немачке 16. тенковске дивизије биле су прилично успешне, али корпус није успео да се пробије до Дубна. Последњи мастодонти совјетских тенковских снага, лепотани Т-35 са пет купола, који су били звезде на парадама, изгорели су у борбама код села Верба разнесени ударима непријатељских противавионских топова великог калибра.

Челичне чељусти механизованих корпуса нису се склопиле у смртоносном стиску, већ су само неусклађеним покретима окрзнуле „панцере" немачких тенковских дивизија, чврсто су се заглавиле у лепљивом катрану противоклопне одбране и крунили су своје зубе – добро оклопљене КВ и Т-34. Стотине тен-

кова остало је непомично на пољима боја – пољима којима је овладао непријатељ. Главни резултат ових контранапада било је вишедневно кашњење тенковске групе Евалда фон Клајста – дивизије претходнице су биле одсечене од путева снабдевања до 1. јула увече. Немачки мемоарист је с поштовањем написао: *„Руси су ипак успели да задрже напредовање немачких трупа. Они не само да су нанели губитке инвазионим снагама и стекли увид, већ су и добили на времену. Нису их збунили продори тенковских група у форми клина. Руси су такође претрпели велике губитке, али су успели да повуку своје збијене борбене формације."*

Губитак Минска

Најјача резерва за супротстављање немачкој инвазији у рукама команде Западног фронта био је 6. механизовани корпус, који се састојао од скоро хиљаду тенкова, укључујући 350 најновијих КВ и Т-34. Правац његове употребе морао је бити одређен већ првог дана борбе, пре него што се немачки тенковски клинови пробију дубоко у совјетску територију. Гродно – рејон дејства 3. армије Василија И. Кузњецова – природно је постао жариште борби. Извиђање на линији фронта такође је потврдило концентрацију немачких „пан-цера" на том подручју. Извиђачи су дошли до закључка да управо ту немачки тенковски клинови задају главни ударац. Без оклевања, командант фронта Дмитриј Г. Павлов одлучио је да баци у битку своју најјачу резерву, 6. механизовани корпус, који се састојао од скоро хиљаду тенкова, укључујући 350 најновијих тешких КВ и средњих Т-34, управо код Гродна.

У битку је ушла и авијација. Први немачки удар на ваздухопловство Црвене армије био је снажан, али не и фаталан. Десетковано ваздухопловство Западног

фронта покушавало је да пружи отпор непријатељу. Дана 24. јуна, три групе од по девет бомбардера типа СБ напале су тенкове Хајнца Гудеријана окупљене на прелазу преко реке Шћаре. Пошто су немачким „панцерима“ нанели значајне губитке и уништили понтон, у повратку су их напали непријатељски ловци. Од 27 совјетских „бомбардера“, само десет се није вратило у базу. Убрзо су мета број један совјетске авијације постали немачки тенкови који су се пробили до Бобрујска. Наређење из штаба фронта било је пуно очаја: *„Свим ваздухопловним јединицама Западног фронта. Одмах, свим снагама, у ешалону, у групама, уништите тенкове и прелазе у рејону Бобрујска“*. Није организована заштита ловачким авионима, па су напади на прелазе на Березини 30. јуна плаћени обарањем скоро педесет бомбардера дугог домета ДБ-3. Напади на непријатељске тенковске колоне, које су имале јаку заштиту ловаца Луфтвафеа, такође су плаћени исто тако великим губицима.

Ова одлука је потпуно била у складу са одлуком Стаљина и Генералштаба. Тек касније се показало да је то била погрешна одлука. Код Гродна је била само пешадија немачке 9. армије, у чијим извештајима су се појављивале речи *„концентрација тенкова“*, *„снажан противнапад“*, *„тешке борбе“*. Дакле, енергична офанзива на овом сектору фронта није могла да успори напредовање Гудеријанове 2. тенковске групе. Његови тенкови су без предаха напредовали ка Минску, док је совјетски 6. механизовани корпус безуспешно нападао пешадијске положаје. Ту су тешки тенкови Црвене армије наишли на ватру немачких противавионских топова и снажне ударе обрушавајућих бомбардера из ваздуха.

Командири и команданти Црвене армије 1941. године нису имали информације о саставу и правцу кретања непријатељске групе, које имамо данас. Напад

Луфтвафеа на аеродроме лишио је совјетску команду авијације као ефикасног средства за извиђање. У почетку је командант Западног фронта Д.Г. Павлов потценио немачку групу у области Бреста. Обавештајци су проценили њену ударну моћ на само једну или две тенковске дивизије. Огромна маса тенкова и моторизоване пешадије 2. тенковске групе кретала се напред, густо обавијена „ратном маглом", у којој су војсковође приморане да доносе одлуке у условима када немају довољно информација.

„Магла" се изненада разишла. Рано ујутру трећег дана борби, током успешног противудара Црвене армије код Слонима, разбијен је моторизовани одред непријатеља. У аутомобилу убијеног немачког официра пронађена је штабна карта са уцртаним положајима. У збрци првих дана рата прошао је читав дан пре него што је највреднији документ стигао на одредиште – у штаб фронта. Командиру Д.Г. Павлову, као бившем тенкисти, један поглед на трофејну карту био је довољан да схвати своју страшну грешку. Уместо једне тенковске дивизије, три моторизована корпуса Вермахта су се заједно кретала из Бреста према Минску и Бобрујску. Сваки од њих имао је неколико тенковских и моторизованих дивизија. То је значило да је већина јединица на Западном фронту у великој опасности да буде опкољена.

Морамо одати признање генералу Павлову – у тешкој ситуацији, одмах је донео радикалну одлуку. Командант фронта је издао наређење за опште повлачење трупа на исток. Павлов је свој главни адут, 6. механизовани корпус, одмах преусмерио у Слоним. Морао је да се повуче из битке код Гродна и покуша да отклони изненада откривену неочекивану претњу. Међутим, већ је било касно. Гудеријанови тенкови су, упавши у Слоним, овладали путем Бјелосток – Минск. У шумо-

витим и мочварним крајевима Белорусије контрола путева је била од кључног значаја за извођење војних операција. Преузимање контроле над само једном важном магистралом радикално је променило ситуацију на театру војних операција.

Херман Хот и Хајнц Гудеријан су првенствено маштали о продору до совјетске престонице – Москве. Врховна команда Вермахта је, напротив, више волела врапца у руци, него голуба на грани. „Врабац" је било опкољавање трупа Црвене армије источно од Минска. Оба команданта немачких тенковских група добила су недвосмислено наређење: *„Главни циљ је Минск!"* Ту су одмах постале видљиве разлике између два немачка тенковска генерала у односу према наређењима одозго. Хот је гунђао, расправљао се, али је скренуо у правцу главног града Белорусије, а Гудеријан је одмах кренуо напред – на исток.

Совјетска врховна команда је захтевала од руководства Западног фронта да се *„крајње упорно боре за Минск и да се боре чак и ако буду опкољени"*. Главни град Белорусије је бомбардован од првих дана рата, град је био у пламену, а дим је заклањао небо изнад града. Генерал Д.Г. Павлов је уложио много труда да га претвори у „тврд орах". Командант Западног фронта још раније је померио своје резерве до Минска – неколико стрељачких дивизија, које су морале да држе одбрамбене положаје на дугачком фронту. Одређену наду за успешну одбрану пружала су утврђења на старој совјетско-пољској граници западно од Минска – део такозване Стаљинове линије, изграђена још почетком 1930-их. У периоду између Првог и Другог светског рата, многе земље су биле заинтересоване за изградњу одбрамбених „линија". Тако је у Француској изграђена Мажино линија, а у Финској – Манерхајмова линија,

Немачка је изградила Зигфридову линију. Ни Совјетски Савез није био изузетак, што се тога тиче.

Поштујући наређење команде, Хот је послао своје главне снаге, два моторизована корпуса, на Минск. Ипак, ни петог дана рата Немци нису успели да заузму град. Једну од дивизија Хотове групе, која се пробила кроз небрањени део Стаљинове линије, одмах су напале јединице Црвене армије и зауставиле. Њена претходница је чак била и опкољена неко време. Преостале дивизије су водиле, како је сам Хот касније написао, *„тешке борбе да пробију линију утврђења уз пут"*. Код Минска, у борби са јединицама совјетске 100. стрељачке дивизије (будуће 1. гардијске), убијен је командант 25. тенковског пука 7. тенковске дивизије из групе Хермана Хота, пуковник Карл Ротенбург, а актовка са документима је пронађена у близини његовог тела. Положај немачких тенковских група сада је био познат са готово савршеном тачношћу. Ипак, ова информација је већ безнадежно закаснила. Командант Западног фронта Д.Г. Павлов је могао само беспомоћно да гледа неизбежно опкољавање. Минск је заузет нападом са севера, а са југа су му се такође приближавали немачки тенкови. Фронтовске резерве су већ биле исцрпљене, 6. механизовани корпус је остао полуопкољен код Бјелостока и скоро да није било шансе за његово спасавање. Цена за грешку у процени непријатељских планова и снага била је превисока. После дводневних борби, отпор совјетских јединица у бункерима код Минска је сломљен, а немачки тенкови су 28. јуна ушли у главни град Белорусије.

Губитак Минска оставио је јак утисак на совјетско руководство. У суштини, то је био први велики град који је заузео непријатељ, а такође и главни град савезне републике. Мало ко је очекивао да би се то могло догодити већ седмог дана рата. У послератним

годинама појавила се легенда да је у првим данима после немачког напада Стаљин пао у депресију и недељу дана није учествовао у раду руководства земље. Крајем 1990-их објављен је дневник посета Стаљиновом кабинету у Кремљу. Он показује да је вођа у првим данима Великог отаџбинског рата прилично интензивно примао највише руководиоце државе и Црвене армије. Међутим, у дневнику постоји празнина у пријему посетилаца у трајању од око једног дана, од 29. до 30. јуна. Највероватније је управо ово краткотрајно повлачење од посла и одлазак на дачу после извештаја о предаји Минска дало повода за спекулације о Стаљиновој једнонедељној изолацији.

Пробој јединица Западног фронта из окружења

Више од седамдесет година после борби крвавог јуна 1941. године, армијском генералу Дмитрију Г. Павлову може се замерити за многе ствари које није урадио. Ипак, командант Западног фронта је издао наређење трупама да се повуку чим се претња немачког опкољавања појавила на мапи. Тако је Павлов дао шансу за спас многим војницима и командантима Црвене армије. Совјетске трупе су напустиле своје положаје и почеле да се повлаче на исток, у правцу Волковиска, Слонима и Минска. Нико није размишљао о предаји, у јединицама је владао ред и дисциплина. Заједно са другима повлачила се и 3. армија генерала Василиј И. Кузњецова. Њој за петама, не заостајући ни за корак, напредовала је немачка пешадија. Војску која се повлачила непрекидно су нападали авиони.

Пре рата, ситуација опкољавања није проучавана у Црвеној армији, војску нису учили како да поступи ако до тога дође. Ситуацију на Западном фронту погоршало је постојање „уског грла“ у области Волковиска. Број путева и прелаза у овом шумовитом и мочвар-

ном подручју опада при кретању од запада ка истоку. Јединице које су прошле „уско грло“ нашле су у области западно од Минска, стиснуте између две немачке тенковске групе. Кузњецов је водио своје трупе брзо и енергично. Покушај непријатеља да пресретну његове јединице на путу до „уског грла“ био је осујећен. Немачке претходнице су одлучно одбачене са прелаза код насеља Мости на Њемену, затим код места Пески на Зељвјанки. Готово први пут од почетка рата немачке јединице су напустиле оно што су заузеле на територији Совјетског Савеза. Захваљујући томе, разбијене јединице 3. армије успеле су да се пробију кроз „уско грло“ у рејон Новогрудока, западно од Минска. У близини Минска, остаци Кузњецовљеве армије спојили су се са опкољеним браниоцима главног града Белорусије. У земуници штаба одржан је састанак. Кузњецов је одбио предлог других командира да пређу на партизански начин ратовања. Тежи избор је био између продора на североисток (где су се налазиле трупе Хермана Хота) и на југоисток (тамо су дејствовале јединице Хајнца Гудеријана). Опкољени су одабрали овај други правац, пошто је њиме било могуће брже стићи до својих.

Да се Хајнц Гудеријан држао наређења из команде као Херман Хот, шансе за пробој опкољених јединица Црвене армије биле би занемарљиве. Међутим, то се није догодило – командант 2. тенковске групе маштао је о Москви и своје главне снаге послао је на исток, на Березину и Дњепар. Хот је касније у својим мемоарима са жаљењем писао о свом продору у Минск: *„Али да се спојимо са 2. тенковском групом <...> ипак нисмо успели.“* У службеним документима био је оштрији: *„Друга ТГр* (тенковска група – прим. аутора) *није извршила свој задатак да заврши формирање прстена опкољавања, спајајући се са 3. ТГр источно и јужно од Минска.“* Број немачких јединица на југу и југоистоку

„котла“ код Новогрудока није био довољан. Хот је могао само да гледа како се совјетске трупе извлаче из окружења. В.И. Кузњецов у земуници штаба код Минска није могао да зна све то, али је знао једно: морају да се пробијају из окружења, по сваку цену. Пробој је био успешан, али се фронт већ померио далеко на исток. Војницима Црвене армије који су се пробили из „котла“, предстојали су дани и недеље лутања по шумама.

Пробој из окружења у лето 1941. године био је, иако не баш пука, али ипак – велика срећа. Пробој јединица В.И. Кузњецова је био могућ захваљујући његовом карактеру и професионализму, помогнут чистом срећом. Међутим, нису сви имали ту срећу. Скоро 270 хиљада војника и команданата Црвене армије било је опкољено код Бјелостока и Минска. Две немачке армије које су их опколиле биле су скоро два пута бројније. Совјетске јединице су покушале да се пробију кроз „уско грло“ и јаросно су нападале немачке баријере на рекама Зељвјанка и Шћара. Последњи задатак опкољених био је да задрже што је могуће веће непријатељске снаге на периметру „котла“. Захваљујући новим тенковима КВ и Т-34 6. механизованог корпуса, тај задатак су извршили, постигли су чак и више од тога. Да би спречили покушаје пробоја до Слонима, Немци су морали да пошаљу тамо не само пешадију, већ и део Гудеријанове 2. тенковске групе. Бројчана надмоћ немачких трупа учинила је своје – као организована оружана сила, опкољене јединице су престале да постоје почетком јула.

На Југозападном фронту прве борбе са Немцима прошле су без значајнијег опкољавања. Тамо је било око 800 најновијих тенкова КВ и Т-34. Фронт је такође сачувао највећи део своје авијације после напада на аеродроме. Бомбардери су бацали бомбе на немачке тенковске колоне, а механизовани корпуси су их нападали фронтално и са бокова. Стога је у Украјини, током прве

недеље рата, Вермахт, уз тешке борбе, успео да се пробије само 150–170 километара у дубину. Катастрофа Западног фронта приморала је Југозападни фронт да се повуче на исток одједном за читавих 450–600 километара.

Резултати Битке на граници

Борба на граници завршена је великим поразом Совјетског Савеза. Готово све територије стечене уочи рата, почев од 1939. године, су изгубљене, са изузетком Бесарабије, Естоније и Карелије. За осамнаест дана, Вермахт је прешао половину удаљености од границе са СССР-ом до главног града државе, Москве. Ипак, пратећи ниво губитака Црвене армије, иако изузетно висок, није био фаталан. За непуне три недеље, совјетске трупе су изгубиле приближно петину својих топова и борбених авиона, губитак људства био је још мањи – осмина читаве армије (убијених, заробљених и рањених), али у исто време су изгубили половину тенковских јединица и скоро све тенкове нових типова – средње Т-34 и тешке КВ.

И „Стаљинови соколови“ су изгубили битку за небо. Међутим, и поред пораза нанетог Ратном ваздухопловству Црвене армије и губитака од 7.500 авиона, губици Луфтвафеа износили су хиљаду уништених и 800 оштећених борбених авиона. Немачка команда није била спремна за толики ниво властитих губитака. Пошто је успех напредовања копнених трупа директно зависио од ваздушне подршке, губици авијације су довели до тога да су само неколико дана после почетка рата двомоторни бомбардери „јункерс“ и „хајнкел“, који је требало да бомбардују комуникације Црвене армије, мостове, железничке станице и друге циљеве у позадини, морали да се користе за директну подршку

трупама на бојном пољу. Луфтваффе је постао „летећа артиљерија“. То је онемогућило Вермахт да отежа повлачење совјетских јединица на нове линије одбране, као и да спречи евакуацију индустрије и пребацивање резерви из унутрашњих војних округа Совјетског Савеза.

У „котловима“ око Бјелостока и Минска, немачке трупе су заробиле више од три стотине хиљада људи – не само војнике и командире Црвене армије, већ и сумњиве војно способне цивиле. Заробљеника је могло бити и више да није било упорног отпора опкољених. Франц Халдер је зачуђено писао у свом дневнику: „*На појединим деловима фронта посаде непријатељских тенкова напуштају своја возила, али у већини случајева се затварају у тенкове и раде изгоре заједно са возилима.*“ Људски губици Трећег рајха били су пет пута мањи од совјетских и у том тренутку нису премашили губитке током победничке француске кампање 1940. године. Хитлер је био задовољан резултатима првих дана „Источне кампање“: „*Увек покушавам да се ставим у позицију непријатеља. Он је практично већ изгубио рат. Добро је што смо на самом почетку уништили руске тенкове и ваздухопловство. Руси више неће моћи да их обнове.*“

ПРВО РАТНО ЛЕТО

Током прве недеље јула, немачке трупе су наставиле да држе иницијативу. Група армија „Север“ је стигла до територије Естоније на линији Парну-Тарту, Хепнерова тенковска група је заузела Псков и Остров. На централном сектору фронта, тенковске групе Хота и Гудеријана, уједињене под вођством фелдмаршала Гинтера фон Клугеа у 4. тенковску армију, стигле су до линије Витебск-Орша-Могиљов и спремале се за форсирање Дњепра. Контранапад два добро опремљена механизована корпуса – 5. под командом Алексејенка и 7. под командом Виноградова – изведен у области Сенно-Лепељ западно од Витебска, у области која није погодна за масовну употребу тенкова, није успео. Оба механизована корпуса су после петодневне борбе била десеткована и принуђена да се повуку на главну војну одбрамбену линију. За Стаљина то није био само војни губитак, већ и лична трагедија – 16. јула заробљен је његов најстарији син Јаков, који је командовао батеријом хаубица у једној од дивизија 7. механизованог корпуса.

На југу, тенковске дивизије Евалда фон Клајста, упркос континуираном активном бомбардовању совјетских авиона, наставиле су да се пробијају ка Кијеву, заузевши Житомир и Бердичев. Моторизоване дивизије Лукинове групе, 4. и 16. механизовани корпус, пребачени са Јужног фронта, давале су све од себе да их

задрже. Пешадијске и брдске стрељачке дивизије, са којима су заштитнице совјетских стрељачких дивизија водиле сталне борбе, готово да нису заостајале за Клајстом. Шобертова 11. армија је заједно са Румунима покренула активну офанзиву у Бесарабији и већ се приближавала Кишињеву.

После успеха у Битки на граници, немачка команда је себе сматрала победником, а рат против Совјетског Савеза добијеним. Заробљени војници Црвене армије, заробљени тенкови и топови, хиљаде спаљених камиона, чинило се, нису говорили, већ су викали о победи Вермахта. Начелник немачког генералштаба, генерал-пуковник Франц Халдер је прослављао тријумф и записао у свом дневнику: *„Не би било претерано рећи да је кампања против Русије добијена у року од 14 дана.“* Потом истиче: *„Када форсирамо Западну Двину и Дњепар, неће се радити толико о уништењу непријатељских оружаних снага, колико о освајању индустријских подручја непријатеља.“*

Битка за Могиљов

Смоленск је постао нова мета немачке војске. Међутим, у јулу 1941. године испољила су се два фактора која су немачки стратези у почетку потцењивали. Прво, источни фронт се ширио у облику левка од границе према истоку. Пошто су прешле совјетску границу у компактној маси, три армијске групе Вермахта нашле су се раштркане на огромном подручју од балтичких држава до Украјине. Друго, у борбу су ушле јединице Црвене армије из унутрашњих војних округа. Нису стигле до границе у јуну, пре немачке инвазије, али су сада биле спремне за бој на Дњепру и Двини.

Почетком јула 1941. године, град Могиљов, који се налази на Дњепру, постао је један од положаја које су

држале трупе које су пристизале из унутрашњих округа Совјетског Савеза. Већ 3. јула претходнице и извиђачки одреди Немаца стигли су до даљих прилаза Могиљову, које је бранила 172. дивизија генерала Романова. Убрзо се град нашао у центру пажње команде Групе армија „Центар", па је на њега послата 3. тенковска дивизија 24. корпуса. Ујутру 12. јула стигла је до западне периферије града. Традиционално, тенковском нападу је претходио снажан ваздушни напад. Потом, према мемоарима пензионисаног пуковника Хорста Зобела, који је служио у 3. тенковској дивизији у јулу 1941. године, догодило се следеће: *„3. тенковска дивизија је у две борбене групе кренула у напад на Могиљов. Десна борбена група је мало напредовала, али је онда напад заустављен због снажног отпора непријатеља. Левој групи се одмах догодила катастрофа. Пешадија на мотоциклима, која је требало да прати тенкове, запливала се у дубоком песку и није стигла до линије напада. Командир тенковске чете је кренуо у напад без подршке пешадије. Међутим, правац напада био је полигон могиљовског гарнизона, где су постављане мине и ископани ровови. Тенкови су налетели на минско поље и у том тренутку су артиљерија и противтенковски топови отворили ватру на њих. Зато напад није успео. Командир чете је погинуо, а 11 од 13 наших тенкова је изгубљено."* Заустављено је напредовање немачке 3. тенковске дивизије ка Могиљову. Зобел је такође истакао да је *„непријатељ био много јачи него што се очекивало"*.

То је био један од првих успеха Црвене армије у Великом отаџбинском рату. Зато су у Могиљов дошли дописници престоничких новина, међу којима и Константин Симонов, који су својим очима видели уништене непријатељске „панцере". Фотографија гробља немачке технике је касније објављена у „Известијама", а генерал Романов је постао прототип гене-

рала Серпилина – главног јунака романа К. Симонова „Живи и мртви“.

После тронедељне борбе, могућности отпора, сада опкољене дивизије, биле су исцрпљене. На састанку у празној школи одлучено је да се крене у пробој. Јединице које су се браниле на левој обали Дњепра, требало је да крену на север. Јединицама које су држале одбрану на десној обали Дњепра наређено је да се пробију на југозапад, затим да иду уз Дњепар, прећу га и онда крену на исток, да се споје са својим трупама. Пробој је почео у поноћ, за време пљуска. У условима густог обруча немачке пешадије око града, пробој је био готово немогућ. Међутим, неколико јединица је ипак успело да се пробије. Генерал-мајор Михаил Т. Романов је заробљен крајем септембра и преминуо је од последица рањавања 3. децембра 1941. године.

На основу резултата битака за Могиљов, у извештају немачког 7. корпуса наводе се следећи закључци: *„Напад на утврђени мостобран Могиљов био је седмодневна самостална операција против јаких дуготрајних одбрамбених положаја које је бранио фанатични непријатељ. Руси су се борили до последњег. Нису се обазирали на оно што се дешавало на њиховим боковима и у позадини. За сваки стрељачки ров, митраљеско или топовско гнездо, за сваку кућу се морало борити.“*

Међутим, најважнија последица битке за Могиљов било је неучествовање 7. армијског корпуса у бици за Смоленск. Уместо да крене напред форсираним маршем и замени мобилне формације 46. или 47. корпуса на положајима које су држали, немачка пешадија се борила ван града прилично далеко у позадини Групе армија „Центар“. Да је дошло до замене мобилних јединица у близини Смоленска или Јелње, могле су да се пробију до области Дорогобужа или Јарцева и да се повежу са 3. тенковском групом Хермана Хота. У

том случају, битка за Смоленск би била завршена много раније него што се то у стварности догодило.

Стабилизација линије фронта код Смоленска

После заузимања Минска, тенковске групе Хермана Хота и Хајнца Гудеријана поново су морале да се пробијају у дубину територије Совјетског Савеза и састану се источно од Смоленска. Међутим, покушај да се понови успех минског „котла" код Смоленска наишао је на непремостиве препреке. Хот је поново био приморан, не скривајући раздраженост, да напише: „*Веза* (трупа Гудеријанове групе – прим. аут.) *са 3. тенковском групом никада није успостављена, остао је јаз у обручу између Смоленска и Јарцева.*" Овога пута није се радило о Гудеријановој самовољи – његов моторизовани корпус је био под ударима армија које су стизале из унутрашњих округа Совјетског Савеза. Хотова тенковска група је ускоро и сама била приморана на води тешке одбрамбене борбе. Чак је морала да напусти Великије Луки, који су постали први већи совјетски град који је ослобођен од Немаца. Немачким тенковским групама, одвојеним од пешадије пољских армија, претио је пораз, па је непријатељ могао да преокрене ситуацију тек са доласком пешадије. Због тога је Вермахт тек почетком августа 1941. године успео да затвори обруч око Смоленске групе совјетских трупа.

Стабилизација линије фронта код Смоленска значила је спас за многе мале опкољене групе војника које су се пробијале ка главним јединицама Црвене армије. Скоро месец дана после пробоја из обруча код Минска и лутања шумама, група војника и командира на челу са генералом В.И. Кузњецовом је стигла до линије фронта, која се тада протезала дуж пруге Рогачев-Могиљов. Следеће ноћи, уз помоћ партизана, црвеноар-

мјци су стигли до својих. У лето 1941. године било је много таквих група које су се пробијале из обруча, од неколико људи до 1,5 хиљада. За њих је преласком линије фронта почела нова страница организованог отпора немачким освајачима. Команданти са борбеним искуством су 1941. године били на цени, па Кузњецов, када се пробио из окружења, није остао беспослен и именован је за команданта 21. армије, поставши њен пети командант од почетка рата.

Деловање вишег руководства СССР-а

Стаљин је 3. јула 1941. одржао говор на радију, његово чувено обраћање народу, које је почело речима: *„Другови! Грађани! Браћо и сестре! Војници наше армије и морнарице! Обраћам се вама, пријатељи моји!“* После овог обраћања у оптицај је ушла фраза „Велики отаџбински рат“, иако су у тексту Стаљиновог говора речи „велики“ и „отаџбински“ коришћене одвојено. Вођа је позвао на уједињење и мобилизацију свих снага земље за потребе фронта, победе над непријатељем и ослобођења Европе од фашизма. Рекао је: *„Непријатељ је окрутан и немилосрдан. Питање је живота и смрти, да ли ће народи Совјетског Савеза бити слободни или ће пасти у ропство. Неопходно је да совјетски људи престану да буду безбрижни, да се мобилишу и почну да раде на нов, војнички начин, који не зна за милост према непријатељу. Народи Совјетског Савеза сада виде да немачки фашизам не зна за границе у свом бесном гневу и мржњи према нашој Отаџбини.“* Стаљин се у свом говору није ограничио на констатацију чињенице да је Црвена армија доживела поразе. Вођа је покушао да анализира разлоге због којих је напад Трећег рајха на Совјетски Савез био изненађење, а затим је изнео низ приоритетних мера које је требало предузети за

одбрану од немачке агресије. Стаљин је позвао да се непријатељу не остави *„ниједна локомотива, ниједан ваїон, да се не остави непријатељу ни килоїрам жита, ни литар їорива <...> Сва вредна имовина <...> која се не може спасити, мора бити безусловно уништена... На окупираним подручјима стварати неподношљиве услове за непријатеља и њеїове сараднике, їонити их и уништавати на сваком кораку, не дозволити им да остваре своје циљеве.“* Стаљин је у свом говору објавио да се у Москви и Лењинграду формирају добровољачке формације. Завршио је речима: *„Све снаїе народа – на уништење непријатеља! Најред, за нашу победу!“*

Стаљинов говор, који је шокирао становништво СССР-а, одиграо је веома важну улогу у реструктурирању масовне свести и схватању стварности рата. Сазнавши за пораз у Битки за границу, људи су изгубили своје последње илузије о лакој и брзој победи и схватили да ће рат бити дуг и тежак. Стаљинов говор није само отрезнио народ, већ га је и консолидовао. Одмах после после 3. јула, НКВД бележи побољшање расположења у народу. Сазнавши колико је тешка ситуација на фронту, људима је било драго што им је речена истина. Почетком августа земља се претворила у војни логор. Све је радило за потребе војске и одбране. Излози градских продавница заштићени су врећама песка, а у двориштима и подрумима направљена су склоништа од бомби и отровних гасова. У биоскопима су приказане прве „Ратне филмске зборнике“ и филмске хронике „Са фронтова Отаџбинског рата“. Шок првих дана рата је прошао. Сада је он постао део свакодневног живота.

Стаљин је 10. јула лично преузео команду над Црвеном армијом као врховни командант, а оформио је и главне команде за стратешке правце – Северозападну, коју је предводио маршал К.Е. Ворошилов, Западну, коју

је предводио маршал С.К. Тимошенко и Југозападну, на челу са маршалом Семјоном М. Буђонијем. 12. јула почело је стварање антихитлеровске коалиције. Совјетско-британски споразум „О заједничким акцијама у рату против Немачке“ потписан је у Москви. Стране су се обавезале да ће једна другој пружати помоћ и подршку и да неће преговарати или склапати примирје или мировни споразум осим уз обострану сагласност. 16. јула, да би се подигао пољуљани морал војника Црвене армије, у трупама су поново постављени комесари, који су укинути 1940. године. 30. јула потписан је споразум између СССР-а и пољске владе у егзилу о обнављању дипломатских односа, узајамној помоћи у рату против Немачке и формирању пољске војске на територији Совјетског Савеза.

Мобилизација

У лето 1941. године почео је и први талас опште војне мобилизације. Млади људи рођени од 1918. до 1923. године су позивани у Црвену армију, осим оних који раде у војним фабрикама, тракториста и комбајнера. Мајке и жене су плакале док су испраћале мушкарце у рат. У селима је сав терет сеоских послова сада пао на женска плећа. Дмитриј Булгаков, становник Курске области, присећао се: *„Другог дана после објаве рата, регрути су добили позиве са наређењем да се јаве у сеоски савет. Село је плакало док је испраћало мушкарце у рат. У септембру је објављено да су сви мушкарци рођени од 1890. до 1923. године регрутовани и евакуисани на југоисток.“* Упоредо са мобилизацијом, добровољци, како мушкарци, тако и жене, уписивани су у одреде народне одбране за борбу против диверзаната и непријатељских падобранаца и добровољачке јединице за попуњавање фронтовских јединица. Ната-

лија Пешкова се присећа: *„Управо сам завршила десети разред, имали смо прославу матуре на Црвеном тргу, а сутрадан је почео рат. Па, пошто себе нисам сматрала мање храбром од Јованке Орлеанке, одмах сам отрчала у окружни комсомолски комитет, где су ме распоредили у санитетски одред који је организован у нашој школи.“*

Људи су хтели да иду у рат из разних разлога. Неки из љубави према Отаџбини, неки да се не би одвајали од пријатеља, касније се појавио мотив личне освете за погинуле рођаке и саборце, неки су размишљали као Николај Смолски, који је завршио пилотску школу и био распоређен у Резервни авијацијски пук, где је, по његовом мишљењу, било могуће мирно преседети цео рат*: „Почео сам да тражим начин да ме пошаљу на фронт. Деца ће ме питати: „Шта си ти радио, тата, док су се сви борили?“ Шта ћу им одговорити?“* У зиму 1941. године појавио се још један разлог – глад. Снабдевање позадине је било на принципу остатка, људи су гладовали. Земља је улагала све напоре да спроведе слоган „Све за фронт! Све за победу!“ У таквим околностима, знајући да је на фронту боље хране, мушкарци су тежили да се придруже војсци.

Суђење командантима Западног фронта

Док су одјекивали последњи пуцњи испаљени у „котловима“ код Волковиска и Новогрудока, командант Западног фронта, генерал Дмитриј Г. Павлов, поделио је трагичну судбину својих потчињених. Први велики пораз током рата са Немцима био је снажан ударац угледу Црвене армије и Совјетског Савеза у целини. Руководству СССР-а су били потребни „жртвени јарци“ – кривци за пробој Гудеријанових тенкова преко Бреста до Минска, који би били изведени пред суд и примерно кажњени. Поред Павлова, ухапшени

су и начелник штаба Западног фронта генерал-мајор Владимир Е. Климовских, командант 4. армије која се борила код Бреста, генерал-мајор Александар А. Коробков и још неколико људи. Током испитивања од стране НКВД-а, Павлов није признао своју кривицу, наводећи објективне разлоге неуспеха у борбама са Немцима у Белорусији. Са данашње тачке гледишта, може се рећи да је истина била на страни генерала и да у његовим поступцима није било зле намере. Павловљеве грешке биле су прилично типичне за совјетске команданте тог периода. Занимљиво је да је оптужба за заверу на крају одбачена. У коначној верзији оптужнице се наводи да су ухапшени генерали *„показали кукавичлук, пасивност, неспособност и дозволили распад система командовања у армији"*. Бивши команданти Западног фронта, на челу са Павловом, по кратком поступку су проглашени кривима и стрељани.

Низ казни за догађаје из лета 1941. године није завршен суђењем руководству Западног фронта. Заробљени командант 4. тенковске дивизије Андреј Г. Потатурчев је ослобођен из логора 1945. године, али га је током посебне провере ухапсио НКВД. За сада нису познати детаљи истраге у његовом случају. Могуће је да су ти материјали уништени. Међутим, сачувани су стенограми са генералових саслушања у немачком заробљеништву, где је он дао прилично детаљан исказ у вези са организационом структуром његове дивизије, и чак цртао дијаграме. Одавање строго поверљивих информација, наравно, имало је негативан утицај на закључке посебне провере органа државне безбедности после рата. Чак су и Немци који су испитивали Потатурчева прилично оштро говорили о његовом дугом сведочењу: *„Он радо даје податке о својој дивизији, њеној структури и борбеној употреби, чак и о тактичкој идеји дејстава руских тенковских снага. Њему, очигледно,*

уопште не пада на памет да тиме, са наше тачке гледишта, крши најсветију дужност официра. Недостаје му свест о националној части и дужности, што је код нас нешто што се подразумева.“

Нажалост, Потатурчев није једини који се тако држао у заробљеништву. Извештај обавештајног одељења штаба 57. моторизованог корпуса садржи следеће речи: „*Сви досадашњи заробљеници понашају се исто: војници су веома вољни да говоре о својој јединици ако имају те информације. Само политички комесари одбијају да говоре, док чак и официри, понекад самоиницијативно, одају војне податке. Сви заробљеници се веома боје немачког окрутног поступања, о коме су слушали.*“ Ту, највероватније, треба тражити разлоге зашто бивши ратни заробљеници нису увек успешно пролазили провере НКВД-а. У сваком случају, хапшење Потатурчева и његов вишемесечни притвор није био без основе. Тешке речи на рачун НКВД-а и постојећег поретка у Совјетском Савезу само су погоршале ситуацију. У јулу 1947. Потатурчев је умро у затвору, чиме је окончана историја кажњавања командног особља Западног фронта.

Ситуација на фронтовима

После кратког предаха, 10. јула 1941. године главне снаге немачке Групе армија „Север“ кренуле су у напад на Лењинград. Хепнерова 4. тенковска група, која је стигла на линију Порхов-Псков, дејствовала је са два моторизована корпуса у различитим независним правцима – према Лењинграду и према Новгороду. Совјетска команда Северозападног фронта одлучила је да дочека непријатеља на раније утврђеној Лушкој одбрамбеној линији, која се пружала од Финског залива до језера Иљмен. Да би преокренули ситуацију у своју корист,

Немци су морали да изведу широки заобилазни маневар. Један моторизовани корпус кренуо је према Кингисепу, а други, под командом Ериха фон Манштајна – према Новгороду. Међутим, они су се полукружно ширили у различитим правцима, па су изгубили контакт.

Совјетска команда је одмах искористила рањивост Фон Манштајнових трупа – 14. јула јединице 11. армије генерал-потпуковника Василија И. Морозова су напале немачки 56. корпус. Непријатељска 8. тенковска дивизија и инжињеријски пук били су опкољени, а цео корпус је одсечен од снабдевања и био је у опасности од потпуног опкољавања. Прстен окружења су чинили 1. и 21. механизовани корпус, 22. (естонски) стрељачки корпус и 183. (летонска) стрељачка дивизија. Војници и официри армија бивших балтичких држава, у естонским и летонским униформама са нашивеним ознакама Црвене армије, раме уз раме са осталим војницима Црвене армије, енергично су настојали да стегну омчу око Сољцинског „џака". Четири дана су беснеле жестоке борбе, али је фон Манштајн успео да се пробије и стабилизује линију фронта. Касније је написао: *„Главне снаге 8. тенковске дивизије, које су се налазиле између Сољца и Мшаге, нашле су се одсечене од позадине дивизије, где се налазио и штаб корпуса. Осим тога, непријатељ је и нас одсекао и великим снагама пресекао наше комуникације са југа. Не би се могло рећи да је положај корпуса у том тренутку био баш повољан. Следећих неколико дана било је критично, а непријатељ је свим силама покушавао да одржи обруч. Упркос томе, 8. тенковска дивизија успела је да се пробије кроз Сољце на западу и поново повеже своје снаге. 18. јула криза се могла сматрати превазиђеном."* Трофеји Црвене армије били су строго поверљиви немачки документи: упутства о употреби хемијског оружја и борбеној употреби тенковских дивизија. Прве је одмах

објавила совјетска пропаганда, а други су послужили као основа за развој тактике за борбу против тенковских клинова Панцервафеа.

Почело је дуготрајно прегруписавање немачких трупа, чија је сврха била стварање моћне ударне снаге на новгородском правцу. Тек три недеље касније, 9. августа, непријатељ је био у стању да настави напад на Лењинград, овога пута не „у чело", већ обилазно, преко Новгорода до Ладошког језера. Акције Црвене армије на Лушкој линији и током контранапада код Сољца су практично спасиле град на Неви да га Немци не заузму „из цуга" – у јулу-августу 1941.

Немачке трупе су 15. августа заузеле Новгород и форсирале Волхов. Мало јужније, трупе 22. армије генерал-потпуковника Филипа А. Јершакова успеле су да поврате и задрже Великије Луки месец и по дана, осујетивши покушаје 3. тенковске групе Хермана Хота да изађе на оперативни простор између Смоленска и Новгорода. Био је то највећи град који је Црвена армија ослободила пре зимске контраофанзиве код Москве.

Битка за Смоленск

Петнаестог јула 29. моторизована дивизија групе Хајнца Гудеријана стигла је до јужне периферије Смоленска. У том тренутку практично није имао ко да брани град. Комисија коју је касније формирала команда Западног фронта описала је снаге бранилаца града на следећи начин: „*14. јула у систему одбране града биле су следеће јединице: комбиновани стрељачки пук од два батаљона мобилисаних војника – око 2 хиљаде људи; маршевски батаљон из 39. резервног стрељачког пука – око 1.200 људи; 8. засебни батаљон за опслуживање станица за снабдевање – 754 човека; комбиновани одред 159. пешадијског пука – око 150 људи; јединице мили-*

ције и НКВД-а – број није познат; 10. понтонско-мостовни батаљон – 793 човека са 30 пушака; батаљон за уређење војног саобраћаја – 276 људи; 4. аутотранспортни батаљон – 657 људи. Укупан број војника износио је до 6.500 људи, од којих је око 2.500 било непосредно на положајима.“

Међутим, и ове малобројне и слабо наоружане јединице успеле су да пруже отпор у првој бици за град. Смоленск није пао у Гудеријанове руке као зрела крушка. У борбеном дневнику немачког 47. корпуса о овим борбама пише следеће: „*29. пешадијска дивизија напредује снагама 71. пешадијског пука на десним боку са југа, и снагама 15. пешадијског пука путем Краснић – Смоленск до предграђа Смоленска, до којег стиже увече. 71. пешадијски пук почиње напад на центар града у 22:00 часа, док 15. пешадијски пук води борбе у југозападном делу града. По мраку, 71. пешадијски пук води изузетно жестоке борбе, трпећи велике губитке јер непријатељ пуца са прозора, из подрумских прозора итд., користећи и противтенковско оружје. Долази до борби прса у прса хладним оружјем.*“ Последња фраза о борби прса у прса чак се нашла у следећем извештају Групе армија „Центар“. Немачка 29. моторизована пешадијска дивизија је заиста претрпела велике губитке у биткама за Смоленск. У периоду од 14. до 19. јула била је неприкосновени лидер у губицима у 2. тенковској групи. У том периоду губици су износили 185 погинулих, 795 рањених и 8 несталих, укупно – 988 људи.

До краја 21. јула само је северозападна периферија града остала у рукама Црвене армије.

Дејствима Црвене армије у Смоленској области руководио је командант 16. армије, генерал-потпуковник Михаил Ф. Лукин. На располагању су му у том тренутку биле јединице 16. армије која још није завршила са концентрацијом трупа које су постепено при-

стизале. Поред тога, Лукин је покушао да окупи и организује јединице које су се повлачиле, одељења и обичне групе бораца и команданата са левог бока – 19. армије, и са десног бока – 20. армије. Али на брзину формирани одреди нису били довољно стабилни и патили су од слабог организационог јединства. То је отежавало руковођење и доводило до неминовне расцепканости и ниске ефикасности дејстава тих импровизованих одреда.

Недостатак муниције за артиљерију такође је у великој мери утицао на ток војних операција совјетских јединица у области Смоленска. М.Ф. Лукин се после присећао: *„22. и 23. јула настављене су жестоке борбе у Смоленску. Непријатељ је упорно бранио сваку кућу, отворио је јаку ватру из минобацача и митраљеза на наше јуришне јединице. Његови тенкови су, поред топовских граната, бљували и пламен из бацача пламена до 60 м, а све што је било захваћено тим ватреним млазом би горело. Немачка авијација је непрекидно бомбардовала наше јединице током дана. Водиле су су тешке борбе око гробља, које је 152. пешадијска дивизија заузимала два пута (129. пешадијска дивизија га је раније такође три пута заузимала). Борбе за гробље, за сваку камену грађевину, биле су интензивне и често су се претварале у борбу прса у прса, која се готово увек завршавала победом наших јединица. Напад је био толико јак да фашисти нису имали времена да однесу мртве и тешко рањене припаднике 29. моторизоване дивизије Гудеријановог 47. механизованог корпуса.*“ Смоленск је напуштен 28. јула, буквално дан пошто је обруч затворен иза 16. и 20. армије генерал-потпуковника Михаила Ф. Лукина и Павела А. Курочкина.

Истрага спроведена недељу дана касније показала је да је „повлачење 73. стрељачке дивизије са линије Верхнаја Дубровка – Новие Батени извршено по наређењу

командира 69. стрељачког пука и супротно наређењу команданта 20. армије.“ 73. стрељачка дивизија се по наређењу командира корпуса повукла на нове положаје. Успела је да се одвоји од непријатеља, а повлачење је било прилично организовано. Међутим, због грешке у руковођењу, један од његових батаљона је почео да се повлачи кроз борбене положаје суседне 152. стрељачке дивизије. Јединице 152. дивизије на десном крилу су се поколебале и, не знајући ситуацију, кренуле за батаљоном који се повлачио. Убрзо је командант дивизије Чернишев отишао у суседну јединицу да протествује, жалећи се на повлачење и остављање бока његове јединице без заштите. Даљи догађаји одвијали су се стихијски, што је довело до губитка Смоленска. За команданта 69. корпуса, генерал-мајора Е.А. Могиљевчика ова истрага је, ипак, прошла без последица, пошто је рањен приликом пробоја из окружења и вратио се у борбу тек 1942. године.

После заузимања Смоленска, Хитлер је пожурио да изјави да се даље операције на заузимању Москве могу поверити пешадијским формацијама, преусмеравајући тенковске групе, једну на југ, другу на север, да би пружиле подршку у заузимању Кијева и Лењинграда. Међутим, офанзивни импулс Вермахта је већ био на измаку – месец дана непрекидне офанзиве довео је до тога да је већина немачких дивизија спала на половину састава. У исто време, на југу, совјетска 21. армија, генерал-потпуковника Василија Ф. Герасименка, започела је контраофанзиву западно од Гомеља, везујући јужно крило Гудеријанове тенковске групе и пешадијских дивизија 2. армије. У позадини совјетске одбране окупљане су резерве – фронт резервних армија који је имао 35 дивизија и фронт Можајске одбрамбене линије од 16 дивизија. Ове снаге су одмах искоришћене за контраударе. Стаљин је одлучио да непријатељу наметне иницијати-

тиву и *„преће са ситних борби на акције великим групама“.* Одлучним дејствима трупа К.К. Рокосовског и армија опкољених код Смоленска 1. августа 1941., пробијен је обруч опсаде, што је погодило Халдера, који је записао у свом дневнику: *„Не би било изненађење да 7. тенковска дивизија страда. Непријатељ, опкољен код Смоленска, успео је да себи отвори пролаз на исток.“* На линији код Јарцева Немци су заустављени на дуже време – скоро три месеца.

Упорним отпором, борећи се за Смоленск, скоро потпуно заузети од стране непријатеља, најдуже што је могла, Црвена армија је добила на времену да формира нове јединице. Примарни циљ Вермахта, да уништи совјетске трупе у великим и малим „котловима“, постао је знатно теже остварив. Сада су Немци то морали да раде брже него што нове јединице стижу на фронт. Начелник Генералштаба немачке војске Франц Халдер је 11. августа у свом дневнику записао: *„Општа ситуација све јасније показује да је колос-Русија, која се планski спремала за рат, уприкос свим тешкоћама својственим земљама са тоталитарним режимом, била потцењена са наше стране. Ова тврдња се може проширити на све економске и организационе аспекте, на мобилност и посебно на чисто војне способности Руса. На почетку рата имали смо око 200 непријатељских дивизија против себе. Сада већ имамо 360 непријатељских дивизија против себе. Ове дивизије, наравно, нису тако добро наоружане и попуњене као наше, и њихова команда у погледу тактике заостаје за нама, али, како год било, те дивизије постоје. Чак и ако уништимо туце тих дивизија, Руси ће формирати туце нових.“* У овом случају, број 360 не означава укупан број формација на фронту, већ број дивизијских ознака, о чему су Немци дознавали од совјетских ратних заробљеника.

Почетком августа 1941. године позадинске болнице у Немачкој су биле скоро потпуно попуњене, један шведски новинар је написао: *„Гомиле људи у потпуној тишини посматрају на берлинским станицама бескрајни низ санитетских возова који допремају рањенике из пренатрпаних болница у Пољској и Источној Прускоj.“* Немачким стратезима је коначно постало јасно да Совјетски Савез није Француска и да га неће бити могуће освојити једним снажним ударцем. Уместо „блицкрига“ који су планирали Немци, у току је био тежак рат на исцрпљивање – рат у коме је Трећи Рајх био осуђен на пораз.

ОДБРАНА КИЈЕВА

После пораза Црвене армије у Битки на граници јуна 1941. године, разбијене совјетске дивизије и пукови су се повлачили. Испуцале усне војника Црвене армије изговарале су две заветне речи – *„стара граница“*. Сви су веровали да ће тамо, ослањајући се на мрежу утврђења, моћи да се супротставе немачким освајачима, а онда их отерати назад на Запад. Први који су се нашли на удару топова и митраљеза Стаљинове линије у Украјини били су извиђачи немачких тенковских дивизија 1. тенковске групе, којом је командовао један од најталентованијих немачких војсковођа, генерал-пуковник Евалд фон Клајст. Током похода на Француску 1940. године, стекао је непроцењиво искуство у пробијању утврђених одбрамбених линија.

Борбе на Стаљиновој линији

Још за време Првог светског рата, немачка војска је разрадила тактику пробијања утврђених зона јуришним групама. Током међуратног периода, ова тактика је унапређена и постала је основа за акције пешадијских формација Вермахта. Јуришне групе су биле мали одреди пешадије, појачани инжињерцима и лаком артиљеријом. У борби, такве групе су се инфилтрирале дубоко у одбрану непријатеља, приближавајући се бункерима кроз мртве углове између сектора ватре.

Онда би пуцали из топа на улазна врата или детонирали велика експлозивна пуњења, а затим би упутили млаз из бацача пламена у скучени простор бункера, не остављајући браниоцима шансу да преживе. Стога је за моторизовану пешадију фон Клајстових дивизија пробијање Стаљинове линије био тежак, али решив задатак. Командант 1. тенковске групе, не оклевајући ни секунде, издао је наређење за пробој кроз линију совјетских бункера.

Фон Клајстови тенкови стигли су до Стаљинове линије на неколико места одједном. На кијевском правцу жестоке борбе у Новоградско-Волинском утврђеном подручју трајале су три дана. Историја немачке 14. тенковске дивизије истиче упоран отпор совјетских трупа: *„Због снажне баражне ватре из бункера и бомбардовања из ваздуха, офанзива није могла напредовати. После налета обрушавајућих бомбардера у 15:30, наше јуришне групе су са огромним губицима стигле до линије за напад на бункере и покушале да униште сваки бункер посебно. До вечери смо коначно успели да заузмемо први бункер. Губици су били велики: свака чета је изгубила око 40 људи.“* Немци су се тешком муком пробили кроз утврђени рејон и 8. јула избили су на Житомирски пут. Артиљерац Л.И. Шпилер се присећа: *„Учествовао сам у одбрамбеним борбама као везиста-телефониста пуковског вода везе, био сам сведок како су наше хаубице од 152 мм директним нишањењем гађале тенкове, суђено ми је било да видим још много тога, страшног и незаборавног <...> Горко лето. Крваво.“*

Остропољски утврђени рејон који се налазио јужније, који је такође запречавао пут ка главном граду Украјине, пробијен је од стране немачких тенкова код града Љубара. У историји 16. тенковске дивизије забележено је: *„Руске земунице и бункери су понегде били маскирани у безопасне сељачке колибе и штале и нео-*

чекивано су отворили ватру, а непријатељски пољски топови су пуцали у бокове тенкова који су напредовали." Утврђења су пала тек под ватром тешких немачких топова: „*Када смо употребили минобацаче од 21 цм у 8:30 успели смо да разбијемо непријатеља. Продор тенкова спречио је непријатељске борбене формације да поново формирају линију одбране. Око поднева је уништено последње жариште отпора.*" Преко Љубара и Новог Миропоља Немци су стигли до Бердичева.

Наде да ће се немачко напредовање моћи зауставити на старој граници Совјетског Савеза су пропале. Само четири дана после почетка борби за утврђења на старој граници, тенкови Фон Клајстове групе нашли су се источно од Стаљинове линије. Једни су на јуриш пролетели кроз линију одбране утврђених подручја, други упорном борбом, уз подршку пешадијских дивизија. Када је о првом продору Немаца кроз утврђена подручја на старој граници јављено команданту Југозападног фронта М.П. Кирпоносу, дрхтавим гласом је узвикнуо: „*Тај пробој ће нас скупо коштати!*"

После пробијања Стаљинове линије код Новоград-Волинског, немачки тенкови су се устремили на исток. „Панцери" су јурили путем према Кијеву, дижући облаке прашине. Прешавши 70 километара за мање од 24 сата, делови Фон Клајстове групе стигли су у Житомир ујутру 9. јула. У разговору са Берлином, начелник штаба Групе армија „Југ" је био сасвим искрен: „*Неопходно је покушати изненадно заузимање Кијева снагама 3. моторизованог корпуса*". Насупрот томе, Хитлер је захтевао да се скрене на југ и опколе главне снаге Црвене армије на Деснообалној Украјини. Фон Клајст је кренуо на Кијев на сопствену одговорност и ризик. Имао је само неколико дана да оствари славну победу, или би био приморан да се покори вољи Фирера и крене на југ. Смртна опасност се надвила над

главним градом Совјетске Украјине. Маршал Иван Х. Баграмјан, који је 1941. године био на месту начелника оперативног одељења штаба Југозападног фронта, сећао се: *„Дежурни ми је довео непознатог мајора. Обрисавши марамицом своје прашњаво,ознојено лице, на којем су се истицале уморне и упаљене очи од неспавања, мајор, упервши поглед у канту која је стајала у углу, отворио је суве усне и промукло рекао: „Дозволите да се напијем воде?“ Испио је пуну кригу у једном гутљају и тек после тога започео разговор <...> донео је извештај <...> да су се фашистички тенкови појавили код Житомира.“*

Совјетска команда је журно слала последње резерве у Кијев: падобранце, тенкисте који су остали без тенкова и јединице НКВД-а. У град су искрцаване јединице које нису стигле да бране Стаљинову линију. Прва битка на непосредним прилазима Кијеву одиграла се два дана касније. Житомирским путем Немци су стигли до реке Ирпењ. Војник 4. комбинованог пука НКВД-а, В. Козаченко, сећао се: *„Тенкови су јурнули на мост, пуцајући у покрету. Наше војне страже дочекале су их заједничком ватром из пушака и митраљеза. Када су се тенкови приближили реци, догодила се експлозија.“* Мост је дигнут у ваздух. Истовремено, из бункера је отворена ватра на Немце. Покушај да се без заустављања пређе Ирпењ и изненадним нападом упадне у Кијев није успео. Моторизоване јединице Вермахта покушале су још неколико пута да провере совјетску одбрану. Међутим, нигде нису успели да изненаде браниоце главног града Украјине. Мостови су били или дигнути у ваздух или спаљени. Кијевски утврђени рејон постао је ослонац совјетске одбране. Са сивих купола бункера збачене су маскирне мреже, а незване госте дочекивали су митраљески рафали.

Напад тенковских дивизија на Кијев није обећавао

Немцима брз успех. Пешадија је марширала у колонама негде далеко позади. Контранапади совјетске 5. армије обрушили су са севера на растегнуто немачко крило дуж Житомирског пута. Тенкови Евалда фон Клајста могли би заувек да остану испред кијевских зидина. Не скривајући разочарање, команда Групе армија „Југ" је послушала прагматична наређења из Берлина. Следећи циљ немачке офанзиве био је Летичевски утврђени рејон, који је штитио прилазе Виници.

Битка између совјетске и немачке пешадије у Летичевском УР почела је 15. јула. Један од команданата утврђеног рејона обратио се артиљерцима са захтевом да ватром подрже нападнуте бункере. Одговор команданта артиљеријског пука хаубица био је лаконски: *„Немам граната, али отворићу ватру колико могу."* Испаљено је само 10 граната, што није могло да нанесе озбиљне губитке јуришним групама Вермахта. Бункере је гађала немачка артиљерија, јуришни топови, минирани су и дизани у ваздух снажним експлозивним пуњењима. У историји немачке 4. брдске стрељачке дивизије, јуриш на Летичевски УР је описан овако: *„После трочасовне артиљеријске припреме, која је у завршној фази имала подршку и од тешких пешадијских топова и противавионске артиљерије, тачно у 10:00 ударне групе брдске пешадије и инжињеријских јединица кренуле су са полазних положаја у напад. Ватрену подршку пружала је батерија јуришних топова <...> Бункери и земунице су уништавани један за другим, и положаји су освајани. Трупе су се све дубље пробијале у одбрамбену линију. У 21:30 остварен је дневни задатак на свим секторима. Успели смо да пробијемо Стаљинову линију дуж широког фронта."* Процеп направљен у одбрани учинио је даљу одбрану утврђеног подручја практично бесмисленом. У сваком тренутку могло је доћи до напада на бок и позадину.

Стара гранична линија је напуштена, и, под притиском немачких трупа, совјетске јединице су наставиле да се повлаче на Исток.

Пробој одбране Летичевског УР изазвао је озбиљну забринутост совјетске команде. После поноћи, 18. јула, командант Југозападног правца маршал С.М. Буђони је послао извештај у штаб Врховне команде, у коме је дао задивљујуће тачну оцену ситуације и формулисао потпуно смислен план даљег деловања: *„1. Расположивим снагама фронта није могуће обновити стање које је постојало пре почетка главног продора; 2. Даљи отпор 6. и 12. армије на положајима које сада држе може довести до њиховог окољавања и постепеног уништења у наредна 1-2 дана.“* Буђони је затражио од Штаба да дозволи повлачење двеју армија, и неколико сати касније то је одобрено. 6. и 12. армија је требало да се повуку ближе Дњепру, у област Беле Цркве. И поред тога што је Штаб захтевао од јединица Црвене армије да се боре до краја, у очигледно опасној ситуацији, забрана повлачења била би бесмислена.

У почетку је повлачење на исток било успешно и организовано. Командант 1. брдске пешадијске дивизије Хуберт Ланц је касније фрустрирано писао: *„Не можемо ништа да урадимо, можемо само да гледамо како се смеђе колоне удаљавају од нас и одлазе на исток.“* Организовано повлачење је настављено. Франц Халдер је одао дужно признање својим совјетским противницима: *„Непријатељ је поново нашао начин да извуче своје трупе када се појавила опасност да буду окољене. То су успели, с једне стране, жестоким контраударима на наше претходнице 17. армије, а с друге стране – великом вештином у повлачењу јединица из угрожених подручја.“* Ипак, дубоки продор Фон Клајстове 1. тенковске групе до Кијева и Бердичева одиграо је фаталну улогу у судбини совјетске 6. и 12. армије.

Покоравајући се Фиреровом наређење да скрену на југ, немачке тенковске дивизије су ударили у бок и позадину двеју армија које су се повлачиле на исток. 3. августа 1941. године, када су се тенковске дивизије Вермахта појавиле у позадини совјетских трупа које су се повлачиле под притиском немачке 17. армије, заузевши источну обалу реке Сињухе и град Првомајск, затвориле су обруч око њих. Око сто хиљада људи је било опкољено.

Борбе са опкољеним трупама у области села Подвисокоје настављене су до 15. августа. Није много војника Црвене армије успело да се пробије. И.Л. Деген се сећао: *„Остаци наше чете упорно су се пробијали до наших. Деветнаест дана смо се, са упорношћу фанатика, Саша и ја пробијали из окружења. Кретали смо су ноћу, нисмо улазили у села. Били смо решени да се ништошто не предамо. Јели смо зелене јабуке и зрневље пшенице, убрали бисмо понештошто из зараслих башта.“* Заробљени су командант 6. армије, генерал-потпуковник Иван Н. Музиченко, командант 12. армије, генерал-мајор Павел Г. Понедељин, неколико командира корпуса и дивизија. Судбина заробљених војника и официра била је трагична – већина их је умрла од глади и болести у такозваној Уманској јами, једном од првих концентрационих логора на територији Совјетског Савеза.

После Умана, дивизије 1. тенковске групе су прошле широким фронтом све до Црног мора. У Николајеву су трофеји немачких трупа постали недовршени бродови совјетске „Велике флоте“ – бојни брод, крстарица и две подморнице. Немачки тенкисти радознало су разгледале киклопске конструкције бродоградилишта, шуму кранова, подморнице изваљене на страну, налик џиновским рибама избаченим на обалу. Само је командант Евалд фон Клајст себи постављао реторичко питањем: *„Шта ми радимо овде?“* Гусеницама тенкова намотани

километри, покрај пута остављени гробови ратних другова – „камарада“ и згаришта спаљених „панцера“, све су више удаљавали Немце од главног циља похода на Совјетски Савез – заузимања Москве.

Борбе на непосредним прилазима Кијеву

Затишје код Кијева није дуго трајало. Крајем јула 1941. године, после дугог марша, пешадија немачке 6. армије се приближила граду. Уместо брзог јуриша тенковске групе Евалда фон Клајста, Кијев је сада чекао методични напад. 6. армија је имала тешку артиљерију, бацаче пламена и јуришне топове. Снажан напад на одбрану града уследио је 30. јула. 6. армија је напала Кијевски утврђени рејон са југа, заобилазећи линију на реци Ирпењ. Под притиском непријатељске пешадије, стрељачке јединице су истеране са положаја и повукле су се. Многи бункери Кијевског УР-а су били опкољени. Њихове посаде су остале на својим положајима, штитећи повлачење и надајући се да ће линија фронта бити поново успостављена. Тако је, у близини села Кременишче, бункер број 131 поручника В.П. Јакуњина одбијао напад за нападом. Командант храбре посаде је добио официрски чин само неколико дана пре почетка рата – 13. јуна 1941. године. На крају је немачка јуришна група дигла у ваздух врата и задњи део бункера. Затим је експлозивом разнесен поклопац шахте која води у доњи део бункера. Погинули су сви чланови посаде. Суседни бункер бр. 127 бранио се три дана, спречавајући непријатеља да пређе реку преко бране. Његови митраљези су утихнули тек када је црвеноармејцима понестало муниције. Разневши врата, Немци су извукли из бункера петорицу његових бранилаца, од којих су тројица још увек била жива.

Немци су 4. августа напали свом снагом. После јаке артиљеријске припреме, пешадинци Вермахта су напали, праћени самоходним артиљеријским оруђима „штурмгешуц". Први успех су постигли на левом крилу офанзиве и убрзо су стигли до друге линије утврђеног рејона. Овај успех их је скупо коштао. Франц Халдер је записао у свом дневнику: „*У Кијеву трупе Групе армија „Југ" трпе велике губитке. Шеста армија свакодневно губи до 1.600 људи.*" Браниоци Кијевског УР-а су од 3. до 5. августа изгубили 2.200 људи.

У борбама на ближим прилазима Кијеву учествовали су и добровољачки батаљони. Они су били добро наоружани, чак су кијевски добровољци имали и свој оклопни воз. Ипак, добровољци су имали само две до три недеље војне обуке. Од бораца добровољачких батаљона готово нико није имао војна документа. Често су, после крваве борбе, у штаб доносили личне карте, партијске књижице и индексе погинулих добровољаца.

Борбе за другу линију одбране Кијевског УР почеле су 6. августа. Један од очевидаца тог немачког напада, мајор П.М. Шафаренко се присећао: „*Густа магла је покривала бојно поље. А када се разишла, видели смо како су се у рејону села Красни Трактир и салаша Терјомки појавиле четне колоне нациста. Без заустављања, поделили су се у водове и одреде, а затим су се раширили у ланац. Прешли су их самоходни топови. Пуцајући у покрету, сви су кренули напред.*" На Немце који су нападали отворена је минобацачка и артиљеријска ватра и почела је битка. Борбени положаји су током дана неколико пута мењали власника. Увече је Халдер, очекујући скору победу, записао у свом дневнику: „*Утврђена линија код Кијева је пробијена.*" Следећег дана пешадија Вермахта стигла је до предграђа Кијева – Пирогова, Мишеловке, Голосејевске шуме, до шумарског и пољопривредног института. Чинило се да

је Немцима потребан само још један корак и мостови преко Дњепра ће бити заузети.

Међутим, 8. августа у 21 час, када је сунце већ залазило, изненада је загрмела совјетска артиљерија. Десет минута касније уследио је напад. У почетку, немачки пешадинци нису веровали својим очима – на њих су у контранападу јуришали пилоти. Војници Црвене армије, обучени у пилотске комбинезоне и са пилотским шлемовима, напали су, пуцајући у покрету из аутомата и митраљеза. Немци су закључили да је победа близу: браниоци Кијева више нису имали резерви и зато су у борбу послали авионске посаде. У ствари, немачке јединице које су напредовале биле су нападнуте од стране 5. ваздушно-десантне бригаде пуковника Александра И. Родимцева, будућег хероја Стаљинградске битке. Совјетски падобранци су у то време носили униформе сличне пилотским по крају и ознакама, тако да су веома личили на пилоте. Током 1941. године падобранци су најчешће коришћени као елитна пешадија. Ваздушно-десантне бригаде су биле слабије наоружане од обичне пешадије, али су имале добру обуку и висок борбени морал. У ноћној борби то је играло значајну улогу. Родимцев је касније писао о последњим сатима пре овог очајничког напада: *„Веровао сам да ћемо победити у тој бици“.* До јутра, падобранци А.И. Родимцева су потиснули Немце два-три километра од престонице Совјетске Украјине. Задатак „крилате пешадије“ био је да задржи напредовање непријатеља док не стигну резерве.

Увече 8. августа у оперативном извештају Југозападног фронта је забележено: *„284. пешадијска дивизија иде возом за Кијев да ојача одбрану Кијевског УР-а. До краја дана искрцана су два ешалона.“* Сви они који су се борили на граници, на Стаљинској линији и код Умана постигли су главно – добијено је на времену. Дуге недеље команда Црвене армије искористила је за фор-

мирање нових дивизија. Оне су обучаване и наоружаване у позадини, да би се у одлучујућем тренутку појавиле на бојном пољу. Две новоформиране дивизије стигле су у Кијев баш у правом тренутку. Буквално са точкова, чим су се искрцале из возова, ушле су у битку. Обновљена 37. армија је кренула у контраофанзиву са четири стрељачке дивизије и ваздушно-десантним корпусом. До 11. августа ослобођени су Терјомки и Мишеловка, а 12–14. августа Тарасовка, Чабани, Новоселки и Пирогово. Приликом ослобађања Тарасовке, на прилазу Јуровки, деблокирани су бункери број 205, 206 и 207, који су већ неколико дана били опкољени и пружали отпор. Резултат совјетске контраофанзиве био је обнављање фронта код Кијева дуж прве и друге линије одбране Кијевског УР-а. Извештаји из друге половине августа наликовали су један другом: *„Непријатељ није активан на линији фронта Кијевског УР-а."* Ваздушни напади на Кијев су такође скоро престали. Још један јуриш на град завршио се потпуном победом његових бранилаца. Треба напоменути да је током августовских борби на блиским прилазима украјинској престоници град наставио да живи нормалним животом. Није било прекида у снабдевању електричном енергијом, водом, градски превоз је радио као и обично. Наставили су да раде позоришта, библиотеке, биоскопи и циркус. То није било због лакомислености грађана: Кијевљани су веровали да ће њихов родни град бити одбрањен. Трупе Југозападног правца напустиле су Деснообалну Украјину и заузеле положаје на источној обали Дњепра. Широка река је представљала добар ослонац за одбрану чак и са бројчано слабим дивизијама. Трупе су се укопавале, припремале се за одбрану и контранападе.

У августу 1941. Црвена армија је, упркос низу тешких пораза, донекле стабилизовала свој положај. Северозападни фронт се ослањао на реку Лугу. На Западном

правцу, после Смоленске битке, формиран је фронт, који је ишао скоро тачно од севера ка југу, источно од Смоленска.

Кијевски „котао“

Крајем јула 1941. године, неколико дана пре завршетка борби у Смоленској области, Хитлер је потписао Директиву број 34: *„Група армија Центар прелази у дефанзиву, користећи најпогодније делове терена. 2. и 3. тенковска група морају бити <...> повучене из борбе и убрзано попуњене и обновљене.“* Фирер је одлучио да Москва не буде примарни правац напредовања, него Украјина, Крим и Лењинград. Најмоћније борбене снаге, тенковске групе Хота и Гудеријана, укључене су у операције Група „Север“ и „Југ“. Хитлер је био приморан да промени стратегију „Барбаросе“ због упорног отпора совјетских трупа у Украјини, чиме је створен џиновски „балкон“ на крилу Групе армија „Центар“. Фирер је такође био забринут због активности совјетске авијације која је полетала са Крима да бомбардује румунска нафтна поља. Према новом плану, 2. тенковска група Хајнца Гудеријана требало је да крене на југ, у позадину совјетског Југозападног фронта.

Када је 23. августа транспортни авион „јункерс“, чији су мотори равномерно брујали, слетао на тајни аеродром у близини Лецена у Источној Пруској, Гудеријан је последњи пут прегледао папире које је понео са собом. Командант 2. тенковске групе стигао је у Фиреров штаб, „Вучју јазбину“, како би убедио Хитлера да промени одлуку да се крене на Кијев, и да се настави напредовање према Москви. Током подношења извештаја, имао је прилику за то: *„Да ли сматрате да су ваше трупе са њиховом тренутном борбеном способношћу способне да учине још један велики напор?“ – упитао је Фирер. „Ако трупе буду имале прави циљ који ће*

бити јасан сваком војнику, у том случају јесу!" – одговорио је Гудеријан. „*Мислите, наравно, на Москву!*" – „*Да. Пошто сте се дотакли те теме, дозволите ми да изнесем своје ставове о том питању.*" Гудеријан је детаљно изнео све примедбе команде армије: приближавање зиме, значај Москве као чворишта железничких пруга и путева, потребу очувања тенковских ресурса пре одлучујуће битке у Походу на Исток. Хитлер га је пажљиво саслушао, али је онда оштро одбацио све аргументе у корист напада на престоницу Совјетског Савеза. Фирерова изјава је звучала као осуда: „*Моји генерали не знају ништа о војној економији!*" Гудеријан се касније присећао: „*Хитлер је завршио свој говор стриктном наређењем да се одмах крене у офанзиву на Кијев, који је био његов непосредни стратешки циљ.*" Дискусија о правцу удара окончана је пре него што је и почела. Сада је моћна група немачких јединица била усмерена на Кијев.

У ноћи 30. августа 1941. године мирна површина ноћног Дњепра била је изненада обасјана десетинама рефлектора. Чим су се рефлектори упалили, заштектали су митраљези и загрмели артиљеријски плотуни. Немачки инжињерци, који су се до тада скривали у трсци, хитро су поринули своје чамце у реку. Са моторима који су бесно брујали, чамци пуни војника кретали су се преко реке. Отпор чете Црвене армије која је бранила леву обалу Дњепра убрзо је савладан. Ту је формиран мостобран који се брзо ширио, касније назван Кременчугски мостобран. Ипак, у почетку то није изазвало велику забринутост совјетске команде – на крају крајева, то је била само непријатељска пешадија. Главна брига совјетских војсковођа у то време биле су немачке тенковске снаге – Панцервафе. Тенкове Гудеријанове 2. тенковске групе који су скренули на југ, у позадину трупа које су браниле Кијев, дочекале су једи-

нице Брјанског фронта, генерал-потпуковника Андреја И. Јеременка, које су нападале са крила. Међутим, немачку тенковску групу нису успели ни да задрже, а још мање да зауставе. Један од разлога неуспеха био је и недовољан број тенкова, јер почетком септембра 1941. године совјетска команда није имала на располагању готово ниједну велику механизовану формацију. Под командом А.И. Јеременка деловала је само једна тенковска дивизија, а само пешадијом је било готово немогуће постићи озбиљан успех. У 21. армији генерала В.И. Кузњецова, који је држао положаје на путу 2. тенковске групе, остало је само 16 тенкова. Одбрана је разбијена буквално једним ударцем. Почетком септембра, јединице немачке 2. СС моторизоване дивизије „Дас Рајх" из Гудеријановљеве тенковске групе пробиле су фронт и заузеле мост преко реке Десне, у позадини трупа В.И. Кузњецова. Совјетске јединице које су се повлачиле ка реци остале су без прелаза. Артиљерија и тешко наоружање су морали бити остављени. У следећем извештају је писало да *је „армија фактички прешла на мобилну одбрану"*. Иста судбина задесила је и 5. армију генерала Михаила И. Потапова.

Почетком септембра 1941. године, ситуација код Кијева се погоршавала сваког дана, чак и сваког сата. Повлачење 5. армије преко Десне, које је дозволио Штаб Врховне команде, било је само делимично успешно и довело је до опкољавања и великих губитака. Војници су препливавали реку, остављајући тешко наоружање и опрему на десној обали.

Гудеријановљеви тенкови су 10. септембра ушли у Ромни, који се налази дубоко у позадини иза положаја бранилаца главног града Совјетске Украјине. Команда Југозападног фронта затражила је дозволу за повлачење. Штаб је одуговлачио са доношењем одлуке, пошто је сматрао да је још увек могуће зауставити

напредовање Гудеријанове тенковске групе у позадини Југозападног фронта. Гудеријан је морао да превали приличну удаљеност до Кременчугског мостобрана – отприлике 180 километара по правој линији. Било је то тешко извести уз сталне контранападе и са изложеним боковима. Пешадија на мостобрану није представљала озбиљнију опасност. Клајстову тенковску групу је у том тренутку совјетска обавештајна служба лоцирала у доњем току Дњепра, и то је било тачно. С друге стране, приликом повлачења са линије Дњепра, трупе Југозападног фронта могле би бити уништене од непријатеља за време марша. Уманска трагедија би се могла поновити, само у много већим размерама. Чинило се да је опасност од опкољавања била много мања у поређењу са претњом губитка управљања над трупама које се повлаче. Стога није издато наређења да се трупе повуку из Кијева. На основу информација о Вермахту којима је совјетска команда располагала у првој декади септембра, такав избор се чинио сасвим разумним.

Ситуација је била компликована потребом да се задржи Кијев, који је имао велики политички значај за Совјетски Савез. 10. септембра, 37. армија која је бранила Кијев имала је око 100 хиљада људи. Током разговора са начелником Генералштаба Борисом М. Шапошњиковом у ноћи 11. септембра, командант Југозападног фронта М.П. Кирпонос је затражио дозволу да искористи ову последњу резерву: *„Имамо само једну могућност одакле бисмо још могли да добијемо снаге и средства да уништимо непријатељску групу која покушава да продре дубоко у позадину фронта – Кијевски УР.“* Шапошњиков је одбио Кирпоносов предлог, препоручивши да се дивизије доведу са других сектора фронта. Он је подсетио и на оне снаге које су се пробијале из обруча преко реке Десне: *„Из Потаповљеве 5. армије, три дивизије се пробијају из окружења преко*

речних прелаза, ако делују организовано, моīле би успети.“

Неколико сати касније, исти захтев је упутио Москви командант Југозападног правца Семјон М. Буђони. Ујутро 11. септембра, он је написао: „*Сада су потпуно очигледни планови непријатеља да заобиђе и опколи Југозападни фронт из правца Новīород-Северски и Кременчуīа.*“ Даље маршал предлаже две могућности – повлачење трупа на исток или напуштање Кијева уз ослобађање снага из Кијевског УР-а. Међутим, у Штабу су и даље веровали да се може спречити да ситуација склизне у катастрофу и без напуштања главног града Украјине. Једанаестог септембра такође је вођен разговор између команде Југозападног фронта и Стаљина. Тема разговора поново је било евентуално повлачење на исток. Стаљин је подсетио Кирпоноса на недавну катастрофу код Умана: „*Ваш предлоī да повучете трупе на линију реке коју помињете изгледа ми опасно. Ако се осврнемо на недавну прошлост, онда <...> када сте имали озбиљнију линију – реку Дњепар, и упркос томе, током повлачења трупа изīубили сте две армије, а непријатељ је īонећи трупе у бекству прешао сутрадан на источну обалу Дњепра. Где је īаранција да се иста ствар неће поновити?*“

Касније се појавила легенда да је Стаљин показао непримерену тврдоглавост и по сваку цену настојао да задржи Кијев. Међутим, као што се види из садржаја разговора између Стаљина и Кирпоноса, то није тачно. Врховни командант је само поставио услов за повлачење јединица Југозападног фронта – организовање одбране на линији Псела и извођење контранапада на Гудеријанове трупе које су напредовале. Поред тога, савезник Врховног по овом питању био је тако искусан штабни официр као што је Б.М. Шапошњиков. На крају су заједничким напорима успели да убеде

Кирпоноса да се бори против непријатеља, држећи се на Дњепру и не напуштајући Кијев. Неспорни ауторитет маршала Шапошњикова овде је очигледно одиграо значајну улогу. На крају је М.П. Кирпоносу наређено: *„Не напуштајте Кијев и не дижите у ваздух мостове без дозволе из Штаба."* Маршал Буђони, који је упорно заступао идеју о повлачењу, смењен је са дужности команданта Југозападног правца. Уместо њега, 12. септембра 1941. године на то место постављен је маршал Семјон К. Тимошенко. Такође, Југозападном фронту су додељене резерве Штаба Врховне команде, али њихов број је био много мањи од 100 хиљада људи колико се могло добити предајом Кијева. Резерве су одмах кренуле према Ромни.

Главне снаге 1. тенковске групе Евалда фон Клајста стигле су у маршевским колонама до гигантског двокилометарског плутајућег моста преко Дњепра код Кременчуга. Совјетска обавештајна служба једноставно није успела да уочи ово брзо прегруписавање мобилних формација непријатеља. Прелазак тенкова по пљуску настављен је целе ноћи. Са првим сунчевим зрацима, Фон Клајстове тенковске дивизије прешле су у офанзиву. Уз њихову помоћ, 150–180 километара између Кременчугског мостобрана и Гудеријановљеве претходнице могло се прећи за неколико дана, чак и сати. Немци су повукли потез који је потпуно срушио све планове совјетске команде. Све предузете мере биле су усмерене на парирање претњи са севера. Међутим, кобни ударац стигао је са југа. Брзи продор 1. тенковске групе у правцу 2. тенковске групе био је шок за совјетске команде свих нивоа. Увече 13. септембра начелник штаба Југозападног фронта, бивши војни аташе у Немачкој, генерал-мајор Василиј И. Тупиков је Генералштабу и главнокомандујућем Југозападног правца послао оперативни извештај са мрачном сли-

ком онога што се дешавало: *„Непријатељ који се пробија до Ромне, Лохвица <...> испред себе нема ништа осим локалних гарнизона и јединица народне одбране, па се напредовање одвија без отпора.“* Тупиков је свој оперативни извештај завршио страшном изјавом: *„До катастрофе коју можете да замислите доћи ће – за пар дана.“*

Нешто касније послат је готово идентичан текст са потписима целог Војног савета Југозападног фронта. Недостајала је само реченица о катастрофи. Уместо ње, уследио је конструктиван предлог: *„И даље сматрамо најцелисходнијим излазом из тренутне ситуације тренутно повлачење трупа са Кијевског УР-а и помоћу њих јачање фронта Кузњецова и Потапова“.* Аутор овог предлога је очигледно био сам командант Кирпонос. Зачудо, упркос недостатку искуства, није изгубио главу и одмах је понудио готово решење. У Москви је била потпуно супротна ситуација. У почетку Шапошњиков није имао никакву јасну идеју о томе како да се изађе из кризе. Стога је на речи о „катастрофи коју можете да замислите“ одговорио само општим препорукама: *„Морамо уверити сав састав фронта да је неопходна упорно борба, без осврtања назад, и извршење наређења друга Стаљина, издата вам 11. септембра“.* Потом су из уста Шапошњикова прозвучале чудне речи: *„Верујем да је фатаморгана окољавања захватила пре свега Војни савет Југозападног фронта, а онда и команданта 37. армије.“* Смена руководства Југозападног правца такође је негативно утицала на доношење одлука. Резултат шока и смене команде било је погубно одлагање наређења за повлачење.

У међувремену, опкољавање совјетских трупа престало је да буде „фатаморгана“. У недељу, 14. септембра, после обилних падавина претходних дана, наступило је изузетно ведро и сунчано време. У 18:20, претходнице

3. тенковске дивизије 2. тенковске групе (Гудеријан) и 9. тенковске дивизије 1. тенковске групе (Фон Клајст) среле су се код Лохвице. Према рачуници штаба Југозападног фронта, опкољено је 532 хиљаде људи.

Тек 16. септембра пуковник Иван Х. Баграмјан је из Ахтирке авионом полетео у Прилуки, са наређењем новог главнокомандујућег правца, маршала С.К. Тимошенка: *„У насталој ситуацији, сматрамо да је организовано повлачење једино одговарајуће решење за трупе Југозападног фронта."* Кирпоносу су тако дуго забрањивали да се повуче да је, пошто је добио дуго очекивану и спасоносну наредбу, прво посумњао у њу. Баграмјан се касније присећао: *„Да ли сте донели писано наређење о повлачењу?" – не коментаришући наређење, упитао ме је командант.– „Не, маршал је наредио да се то пренесе усмено." Кирпонос је, намрштивши своје густе обрве, ходао по соби. Затим је рекао: „Не могу ништа да предузмем док не добијем писани документ. Питање је сувише озбиљно". И ударио је шаком по столу: „Доста! Нећемо више о томе."*

То се ионако односило на Кијев и Кијевски утврђени рејон, које је било забрањено напустити без дозволе Штаба Врховне команде. Наређење је одмах послато осталим армијама. Његову доставу је одложио само хаос који је почео у „котлу". Тако је курир са наређењем упућен у 21. армију 17. септембра у 5 сати послеподне. Требало му је неколико сати вожње по закрченим путевима да би у 23:00 доставио наредбу примаоцу. Кирпонос је одлучио да се пробија из окружења на исток. 21. армија је требало да се пробија у правцу Ромне, 5. армија – у правцу Лохвице. 37. армија је по изласку из Кијевског УР-а требало да наступа у другом ешалону 5. армије. 26. армија је имала свој правац пробоја – Лубни. Пошто је себи потчињеним армијама послао наређење да се повуку, штаб фронта је такође 18. сеп-

тембра у 3 сата ујутру кренуо на исток дуж северне обале реке Удај.

Дозволу за повлачење трупа из Кијева дао је Штаб Врховне врховне команде 17. септембра у 23 сата и 40 минута. У ноћи између 18. и 19. септембра јединице 37. армије повукле су се из Кијева и пребациле се на источну обалу Дњепра. Командант 4. дивизије војске НКВД-а, пуковник Фјодор М. Мажирин се присећа: *„Дан 19. септембра је био изузетно сунчан и топао. Над Дњепром је било ведро плаво небо. Око 11 сати ујутру нацисти су отворили јаку ватру на југозападну периферију града, а затим опрезно кренули напред, према мостовима. Чуо се сигнал, и са нашег командног места смо видели стуб пламена и дима изнад железничког моста. Дарницки мост је одлетео у ваздух. Плануо је дрвени Наводницки мост, поливен катраном и бензином. А тачно испред нашег командног места, на мосту је бљеснуо пламен и црни стуб дима се дигао у облику печурке, искривљени лукови моста су полетели увис, а потом су се воде Дњепра затвориле преко гомиле шута.“* После дизања у ваздух мостова преко Дњепра, 37. армија је почела да се повлачи на исток до Јаготина. Међутим, организовани пробој више није био могућ. Од 16. до 20. септембра трупе Југозападног фронта биле су разбијене у неколико жаришта отпора. Командир вода противваздушне артиљерије 55. пешадијске дивизије 21. армије Анатолиј С. Хоњак се присећао: *„Када је ситуација постала безнадежна, командир дивизије је преузео одговорност, наредио да се топови униште и да се у групама пробијамо из окружења. Ишао сам са пет војника. То је Украјина, степа, нема шуме, немаш где да се сакријеш. Кретали смо се ноћу, а дању се крили у стоговима сена. Спавали смо на смену, да би неко био на straži, не помаљајући главу. То је трајало 5–7 дана. Били смо исцрпљени. Неиспавани. Држао сам пиштољ*

у џепу шињела. Одлучио сам да ћу у случају да се нађем у безизлазној ситуацији пуцати у себе. Ја сам се одмарао, а војник који је био на straži је заспао. Немци су нас заробили док смо спавали.“

До 20. септембра формирало се шест основних жаришта отпора у којима су се стихијски окупиле јединице Црвене армије. *Жариште број 1* – од остатака 26. армије у области 20–30 километара североисточно од Золотоноше; ово жариште, које се постепено смањивало, држало се до 24. септембра, покушавајући да се пробије на исток, у области Оржице. *Жариште број 2* – од остатака 37. и 26. армије у области 40–50 километара југоисточно од Кијева; ово жариште такође се држало до 23. септембра. *Два жаришта бр. 3 и бр. 4* – од остатака 5. и 21. армије, то је била такозвана „Пирјатинска група“, која се борила до 23. септембра у области 20–30 километара југоисточно и источно од Пирјатина, у непосредној близини линије обруча. *Жариште број 5* – од остатака 37. армије у рејону 10–15 километара североисточно од Кијева, која се одржало до 21. септембра. *Жариште број 6* – остаци 37. армије у рејону Јаготина, који су успела да се организовано одрже у немачком окружењу до 24–26. септембра.

Ипак, није се радило ни о каквој масовној предаји совјетских трупа. Опкољени су се држали све док њихова способност да се одупиру није исцрпљена. Од силовитог пробоја убрзо се морало прећи на повлачења. Маршал И.Х. Баграмјан је касније приметио да *су „Немци веома ефикасно користили мочварну долину реке Суле за своје циљеве. Чврсто су држали све мостове преко реке малим одредима, уз подршку тенкова, а преостале снаге држали су у дубини иза реке, као покретну резерву. Из окружења су изашли само они који су, непримећени од стране непријатеља, пронашли забите прелазе преко реке и пробили се стазама до источне обале*

реке.“ Командант Југозападног фронта генерал-пуковник М.П. Кирпонос поделио је судбину већине опкољених. Један од штабних официра се присећао: „*Кирпонос је био рањен метком у леву ногу. С муком се довукао до извора, сео је, забацио шињел преко рамена, и закикотао се: „Ех, баш сам устао на леву ногу!“ Бурмистенко и доктор су му пришли. Током превијања, Кирпонос је жудно пушио. У том тренутку, са стране, око четири метра одатле, блеснуо је пламен. Нико од нас није чуо експлозију – сви су били оглушени од експлозије и с ногу нас је оборио ударни талас.*“ Кирпоноса је убила крхотина немачке гранате. Убрзо после команданта, погинули су начелник штаба фронта Василиј И. Тупиков, члан Војног савета Михаил А. Бурмистенко и већина штабних официра.

Кијевском „котлу“ је било суђено да постави црни рекорд – постао је највеће опкољавање у читавој хиљадугодишњој историји ратовања. Према рачуници штаба Југозападног фронта, опкољено је 532 хиљаде људи. Од тог броја, само 15-20 хиљада војника Црвене армије успело је да се пробије из обруча. Борбе између немачких трупа и опкољених настављене су до краја септембра 1941. године. Својеврстан симбол „кијевске катастрофе“ био је мали број совјетских тенкова који је Вермахт заробио као трофеје – око 50 возила. Гудеријан је касније у својим мемоарима написао: „*Битка за Кијев је несумњиво представљала велики тактички успех. Међутим, питање да ли је <u>овај успех</u>* (подвукао аутор) *имао <u>велики</u> значај* (подвукао аутор), *остаје отворено.*“

Битка за Дњепропетровск

За разлику од битке за Кијев, битка за још један велики град на Дњепру – Дњепропетровск – није толико

присутна у историјским делима. Колико год парадоксално звучало, више пажње су јој посветили противници, него они који су бранили тај град. За Немце је Дњепропетровск постао једини од освојених мостобрана на Дњепру са којег није развијена офанзива. Прешавши преко моста који није био уништен, мобилне јединице Вермахта заглавиле су ту скоро месец дана, без могућности да развију офанзиву или да се евакуишу. Ово последње немачка команда није могла да уради, да не би изазвала пад борбеног морала.

Борбе у Дњепропетровску су сасвим јасно показале чиме је Црвена армија, која није имала ефикасне самосталне тенковске формације, могла да се супротстави немачкој војној машини. То је био „бог рата" – артиљерија. Као техничко средство вођења оружаних сукоба била је добро развијена и достигла је врхунац током Другог светског рата. Изванредни резултати совјетских јединица у артиљеријским дуелима у Дњепропетровску онемогућили су успешно снабдевање формација Вермахта на мостобрану и тиме отежали развој немачке офанзиве. Немачке мобилне формације биле су заробљене на комадићу земље, засипане гранатама различитог калибра.

Немачке трупе су 19. септембра ушле у Кијев, а 24. септембра, у главној градској улици – Крешћатик – снаге НКВД-а су разнеле раније миниране куће у којима су се сместили представници окупационе администрације. Експлозије и пожари настављени су и наредних дана. Прва је у ваздух полетела зграда продавнице „Дечји свет", затим циркус у улици Карла Маркса, хотел „Континентал", где се налазило седиште немачког гарнизона, и околни квартови. Молотовљеви коктели су се налазили на таванима многих кућа још од борби за град. Њихово паљење изазвало је страшан пожар који је беснео четири дана. Од Крешћатика није остало готово

ништа. Станари околних кућа само су заливали кровове како би спречили да се ватра прошири на њихове зграде. Укупно је уништено око 940 великих стамбених и административних зграда, а око 50 хиљада људи остало је без крова над главом. Нацисти су ове догађаје искористили као повод за истребљење јеврејског становништва Кијева.

Дана 28. септембра по граду је излепљено око две хиљаде плаката, у којима је Јеврејима наређено да се сутрадан окупе на раскрсници улица Мељникова и Дегтјаревске ради пресељења, и да са собом понесу документа, новац и драгоцености. Рано ујутру десетине хиљада људи кренуло је из читавог града до наведеног места. Одатле, Улицом Мељникова, сад већ под надзором немачких војника, Кијевљани су спровођени према јарузи Бабин Јар на периферији Кијева. Код јаруге, мушкарцима, женама и деци је наређено да се скину и оставе своју одећу и драгоцености на посебне гомиле. Затим су их у групама одводили у јаругу по уским стазама. На супротној страни јаруге постављена су два митраљеза. За два дана – 29 – 30. септембра, Зондеркоманда СС 4А, под командом штандартенфирера Паула Блобела, уз учешће јединица 6. армије Вермахта, кијевске јединице помоћне полиције украјинских националиста и локалних „добровољаца“, стрељали су 33.771 Јевреја у јарузи – готово целокупно јеврејско становништво града. Митраљески рафали прикривани су музиком и буком авиона који је кружио изнад јаруге. Тела убијених су закопана у рову који је био широк 60 метара и дубок 3 метра. Нова погубљења Јевреја извршена су 1, 2, 8. и 11. октобра. За то време стрељано је око 17 хиљада људи. Сваког уторка и петка, 103 недеље заредом, нацисти су доводили људе у Бабин Јар на стрељање, више не правећи разлику између националности – Украјинце, Русе, Роме. Јаруга се претво-

рила у огромну интернационалну масовну гробницу. Као место погубљења користила се тачно две године – од 29. септембра 1941. до 29. септембра 1943. године. Према историчарима, нацисти су у Бабином Јару укупно убили између 150 и 220 хиљада људи. Кијевљанин Х.Ј. Рибаков се присећао: „*Имао сам комшиницу – Ирочку Гофштејн. Била је веома лепа девојка, и какву је дивну косу имала: били смо заљубљени једно у другог. Када је почео рат, моја породица је отишла, а ја сам регрутован. Ирочкина породица је остала. Још имам њено једино писмо, где ми пише да ће чувати наш стан. Вратио сам се у Кијев у септембру 1945. и нисам га препознао – цео центар града је био срушен. Пре рата смо живели у Јарославској улици број 11, стан 7, али ни наше зграде више није било. Скоро никога од познаника није било. Почео сам да се распитујем о мојој вољеној Ирочки. Ирочкина мајка и мали брат завршили су у Бабином Јару, а она је некако успела да се сакрије, али ју је наша комшиница Вера издала Немцима. Немац је ушао у двориште и једноставно је устрелио. Када сам све то сазнао, хтео сам да убијем ту Веру својим рукама. Тражио сам је шест месеци и коначно је нашао у другом делу града. Али знате, ја верујем да ме је Господ спасао од тог кобног корака. Отишао сам и пријавио ту Веру милицији, а они су ми одговорили отприлике овако: „Драги мој, Јевреји који су се вратили у град заједно са нашим трупама, сами су се обрачунавали са онима који су их издали. Рат је је био покриће за све. А сад је с тим завршено и ако нешто урадите, ми ћемо вас ухапсити и стрпати у затвор.“ – „Дакле, ви знате шта је она урадила?“ – „Да, али ако будемо хапсили све оне који су помагали Немцима, пола града ће завршити у затвору.“ Ирочка је била љубав мога живота, више сам јој био као заштитник, али је нисам сачувао... Од тада је прошло више од шездесет година, али не прође дан да је се не*

сеш̄им.“

Ратни злочини немачке војске у Кијеву постали су један од првих доказа о томе какав ће „нови поредак“ Трећи Рајх успоставити на територији Совјетског Савеза. Рат је од обичног низа битака између две државе прерастао у рат за опстанак читавих народа који су морали или да победе или да буду потпуно уништени. За совјетске грађане, рат са Хитлеровом Немачком је постао заиста Отаџбински.

БИТКА ЗА МОСКВУ

Крајем августа 1941. године, ослабљена одласком јединица на крилима, немачка Група армија „Центар“ била је приморана да одбија нападе Црвене армије. Ове офанзивне битке постале су колевке совјетске гарде. Дана 6. септембра, за ослобођење града Јелња, 100. пешадијска дивизија 24. армије Резервног фронта под командом генерал-мајора Ивана Н. Русианова је проглашена 1. гардијском. Борбе су се водиле дуж целог совјетско-немачког фронта. Фелдмаршал Херман Хот је касније љутито написао: *„Било је значајних губитака, посебно уочљивих међу нижим чиновима. Губици су били већи него током претходних офанзивних борби, а само су делимично надомештени.“* Снага немачких јединица је незадрживо опадала, а изгледи за достизање циљева плана „Барбароса“ постајали су све слабији. Међутим, и положај јединица Црвене армије био је близу критичног. Опкољавање Југозападног фронта приморало је совјетску команду да закрпи огромну рупу на фронту. 21. армија генерал-потпуковника В.И. Кузњецова је пресечена на два дела и делимично опкољена. Међутим, њен штаб је сачувао борбену способност, и она је постала једна од првих које ће формирати језгро обновљеног Југозападног фронта. Офанзивне борбе код Смоленска исцрпле су не само непријатељске трупе, већ и дивизије Црвене армије. Повратак главних снага немачких тенковских група на московски правац

почео је још пре завршетка борби код Кијева. До битке за главни град Совјетског Савеза остало је буквално неколико дана.

Припрема Москве за одбрану

У септембру 1941. године Москва се спремала за одбрану и више није личила на престоницу пуну живота: противавионски топови уперени у небо, сиви балони који висе над градом, барикаде и противтенковски јежеви на улицама, прозорска стакла излепљена тракама папира. Ноћу би огромна метропола утонула у мрак. „*Прозор који светли – помаже непријатељу*“, упозоравали су Московљане плакати противваздушне одбране. Први налет немачких бомбардера на Москву догодио се у ноћи 22. јула – тачно месец дана после почетка рата. Пре полетања, пилотима Луфтвафеа су њихови команданти рекли: „*Ви сте бомбардовали Енглеску. Сада је ваш циљ Москва. Биће много лакше. Ако Руси и имају противавионске топове, мало их је, као и неколико рефлектора. Они немају балоне или ноћне ловце.*“ Убрзо су све ове тврдње оповргнуте. Москву је штитило више од хиљаду противавионских топова свих калибара, а неколико радарских станица упозоравало је на приближавање немачких бомбардера. Авиони са црвеним звездама нападали су непријатељске бомбардере уз светло рефлектора. Заштитних балона пуњених водоником било је више него изнад Лондона, па су немачки пилоти морали да лете више и да бомбардују са мање прецизности, због опасности да се сударе са њима или да им крила пресеку челичне сајле балона.

Међутим, бомбе су и даље падале на совјетску престоницу, горела су складишта и вагони теретне станице Белоруске железничке станице, телефонска цен-

трала, војна складишта. На територију Кремља пало је шест запаљивих бомби и једна фугасна, од 250 килограма, која је пробила кров Велике кремљевске палате и вирила са плафона величанствене Дворане Светог Георгија, али није експлодирала. У ноћи 12. августа, бомба од 1.000 килограма пала је покрај трга Никитска капија, и после експлозије направила кратер дубок 12 и широк 32 метра. До почетка септембра, бомбардовање Луфтвафеа је престало, пошто губици авиона у нападима на престоницу СССР-а очигледно нису били у складу са очекивањима немачке команде.

У то време, Стаљинград је био само дубока позадина, али тамо се интензивно радило у радионицама и на полигонима Стаљинградског тракторског комбината. У тешким биткама лета 1941. године, Црвена армија је трпела поразе, али је стекла искуство. Део тог искуства била је обука тенковских посада директно у фабрикама. Ако су раније чак и мањи кварови доводили до тога да би посада једноставно напустила тенк у маршу, сада су војници добијали Т-34, чију су производњу посматрали од првог дана и многе кварове су могли сами да отклоне. Командант једне од тенковских бригада формираних у Стаљинграду био је четрдесетједногодишњи пуковник Михаил Е. Катуков, чије име је тек требало да се прочује широм земље. Његови тенкисти били су млади људи, али већ искусни – стигли су у Стаљинград из тенковске дивизије која се чудом извукла из окружења код Умана. Обука и припрема за борбу постали су својеврсни тактички експеримент. После се маршал оклопних снага Катуков присећао: *„Почео сам да размишљам о томе како да максимално ефикасно применимо тенковске заседе у одбрани.“* Двадесеттрећег септембра потпуно нове „тридесетчетворке“ су утоварене на платформе железничких вагона, а бригада Катукова је кренула из Стаљинграда у Подмосковље.

Слом Брјанског фронта и Вјаземски „котао“

План „Барбароса“ предвиђао је заузимање Москве током прва три до четири месеца рата, али су август и септембар постали периоди затишја пред олују на московском правцу. У јулу, упорна одбрана совјетских трупа код Смоленска и заостајање крила приморали су немачку команду да обустави напад на совјетску престоницу. Фронт дуг 600 километара, који се протезао од југа ка северу дуж линије Осташков–Вјазма–Брјанск, утихнуо је. Време за наставак офанзиве на Москву дошло је после заузимања Кијева и продора према Лењинграду. Нови задаци су формулисани у Директиви број 35 Врховне команде Вермахта коју је Хитлер потписао 6. септембра 1941. године. Совјетске трупе западног правца, које су се браниле на удаљеним прилазима престоници, назване у директиви *„Група армија Тимошенка“*, требало је да буду *„дефинитивно поражене пре почетка зиме“*. То је требало да се изведе коришћењем за немачку војну школу класичног *„двострукоī опкољавања у општем правцу Вјазме, са моћним тенковским снаīама концентрисаним на крилима“*. Операција је носила кодни назив „Тајфун“.

Као и у већини одбрамбених операција 1941. године, главни проблем за трупе Црвене армије била је неизвесност око планова немачке команде. Претпостављало се да ће непријатељ ударити дуж пута који иде линијом Смоленск-Јарцево-Вјазма. На том правцу окупљене су најјаче јединице и најбољи командант – ту армију је предводио генерал Константин К. Рокосовски. Немци су заиста волели да напредују дуж главних путева, јер је то олакшавало кретање хиљадама возила моторизованих корпуса. Међутим, у бици за Москву, немачка команда је одлучила да одступи од тог принципа, жртвујући удобност ради изненађења, и тајно

је пребацила 4. тенковску групу генерал-пуковника Ериха Хепнера из околине Лењинграда.

Присуство додатних снага омогућило је да се удари не на једном месту, већ на два, у конвергентним правцима. Да би прикрили ову операцију, Немци су спровели прилично софистицирану кампању дезинформисања. Конкретно, код Лењинграда су оставили радио-оператера из штаба 4. тенковске групе са карактеристичним стилом рада. Пресретања његових радиограма, чак и ако их је било немогуће дешифровати, показивало је совјетској војној обавештајној служби локацију штаба немачке тенковске групе. Међутим, уместо стотина „панцера" ту је остала само радио-станица. Поред кампање дезинформисања, Вермахт је обезбедио успех окупљањем великих снага на московском правцу. По први пут у историји три тенковске групе су деловале заједно на истом правцу. До краја септембра 1941. године, снага Групе армија „Центар" под командом фелдмаршала Фјодора фон Бока повећана је на милион и 800 хиљада људи, 1.700 тенкова, 14 хиљада топова и минобацача. Према плану немачке команде, концентрисани напади 3. тенковске групе из рејона Духовшчине, 4. тенковске групе из рејона Рославља и 2. тенковске групе из рејона Шостке требало је да опколе и униште главне снаге Црвене армије које су браниле Москву. После пораза њених бранилаца, престоница Совјетског Савеза требало је да падне пред ноге победника као зрели плод.

Совјетске трупе које су браниле своју престоницу формирале су три фронта: Западни – генерал-пуковника Ивана С. Коњева, Брјански – генерал-пуковника Андреја И. Јеременка и Резервни – маршала Семјона М. Буђонија. Укупан број војника ова три фронта био је милион и 250 хиљада. Из ваздуха их је подржавало више од 500 авиона. Поред тих авиона, већ у првим

данима битке, у борбу је уведено још 800 бомбардера далекометне авијације и ловаца московске противваздушне одбране. Али, до уласка тих резерви, 1.300 авиона немачке 2. ваздушне флоте доминирало је небом над бојним пољем.

Први удари грома надолазеће олује одјекнули су 300 километара јужно од Москве, код Брјанска. Командант Брјанског фронта, генерал-пуковник А.И. Јеременко је очекивао напад, али је претпостављао да ће Немци напасти директно на Брјанск, велико чвориште путева и железничких пруга. Међутим, ујутру 30. септембра, завијање пикирајућих бомбардера Луфтвафеа и урлик авионских бомби, који су најавили почетак напада тенковске армије генерал-пуковника Хајнца Гудеријана, зачули су се тамо где их нису очекивали – 120 до 150 километара јужно, у области Шостке и Новгорода-Северског. Три дана касније, немачки тенковски клинови су продрли у позадину Јеременкових трупа код Брјанска. Главне снаге фронта биле су опкољене. Кроз насталу џиновску рупу, немачки „панцери“ су јурнули на исток. Већ за два дана, Немци су се приближили Орелу, где су биле само изоловане позадинске јединице совјетских трупа.

Тенкови са словом „G“ – „Гудеријан“ – на оклопу, јурнули су ка Тули, коју су војници Вермахта звали „мала Москва“. Тај град је био кључан у нападима са југа на престоницу Совјетског Савеза. Гудеријанов дубоки продор натерао је команду Црвене армије да најхитније предузме одговарајуће мере. Нађено је необично решење: извршен је ваздушни десант на Орел, на своју територију. Џиновски ТБ-3 и елегантни транспортни Ли-2 слетали су на напуштени аеродром. Немци су се сабрали и отворили јаку ватру. Последњи авиони су морали да се окрену и одлете на други аеродром. На тај начин је пребачено више од 6 хиљада војника са

оружјем, опремом и муницијом на раздаљину од 500 километара. Требало је да падобранци задрже напредовање немачких тенкова путем према Тули. Када су блокирали пут Орел-Мценск, ушли су у битку са претходницом Вермахта. Убрзо су у помоћ падобранцима прстигле нове, ниске и здепасте „тридесетчетворке" из Стаљинграда, под командом пуковника Михаила Е. Катукова. Требало је да управо тенкови буду главна снага одбране на линији коју су заузели падобранци.

Овде, код Мценска, Катукову је предстојало да у борби испроба тактику тенковских заседа која је била осмишљена на полигону код Стаљинграда. Ова тактика је описана у предратним приручницима, али било је мало оних који су знали да је примене. Поред тога, командант 4. тенковске бригаде смислио је целовити концепт борбе на бази заседа. Даље, још један „зачин" Катуковљеве тактике били су лажни положаји на које су немачке јединице у нападу биле приморане да троше бомбе и гранате. Суштина тактике тенковске заседе била је у проналажењу склоништа за тенк – у неравнинама терена, иза бала и стогова сена, иза зграда. Неколико оваквих положаја је припремано тако да се може прелазити од једног до другог, а да непријатељ то не примети. Топови средњег тенка Т-34-76 у јесен 1941. године уништавали су све типове немачких „панцера" са километра удаљености.

Ипак, кључ успеха била је хладнокрвност тенкиста у заседи. М.Е. Катуков је истицао: *„Тек када се непријатељска возила приближе на 200 – 300 метара, из заседе се излази на ватрени положај и отвара ватра на нападаче из непосредне близине, с које нема промашаја."* Нова тактика је показала своју вредност у биткама код Мценска. Управо у бригади М.Е. Катукова је служио најуспешнији совјетски тенковски ас – гардиј-

ски поручник Дмитриј Ф. Лаврињенко, који је уништио 52 непријатељска тенка. Гудеријанове јединице које су нападале нису успеле да остваре брз продор на овом правцу. Сам „Брзи Хајнц" је касније написао у својим мемоарима: „*Извештаји које смо добили о акцијама руских тенкова, и што је најважније, о њиховој новој тактици, били су посебно разочаравајући. Наше тадашње противтенковско оружје било је ефикасно против тенкова Т-34 само под посебно повољним условима.*" „Тридесетчетворка" је коришћена од првог дана рата, али не увек довољно ефикасно. У рукама таквих команданата као што је Катуков и тенкиста као што је Лаврињенко, нови совјетски тенкови постали су заиста ефикасно оружје. Време које је изборила 4. тенковска бригада омогућило је ојачавање одбране Туле, па јуриш на „малу Москву" јединица Гудеријановљеве армије није био успешан. Немачки војсковођа се сећао да је „*покушај брзог заузимања града наишао на снажну противтенковску и противваздушну одбрану и завршио неуспехом, а ми смо претрпели значајне губитке у тенковима и официрима*".

Време за главни напад дошло је 2. октобра. Тенковске групе и пољске армије Групе армија „Центар" обрушиле су се на Резервни и Западни фронт код Рославља и Духовшчине, са обе стране пута Смоленск-Вјазма. Лукава замисао о нападу северно и јужно од пута Смоленск-Вјазма је успела. Одбрана на правцима које је изабрала немачка команда била је слаба. Штаб 3. тенковске групе је констатовао да је „*започета офанзива потпуно изненадила непријатеља <...> Отпор непријатеља је био много слабији од очекиваног.*" Међутим, када су се опоравиле од страшног ударца, јединице су пружиле жесток отпор. Немачки штабни официри су писали: „*Распламсала се тенковска битка јужно од Холм-Жирковског са руским тенковским дивизијама које су стигле са југа*

и севера и које су претрпеле значајне губитке од јединица 6. тенковске и 129. пешадијске дивизије, као и од ваздушних напада." Више није било могуће задржати немачке тенковске клинове који су продрли у оперативни простор.

Дубоки продори немачких тенковских група натерали су Штаб Врховне команде да размишља о повлачењу на исток. Командант Западног фронта И.С. Коњев известио је 4. октобра Стаљина о претњи да се непријатељ пробије у позадину његових трупа, али није стигло наређење за повлачење. Такође, начелник Генералштаба Б.М. Шапошњиков није дао дозволу за повлачење. Два дана после почетка битке, совјетска команда је и даље одбијала да верује да је пораз неминован. Хитлер није сумњао у то. Истог дана, 4. октобра, Фирер је изашао на подијум у берлинској „Палати спортова" и обратио се маси: „*У овим сатима на Источном фронту се одигравају грандиозни догађаји. Нова операција гигантских размера у току је већ 48 сати. Она ће довести до коначног уништења непријатеља на Истоку!*"

Одуговлачење са повлачењем јединица Црвене армије повећало је шансе за успех немачке операције опкољавања и уништавања. Штаб Врховне команде одобрио је повлачење тек 5. октобра увече. Два дана касније, јединице две немачке тенковске групе сусреле су се у области Вјазме. Совјетске трупе које су се повлачиле сада су морале да пробију њихову челичну баријеру. Чак и оне дивизије и пукови који су избегли драму опкољавања престали су да буду део јединствене целине. Изгубили су везу са штабовима, био им је проблем да одреде где су њихови саборци а где је непријатељ. Почела је „бежанија" – то је био горки израз који су 1941. године користили војници и команданти за повлачење у паници. Суочене са надмоћнијим непријатељем, совјетске трупе су биле деморалисане. Чак и

у званична документа су се увукле речи о моралном и психичком стању војника Црвене армије. Тако је у извештају штаба 43. армије забележено: *„Дивизије су претрпеле веома тешке губитке, посебно су брутални напади авијације. Непрестано нас напада у групама од 20 –25 авиона. Они који су то преживели, нису сасвим при себи.“* Више од хиљаду авиона које је немачка команда окупила за напад на Москву, када су се интензивно користили, представљали су страшну силу. Ваздушни удари су излуђивали чак и војнике и официре Црвене армије већ прекаљене у претходним биткама.

Совјетске јединице опкољене код Брјанска и Вјазме кренуле су на исток, покушавајући да се извуку из „котла“. Морале су да пређу више десетина километара. Немци су им били за петама. Добровољац 17. пешадијске дивизије, у цивилном животу стручњак за минералогију и испитивање метеора, Леонид А. Кулик је у свом дневнику записао: *„Густа шума, октобарска ноћ. Уски шумски пут је закрчен запрежним колима, лафетима, топовима, аутомобилима, коњима. На рубу шуме се води борба: праскају пушке и митраљези. Кроз чипку од грања са пономоћног неба, на све то, своју злослутну црвенкасту светлост пролива планета Марс, симбол древног бога проклетог рата. Идем према њему шљапљући крвљу у чизми: „Приносим ти, крвниче, своју жртву! Прими је и склони се с пута мојој родној земљи!“*

Главне снаге Групе армија „Центар“ су челичном стегом стискале опкољене армије Западног фронта И.С. Коњева и Резервног фронта С.М. Буђонија. Само неколико тенковских и моторизованих дивизија појурило је на исток, укључујући елитну СС „Дас Рајх“. Војници из тих јединица требало је да постану они срећници којима ће престоница Совјетског Савеза пасти пред ноге. Немачко очекивање да ће опколити два фронта код Вјазме и потом кренути у победничку шетњу до

Москве у почетку је било оправдано. На путу „панцера“ који су напредовали кроз Јухнов према Москви, у том тренутку је био само одред падобранаца-диверзанта под командом мајора Ивана Г. Старчака, који се спремао за упад иза непријатељских линија. Старчаков батаљон је 4. октобра увече сазнао за немачки продор и хаотично повлачење фронта. Опцију повлачења и премештања на исток падобранци су одмах одбацили. Старчак се касније присећао: *„Показао сам својим друговима таблу која је по мом наређењу била откинута са стуба поред пута. На табли је био број 205. Тачно толико има километара до Москве. Фашисти очекују да ће тамо стићи тенковима и аутомобилима за неколико сати. Али ми ћемо непријатељу покварити планове!“*

Падобранци су заузели одбрамбене положаје код моста преко реке Угре. Због очекиваног повлачења властитих јединица одлучено је да се мост не диже у ваздух. Сва возила која су пролазила мостом проверавали су падобранци. Следећег дана у зору, четвртасти сиви немачки оклопни транспортери бљеснули су на репу јединица које су се повлачиле, препречили пут и отворили ватру. Међутим, „блицкриг“ није успео. Наоружани само пушкама, пиштољима и молотовљевим коктелима, совјетски падобранци су неколико сати бранили мост. Тек средином дана морали су да се повуку. На тај начин, повлачећи се од једне до друге линије одбране, борци мајора Старчака борили су се пет дана. Када је из позадине стигла тенковска бригада да их замени, на стубу поред пута била је ознака „180“ – Немци су успели да напредују само двадесетак километара. Међутим, од 430 падобранаца, само 29 их је преживело.

Трупе три фронта, које су пре само неколико дана стајале као хиљаде штитова за одбрану Москве, биле су разбијене. Многи су већ били погинули, многи су се повлачили у раштрканим групама, многи су били

опкољени. Само заиста изузетна личност је у таквој ситуацији могла да спасе државу и војску. Истог дана, када су постале јасне размере онога што се догодило и када је дато наређење за повлачење, Стаљин је из опкољеног Лењинграда позвао генерала армије Г.К. Жукова: „*Имам само једно питање за вас: можете ли да се укрцате у авион и дођете у Москву? Због погоршања ситуације на левом крилу Резервног фронта у рејону Јухнова, Штаб би желео да се консултује са вама о потребним мерама.*“ Жуков је одмах одлетео у Москву. После рата, маршал победе се присећао: „*И.В. Стаљин је био прехлађен, изгледао је лоше и суздржано ме је дочекао. Климнувши главом на мој поздрав, пришао је мапи и, показујући на област Вјазме, рекао: „Погледајте. Овде је ситуација веома тешка. Не могу да добијем детаљан извештај о правом стању ствари на Западном и Резервном фронту. А без информација где и којим снагама непријатељ напада и у каквом су стању наше јединице, не можемо донети никакве одлуке. Идите сада у штаб Западног фронта, помно истражите како стоје ствари и позовите ме одатле у свако доба. Ја ћу чекати*“.

За два дана, колико је прошло од позива до доласка Г.К. Жукова на фронт, „погоршање“ се претворило у катастрофу невиђених размера. Пошто се на брзину упознао са ситуацијом, Жуков је извео једноставан, али ужасан закључак: „*Фронта одбране на Западном правцу фактички више није било, створила се велика рупа где нема ничега, која нема чиме да се затвори, пошто команде Брјанског, Западног и Резервног фронта не располажу никаквим резервама. Сви путеви за Москву су, практично, отворени.*“ Немачки штабни официри су такође имали прилично јасну представу о ситуацији. У извештају штаба Врховне врховне команде Вермахта тих дана се наводи: „*Непријатељ нема на располагању*

велике снаге да би зауставио напредовање немачких трупа источно од Вјазме <...> у Подмосковљу, непријатељ има само јединице НКВД-а и милиције." Чинило се да ће се речи о „коначном уништењу" које је Хитлер недавно изговорио у берлинској „Палати спортова" ускоро обистинити.

Можајска линија одбране

На путу немачких тенкова ка Москви у то време стајала је такозвана Можајска линија одбране, која је грађена од средине јула 1941. године, 120 – 150 километара од Москве, после губитка Смоленска. Није имала стални гарнизон, ту су били само њени градитељи. Утврђења је тек требало попунити пуковима и дивизијама. Први су тамо стигли кадети Подољске пешадијске и артиљеријске школе, пешадијске школе „Врховни совјет" (чувени „кадети Кремља") и политичке школе „Лењин". Команда било које војске доноси одлуку да будуће официре баци у борбу као обичне војнике само у заиста критичним тренуцима.

Међутим, неколико хиљада кадета није било довољно за попуну положаја на фронту од скоро две стотине километара. Неопходне се биле резерве, и команда Црвене армије их је имала – у теорији. У Подмосковљу се формирало седам стрељачких дивизија, али су све још биле на обуци и нису биле спремне да одмах крену у борбу. Необучене јединице могле су да изгоре као свећа у првој борби, задржавајући непријатеља, у најбољем случају, на неколико сати. Генералштаб и његов начелник маршал Б.М. Шапошњиков је савршено разумео да Стаљину није потребан извештај о „бајонетима" баченим за одбрану престонице данас, већ сутрашњи успешан резултат. У овим условима, совјетска команда морала је да донесе једну од

најтежих одлука у читавом Великом отаџбинском рату. У септембру 1941. године већ је почела глад у опкољеном Љењинграду, било је све теже допремати храну у град који је био окружен непријатељем, а штаб Врховне команде је гомилао снаге у близини Љењинграда да разбије блокаду. Међутим, неколико сати после катастрофе код Вјазме, ова операција је отказана. Љењинградске дивизије добиле су наређење да се укрцају у возове који су ишли према Москви – на одбрамбену линију Можајск. Добровољци су такође остали далеко од фронта, Московљани који су се добровољно пријавили да бране престоницу у октобру морали су да прођу војну обуку. На довољном нивоу борбене готовности од новоформираних јединица биле су тенковске бригаде које су смењивале падобранце, остатке разбијених дивизија и разбацане одреде позадинских служби.

Обавештајно одељење штаба Групе армија „Центар" је средином октобра ишчекивало победу: *„Непријатељ тренутно није у стању да се јединицама које напредују ка Москви супротстави снагама способним да пруже дужи отпор <...> Све што је остало од непријатеља после битке је потиснуто на север или југ."* Међутим, „срећници" који су први кренули пут Москве убрзо су пожалили због своје пионирске судбине. Немачке моторизоване јединице које су се пробиле напред наишле су на неочекиван и упоран отпор совјетских трупа на Можајској линији. Командант лаког тенка T-II немачке 3. тенковске дивизије, Лудвиг Бауер, сећао се: *„...руски отпор је био веома јак. Борбе су биле интензивне и веома тешке. Имали смо повремено проблеме са муницијом јер смо морали много да пуцамо. Нисам разумео како је руска пешадија могла да пружа тако јак отпор?!"*

На истом Бородинском пољу, где се 1812. године одиграла главна битка са Наполеоновом „Великом

армијом", поново се одиграла жестока битка у октобру 1941. године. 32. стрељачка дивизија, која је стигла са Далеког истока, борила се са есесовцима из моторизоване дивизије „Дас Рајх". Штаб дивизије се налазио баш на истом месту где се налазило командно место Михаила И. Кутузова, главнокомандујућег руске царске армије у рату против Наполеона 1812. Командант дивизије пуковник Виктор И. Полосухин је, разгледајући двогледом Бородинско поље, рекао: *„Свето место. На таквом пољу не можете се лоше борити против непријатеља."* Први немачки тенкови појавили су се на путу Москва-Минск. Ишли су путем у колони по два. Са обе стране пута били су совјетски бункери са противтенковским топовима. Код села Јелња, пут се спуштао у дубоку јаругу према реци. Пошто су сачекали да непријатељски тенкови сиђу у њу, совјетски артиљерци су отворили ватру. „Панцери" нису могли да се окрену, а на путу је настала гужва. Тако је цела немачка претходница уништена. Наређење команданта Западног фронта Г.К. Жукова било је јасно – наставити упорну одбрану на Можајској линији. Сваки дан добијен тим борбама омогућавао је довлачење још једне јединице из дубине Совјетског Савеза у Москву.

Позиционе борбе на Можајској линији одбране трајале су неколико дана. Заједно са црвеноармејцима 32. дивизије, одбрану су држали тенкисти 20. тенковске бригаде. Командант тешког тенка КВ А.В. Боднар се присећао: *„Када су Немци пробили положаје 32. дивизије, на самом Бородинском пољу, наша бригада се раширила и прешла у одбрану. Мом тенку је само купола са топом од 76 мм вирила из рова. Тако сам без икаквог страха запалио два оклопна транспортера са удаљености од 500–600 метара. Када су Немци искочили из тих оклопних транспортера, још сам их и митраљезом тукао".* СС моторизована дивизија „Дас Рајх" пре-

трпела је огромне губитке, већина њених команданата је или убијена или рањена. Командант дивизије, СС оберстгрупенфирер Паул Хаусер, изгубио је око на Бородинском пољу. До краја војне каријере носио је повез на лицу – подсећање на Бородино.

У близини, код Малојарославца, борили су се подољски кадети. Из Лењинграда им је у помоћ притекла 312. стрељачка дивизија пуковника Александра Ф. Наумова, а са запада – 53. стрељачка дивизија, која се извукла из окружења. Према речима немачког историчара Паула Карела, у петодневној борби немачке трупе које су нападале претрпеле су велике губитке, већина команданата батаљона и чета је погинула или била рањена. Немци су жестоком ватром покушавали да сломе отпор бранилаца Москве. Питомац Подољске артиљеријске школе И. Макуха, сећао се: *„Директан погодак у бункер оборио нас је с ногу ударним таласом, засуо нас комадима бетона, а крв нам је потекла из очију и ушију. Добио сам потрес мозга и седам гелера“*. После вишедневних борби, непријатељ је успео да напредује само три стотине метара. Тада су немачки тенкови покушали да их заобиђу, али обилажење и опкољавање нису изазвали панични бег. Штавише, када су Немци кренули ка подољским кадетима из позадине, дочекали су их прецизни пуцњи из противавионских топова који су их гађали директно. Заробљени у јарузи, немачки тенкови су јурили у круг и горели један за другим. Из колоне од 14 „панцера“ само је један побегао. Противваздушни топови су узети са положаја ПВО Москве и распоређени у дивизије које су се бориле на прилазима престоници. Коришћени као противтенковско оружје, ови топови су играли значајну улогу у одбрани главног града Совјетског Савеза.

До средине октобра, трупе Црвене армије су успеле да доведу фронт у стање нестабилне равнотеже. У

извештају штаба 57. тенковског корпуса, који је водио офанзиву на подручју Медина и Можајска, наводи се да су *„последње борбе за заузимање руских положаја биле најжешће током читавог периода кампање у Русија, пошто непријатељ пружа жесток отпор, утврдивши се у бетонским трајним објектима, изграђеним још у време мира. Губици тенкова су значајно порасли од почетка операције до средине октобра.“* Мало ко је у немачкој војсци завидео „срећницима“ који су први похрлили у Москву.

Кадети и новоформиране дивизије нису били једини браниоци Москве. Велике снаге Групе армија „Центар“ биле су везане у борбама са опкољеним совјетским армијама код Вјазме и Брјанска током одлучујућих дана средином октобра 1941. године, које нису капитулирале, већ су се борили до краја. Задржале су 24 немачке дивизије на периметру опкољавања од три стотине километара. За Немце, борба против опкољених снага није била лака. Командант 7. тенковске дивизије, Ханс фон Функ, приметио је: *„Битке које су уследиле (*после опкољавања. – прим. аутора*) су међу најтежим које је дивизија икада морала да води. Читави гренадирски водови су уништени до последњег човека“.* Мало црвеноармејаца успело је да се извуче из „котла“. На пример, од војника 20. армије само је 5 хиљада људи успело да се извуче. За недељу дана борбе, отпор опкољених снага је сломљен, а преживели из јединица три фронта су заробљени. Командант армије генерал-потпуковник Михаил Ф. Лукин је рањен и заробљен, а у заробљеништву му је ампутирана нога. У свом дневнику, фелдмаршал Федор фон Бок је записао: *„Утисак од призора десетине хиљада руских ратних заробљеника који су се вукли према Смоленску готово без страже, био је ужасан. Неки су падали и умирали ту на путу од рана задобијених у борби.“* Већина заробљених црвеноар-

мјаца које је видео немачки војсковођа умрла је у логорима у зиму 1941/42. године. Међутим, током борби са опкољеним јединицама и дивизијама Црвене армије, Немци су изгубили време и сада су били принуђени да савладавају путеве који су постали блатњави после киша. Фон Бок је незадовољно приметио: *„Трупе трупе армија постепено почињу да се заглављују у блату и мочварама.“*

Касније су неуспеси октобарске офанзиве Вермахта на Москву почели да се објашњавају искључиво временским приликама. На пример, познати немачки историчар Паул Карел је написао*: „Киша је претворила земљу у мочвару – непроходну мочвару. Фелдмаршал Фон Бок је морао да призна победу мочвари“*. Међутим, очигледно је да су путеви, који су за време кише постали блатњави, подједнако негативно деловали на обе супротстављене стране. Док су спречавали Немце да напредују, дотле су ометали Црвену армију у одбрани. Овако је Михаил Е. Катуков описао пребацивање своје тенковске бригаде на десни бок Западног фронта: *„Тенкови и штабна возила тешко су се пробијали по изрованим сеоским путевима. Чак су и „тридесетчетворке“ наседале дном на изроварене избочине на путу. Био је то веома тежак марш. Тенкови, који су се јако димили, урликали су док су се извлачили из дубоких рупа. Посаде су улагале надљудске напоре да извуку заглављена борбена возила из блата. Штабне аутомобиле су вукли тенкови: иначе не би могли да се пробију.“* Сам Фон Бок, над чијом судбином се немачки историчар сажалио, као разлог свог фијаска код Москве навео је *„потцењивање способности непријатеља да пружи отпор, као и његове резерве у људству и опреми“*. Тешкоће изазване непроходним путевима поменуо је и немачки фелдмаршал, али само као један од разлога.

Москва под опсадом

Московљани, наравно, нису имали потпуне информације о ситуацији на фронту. Међутим, гласине о приближавању немачких тенкова неизбежно су се појавиле у главном граду Совјетског Савеза. Оне су се појачале са почетком евакуације владиних служби. Државни комитет за одбрану је 15. октобра издао декрет „О евакуацији главног града СССР-а, Москве". Радник војног погона бр. 205 Н.Ј. Железнов се присећао: „*Видео сам раднике фабрике `Срп и чекић` који су изашли на Трг Иљича. Тим путем су из Москве бежали разни чиновници са својим породицама и свом имовином утовареном у аутомобиле, остављајући своја предузећа и раднике на милост и немилост. Радници су их заустављали и извлачили из аутомобила њих и њихове породице које су вриштале, а њихову имовину избацивали на пут, где је одмах била разграбљена. Врло брзо су се ови немири проширили по целом граду. Почели су да пљачкају продавнице. Видео сам како избезумљена гомила пљачка троспратну робну кућу на Иљичевом тргу. Све су грабили и носили својим кућама*". Један Московљанин који је писао под псеудонимом К. Лористон, 16. октобра је у свом дневнику забележио следеће: „*На свим колхозним њивама, ко год хоће, копа кромпир и бере купус, наравно, за себе. У Москви је све захватила психоза евакуације. Трамваји, тролејбуси, аутобуси, препуни су путника, висе на вратима, чак се возе по крововима тролејбуса. Тротоари су препуни пешака, ходају и по коловозу, а цела та лавина са торбама, ранчевима, коферима, завежљајима, креће се ка источним железничким станицама, као и на Владимирску магистралу (Магистрала ентузијаста). Срећници у путничким аутомобилима `емка` и `зис`, као и они у обичним камионима, возе се магистралом. Са децом, мачкама, псима и гоми-*

лом ствари, чак носе и столице са собом. Москва се евакуише. До сада се све дешава само од себе. Нико заправо ништа не зна. Многи иду пешке на исток и вуку санке са стварима, мислећи да ће далеко да стигну.“

Ако не паника, онда је забринутост од немачког продора продрла чак и у штаб Црвене армије. Члан Војног савета Ваздухопловства Западног фронта Павел С. Степанов је, извештавајући о ситуацији Врховног главнокомандујућег преко затворене телефонске линије на високим фреквенцијама, предложио Стаљину да премести штаб Ваздухопловства на источну периферију Москве. Као одговор, врховни командант је упитао: *„Имате ли лопате?“* Збуњен, Степанов је питао какве су лопате потребне. Стаљин је одговорио – какве год могу да се нађу, а онда је напао штабног официра тирадом: *„Узмите лопате и ископајте себи масовну гробницу! Неће бити повлачења! Остајем у Москви!“*

До почетка новембра 1941. године фронт на прилазима Москви је већ постао прилично стабилан. Али још увек је било рано говорити о успешној одбрани Москве. Слоган тих дана био је „Ни корака назад!“. Командант Западног фронта Г.К. Жуков је ову паролу спровео у дело најстрожим мерама. Дана 4. новембра прочитана је Наредба број 054 командантима фронтова и политичким радницима о кажњавању команде 133. стрељачке дивизије због неовлашћеног повлачења са одбрамбених линија које су држали. За неизвршење наређења о одбрани града Руза командант дивизије А.Г. Герасимов и комесар Г.Ф. Шабалов су, по пресуди Војног суда, стрељани пред стројем. У исто време, морамо одати признање совјетским лидерима – паролу „Ни корака назад!“ примењивали су и на себи. Стаљин је остао у Москви и 7. новембра лично учествовао на паради са трибине Маузолеја. Војник Црвене армије 1. засебног борбено-диверзантског пука Управе НКВД-а

за Москву и Московску област В. Захаров се присећао: *„Буквално неколико дана пре 7. новембра примљено је наређење да се јединице припреме за марш, како би се Московљанима показало да је Москва спремна за одбрану. Али о паради се није говорило. У 6 часова ујутро 7. новембра дигнута је борбена узбуна у пуку. Пук иде пешке од Малоī Ивановскоī Булеварском обилазницом до Сретенске капије, и од Сретенске капије улицама Ђержинскоī и 25 Октобра до Црвеноī трīа. Стали смо на своје место – било је буквално преко пута Маузолеја, поред дивизије Ђержинскоī. У 8 сати откуцао је сат на Спаскоj кули Кремља и маршал Совјетскоī Савеза Буђони је стиīао на коњу кроз капију, њеīа је свечано дочекао Артемјев, командант Московскоī војноī округа, који је био и начелник Московске одбрамбене зоне. Он је рапортирао да су трупе спремне за параду. Буђони је обишао трī, поздравио трупе, честитао им празник, 24-у īодишњицу Октобарске револуције, и упутио се ка трибини Маузолеја. Лично Стаљин је īоворио. Он је одржао врло кратак īовор и рекао да много зависи од учесника параде који иду на фронт.“*

Тенкови су ишли по снегом прекривеној калдрми покрај зидина Кремља: тешки тенкови КВ, грациозне „тридесетчетворке“, лаки БТ који су неким чудом преживели борбе у првим месецима рата и сићушни Т-60. У престоници, пред чијим је зидинама стајао непријатељ, државно руководство је присуствовало паради војних јединица које су марширале поред Катедрале Василија Блаженог право на положаје. Индикативно је да се од 1942. до 1944. године параде на Црвеном тргу нису одржавале, а тенкови су поново затутњали по његовој калдрми тек за време Параде победе 24. јуна 1945. године. Парада 7. новембра 1941. године имала је огроман политички значај, пошто су влада Совјетског Савеза и Врховни командант лично показали своју

решеност да се боре до краја. Парада је такође истицала чињеницу да је, упркос тврдњама Немаца о великим успесима на Источном фронту, Вермахт још увек био далеко од тога да заузме Москву.

Новембарска немачка офанзива на Москву

Није прошла ни недеља дана после параде на Црвеном тргу, а трупе немачке Групе армија „Центар" добиле су наређење да поново нападну Москву. Са доласком хладног времена средином новембра 1941. године, земља се замрзла, па су тенкови сада могли да се крећу и изван путева. Тенкиста Лудвиг Бауер се присећа: *„Још је било блата када смо негде стали да преноћимо. Тенкови су остали поред куће, а ми смо отишли да спавамо у кући. Ујутро је ударио мраз. Тенкови су били залеђени за земљу. Када су покушавали да их извуку, пуцале би гусенице или би се нешто сломило. Морали смо да пролијемо бензин испод тенкова и запалимо да бисмо омекшали земљу."* Јединице Групе армија „Центар" која је предводила офанзиву добиле су топле униформе. Припремајући се за напад на СССР, Немци су припремили топлу одећу само за оне јединице које је требало да обављају окупациону службу. Сада су ову топлу одећу добиле јединице које је требало да изведу завршни напад на совјетску престоницу. Наређење 4. тенковске групе гласило је: *„Дани чекања су иза нас. Можемо поново да кренемо напред. Преостало нам је само да уништимо последњу линију одбране Москве. Морамо зауставити откуцаје срца бољшевичке империје".*

Москва је заиста била срце Совјетског Савеза. Није се чак ни радило о томе да се влада земље налазила у граду. Бројне железничке линије су водиле према престоници. Да су Немци успели да заузму Москву, транс-

портном систему СССР-а био би задат тежак, ако не и фаталан ударац.

До почетка нове немачке офанзиве, одбрана Москве је значајно ојачана. Подаци добијени од обавештајног центра Рихарда Зоргеа у Токију и Лава А. Сергејева у Вашингтону, омогућили су да се дивизије повуку са Далеког истока. Афанасиј П. Белобородов, командант једне од ових дивизија, 78. стрељачке дивизије, сећао се: *„14. октобра 1941. године примљено је наређење које смо чекали. Требало је да предамо наше подручје на далекоисточној граници и дивизију укрцамо у возове. Два дана касније већ смо путовали на запад <...> Железничарима је било потребно само десет дана (у то време веома кратак период) да нас са Далекога истока довезу до Подмосковља <...> код града Истра.*" Маршал К.К. Рокосовски је касније приметио: *„Тешко је и описати колико је придруживање Сибираца нашим трупама било правовремено! Док је дивизија генерал-мајора Ивана Васиљевича Панфилова одиграла велику улогу код Волоколамска, дотле је у новембру дивизија пуковника Афанасија Павлантијевича Белобородова дала подједнако значајан допринос у одлучујућим биткама за Москву.*" Тенковска бригада Михаила Е. Катукова, која се истакла код Мценска, пребачена је на западне прилазе Москви. На новом месту, одмах је почео да организује одбрану користећи технике развијене у борбама са Гудеријановљевим тенковима. Катуков је захтевао да се *„свакодневно унапреди оно што је урађено и да се јачају утврђења изградњом нових објеката*", и да се обавезно граде лажни положаји. Схватио је и улогу коју је ваздушно извиђање одиграло у немачким успесима, па је посебно нагласио да *су „због снежног покривача јасно видљиви трагови пешака и возила. У јединицама се на то не обраћа пажња, па војници ходају по положајима, стварајући читаву мрежу*

стаза и путева који су јасно видљиви из ваздуха." Предложено је да се минимизира број стаза и стриктно води рачуна о овој важној „ситници".

Поред далекоисточних дивизија и прегруписавања унутар Западног фронта, у Москву су пребачене и трупе са других сектора. Док су Немци уочи „Тајфуна" трупе са крила повлачили ка центру, сада је у новембру дошао ред на совјетску команду да учини исто. Са Југозападног фронта у Москву је, између осталих, упућен и 2. коњички корпус, који се истакао у првим данима рата. То се доживљавало као награда. Командант корпуса, херој Совјетског Савеза, генерал-мајор Павел А. Белов касније се присећао: *„Наређење које сам добио изазвало ми је противречна осећања. Забринутост за судбину нашег главног града постала је јача. То значи да је ситуација тамо заиста веома тешка ако морамо да повучемо трупе са фронта и пошаљемо их у Москву, и тиме ослабимо друге секторе. Али и поред свега тога, био сам поносан на наш корпус. Корпус је ојачао, борбено је прекаљен, а људи су стекли искуство. А сада нас је Штаб ставио под непосредну команду. Нама је поверена заштита Москве – срца наше огромне Отаџбине."*

Због општег слабљења јединица Вермахта, немачка команда је закључила да је план опкољавања Москве нереалан. 3. и 4. тенковска група биле су концентрисане на левом крилу Групе армија „Центар", у области Калињина (данас Твер) и Волоколамска. Требало је да потисну совјетске трупе до реке Лама, заузму прелазе на западном делу Волшке хидроакомулације и развију офанзиву у правцу канала Москва-Волга. Немци су у будућности предвиђали напредовање каналом ка југу, ка Москви. У ствари, у новембарској офанзиви, уместо традиционалне немачке тактике опкољавања, изведен је једноставан продор у правцу Москве. Гудеријановљева 2. тенковска армија требало је 18. новембра да

настави офанзиву преко Туле на североисток, у правцу Коломне. Значајна мана овог плана био је избор правца за главни напад, који је ишао кроз шумовито подручје северозападно од Москве. То је значајно ограничило маневар немачких тенковских формација. Ипак, концентрација две тенковске групе заједно на једном правцу учинила је своје. Одбрана Црвене армије код Волоколамска је пробијена. 3. тенковска група и део 4. тенковске групе напредовале су заобилазећи Истринску хидроакомулацију са севера, ка Клину. Други део 4. панцер групе кретао се из Волоколамска ка Истри.

Под претњом опкољавања и пораза, совјетске трупе су морале да се повлаче од линије до линије. Ипак, на свакој од њих војници Црвене армије су се трудили да задрже непријатеља. Једна од упечатљивих епизода битке за Москву био је подвиг вода инжињераца потпоручника П.И. Фирстова из 8. гардијске стрељачке дивизије Ивана В. Панфилова. Минирали су пут и копали противтенковске јаме поред пута. Сами инжињерци су остали да штите минско поље ватром. Убрзо је батаљон немачке пешадије стигао до њихових положаја, уз подршку средњих самоходних артиљеријских оруђа StuG III. Прва два непријатељска самоходна топа су налетела на мине, друга два су скренула са пута и упала у рупе. Заустављену колону гађали су инжињерци док их нису заобишли и напали са крила. Борба између немачког батаљона и совјетског инжињерског вода трајала је три сата. Погинуо је цео вод потпоручника Фирстова. На том месту на Волоколамском путу где су се борили инжињерци Панфилова, сада је подигнут споменик. Тај споменик је јединствен по томе што у свом саставу има и самоходни топ „штурмгешуц-3“ серије D, који је остао на месту битке – једини сачувани примерак у свету.

Слом совјетског фронта, сличан октобарској катастрофи, није се догодио средином новембра. Једи-

нице Црвене армије, под притиском немачких тенкова, организовано су се повлачиле са линије на линију ка Истринској хидроакомулацији и Клину. Маршал М.Е. Катуков је у својим мемоарима написао: *„Повлачили смо се са болом у срцу: сваки километар предаш непријатељу приближавао је борбу Москви. Стубови са ознакама километара „60", „55", „53" већ су остали иза нас <...> Зар је лако мислити о томе?!"* Општи принцип „Ни корака назад!" неминовно је довео до сукоба између војне сврсисходности и строгог придржавања овог принципа. Маршал К.К. Рокосовски се присећао: *„Пошто сам о свему темељно размислио и детаљно расправио са својим помоћницима, обавестио сам команданта фронта о нашем плану и замолио га да нам дозволи да повучемо трупе на линију Истре, не чекајући да непријатељ силом потисне браниоце до ње и следом за њима пређе реку и хидроакомулацију. Командант фронта није прихватио мој предлог и наредио ми је да стојим до смрти, не повлачећи се ни за корак."* Међутим, слепо покоравање није било у карактеру Рокосовског. Штавише, својевремено је био надређени Г.К. Жукову и дао је будућем маршалу победе лошу карактеристику – *„неприкладан за штабни рад"*. Стога се командант армије мимо команданта фронта обратио Генералштабу. Начелник Генералштаба маршал Б.М. Шапошњиков одобрио је одлуку Рокосовског, али Жуков није прихватио ово кршење субординације. Одмах је стигао његов одговор: *„Ја командујем јединицама фронта! Поништавам наређење о повлачењу трупа иза Истарске хидроакомулације, наређујући им да се бране на положајима које држе и не повлаче се ни корака назад."*

Тачку у овом спору К.К. Рокосовског и Г.К. Жукова поставили су њихови немачки противници – генерал-пуковници Ерих Хепнер и Георг-Ханс Рајнград, који су, заобилазећи Истарску хидроакомулацију са

севера, заузели Клин и Солнечногорск. Био је то велики успех о коме се чак 24. новембра писало на страницама новина Трећег Рајха, саопштавајући да су *„после упорне борбе тенковске трупе заузеле град Солнечногорск, који се налази 50 километара северозападно од Москве“*. Јединицама К.К. Рокосовског на одбрамбеној линији Истре претила је опасност да буду опкољене. Штавише, кроз Солнечногорск, немачке тенковске и пешадијске дивизије могле су да се пробију до престонице са севера. Јединице Рокосовског су ускоро морале да напусти своју погодну позицију код хидроакомулације. Последња недеља новембра протекла је у тешким борбама са немачким дивизијама које су се пробиле кроз Солнечногорск. Ту је, код села Крјуково, пребачена 4. тенковска бригада М.Е. Катукова.

Тенковска армија Хајнца Гудеријана кренула је у широки обухват Туле. Над Каширом се надвила непосредна претња чији би губитак отворио директан пут ка совјетској престоници за немачке трупе. Међутим, војници 2. коњичког корпуса, генерал-потпуковника Павела А. Белова су, у улози пешадије и уз подршку артиљерије, зауставили напредовање немачких „панцера“. Корпус је 26. новембра преименован у 1. коњички и истовремено му је додељено звање гардијског.

Последњих дана новембра команданти немачких претходница већ су могли да посматрају Москву кроз двоглед. Генерал-пуковник Ерих Хепнер је послао напред мотоциклисте из инжињеријског батаљона армије, који су се 30. новембра 1941. године пробили до Химкија. До предграђа совјетске престонице остало је још само 8 километара. Према једној верзији, немачке мотоциклисте је уништила Црвена армија, по другој су се журно повукли. Суседна 3. тенковска група Георг-Ханса Рајнхарта стигла је до канала Москва-Волга, а јединице десног крила заузеле су Красну Пољану, на

15 километара од периферије Москве. У том тренутку је продор мотоциклиста у Химки имао више пропагандни него војни значај. Било је могуће чак и упасти у предграђе непријатељске престонице, али сад више није било снага које би могле јуришати на огроман град. Почетком децембра линија фронта се извијала са великим истуреним делом северозападно и северно од совјетске престонице. Западно од Москве линија фронта је остала непромењена од почетка новембра 1941. године, а јужно је Гудеријан делимично опколио Тулу, заузео град Венев и приближио се Каширу.

У међувремену, совјетска команда је већ направила корак од крпљења рупа до радикалне промене ситуације на театру војних операција у своју корист. Резерве – стрељачке дивизије и стрељачке бригаде – које су прошле обуку од августа до септембра 1941. године, достигле су потребни ниво борбене способности и добиле неопходно наоружање. Већ у новембру су размештене око Москве. Почетком децембра армијске трупе су заузеле почетне положаје на кључним правцима. Једна армија се спремала да нападне бок немачке тенковске групе Рајнхарда на северним прилазима престоници у области Солнечногорска. Друга армија, из дивизија сачуваних у октобарском вихору, била је усмерена на бок Гудеријановљеве тенковске армије код Стаљиногорска. Још једна армија је држала одбрану Москве, формирајући баријеру код Химкија и Красне Пољане. Совјетска команда није желела да дозволи Вермахту да напредује још неколико километара.

Немачки историчари јединице које су извеле контраофанзиву код Москве често називају „сибирским“. Међутим, тај назив не одражава стварно стање ствари. Пребацивање дивизија са Далеког истока одиграло се још у октобру 1941. године. У контраофанзиви су учествовале дивизије и бригаде формиране на

Уралу, у Башкирији, па чак и у самом Московском војном округу. Маршал Г.К. Жуков је касније описао ове догађаје на следећи начин: „*Позвао сам врховног команданта: 'Непријатељ је исцрпљен. Али ако сада не ликвидирамо опасне непријатељске клинове, Немци могу да појачају своје снаге у области Москве <...> и тада се ситуација може озбиљно закомпликовати.' Стаљин је рекао да ће се консултовати са Генералштабом. Касно увече 29. новембра обавештени смо да је Штаб донео одлуку да се крене у контраофанзиву.*" Тако је совјетска команда одлучила да потисну немачке трупе од Химкија и Туле на најефикаснији начин: снажним ударом на крило и позадину. Немци у почетку нису били ни свесни претње која се појавила. Стални пратилац катастрофа у свим временима биле су грешке у предвиђању непријатељских планова. Команда Групе армија „Центар" је 4. децембра на основу обавештајних података донела следећи закључак: „*Борбене могућности непријатеља нису толико велике да би могао да покрене велику контраофанзиву са овим снагама које се налазе испред фронта групе армија*". Када су следећег дана резерве Црвене армије окупљене код Москве кренуле у офанзиву, то је било потпуно изненађење за Вермахт. Пре свега, нападнути су бокови немачких тенковских група усмерених на Москву и Тулу. Идеја Клин-Солнечногорске операције била је да се ударима 30. армије са севера, 1. ударне, 20. и 16. армије са истока разбију на делове главне снаге 3. и 4. тенковске групе непријатеља у области Клина, Истре, Солнечногорска и створе повољни услови за даљи развој офанзиве на запад. У офанзивној операцији код Туле, напад је изведен на град Стаљиногорск на обали Дона. Главне снаге новоформиране 10. армије кренуле су у офанзиву дуж линије Рјазањ-Михајлов-Стаљиногорск.

Лукави маневри немачких тенковских група у новем-

бру сада су их довели у опасну ситуацију, откривајући њихова растегнуте бокове. Јединице Црвене армије које су напредовале пробиле су се до Клина и пута који је од њега водио ка западу, покушавајући да опколе непријатеља. Немачке тенковске јединице су се очајнички бранile, штитећи опште повлачење. Немци су аутомобиле, тенкове и осталу технику која је остала без горива или се покварила, остављали поред пута. Брзо повлачење ускоро је довело до попуштања дисциплине у Вермахту. Командант тенковског корпуса генерал-потпуковник Фердинанд Шал присећао се: „*Дисциплина је почела да пада. Све више и више војника се кретало на запад без оружја, водећи теле на конопцу или вукући санке са цаковима кромпира – једноставно су се вукли на запад без команданата. Војнике који су погинули током ваздушних бомбардовања више нико није сахрањивао.*“ Потпуно иста ситуација била је и јужно од Москве, код Туле. Гудеријан је касније написао: „*Суочени смо са тужном чињеницом да је наша Врховна команда превише затегла тетиву лука <...> са болом у срцу морао сам да донесем одлуку у ноћи 6. децембра да обуставим безнадежне борбе и да се повучем на раније одабрану, релативно кратку линију одбране, за коју сам се надао да ћу је одбранити са снагама које су ми преостале.*“

Противници су мућевито заменили места. Маршал М.Е. Катуков се касније присећао: „*Паролу „Ни корака назад!“ заменио је борбени поклич „Напред! Гоните непријатеља без предаха, не дајте му да се утврди у насељеним местима!*“ Борбени резултат бригаде сада је имао две колоне: „уништено“ и „заробљено“. Насупрот томе, фелдмаршал Фон Бок је почео да издаје наређења која су имала невесели призвук. Тако је, две недеље после почетка контраофанзиве Црвене армије, написао: „*Само тамо где непријатељ наиђе на жесток отпор биће принуђен да одустане од нових поку-*

шаја продора. Повлачење ја на то неће навести <...> Наређујем да се било какво повлачење може извршити само уз дозволу команданта армије, а повлачење формација нивоа дивизије и вишеј – може се извршити само уз моју личну дозволу.“

У децембарској контраофанзиви код Москве, обновљени и попуњени падобрански батаљон мајора И.Г. Старчака је брзо себи нашао примену. Десетак дана после почетка контраофанзиве убачен је иза немачких линија. Падобранци су дизали у ваздух мостове, секли телеграфске жице и нападали штабна возила. Због губитка прелаза, Немци су морали да напуштају чак и исправне тенкове са горивом, оклопна возила, мотоцикле и возила за вучу. Такође су морали да одвоје снаге за борбу против совјетских диверзаната који су им стално измицали. Недељу дана после почетка похода у позадини непријатеља, одред Старчака спојио се са претходницама Црвене армије.

Петог децембра ударили су изузетно јаки мразеви. Зима 1941–1942. године у европском делу Русије била је најхладнија у последњих 140 година. Готфрид Еверт се присећа: „*Морал је пао, иако је још било снаге за напад. Замислите: 40 степени испод нуле, а уместо зимске одеће имате само непостављени капут, танке панталоне и чизме. Без јакни постављених ватом! Нисмо имали ни зимске капе! Било је војничких равних капа које смо навлачили преко ушију, али то није помагало. Било је страшно хладно! Смрзаваш се, не размишљаш о рату, већ о томе како преживети, како се угрејати, ни о чему другом. Стопала су ми се веома брзо смрзла. Када газиш у кожним чизмама по снегу, оне се намоче, а на хладноћи се вода одмах заледи и после неколико сати су вам стопала већ промрзла. Губици од промрзлина били су много већи од борбених губитака. У чизме су стављане новине, а палим руским војницима скидане*

филџане. Било је наређење да се умотају новине око цеваница и бутина, али оне склизну!“ У неким јединицама губици од промрзлина су достигли 70%. Јозеф Дек из 71. артиљеријског пука присећао се: „*Хлеб је морао да се сече секиром. Пакети прве помоћи су се претворили у камен, бензин се смрзавао, оптика је отказивала а длanови су се лепили за метал. На хладноћи би рањеници умирали за само неколико минута. Неколико срећника је успело да се докопа руских униформи, скинутих са лешева.*“ У тенковским јединицама ситуација је била слична. Потпуковник Грампе из штаба 1. тенковске дивизије известио је да су његови тенкови, због ниских температура – минус 35 степени – неспремни за борбу: „*Чак су се и куполе заглавиле, оптички инструменти су прекривени иљем, а митраљези могу да пуцају само појединачно.*“

Могућност да их задеси судбина Наполеонове Велике армије висила је над немачким трупама као Дамоклов мач. Начелник штаба 4. армије, генерал Гинтер Блументрит, сећао се да је „*књига мемоара Наполеонової генерала Коленкура, која је увек лежала на столу фелдмаршала Фон Клуге, постала његова библија. Било је све више подударности са догађајима из 1812.*“ Арманд Аугустин де Коленкур, који је пратио Наполеона током његовог бекства из Русије, оставио је детаљна и мрачна сведочења о погибији Наполеонове војске, што није могло а да не узнемири елиту Вермахта. „*Другої децембра* “, писао је Коленкур, „*мраз је био такав да је било неподношљиво остати у бивацима <...> На сваком кораку моғли су се срести промрзли људи који су застајали и падали од слабости или губитка свести <... > на хиљадама људи видео сам то деловање мраза и гледао сам како се умире од смрзавања. Пут је био прекривен лешевима тих јадних људи.*“ Немци су настојали да по сваку цену избегну такав катастрофалан пораз

током повлачења од Москве. Током децембарске контраофанзиве, они су од Москве одбачени од 120 до 150 километара. То је био први велики пораз Вермахта у Другом светском рату. Цео свет је видео фотографије и документарне снимке стотина напуштених немачких возила, тенкова, авиона и колоне заробљеника.

Резултати битке за Москву

Резултат контраофанзиве код Москве био је да су совјетске трупе у низу праваца успеле да пресеку комуникације немачких трупа и створе локалне џепове окружења. Немци су били приморани да успоставе „ваздушне мостове" који су обезбеђивали снабдевање тих група. Само ваздушни транспорт муниције, хране и горива омогућио им је да држе многе кључне тачке, чак и када су били изоловани. У области Демјанска, совјетске трупе опколиле су немачку групу од сто хиљада војника. Три месеца снабдевали су се искључиво ваздушним путем. Од 19. фебруара до 18. маја 1942. године, транспортни авиони Луфтвафеа извршили су 24.303 лета, допремивши 15. 446 тона терета и евакуисали 22.903 рањеника. Немци су у тим акцијама изгубили око 80 авиона.

Црвена армија је такође снабдевала своје трупе ваздушним путем. Почетком јануара 1942. године, јединице коњичке групе генерал-мајора П.А. Белова и 10. армије, које су биле удаљене 150-200 километара од војних база, снабдеване су првенствено транспортним авионима. Само 10 транспортних авиона ПС-84 (произвођен по лиценци амерички „даглас" DC-3) и 12 бомбардера ТБ-3 превезло је трупама 102 тоне муниције, хране и горива у року од два дана. Међутим, могућности совјетских трупа да организују „ваздушне мостове" биле су ограничене, ако не и безначајне. Једни од главних учесника у таквим акцијама

били су двокрилци У-2 који нису имали носивост немачког транспортног авиона Ју-52. У пролеће и лето 1942. године, слабост транспортне авијације постала је фатална за јединице Црвене армије које су продрле дубоко у непријатељске положаје у области Љубана, Холм-Жирковског и Барвенкова.

У зиму 1941/42. године, обе зараћене стране извеле су низ великих аеромобилних операција. У јануару-фебруару 1942. године, 180 транспортних авиона ПС-84, Ли-2 и ТБ-3 искрцало је више од 10 хиљада војника иза непријатељских линија у области Вјазме. Нажалост, координација превоза трупа није била на нивоу, између осталог, и због лошег времена, па није постигнут озбиљнији успех. Ипак, контраофанзива код Москве је настављена. Непосредна претња престоници је отклоњена, а Калињински и Западни фронт су добили амбициозан задатак – да се пробију до Вјазме и пресеку главну линију снабдевања немачке Групе армија „Центар". Међутим, нашавши се на ивици пораза, Немци нису оклевали да пребаце дивизије из Западне Европе на Источни фронт. Због доласка свежих снага, фелдмаршал генерал Гинтер фон Клуге успео је да поново успостави повезан фронт. Совјетске јединице које су се пробиле кроз пукотине на фронту до Вјазме (јединице М. Г. Јефремова, И. И. Маслењикова, коњички корпус П. А. Белова и падобранци) биле су изоловане и фактички прешле на партизанске акције. 33. армија генерал-потпуковника М.Г. Јефремова је разбијена приликом покушаја да се пробије до својих, а њен командант је, да не би био заробљен, извршио самоубиство. Иста судбина задесила је 39. армију генерал-потпуковника М.Г. Маслењикова. Успешнији је био поход коњице П.А. Белова, која је заобилазним путем кроз шуме успела да стигне до Кировске области и ту се пробије до главних снага Црвене армије. Раштркане групе падобра-

наца спуштених у близини Вјазме такође су морале да се боре у окружењу, пробијајући се до линије фронта.

Брзо повлачење од Москве довело је до низа промена у руководству Групе армија „Центар“ и Врховне команде немачке војске. Фелдмаршал генерал Валтер фон Браухич је био приморан 19. децембра да преда дужност главног команданта копнених снага, а лично Фирер је преузео команду. Истог дана Хитлер је сменио фелдмаршала Федора фон Бока са места команданта Групе армија „Центар“, а његово место је заузео бивши командант 4. армије, фелдмаршал Гинтер фон Клуге, који је имао надимак „Паметни Ханс“. У Вермахту су команданти и командири смењивани због неодобреног повлачења, без обзира на прошле заслуге. Начелник штаба Врховне команде Копнене војске Вермахта, генерал-пуковник Франц Халдер је 25. децембра записао у свом дневнику: *„Гудеријан, не сматрајући да је потребно да се консултује са командом армијске групе <...> повлачи се до линије Ока и Зуши. С тим у вези, команда армијске групе је захтевала да се Гудеријан истог тренутка смени, што је Фирер одмах и урадио.“* Командант 4. тенковске групе, генерал-пуковник Ерих Хепнер, отпуштен је из војне службе, одузета су му одликовања и лишен је пензије. Касније је постао један од учесника неуспеле завере против Фирера у јулу 1944. године и био је обешен.

Хитлер је укупно сменио 185 генерала са виших командних позиција. Међутим, његови жестоки захтеви да армија задржи своје положаје и да се не повлачи, имали су ефекта. Вермахт се опоравио од шока изазваног неочекиваним нападом Црвене армије, успео је да се организовано повуче из „котлова“ у правцу Москве и консолидује Источни фронт. Истина, још је било рупа у њему, али је немачка команда постепено крпила ове „рупе“ резервама које су пристизале.

Успех децембарске контраофанзиве код Москве завртео је главе многим совјетским руководиоцима, који су мислили да ће се сада немачка војска изнова и изнова повлачити. Штаб Врховне врховне команде одлучио је да крене у офанзиву дуж целог фронта од опкољеног Лењинграда до Црног мора. Постојала је велика жеља да се ослободи што више окупираних градова и села. Одушевљен том идејом, Стаљин не само да је послао армије формиране у позадину на крила совјетско-немачког фронта, већ је и узео једну од армија од Г.К. Жукова. Касније се маршал незадовољно присећао: *„Звао сам Стаљина лично: „Друже врховни заповеднице, наш фронт је веома широк, воде се жестоке борбе на свим правцима, што искључује могућност прегруписавања. Молим вас да не повлачите 1. ударну армију док се офанзива не заврши...“ Уместо одговора, Стаљин је спустио слушалицу.“* Тако је 1. ударна армија – један од главних учесника децембарске контраофанзиве код Москве, повучена са фронта. Суседна 20. армија, генерал-потпуковника А.А. Власова, морала је да заузме положаје свог несталог комшије, због чега су њене снаге биле развучене по линији фронта.

У контраофанзиви код Москве децембра 1941. године, совјетским трупама је још увек недостајала обученост и борбено искуство. Г.К. Жуков је у једном од својих наређења посебно нагласио: *„Ако желите да останете на својим дужностима, захтевам: Прекините криминалне нападе фронтално на насељена места; зауставити фронталне нападе на узвисине које је лако бранити ватром; напредујте само кроз јаруге, шуме и подручја која нису под јаком ватром.“* Поред тога, због евакуације индустрије Црвене армије, дошло је до несташице муниције, артиљерије, тенкова и још много тога. Тактичке грешке, прецењивање властитих могућности и недостатак муниције довели су до тога да је до пролећа 1942. године совјетска

контраофанзива постепено замрла. Јединице су напредовале још 100-200 километара и стале.

Главни војни резултат битке за Москву био је да су од „блицкригова" на које су се Немци навикли, борбе на Источном фронту коначно прешле у дуготрајни рат на исцрпљивање, у којем Трећи рајх није имао шансе да победи. Психолошки, после вишемесечних пораза, победа у бици за престоницу подигла је борбени морал војника и команданата Црвене армије, становништва у позадини и на окупираној територији. А.С. Хоњак, који је побегао из заробљеништва у децембру 1941. године и враћао се кући у Белорусију, присећао се: *„Иза оградe излази човек: „Хоћу да вас обрадујем. Немце су отерали од Москве! Потпуно су их уништили! Колико је година прошло, а сваки пут кад се сетим тог тренутка, заплачем"*. Трупе које су ослобађале окупирана села и градове виделе су из прве руке методе којима Немци уводе „нови поредак". Војници који су преживели заробљеништво и остали на територијама које су окупирали Немци, почели су да се придружују јединицама Црвене армије. Политички руководилац Б.С. Маркус се присећао: *„Почели су да пристижу људи који су живели под Немцима. Почели су да причају како тамо није баш бајно: колхозе нису укинули, заробљенике су стрпали у логоре у којима су умирали. Причали су нам како траже и убијају комунисте и Јевреје."* Постепено, код војника Црвене армије развила се мржња према освајачима, која је била толико неопходна руском народу за вођење рата.

„РЖЕВСКА КЛАНИЦА“

У недостатку развијене мреже путева на северозападу Совјетског Савеза, железничке пруге и раскрснице су имале посебан значај за обе зараћене стране. Борбене армије, а посебно оне које воде офанзивне операције, троше гранате, мине, патроне, гориво и храну у огромним количинама. И Црвена армија и Вермахт настојали су да заштите своје линије снабдевања и блокирају непријатељске транспорте што је више могуће. То је одредило значај Ржева, који је био једна од кључних раскрсница путева на северозападном делу совјетско-немачког фронта. У октобру 1941. године, совјетске формације које су се повукле од града на север и североисток, повезале су се у поново формирани Калињински фронт, чији је командант био четрдесеттрогодишњи генерал-пуковник И.С. Коњев.

Ржевско-Вјаземска офанзивна операција 1942. године

Увече 18. децембра 1941. године, у штабу Групе армија „Центар“, два фелдмаршала, Федор фон Бок и Гинтер фон Клуге, разговарали су иза затворених врата. Била је то друга недеља успешне контраофанзиве Црвене армије код Москве и немачке трупе су трпеле поразе. У штабу је владала потиштеност, а још нико није знао да ће Фирер сменити Бока с положаја

команданта групе армија због повлачење од совјетске престонице. Званично је ишао на одсуство да би поправио своје здравље. Командант је имао само неколико сати да преда дужност свом наследнику. Није се радило само о тренутној ситуацији, већ и о непосредним перспективама развоја догађаја на театру војних операција. После тог разговора, Фон Бок је записао у свом дневнику: *„Указао сам Клуīеу на чињеницу да би концентрација нейријашеља на северном крилу 9. армије моīла да резулшира великом руском офанзивом на северно крило īруīе армија.“*

У том тренутку, немачка 9. армија, повлачећи се од Калињина до Ржева, заузела је положаје на линији река Волга-Тудовка. Фон Бокова прогноза у вези са следећим кораком совјетске команде показала се прилично тачном. Командант Калињинског фронта И.С. Коњев је добио директиву из штаба Врховне команде: *„Заузимањем железничке īруīе и īуша Гжацк – Смоленск заīадно од Вјазме, лишиши нейријашеља њеīових īлавних комуникација.“* Тај задатак је поверен 39. армији која је имала око 60 хиљада људи. 29. армија, која је имала не више од 23 хиљаде војника, требало је да подржи офанзиву и заузме Ржев. Почетак совјетске операције био је обећавајући – 39. армија је на уском делу фронта пробила немачку одбрану западно од Ржева и јурнула на главну артерију снабдевања Групе армија „Центар“. За њом је кренула 29. армија, чији је задатак био да нападне Ржев из позадине. Командир вода артиљерије 787. артиљеријског пука 252. стрељачке дивизије 29. армије, М.И. Лукинов се присећао: *„Немци су се врло брзо īовлачили, а ми смо их īраīили исīом брзином, чесīо бивајући īод немачком минобацачком ваīром и шрīећи īубишке. Сшановништво ослобођених īрадова и села дочекало нас је одушевљено, жалећи се на зверсшва и уīњеīавање Немаца. Преноћили смо у једном селу. Разīоварали смо са*

једним старијим сељаком. Рекао је следеће: „И Немаца има разних. У мојој колиби и у суседним кућама била је смештена једна немачка јединица. Официр је стриктно мотрио на војнике, не дозвољавајући им да некоја увреде или опљачкају. За Божић, веселили су се, пили, свирали на усној хармоници. А када су добили наређење да крену напред на фронт, ућутали су се и снуждили. Официр је мало говорио руски. Упозорио нас је да они одлазе и да ће уместо њих доћи есесовци. Саветовао ме је да сакријем све вредно, називајући есесовцима пљачкашима.“ Ипак, чешће су биле другачије приче. У другом селу, расплакана беба сметала је немачким војнике да спавају. Проболи су ју бајонетом у колевци, а уплакану мајку избацили су из колибе, голу, на мраз.“

Чинило се да би немачки фронт код Ржева могао да падне буквално за неколико сати. Војни доктор Хајнрих Хапе, који је служио у 6. пешадијској дивизији Вермахта, присећао се: *„Добили смо појачање […] од инжињеријских чета, од железничких чета, из пуковских позадинских јединица, сви остаци и мрвице који су се могли наћи послати су овде и нашли су се у паклу. Ти људи нису били припремљени, а многи од њих нису знали да рукују оружјем <...> Руси су поново напали, а пристигло топовско месо је бачено у борбу против њих <...> Док смо ми, пуцајући на Русе у мраку, мењали положај, придошлице су храбро стајале на истом месту и пуцале са исте тачке. Одјекнули би рафали из руског аутомата, и они су били готови <...> Прозивка појачања је показала да је од 130 људи који су нам стигли дванаест сати раније, 104 изван строја. Двадесет их је рањено, остали су погинули“.* Убрзо је успешна офанзива Калињинског фронта довела до опкољавања немачког 13. корпуса у области Олењина.

Хитлер је 16. јануара сменио команданта немачке 9. армије, генерал-пуковника Адолфа Штрауса, а његово

место је заузео генерал оклопних јединица Валтер Модел. Постоји легенда која описује Моделов долазак у штаб војске: он је, наводно, одмах предложио контранапад, а на питање начелника оперативног одељења – *„Које сте снаге довели за ту операцију?“*, мрзовољно је одбрусио: *„Себе...“*, – и праснуо у смех. Као и многе историјске анегдоте, ова прича је највероватније пука измишљотина. У ствари, немачка Група армија „Центар“ је већ успела да се опорави од шока изазваног контраофанзивом Црвене армије код Москве. Дан пре него што је Штраус смењен, Фирер је наредио да се цела Група армија „Центар“ повуче. Трупе су повучене на такозвани „Кенигсбершки положај“: северно од Ржева, источно од Зубцова, источно од Гжацка и источно од Јухнова. Повлачењем Вермахта на ту линију формиран је источни део фронта код Ржевске избочине.

Повлачење Групе армија „Центар“ скратило је фронт и омогућило фелдмаршалу Гинтеру фон Клугеу да ослободи неколико дивизија које су послате Валтеру Моделу у 9. армију. Управо су те јединице омогућиле немачкој команди да крене у контранапад и 23. јануара поново се повеже на крилу са 13. корпусом који је био опкољен у области Олењина. Истовремено су пресечене линије снабдевања 29. и 39. армије Калињинског фронта. Трупе генерал-пуковника И.С. Коњева избегле су катастрофу успешном офанзивом Северозападног фронта на Велиж, Великије Луки и Холм. Линија совјетско-немачког фронта се извила и формирала западни део Ржевске избочине. Између Белог и Нелидова још је постојао коридор, захваљујући коме су совјетске 29. и 39. армија одржавале везу са главним снагама фронта. Командант Калињинског фронта је предосетио надолазећу опасност и раније, још 21. јануара, Коњев је наредио 30. армији да крене према Ржеву *„са свом позадином“*. Командант армије Дмитриј Д. Лељушенко је,

оспоравајући сврсисходност ове одлуке, поднео жалбу против Коњева самом врховном команданту. Међутим, Стаљин је подржао Коњева који се свим силама трудио да прошири коридор који је повезивао 29. и 39. армију са главним снагама Калињинског фронта.

У то време, Модел је већ добијао једну за другом ослобођену дивизију од Фон Клугеа. То су биле прилично ослабљене, али способне за борбу, тенковске и моторизоване дивизије, укључујући СС дивизију „Дас Рајх". Резерве које су стигле на време омогућиле су Моделу не само да одбије све нападе Коњева, већ и да до 5. фебруара опколи 29. армију у Мончаловским шумама.

Коњев је на опкољавање 29. армије реаговао серијом силовитих напада како би извукао своје војнике из „котла". Међутим, снаге 30. армије, које су бројале око 25 хиљада људи, нису биле довољне да пробију баријеру фанатичних есесоваца моторизоване дивизије „Дас Рајх", којој је немачки командант непрестано слао појачања. Овде се у потпуности испољио карактер војсковође Волтера Модела, који је немилосрдно цепао резерве коју су пристизале на пукове и батаљоне, крпећи њима рупе на различитим правцима. Видевши узалудност покушаја да се пробије кроз обруч, Коњев је донео необичну одлуку: 17. фебруара, мали ваздушни десант је бачен међу опкољене. Одморни падобранци, који нису били изморени у борбама, постали су „водичи" у продору на југ, према положајима 39. армије. Двадесетосмог фебруара је више од 5 хиљада војника успело да се пробије до својих, губици 29. армије износили су око 14 хиљада војника. Црвена армија није успела да у зиму 1941/42. године заузме пут Смоленск-Вјазма и на тај начин уништи или примора на повлачење Групу армија „Центар".

Губици Калињинског фронта од јануара до априла 1942. године износили су 341.000 људи, укључујући

123.000 погинулих и несталих. Губици Западног фронта код Ржева у истом периоду износили су 105.000 људи, укључујући 30.000 погинулих и несталих. У прва четири месеца 1942. године немачка 9. армија изгубила је у борбама више од 50.000 људи.

Операција „Зејдлиц“

У пролеће и рано лето 1942. године, у близини Ржева, Гинтер фон Клуге је извео низ операција чишћења позадине Групе армија „Центар“ од клинова јединица Црвене армије. Највећу опасност представљао је клин у области Холм-Жирковски, који су држали 39. армија и 11. коњички корпус, који су се снабдевали уским коридором. Командир вода пуковске батерије М.И. Лукинов се присећао: *„Било је мало пешадије, а њихово стање није било сјајно. Сви коњи су угинули током те страшне зиме од недостатка хране и бомбардовања. Ма шта коњи?! Људи су отицали од глади, од лоше и недовољне исхране. Болесни су из нашег „џака“ пешке слати у болнице на „копно“. А њима су чак и завидели.“* Ипак, Штаб Врховне команде није могао да напусти територију коју су тако тешком муком освојили. До јула 1942. године, немачка команда је разрадила операцију „Зајдлиц“, која је требало да уништи совјетску енклаву у позадини 9. армије. Операција је добила име по чувеном пруском војсковођи Фридриху Вилхелму Зајдлицу (1721–1773). Током Седмогодишњег рата 1756–1763. године, у једној од најкрвавијих битака 18. века – бици код Зорндорфа (1758) – муњевити напад његове коњице донео је победу трупама Фридриха II Великог над руском војском.

Не може се рећи да је напад Вермахта био неочекиван за Црвену армију. Још 29. и 30. јуна И.С. Коњев је указивао команди трупа на избочину Холм-Жирков-

ски: „*Могуће је да ће у наредним данима доћи до непријатељске офанзиве из рејона Белог према северу и североистоку.*“ Командант 39. армије је одговорио: „*Спремам се да се борим у најнеповољнијим условима, односно да се борим у окружењу без права на повлачења. Све што нам треба јесте муниција и храна.*“

Немачка офанзива је почела у 3 сата после поноћи 2. јула 1942. године, после кратке артиљеријске припреме и ваздушног удара пикирајућих бомбардера Ју-87. У недељу, 5. јула, 1. и 2. тенковска дивизија сусреле су се код села Пушкари на путу Бјелиј-Олењино. Опкољене су све јединице и формације 39. армије и 11. коњичког корпуса, као и део снага 22. и 41. армије. Покушаји пробоја трајали су неколико дана. Један од учесника тих борби, официр за везу 17. гардијске стрељачке дивизије В. Пољаков, овако је описао насталу ситуацију: „*У штабу је владала атмосфера помирености са злом судбином. Осећало се да су људи учинили све што је било у њиховој моћи, а сада, по инерцији, због развијеног осећања дуга, носе своје бреме до краја, све док не исцрпе последње резерве снаге.*“ Командант 39. армије генерал-потпуковник И.И. Маслењиков је одвезен авионом. Његов заменик, генерал-потпуковник И.А. Богданов је рањен и преминуо је у болници. Око 18 хиљада војника Црвене армије успело је да се пробије из окружења. Ненадокнадиви губици 22, 39, 41. армије Калињинског фронта и 11. коњичког корпуса у јулу 1942. године износили су више од четири хиљаде погинулих и 47.000 несталих. Укупни губици трију армија и коњичког корпуса износили су око 61.000 људи. То је била цена плаћена за зимску офанзиву И.С. Коњева, која је заобишла Ржев и оставила бокове трупа небрањене.

Резултат операције „Зејдлиц“ био је коначно формирање Ржевске избочине чије су језгро чиниле две линије које су личиле на надгробни крст. То су биле две

железничке линије од којих је једна ишла од Москве преко Ржева и Олењина до Великије Луки, а друга – од Торжока преко Ржева и Сичевке до Вјазме. За совјетску команду Ржев је пре свега био препрека за потпуно уништење Групе армија „Центар“. Само његово заузимање омогућавало би нормално снабдевање железницом „клешта“, усмерених дубоко у позадину Вермахта на централном сектору совјетско-немачког фронта. Немци су, са своје стране, то веома добро знали, па су из све снаге бранили Ржев. Поред тога, Ржевска избочина била је Москви најближи немачки плацдарм. Одатле је до совјетске престонице било по правој линији свега 150 километара. За Црвену армију је и са војног и са политичког становишта било важно да униште ту избочину и потисну Немце даље од Москве.

ОДБРАНА ОДЕСЕ И СЕВАСТОПОЉА

Битка за Одесу

У лето 1941. године, Црвена армија је трпела поразе на земљи и у ваздуху. Међутим, постојала је област у којој су се Оружане снаге СССР-а осећале релативно самоуверено. На почетку Великог отаџбинског рата, совјетска флота на Црном мору састојала се од једног старог бојног брода, 2 нове и 3 старе крстарице, 3 водећа брода миноловаца, 5 старих и 8 нових разарача, 44 подморнице и није имала равноправног противника. Црноморском флотом командовао је четрдесетдвогодишњи вицеадмирал Ф.С. Октјабрски. Првог ратног лета совјетска команда је више пута давала наређења да се не предају поједини градови или линије одбране, која су остала пусто слово на папиру. Међутим, Црвена армија је извршила Стаљиново наређење „да се Одеса не предаје и брани до краја, укључујући у борбу и Црноморску флоту". Одлучујућу улогу у томе одиграла је Приморска армија под командом генерал-потпуковника Георгија П. Сафронова и генерал-мајора Ивана Е. Петрова који га је на том положају заменио 20. августа.

Румунске трупе из 4. армије генерала Константина Константинескуа напале су Одесу. Знајући да Одеса нема утврђења, Румуни су очекивали да ће лако заузети град. Међутим, за кратко време, војници Црвене армије, уз помоћ становника Одесе, изградили су неколико линија одбране укупне дужине око 250 километара. Непријатељ није успео да одмах заузме град, али

га је до 13. августа блокирао са копна, потпуно га одсекавши од остатка земље. Снабдевање опкољеног града пало је на Црноморску флоту која се успешно носила са тим задатком. Четири совјетске дивизије одупирале су се нападима 14 непријатељских дивизија и 2 бригаде. У септембру је непријатељ имао већ 17 дивизија и 2 бригаде. Укупан однос људства у просеку је био отприлике 1 према 7 у корист немачко-румунских трупа. Совјетске јединице су имале само 303 топа, 2 тенка спремна за борбу и 19 исправних авиона. Упркос чињеници да браниоци Одесе практично нису имали оклопна возила, покушаји немачких и румунских трупа да заузму град су одбијени. Борац борбеног батаљона Ворошиловског округа Одесе, О.А. Киселевич се присећао: *„Већина није чак ни знала да пуца из пушке како треба... Обучени смо у униформе Црвене армије, добили смо застареле пушке Мосина, шлемове, суве оброке, чутуре, инжињеријске лопате и кренули на линију фронта. Ноћу смо негде стигли, добили наређење да се укопамо, а ујутру смо чули звиждук мина, почело је минобацачко и артиљеријско бомбардовање. Румуни су кренули у напад, ми смо запуцали на њих, Румуни су се повукли. Тако су прошла прва два дана на првој линији фронта. Дан касније нам је понестајало муниције, нико нам ништа није довозио, као да су једноставно заборавили на нас. И поново су Румуни кренули у напад који једноставно нисмо имали чиме да одбијемо, али су нас, на нашу срећу, топови од 45 мм заштитили својом ватром из позадине.“*

И поред тога, у румунској 1. тенковској дивизији, од 105 лаких тенкова шкода Р-2 на почетку напада, до 20. августа само 20 тих оклопних возила остало је у строју. Крајем септембра, Приморска армија се припремала за зимске борбе и ојачавала је своје одбрамбене линије. Међутим, 30. септембра стигло је наређење из штаба Врховне команде: *„Војницима и командантима који су*

храбро и часно извршили свој задатак <...> евакуисати трупе Одеског одбрамбеног рејона на Кримско полуострво што пре је могуће." Разлог за ово неочекивани наређење били су догађаји који су се одигравали на Криму.

У почетку, полуострво Крим ни на који начин није било укључено у план „Барбароса" агресије на Совјетски Савез. Међутим, активност Ратног ваздухопловства Црвене армије, која је изводила сталне нападе на нафтна поља у Румунији, убрзо је приморала немачку команду да посвети велику пажњу Криму. 23. јула 1941. године, у допуни наређења Врховне команде Вермахта бр. 33, Хитлер је указао да је „*примарни задатак <...> заузимање Украјине и Крима*". У допуни Директиве бр. 34 од 12. августа исте године, био је још одређенији: „*Освојити Крим који, као непријатељска ваздушна база, представља велику претњу румунским нафтним регионима.*" Совјетски пилоти су дали свој допринос прекиду операције „Барбароса", приморавајући Фирера да преусмери део снага Групе армија „Југ" на Крим.

Шобертова 11. армија је 30–31. августа заузела мостобран на Дњепру код Бериславa (Каховка). Почетком септембра мостобран је проширен и одатле је кренула немачка офанзива у правцу Крима. Скретање главних немачких снага у правцу Крима створило је повољну ситуацију за извођење контранапада на крилу. С тим у вези, у штабу Јужног фронта осмишљен је план за уништење немачке групе која се пробила са Каховског мостобрана, код Мелитопоља.

План офанзивне операције 18. и 9. армије је 19. септембра детаљно разрађен и достављен на одобрење Штабу. Не чекајући одговор, команда фронта је 20. септембра доделила офанзивне задатке трупама ових армија. Почетак је био заказан за 23. септембар. Међутим, на фону катастрофе код Кијева, команда није подржала ову иницијативу.

И поред тога, операција, која није одобрена, ипак се одиграла! Немци су је назвали „офанзива противтенковског рова код Тимошевке“. Очигледно, та киклопска структура од Дњепра до Азовског мора оставила је неизбрисив утисак на све који су је видели. Међутим, тај ров никада није испунио своју намену – немачке и румунске дивизије које су дејствовале на том правцу нису имале ниједан тенк.

18. армија је напредовала паралелно са Дњепром уз подршку тенкова и артиљерије. Већ првог дана успела је да напредује 10 км, 4. румунска брдска стрељачка бригада је поражена и изгубила је главнину артиљерије. Офанзива је заустављена тек у рејону села Бољшаја Белозерка, где је 13. брдски јегерски пук, који је ту био на одмору, окупио око себе румунске јединице које су се у нереду повлачиле. 9. армија је пронашла спој између 170. и 72. пешадијске дивизије и кренула је у пробој према Јелизаветовки, напредовала је 10 километара и заобишла крило 170. пешадијске дивизије.

Немачка команда је морала да преусмери 49. брдски корпус који је кренуо на Крим да одбије напад. Међутим, 26. септембра уништена су утврђења на Перекопу. Немци су 1940. године извели успешну десантну операцију којом су заузели острво Крит, што је немачка пропаганда нашироко славила. Совјетска команда, плашећи се понављања истог сценарија на Криму, раштркала је значајан део трупа по полуострву што је Немцима омогућило да пробију одбрану код Перекопа и стигну до положаја код Ишуна. Пробој кроз њих отварао је пут дубоко у полуострво Крим, према Симферопољу, Керчу, Феодосији и главној бази Црноморске флоте – Севастопољу.

Једина резерва команде Црвене армије на овом сектору совјетско-немачког фронта била је Приморска армија, опкољена у Одеси, која је имала око 40 пра-

вих тенкова (БТ, Т-37А, Т-38) и псеудо-тенкова СТЗ-НАТИ. Евакуација војске је пажљиво осмишљена и припремљена. Захваљујући артиљеријској подршци бродова Црноморске флоте, артиљерија армијских јединица и формација је прва евакуисана из Одесе. У ноћи 16. октобра, трупе су напустиле своје положаје и, захваљујући заштитним јединицама, повукле се у луку и укрцале на бродове. Део заштитнице били су локални одреди који су се потом сакрили међу цивилима. Од 1. до 16. октобра 1941. године, 86 хиљада војног особља, 15 хиљада цивила, 462 топа, 50 тенкова и оклопних возила и 25 хиљада тона терета евакуисано је бродовима из Одесе на Крим.

Офанзива 9. и 18. армије код Мелитопоља била је спас за Севастопољ, омогућивши евакуацију Приморске армије из Одесе и претварање битке за град у дуготрајни позициони рат. Описујући догађаје код „противтенковског рова", корпусни историограф Ханс Штец користи реч „кланица". Батаљони 1. брдске стрељачке дивизије спали су на 200-300 „бајонета". Совјетска страна је открила слабу тачку на растегнутом фронту немачких снага и одлучила да на њу удари. Овога пута остварен је пробој фронта и улазак совјетских јединица у оперативни простор. Међутим, почетком октобра обе армије су опкољене и делимично уништене.

Дугорочно, операција Мелитопољ била је проба за Стаљинград. Због тога што је офанзива прекинута, Немци нису имали времена или нису хтели да извуку закључак о стварној способности румунске армије. То је урађено после рата: *„Румунски војник је био храбар, али су ипак његова обука и наоружање били незадовољавајући. Противтенковска одбрана којом су располагали била је недовољна и застарела. Руске тенкове није могла зауставити храброст румунских јединица*

<...> Подофицирски кор и официри средњеī нивоа нису одīоварали захтевима савременоī ратовања. То је била йоследица недостатка темељне борбене обуке, неоūходноī искуства и обуке у борби. Нису изведени одīоварајући закључци. Румунске јединице су расūоређиване йо немачким ūринцийима (мисли се на доделу задатака румунским формацијама – прим. аутора). *Неминовна йоследица тоīа била је каташтрофа Донскоī фронша 1942–1943. īодине.“*

Први јуриш на Севастопољ

Колона позадинских немачких јединица које су напредовале на Севастопољ зауставила се у јарузи код Бахчисараја. Немци су се осећали безбедно, јер је фронт био прилично удаљен. Стога их је изненадио продоран урлик граната од којих је прва експлодирала усред гомиле кола и камиона. Цистерне са горивом су плануле јарким пламеном, а камиони натоварени муницијом почели су да горе у ватреној фонтани. Био је то разоран ударац топова од 305 мм 30. батерије обалске одбране Севастопоља, под командом капетана Г.А. Александера, потомка русификованих Немаца. Иако је пуцано на граници максималног домета, плотуни су били изненађујуће прецизни. 30. батерија је била једна од две утврђене батерије које су браниле главну базу Црноморске флоте. Свако утврђење се састојало од пара купола са два топа од 305 мм, који су могли да испаљују гранате од 470 кг у на удаљеност до 28 километара. Изградња батерија је почела пре Првог светског рата, али је завршена тек 1930-их. Касније је бомбардовање пута који води ка Севастопољу од стране обалских батерија постало уобичајено за војнике Вермахта. Немачки противтенковски артиљерац Готлиб Бидерман присећао се: „*Моīло се са сиīурношћу очекивати да*

ће возила која пролазе привући пажњу непријатељске артиљерије, која је пуцала из велике удаљености са северног дела севастопољске тврђаве. Тешке гранате од 305 милиметара, испаљене са оклопљених торњева тврђаве зване „Максим Горки I", правиле су импресивне кратере по путу."

Приморска армија, евакуисана из Одесе, закаснила је на борбе за положаје код Ишуна. Трупе Ериха фон Манштајна успеле су да продру на Крим и дођу до пута који води ка Севастопољу. Јединице Приморске армије морале су да се повуку у планине Јајла на југу полуострва и даље уз море дуж Јалтинског пута до Севастопоља. Град је бранио мали гарнизон, и немачка 11. армија је могла да га одмах заузме. Међутим, то се није догодило. Храброст совјетских бораца у заштитници и ватра 30. батерије одложили су офанзиву Вермахта, омогућивши Приморској војсци да организује одбрану око града до 9. новембра. Покушај Немаца да у брзом налету заузму Севастопољ није успео. Четвртог новембра формиран је Севастопољски одбрамбени рејон, на чијем је челу прво био командант Приморске армије генерал-мајор Иван Е. Петров. Седмог новембра команду је преузео вицеадмирал Филип С. Октјабрски. Ради лакшег управљања јединицама, одбрамбени рејон је подељен на четири сектора којима су руководили искусни команданти дивизија. Први сектор је покривао правац Балаклава (Приморск), други – пут Јалта-Севастопољ, трећи – централно-источни правац, четврти – правац Бахчисарај-Севастопољ.

На почетку немачке офанзиве на Севастопољ, цивили су евакуисани из града. Један од бродова коришћених за то био је моторни брод „Јерменија". Укрцавање је било хаотично, путници нису били ни пописани. Шестог новембра у 17.00 „Јерменија" је напустила Севастопољ, упловила у Јалту и већ 7. новембра ујутру

кренула ка обали Кавказа. У 11.29 часова „Јерменију" је напао немачки торпедни бомбардер и брод је потонуо у року од четири минута. Спасено је само осам људи од три до четири и по хиљаде путника на броду. Била је то највећа трагедија совјетске флоте у Другом светском рату.

Франц Халдер је 28. новембра 1941. записао у свом дневнику: *„Напад на Севастопољ је заказан за 8.12 (трајање напада је 4–5 дана)."* Према првобитном Фон Манштајновом плану, одлучујућа офанзива на Севастопољ требало је да почне управо тог дана. Међутим, почели су пљускови који су озбиљно успорили припреме за офанзиву. Немачка команда је неколико пута померала датум почетка операције. Само је главни правац напада остао непромењен – Северни залив. Јалтинска магистрала, која иде од Балаклаве до Севастопоља, на први поглед је давала више предности нападачу, пошто је са обе његове стране био раван терен погодан за употребу тенкова. Стога је командант Приморске војске генерал-мајор И.Ј. Петров највише пажње посветио другом сектору одбране Севастопоља, који је покривао Јалтинску магистралу. Међутим, Фон Манштајн је другачије размишљао. Улазак у Северни залив значио би престанак рада севастопољске луке, преко које се снабдевала Приморска војска, што би био кобан ударац за одбрану Севастопоља.

Вицеадмирал Ф.С. Октјабрски је са оперативном групом штаба Црноморске флоте 10. децембра стигао у Новоросијск. Пре поласка, наговестио је онима који остају да ће Немци ускоро бити одбачени од Севастопоља, а можда је и ослобођење целог Крима врло близу. Октјабрски није лагао – немачком нападу је заиста супротстављен амбициозан план за десантну операцију на Криму. Идеја о великом амфибијском десанту сазрела је међу совјетском командом почетком децембра

1941. године, а већ 13. децембра њени циљеви, задаци и број војника формулисани су у директиви Закавкаског фронта. До 19. децембра требало је да све јединице буду спремне за јуриш на Крим. Планиран је десант на два места – у Керчу и Феодосији. Први ешалон трупа требало је да искрцају ратни бродови Црноморске флоте. За десант је додељена елитна 79. стрељачка бригада, у којој је било много морнара. Наредни ешалони трупа требало је да се искрцају из транспортних бродова у луку. У ту сврху додељене су две обичне стрељачке дивизија. Међутим, немачки јуриш на Севастопоље, који је почео 17. децембра 1941. године, два дана пре планираног совјетског амфибијског искрцавања, пореметио је све планове. Погрешно одређивање правца главног немачког напада одмах је довело до кризе у одбрани. Телеграм Штабу Врховне команде из Севастопоља био је крајње искрен: *„Даљи наставак напада истим темпом – гарнизон Севастопоља ће издржати највише три дана."*

Критична ситуација приморала је совјетску команду да предузме хитне мере за спас Приморске армије. 79. пешадијска бригада је ужурбано укрцана на ратне бродове, а 20. децембра један одред крстарица и разарача на челу са вицеадмиралом Ф.С. Октјабрским је отпловио у Севастопоље. У граду је бригада скоро одмах бачена у борбу. Сутрадан је у транспортним бродовима за њом кренула једна од две стрељачке дивизије предвиђене за десант. Црноморска флота је 22. децембра ушла у битку за Севастопоље. Смењујући једни друге, бродови су пуцали скоро цео дан. Офанзива је заустављена испред „Тврђаве Стаљин". Иза овог громког имена крила се 365. противавионска батерија топова калибра 76,2 мм. Њене топовске платформе су заиста биле бетонске, али се ту завршавала сличност са тврђавом. Немци су одбрамбеним структурама у Севастопољу углавном давали звучна имена:

„ГПУ“, „ЧеКа“, „Сибир“, „Максим Горки“, „Молотов“, „Стаљин“. Понекад су таква имена давана утврђењима из времена Кримског рата 1853–1856. године. У случају „Тврђаве Стаљин“, то није била само због топовских батерија, већ и висине на којој се налазила. Како је написао Ерих фон Манштајн, то је била *„осматрачница за нашу артиљерију која је доминирала Северним заливом“*. Морски пешадинац Г.Е. Замиховски се присећао тих битака: *„Да би се спасла батерија, формиран је комбиновани одред морнара добровољаца у којем сам био и ја. Два дана смо се борили са немачком пешадијом на прилазима батерији. Борба прса у прса у баријерама од бодљикаве жице... Било је врућe, највећи део нашег одреда је погинуо... Пробили су ми раме бајонетом, али нисам отишао у санитетски батаљон. Ми који смо остали живи вратили смо се у своје јединице 31. децембра увече. Медаља „За храброст“ додељена ми је за осам Немаца које сам лично убио, укључујући и официра чији сам пиштољ „парабелум“ узео као трофеј.“*

Хитне мере које је предузела совјетска команда осујетиле су план о заузимању Севастопоља за 4–5 дана, али је ситуација остала критична. Немачке трупе су могле да се пробију до Северног залива и да одатле пуцају на пристаништа где је истоваривана муниција и пристигла појачања. Стога совјетска команда није одустала од десантне операције у Керчу и Феодосији. 26. децембра у Керчу се искрцала претходница падобранаца. Артиљерац, херој Совјетског Савеза М.Ф. Борисов се присећао: *„Колико ми је било мука од љуљања брода! Попео сам се на палубу и наслонио се на јарбол. Страшни болови. Тада су налетели немачки авиони. Један рибарски брод је потопљен, затим други. Укупно је потопљено девет бродова. Стајао сам и молио се да бомба погоди мој, да не патим, јер ми се чинило – у животу не постоји ништа горе од морске болести.“* Падобранци су успели

да се учврсте на малим мостобранима, али нису успели да напредују у унутрашњост полуострва. Цела десантна операција била је у опасности, а браниоци Севастопоља су већ били на измаку снага.

Да би у мраку децембарске ноћи стигли до Феодосије, црноморски морнари су смислили једноставно али оригинално решење. Дан пре операције, подморница „Штука" је током дана допловила до Феодосије и тачно одредила њене координате. После овога су са ње на тачно одређеним местима спуштене и упаљене две навигационе бове – црвена и бела. Када је пао мрак, укључен је рефлектор. У исто време, један од „малих ловаца", војних чамаца, ушуњао се у залив и искрцао јуришну јединицу која је заузела светионик и упалила га. Бродови са десантним снагама сада су могли без проблема да се оријентишу у луци. Остало је само да се савлада плутајућа баријера која је блокирала пут до луке. Неколико дана пре десанта, баријера је извиђана са подморнице. Тада је баријера била чврсто затворена. Тиме се десантна операција нашла на рубу пропасти. Кукавичлук једног команданта умало није изазвао трагедију. За минирање баријере одређен је „мали ловац", који је требало да им приђе 29. децембра у 4:00. Међутим, командир чамца, поручник В.И. Гајдај се уплашио и допловио је до баријере тек у 6:00, а затим је без дозволе отпловио из Феодосије у Новоросијск. Касније му је судио војни суд и осуђен је на смрт. Други чамац који је упао у луку је митраљеском ватром прочешљао све молове и приближио се пливајућој баријери која је блокирала улаз у залив са унутрашње стране. Из непознатог разлога, можда једноставно због аљкавости Немаца, испоставило се да је отворена. Из чамца су одмах испаљене две беле ракете, што је значило да је „пролаз слободан". Чамац је стао на улазу и упалио рефлектор, осветљавајући пут главним десантним сна-

гама. Уместо прекаљених морнара из 79. бригаде, у првом таласу десанта искрцале су се јединице недавно формиране у Закавказју од локалног становништва. Као што је у једном од извештаја деликатно истакнуто: *„Никада нису били у борби и никада нису видели брод."* За њих је ноћни десант под паљбом био прави шок.

Искрцавање у Феодосији био је шок и за немачке трупе. Командант 42. корпуса, одговорног за Керчко полуострво, генерал-потпуковник гроф Ханс фон Шпонек, издао је наређење за повлачење. Манштајн је био оштро против те одлуке, али више није могао ништа да промени. Полуострво Керч су Немци брзо напустили, а Фон Шпонек је одмах смењен са положаја команданта корпуса и ухапшен. Војни суд којим је председавао Геринг осудио га је на смртну казну коју је Хитлер преиначио на шест година затвора у тврђави. Касније, после неуспешног атентата на Фирера у јулу 1944. године, Фон Шпонек је стрељан по Химлеровом наређењу. Десант је на Немце имао управо оно дејство које је очекивала совјетска команда. Немачке трупе су биле принуђене да зауставе напад на Севастопољ. Штавише, морали су да се повуку даље од града и напусте заузете положаје. Касније је Ерих фон Манштајн писао: *„Било је потпуно јасно да је неопходно хитно пребацити снаге код Севастопоља у угрожена подручја. Свако одлагање би било погубно."*

Са повученим дивизијама из Севастопоља, немачка 11. армија је јануара 1942. године узвратила ударац и поново заузела Феодосију. Црвена армија је изгубила велику луку, од виталног значаја за снабдевање трупа на Криму. Јединице Кримског фронта под командом генерал-потпуковника Дмитрија Т. Козлова су потиснуте назад на уску Акмонајску превлаку. После губитка Феодосије, Штаб Врховне команде послао је на Крим свог представника – армијског комесара првог реда,

начелника Главне политичке управе Црвене армије Лава З. Мехлиса. Обично су искусне војсковође, попут Г.К. Жукова или А.М. Василјевског, постављане за представнике Штаба на фронтовима. Мехлис је заправо био партијски функционер који је уживао посебно Стаљиново поверење, енергичан човек, али слабо упућен у војна питања. Док су генерал-мајор И.Е. Петров и вицеадмирал Ф.С. Октјабрски одлично сарађивали још у Одеси, дотле се Мехлис и командант Кримског фронта Козлов нису слагали од самог почетка. Због тога је, пре свега, трпео њихов посао. У једном од телеграма Стаљину, Мехлис је генерал-потпуковника Козлова назвао „прежданим газдом сељачког порекла" и замолио врховног команданта да пошаље, на пример, Рокосовског да га замени.

Транспортни брод „Сванетија" потопљен је 17. априла 1942. године. То је био још један удар на необновљиви ресурс совјетске флоте на Црном мору – транспортне бродове. Немци су 1941. године потопили 23 и оштетили 26 бродова укупне тонаже веће од 500 хиљада тона. Године 1942. ефикасност удара Луфтвафеа је расла алармантном брзином. Од напада појединачних авиона, Немци су прешли на нападе у групама, из различитих праваца. Немачке пилоте бомбардера обучавао је Вернер Баумбах, признати специјалиста за нападе на бродове, који се истакао у нападима на савезничке транспорте на Западу. Такође, група 1. тренажне ескадриле, која је 1941. године деловала у Средоземном мору, пребачена је на Црно море. У том тренутку Црвена армија није имала ловце довољног домета да обезбеди ваздушну заштиту бродова на путу ка Севастопољу. Све то заједно је убрзо утицало на ток ратних дејстава. Вицеадмирал Ф.С. Октјабрски је забринуто известио да *је „од 43.200 тона 1. фебруара <...> до 1. априла остало је у функцији 16 бродова укупне носи-*

вости 27.400 тона.“ Односно, за два месеца немачки авиони су нападима на мору и у лукама уништили 36 одсто транспортне тонаже којом се снабдевао Кримски фронт и Севастопоље.

Хитлер је 1942. године планирао поход на Кавказ због нафте. Међутим, покретање офанзиве са непријатељским трупама на крилу, које су биле у стању да нападну позадину групе која је јурила по нафту, било је превише опасно. Стога је још у фебруару 1942. године немачка Врховна команда наредила да је „*непосредан задатак Групе армија* („Југ.“ – прим. аутора) – *брзи повратак Керчког полуострва и заузимање Севастопоља, како би се ослободиле снаге за даљу офанзиву.*“ Тако је Фон Манштајну поверен тежак задатак да уништи совјетске трупе на Криму. Имао је на располагању два средства за „блицкриг“ – тенкове и обрушавајуће бомбардере. Добио је свежу 22. тенковску дивизију. Друго средство за пробијање совјетске одбране била је авијација. Начелник Генералштаба немачке војске Франц Халдер записао је у свом дневнику: „*Крим, Керч – концентрација главних снага авијације.*“ Са московског правца на Крим је пребачен 8. ваздухопловни корпус барона Волфрама фон Рихтхофена, признатог стручњака за ваздушну подршку трупа на бојном пољу. Операција је добила кодни назив „Лов на дропљу“ и требало је да почне 5. маја.

Катастрофа Кримског фронта

Војници Црвене армије су уморно лопатама чепркали по тврдој кримској земљи. То се догађало далеко од линије фронта, па су војници радили не скривајући се. У припреми за нову офанзиву, која је била заказана за 20–25. мај, дивизије су повучене са прве линије ради попуне и одмора. Командант 44. армије наредио је једи-

ницама повученим у позадину да за сваки случај припреме одбрану на овом месту. Видевши пешадију како лопатама копа земљу, командант Кримског фронта, генерал-потпуковник Д.Т. Козлов је наредио да се сви радови одмах прекину. Рекао је: „*Пустите људе да се одморе и нека се припремају за напад*". Неуспеси претходних офанзива нису обесхрабрили Козлова, а још мање неуморног Л.З. Мехлиса. Мере које је предузео командант армије исмејао је начелник Главне политичке управе Црвене армије као испољавање кукавичлука пред Немцима и преувеличавање опасности од офанзиве Вермахта. У међувремену, због кашњења концентрације авиона, почетак немачке офанзивне операције „Лов на дропљу" Ерих фон Манштајн одложио је са 5. на 8. мај. У међувремену, хрватски пилот који није желео више да ратује прелетео је на совјетску страну и јавио да ће немачка офанзива почети 10–15. маја. Међутим, то упозорење није могло више ништа да промени. Црвена армија је очекивала да Немци нападну путем Владиславовка-Керч. Ту је јака 51. армија заузела положаје чију одбрану је било спремно да подржи 40% свих тенковских јединица фронта. Укључујући 80% тешких тенкова КВ и средњих Т-34-76 који су били на Криму, спремних да дочекају непријатеља разорном ватром из заседа. Напад дуж обале Црног мора, где је положаје држала у борбама истрошена 63. стрељачка дивизија, совјетска команда је сматрала најмање вероватним.

Израњајући из магле пред зору, чамци са немачком пешадијом, један за другим, пристајали су на обалу. Војници који су се искрцали из њих дочекани су ватром у буквалном смислу те речи – непријатељске десантне снаге дочекане су бацачима пламена. Али када је војницима Црвене армије понестало ватрене смесе, Немци су успели да заузму положаје на обали. Док је десант чамцима нападао обалу, немачка артиљеријска припрема

је грмела дуж целог фронта. Положаји све три армије Кримског фронта били су заштићени минским пољима. У сектору Приморске армије гађала их је непријатељска артиљерија, детонирајући мине и отварајући пут за напад пешадије и јуришних топова. Совјетски ровови и артиљеријски положаји били су подвргнути снажним ваздушним ударима. У позадини, одбрамбени положаји Црвене армије били су опкољени десантним јединицама које су се искрцале из чамаца. Једна од грешака у постављању совјетске одбране било је постављање противтенковске артиљерије у линији, без упоришта. Фон Манштајнова ударна песница успела је брзо да пробије прву линију одбране 63. дивизије и стигне до друге. Још једна грешка одбране била је мала удаљеност од прве до друге одбрамбене линије. Стога је немачка артиљерија могла да туче по њој а да не мења положај. И овде се све поновило по истој шеми: уништавање минског поља топовским гранатама, напад из ваздуха, напад пешадије и јуришних топова.

Недостатак јасног плана одбране совјетске команде довео је до тога да су Немци, не наилазећи готово на никакав отпор, напредовали све даље на исток. У позадини су биле јединице, али нису имале припремљене положаје. Због тога што је тадашњем команданту Кримског фронта Д.Т. Козлову било жао војника који су махали лопатама, нашли су се беспомоћни у голој степи док је непријатељ нападао. Хаос и паника су почели да се шире у јединицама Црвене армије попут епидемије. У следећем оперативном извештају чуле су се страшне речи: „*Не показујући дужну чврстину карактера, почели су самовољно да се повлаче са својих положаја*“. Ујутро другог дана офанзиве, Немци су у борбу увели 22. тенковску дивизију. Фон Манштајн је у мањем обиму поновио „ударац српом“ – његов успешни план за наношење пораза Француској 1940.

године. После пробоја у дубину совјетске одбране, тенкови 22. дивизије окренули су се према Азовском мору, у позадину главних снага Кримског фронта. Чинило се да ће се битка за Крим завршити за само неколико сати. Међутим, 9. маја поподне дошло је до битке између немачких „панцера" и совјетских тешких тенкова КВ на падинама кургана Сјурук-Оба. Фон Манштајнов „блицкриг" је заустављен на неко време, брзи продор и опкољавање две совјетске армије није успео, за сада. Касно ноћу Мехлис и Козлов су разговарали са Стаљином. Договорено је повлачење трупа до Турског бедема – природне линије одбране посред Керчког полуострва. Врховни командант је разговор са командантима Кримске одбране закључио речима: „*Ако можете и успете да задржите непријатеља испред Турског бедема, сматраћемо то успехом*". Стаљин више није веровао у могућност обнављања фронта на Криму, радило се само о организованом повлачењу јединица Црвене армије.

Уз помоћ тенкова, 47. и 51. армија Кримског фронта повукле су се дуж уског појаса обале Азовског мора. Сада су имале јасан циљ – да заузму Турски бедем. Немачке трупе, које су брзо напредовале, претекле су главне снаге фронта и прве стигле до Турског бедема. Међутим, бедем су већ биле заузеле руске на брзину окупљене јединице, укључујући чак и кадете који су се школовали за нишанџије на бомбардерима. Један од њих се присећао: „*Били смо добри стрелци, држали смо нацисте 100–150 м од наше линије и скидали једног по једног. Али онда су стигли тенкови <...> почели смо да трпимо губитке.*" Тамо где груба сила није помогла, Немци су прибегли лукавству. Прикрали су се репу једне од колона у повлачењу и под окриљем прашине од возила успели су да приђу бедему. Тако су, на крају, изненадним нападом успели да пробију одбрану у цен-

тру Турског бедема. У ноћи 14. маја, трупе Кримског фронта добиле су наређење да се повуку на последњу линију одбране – Керченску обилазницу. Колоне које су се повлачиле кроз голу степу биле су лаке мете. Бомбе 8. ваздухопловног корпуса барона Фон Рихтхофена уништавале су људе и опрему. Војник 380. засебног противваздушног артиљеријског дивизиона М.Ј. Бердачов се сећа: „*У зору смо се попели на гребен планине, погледали доле и обузела нас је језа: испод, у правцу Керча, било је „цело море“ људи који су се повлачили. Као да је џиновски мравињак почео да се креће ка истоку. Фронт се распао, све јединице које су се повлачиле су се измешале*.“ Истог дана, комесар армије 1. класе Л.З. Мехлис је одговорио на Стаљинов телеграм којим је наредио евакуацију: „*Осрамотили смо земљу и нека смо проклети. Борићемо се до последњег. Непријатељска авијација решила је исход битке*“. Последњих дана Керчанске драме, главни политички руководилац Црвене армије као да је тражио смрт. Мехлис је фанатично грабио напред, јурио је амо-тамо у свом аутомобилу „газ“ под непријатељском ватром, покушавајући да заустави трупе које су се повлачиле.

У почетку су чак успели да задрже Немце на прилазима Керчу. У борбу су убачени тенкови, укључујући неколико модификација лаког Т-26 – ОТ-133 са бацачем пламена. Са мора су пуцали бродови Црноморске флоте. Ујутро 15. маја уследила је наредба из Штаба Врховне команде: „*Не предајте Керч, већ организујте одбрану попут Севастопоља*“. Међутим, већ је било готово немогуће сачувати Керч као плацдарм на Криму. За разлику од Севастопоља, Керч није имао моћну обалску артиљерију. Већ 16. маја у граду су почеле уличне борбе. Остаци Кримског фронта повлачили су се у Јеникалу, на источном делу Керчког полуострва. Сада је било могуће само спасавати разбијене јединице

и евакуисати их у Таман. Предзнак евакуације била је страховита експлозија складишта муниције у ноћи 16. маја. Један од сведока тих догађаја се присећао: „*Наше руке, лица, одећа, беле куће, возила, па чак и дрвеће и цвеће у баштама поцрнели су од изгорелог барута и експлозива.*“ Од 15. до 20. маја трајала је евакуација остатака трупа Кримског фронта са Керчког полуострва на Таманско полуострво.

Барже, рибарске лађе, коче, једрењаци, тегљачи, миноловци, торпедни и патролни чамци прикупљени су из оближњих база и лука и запловили према Керчу. Иронично су их звали „Тјулкинова флота“. М.Ј. Бердачев се присећа: „*Када смо се нашли на пристаништима Керча, смркло нам се пред очима од онога што смо видели. Хиљаде људи стајало је у густом „зиду“ на моловима, није било реда, није било организоване евакуације. Наша ситуација је била безнадежна. Пристаништа су се рушила под масом људи, а када су ноћу патролни чамци из Тамана почели да прилазе обали, почела је дивља туча која је довела до тога да су људи који су били избезумљени и по сваку цену желели да побегну пуцали једни на друге како би се први укрцали на чамце. Тада су морнари удаљили бродове од обале и почели да узимају људе само из воде, крмом прилазећи обали малом брзином. Немачки авиони су стално били у ваздуху, бомбардовани смо данонoћно, а таласи су на обалу избацивали стотине лешева. Људи су стајали до грла у води. Прве ноћи нисам успео да се пробијем на брод. Ујутро су се чули позиви команданата: „Сви напред! Отерајмо Немце! Иначе – сви смо готови!“ Окупили смо се на обали, спонтано смо формирали некакве јадне одреде под командом очајних потпоручника. Тих дана нисам видео на обали ниједног официра са чином вишим од поручника. И тако три дана заредом – цео дан држимо линију одбране, упорношћу бомбаша самоубица идемо у*

нападе, бацамо се на бајонете, а ноћу они који преживе улазе у море и, стојећи до грла у води, надајући се и очекујући да ће наићи чамци који ће их покупити. Неки су покушавали да се удаље од обале на сплавовима које су сами направили, на надуваним унутрашњим гумама аутомобила, али је у мореузу била толико јака морска струја да су нам они који су познавали Керчки мореуз одмах рекли да је то самоубиство. Немци су артиљеријом и минобацачима непрестано засипали обалу, тукли су комадић тла на коме се окупило више хиљада војника и команданата који су се повукли са прве линије фронта (а такође треба имати у виду да је осим њих ту било и на хиљаде рањених из болница), а напади пикирајућих бомбардера постали су за нас прави кошмар, после сваке немачке бомбе која је експлодирала остајале су гомиле меса на земљи. Цела обала је била затрпана остацима уништене технике и лешевима црвеноармејаца. Тек треће ноћи, током бомбардовања, успео сам да се укрцам на неку малу кочу, коју је од преоптерећења потонула у воду скоро до ограде, али су сви који су успели да се попну на палубу помагали осталим друговима да се из воде попну на бродић.“ И поред свега тога, многи су спасени – више од 140 хиљада људи. 120 хиљада је превезено бродовима, неки су прешли мореуз на сплавовима. Губици Кримског фронта у погинулим, несталим и заробљеним износили су око 150 хиљада људи.

Други јуриш на Севастопољ

У суботу, 6. јуна, немачке тешке гранате поново су као џиновски чекић тукле совјетске положаје код Севастопоља. Већ пет дана је трајала артиљеријска припрема пред јуриш. Једна од граната је уз чудовишни прасак пробила бетонски кров једне од две куле батерије бр. 30 и оштетила топ. Торањ је поправљен следећег јутра,

али је могао да пуца само из једне цеви топа. Још једна граната није експлодирала, па су совјетски стручњаци могли да је проуче. Било је то челично чудовиште од два метра невиђеног калибра – 615 мм. Артиљерци су само мало погрешили, граната је била калибра 600 мм и испаљена је из једног од два топа позната као „Карл уређај", који су већ испалили 18 граната од 2. до 6. јуна. Дан раније, џиновски топ „Дора" калибра 800 мм испалио је први хитац на Севастопоље.

У то време је на располагању 11. армије Ериха фон Манштајна укупно било 785 немачких и 112 румунских топова свих калибара. Највећи део артиљерије био је концентрисан у групи усмереној на Северни залив. Фон Манштајн је планирао да понови децембарски јуриш, овог пута са већим снагама. Помоћни напад ишао би Јалтинском магистралом. Операција је добила кодно име „Пецање јесетре". Док су се немачке операције обично ослањале на маневар, дотле се јуриш на Севастопоље ослањао на ватрену моћ. Упркос импресивном броју топова, немачка артиљеријска група није могла да гарантује да ће јуриш бити успешан. Артиљерија великог калибра имала је ограничену залиху граната и недовољан век цеви за дуги напад. Немачке трупе су имале поузданију подршку у пољској артиљерији, али је Манштајн имао довољно граната за пољске хаубице за око две недеље интензивне ватре. И пре почетка јуриша, од 2. до 6. јуна, 11. армија је испалила 42 хиљаде граната, односно 2,5 хиљаде тона муниције, што је износило 9% расположивих резерви.

Командант Приморске армије, генерал-мајор И.Е. Петров узео је у обзир искуство децембарског напада на Севастопоље, када је откривен план Немаца. Одбрамбени систем града састојао се од четири сектора. Трећи и четврти сектор на прилазима Северном заливу у јуну 1942. године били су најјачи. Осим тога, Петров је у

резерви држао једну стрељачку дивизију која је могла да појача било који од сектора када напад почне. Укупан број војника у одбрамбеном рејону Севастопоља до 6. јуна износио је скоро 119 хиљада људи. Главни проблем бранилаца Севастопоља био је недостатак муниције, мина и граната свих калибара. Командант 7. бригаде маринаца Е.И. Жидилов се присећао: „*Ако је нечеī недоста̄јало, то̄ није била храна, већ муниција. Уп̄ркос окрет̄ности наших добављача, добијали смо све мање ī̄ранат̄а и мина*“. Само батерије обалске одбране бр. 30 и бр. 35 биле су потпуно снабдевене гранатама. У првим месецима 1942. године муницијом за пољске топове углавном је снабдеван несрећни Кримски фронт. После његовог пада, интензитет превоза до Севастопоља је порастао, али је било тешко надокнадити изгубљено време. Осим тога, совјетска команда се све више ослањала на ратне бродове Црноморске флоте, а не на специјалне тешке транспорте. Бродови су се заиста добро носили са нападима непријатеља. Тако је лака крстарица „Ворошилов“ крајем маја успешно допремила у Севастопољ бригаду маринаца са наоружањем и муницијом. Командант немачког 8. ваздухопловног корпуса, генерал-пуковник барон Волфрам фон Рихтхофен, тада је био просто побеснео: његови торпедни бомбардери испалили су 29 торпеда на непријатељску крстарицу, али нису је ниједном погодили.

Међутим, сваки новчић има две стране: темпо испоруке муниције ратним бродовима и брзим транспортима био је релативно низак. Било би потребно месец и по до два месеца да се сакупи 6-8 комплета муниције које је тражила Приморска војска. У сваком случају, совјетске трупе нису имале где да се повуку. У директиви команданта Северно-Кавкаског фронта од 28. маја 1942. године директно и искрено је речено: „*Севастоп̄ољ се мора држат̄и п̄о сваку цену. Неће бит̄и п̄овлачења*

на кавкаску обалу". Заиста, било је једноставно немогуће евакуисати 100 хиљада људи из града са преосталом тонажом транспортних бродова и расположивим ратним бродовима Црноморске флоте. Браниоци црноморске тврђаве морали су или да победе или да погину.

Немачка артиљеријска припрема за јуриш на Севастопољ почела је рано ујутру 7. јуна 1942. године. О њеном интензитету речито говори чињеница да су само топови „Карл" калибра 600 мм тог дана испалили 54 гранате, потрошивши све тешке гранате за пробијање бетона. Њихова мета је поново била батерија бр. 30 – тврђава „Максим Горки I" , али топови „Карл" нису успели да униште њене куполе. Једна од граната погодила је бетонски масив батерије, пробила три метра армираног бетона и завршила у магацину мазива. Артиљеријско бомбардовање је допуњено снажним ваздушним ударима – 7. јуна немачки 8. ваздухопловни корпус извео је скоро 1.400 налета. Чинило се да ће се после овако моћне артиљеријске и ваздушне припреме совјетска одбрана срушити као кула од карата. Међутим, немачка пешадија се у нападу мучила и успела је да пређе долину реке Белбек и пробије одбрану трећег и четвртог сектора одбране Севастопоља само 1–2 километра. Барон Волфрам фон Рихтофен је записао у свом дневнику: *„У борби да заузме макар један километар овог незгодног терена, пешадија је претрпела велике губитке. Очекивани велики и брзи продор једноставно се није десио. Свуда су активирани руски тобови и бункери. Цео хоризонт је у пламену од тобовске ватре.*" Губици нападача су заиста били значајни. Четири немачке дивизије које су нападале Северни залив изгубиле су 2.400 људи у једном дану. Губици Приморске армије износили су око 1,5 хиљада људи. Током првог дана јуриша, артиљерија 11. армије Ериха фон Манштајна испалила је око 4 хиљаде тона муниције – скоро

четвртину целокупне залихе. Немачке залихе муниције су биле на измаку, пешадија је трпела губитке, а имали су да пређу још приличну удаљеност до Северног залива.

У ноћи 9. јуна генерал-мајор И.Е. Петров је послао своју резерву, 345. стрељачку дивизију, да појача трећи и четврти сектор одбране. Батерије бр. 30 и бр. 35 су ефикасно пуцале на јединице Вермахта које су напредовале. Немачка пешадија се полако пробијала до Северног залива, буквално гризући совјетску одбрану. Један од учесника тих борби на немачкој страни се присећао: „*Сунце је немилосрдно пекло наше шлемове. Над пустим бојним пољем ширио се смрад лешева. Незамисливи рој мува чинио је јело одвратним.*“ Резултати првих пет дана напада били су обесхрабрујући. Немачки 8. ваздухопловни корпус имао је довољно бомби за само још дан и по, ако се бомбардовање настави истим темпом. Барон Волфрам фон Рихтхофен је био принуђен да нареди пилотима да се свака бомба мора бацати са максималном прецизношћу, пожељно обрушавањем на мету. Топови „Карл“ калибра 600 мм су утихнули већ 10. јуна, потрошивши сву муницију. Тринаестог јуна понестало је и муниције за минобацаче 420 мм „Гама“. Офанзива фон Манштајнове 11. армије почела је да посустаје.

Рано ујутру 13. јуна, транспортни брод „Грузија“ је допловио до Севастопоља. Још док је прилазио, ударила га је немачка бомба. Кобни напад се догодио у луци, на путу до пристаништа. Брод су погодиле две бомбе од 500 килограма, због чега се распао и потонуо. Војници које је „Грузија“ довезла као појачање, спасавали су се пливајући. Губитак скоро 500 тона муниције на броду „Грузија“ био је тежак ударац за браниоце Севастопоља. Вицеадмирал Ф.С. Октјабрски је телеграфисао: „*Ситуација са људима и посебно с муницијом је на ивици катастрофе*“. Сада је снабдевање севасто-

пољске артиљерије вршено „у ходу“, чим би пристигла, а напади су морали да се одбијају оним што је испоручено претходне ноћи. Истовремено, количина испоручене муниције знатно је заостајала за њеном потрошњом.

Истог дана Немци су се пробили до ватреног положаја 365. батерије „Тврђава Стаљин“. Њен командир, поручник Пјанзин, тешко је рањен. Међутим, у критичном тренутку битке, пошто се немачка пешадија већ приближила готово до оруђа, по његовом наређењу преживели браниоци батерије су извршили контранапад и сукобили се са Немцима прса у прса. Немачки напад је одбијен, али је браниоце коштао превеликих жртава – живих је остало мање од једног вода, и они су сви били рањени. Немци су се, схвативши да су снаге бранилаца на измаку, брзо прегруписали и поново напали уз подршку 7 тенкова. Схвативши да више неће бити могуће одбити овај напад, поручник И.С. Пјанзин, који је изгубио много крви, јавио је следеће: *„Немамо чиме да узвратимо. Скоро све особље је изван строја. Отворите ватру по нашем положају.“* Ово су биле последње Пјанзинове речи. Неколико људи је преживело бомбаровање и током ноћи су успели да се пробију до својих.

Указом Президијума Врховног совјета СССР-а од 24. јула 1942. године, поручник Иван Семјонович Пјанзин је постхумно одликован звањем хероја Совјетског Савеза. Ерих фон Манштајн се касније сећао: *„13. јуна <...> успели смо да заузмемо тврђаву „Стаљин“, пред којом су* (наше – прим. аут.) *снаге биле заустављене у зимском периоду.“* Командант 11. армије ипак је успео да заузимање важне узвисине представи као стратешки успех. То му је помогло да убеди Хитлера да пошаље његовој армији још три пешадијска пука и да не пребаци 8. ваздушни корпус барона фон Рихтхофена у

Харков. Почетак немачке летње офанзиве према плану „Блау“ је тако одложен на неодређено време. Упорност бранилаца Севастопоља утицала је на целокупну ситуацију на совјетско-немачком фронту.

Неколико дана битка за Севастопоље се водила као битка на исцрпљивање. Корак по корак, трпећи губитке, немачка пешадија је ишла напред. Један од њих се касније присећао деловања 30. батерије: *„Изнова и изнова, једини преостали од четири, још увек исправан тој калибра 305 мм, са завидном учесталошћу испаљивао је своје гранате огромне разорне моћи на растојање мање од једног километра по пешадији која је нападала. У тутњави битке, око и ухо су јасно препознавали плотуне ових тешких топова“.* До 17. јуна опкољена је 30. батерија. Затим је уследио јуриш: артиљерија је разнела минска поља око батерије и пешадија се пробила до кула. Браниоци су се повукли у подземне просторије. Дана 21. јуна командант батерије мајор Г.А. Александер је одлучио да дигне у ваздух куле, дизел моторе и агрегат за струју. Тек пет дана касније непријатељ је успео да се пробије у батерију и зароби преживеле артиљерце. Командир батерије и неколико морнара успели су да се извуку из бетонског блока кроз одвод. Следећег дана ту групу су ухватили Немци. Александер се пресвукао у цивилно одело, али га је издао један мештанин. Мајора су послали у затвор у Симферопољу и после мучења стрељали.

До краја 20. јуна немачке трупе су потпуно заузеле северну страну. Како је и рачунао Ерих фон Манштајн, то је значило престанак испоруке муниције, појачања и других терета великим бродовима. Крстарица „Коминтерн“, која је стигла средином дана, била је принуђена да се окрене и врати у Новоросијск. Заливи Камишова, Казачја и Стрелецка могли су да приме разараче, подморнице и друга пловила мале тонаже. Дана 21. јуна почела је са радом Московска група авијације за

специјалне намене коју је чинило 20 транспортних авиона ПС-84 „даглас“. Тешко рањени морнар Г.Е. Замиховски се присећао: „*На аеродрому Херсонеса лежале су хиљаде рањеника који су чекали евакуацију <...> Авион је могао да прими двадесет и пет људи. Пилоти су ишли по пољу, а са њима су били млади војници – Јермени, из батаљона БАО* (батаљон за одржавање аеродрома. – прим. аут.). *Пилот је прстом показивао кога да укрцају у авион. Колико је хиљада очију са надом и болом гледало у пилоте <...> Већ су скоро прошли поред мене, када се одједном пилот окренуо и рекао, показујући руком на мене: Поведи овог морнара у мајици.*“

Авиони су у најбољем случају могли да испоруче десетине тона граната и мина борцима у Севастопољу, док су браниоцима црноморске тврђаве биле потребне стотине тона дневно. У Новоросијску су прикупљени милиони патрона и десетине хиљада граната и мина за Севастопољ. Међутим, испоставило се да је њихова испорука браниоцима града повезана са великим потешкоћама. Подморница Ш-205 је 22. јуна 1942. допремила 29 тона муниције, 1,5 тону хране, 17 тона бензина и евакуисала 50 људи на копно. За малу „штуку“ то је било много. Нападана од непријатељске авијације, која је бацила око 40 дубинских и авионских бомби, подморница је са заглављеним кормилима стигла у Новоросијск. Друга подморница, С-32, стигла је у Севастопољ 26. јуна са товаром бензина и минобацачких граната. То није било прво путовање ове подморнице до опкољене главне базе Црноморске флоте. На повратку, југозападно од Јалте нашла се на удару немачких бомбардера. Удар авионске бомбе изазвао је огромну експлозију која се могла видети са удаљености од 20 миља. Погинуло је свих 48 чланова посаде С-32. Следећег дана, контра-торпиљер (тешки разарач) „Ташкент“, који је више пута пловио до опкољеног

града, био је озбиљно оштећен. Симболично је да је на свом последњем путовању брод одвезао 86 сачуваних фрагмената чувене панораме „Одбрана Севастопоља 1854–1855“ сликара Франца Рубоа.

Међутим, иако је браниоцима Севастопоља онемогућио одговарајуће снабдевања муницијом кроз Северни залив, и сам фон Манштајн се нашао у тешкој ситуацији. Град није намеравао да се преда, а Приморска армија је и даље чврсто држала први и други сектор одбране. Дани 21–28. јуна протекли су у неуспешним немачким нападима на те секторе. Слабији 30. корпус 11. армије очигледно није био у стању да пробије совјетску одбрану Сапун-горе. Фон Манштајн се касније присећао: „*У тој ситуацији била би најбоље померити општи правац главног напада на јужно крило <...> Али, за пребацивање пешадијских дивизија са северног дела фронта на јужни део требало би много дана, што би непријатељу дало прилику да се одмори и сабере* “. Број борбених налета 8. ваздухопловног корпуса се смањио, његов командант, барон Волфрам фон Рихтхофен, већ је отишао у Харков. У једном тренутку се чак чинило да ће Севастопољ поново издржати све непријатељске нападе. У близини 35. батерије обалске одбране журно је грађено пристаниште за пријем великих бродова. Да је фон Манштајн одлучио да пребаци трупе, било би могуће изградити га и примати крстарице са појачањима и муницијом.

Око два сата ујутру 29. јуна Немци су почели да подижу димну завесу. Када је Северни залив био обавијен густим димом, поринуто је 130 јуришних чамаца. Под окриљем јаке артиљеријске ватре и димне завесе, немачки војници су прешли Северни залив и искрцали се на његову јужну обалу. У овом правцу, Приморска армија је имала слабе јединице, а непријатељско форсирање залива сматрало се мало вероватним. Совјетска

команда сматрала је вероватнијим искрцавање тактичких јуришних снага у позадину првог сектора одбране Севастопоља. Фон Манштајн је успео да удари тамо где се најмање очекивало. Немачке јединице које су прешле Северни залив практично су у једном скоку стигле у позадину трупа првог и другог сектора. Истовремено са десантом почела је офанзива дуж Јалтинске магистрале. Немци су ту користили радијски управљане танкете. Вермахт је успео да стигне до Сапун-горе и преузме контролу на платоу, што је довело до колапса целе совјетске одбране.

До јутра 30. јуна постало је очигледно да је одбрана Севастопоља поткопана губитком Сапун-горе и ширењем немачког мостобрана на обали Северног залива. Поред тога, изгубљена су складишта на фронту, због чега је ситуација са муницијом једноставно била катастрофална. У том тренутку је донета једна од најконтроверзнијих одлука: евакуација командног особља Црноморске флоте и Приморске армије. Са практичне тачке гледишта, то је био разумљив потез. Официр, а посебно командант јединице или формације, сувише је вредан ресурс да би се олако трошио током тоталног рата. Генерали и виши официри из 6. армије Фридриха Паулуса, посебно тенкисти и инжињерци, биће евакуисани авионима, када се буду нашли опкољени код Стаљинграда. Касније, на Западном фронту, многи од њих су направили много проблема савезницима. Вицеадмирал Ф.С. Октјабрски се обратио команди правца са извештајем који је предвиђао исцрпљивање одбрамбених способности у року од два до три дана. Због тога, тражио је дозволу за евакуацију команданта и одговорног особља авионом. Исте вечери Октјабрски је одлетео на Кавказ. Поред њега, 30. јуна још 232 особе су евакуисане на 13 „дагласа". Ипак, истине ради, треба напоменути да Октјабрском није требала никаква дозволу да

оде из Севастопоља. Још у априлу 1942. године народни комесар морнарице Н.Г. Кузњецов је инсистирао на премештању командног места Црноморске флоте на Кавказ, али је командант флоте инсистирао да остане у Севастопољу. У то време, то је била лична иницијатива Октјабрског, па је било тешко захтевати да вицеадмирал остане у опкољеном граду и подели судбину његових последњих бранилаца.

Укрцавање на подморнице команде Приморске војске и Севастопољског одбрамбеног рејона одигравало се пред очима стотина људи. Зато је, наравно, дошло до одређених инцидената. Не само да су се из гомиле чуле псовке упућене команди, већ је и рафал из аутомата погодио начелника кадровског одељења Приморске армије, који је ишао испред генерал-мајора И.Е. Петрова. Подморница Ш-209 укрцала је 63 особе из Војног савета Приморске армије и штаба армије. Посада је, плашећи се преоптерећења, гурала назад у воду војнике и морнаре Црвене армије који су допливали до подморнице у нади да ће их евакуисати и који су покушавали да се попну на палубу. Ноћу је подморница отпловила за Новоросијск. Ујутро ју је следила подморница Л-23 са 117 чланова руководства Севастопољског одбрамбеног рејона и града. Ипак, многи командири су остали са својим борцима. Начелник штаба обалске одбране потпуковник Иван Ф. Кобаљук се вратио и јавио да ће погинути заједно са својом батеријом, војни комесар 3. засебне авијацијске групе Црноморске флоте, пуковник Борис Е. Михајлов је добровољно изишао из последњег авиона и погинуо 1. јула у Херсонесу. Командант пограничног одреда трупа НКВД, потпуковник Герасим А. Рубцов, остао је у Севастопољу. Касније, да не би био заробљен, пуцао је у себе. Док је био у подморници, генерал-мајор Петров је покушао да се убије, али су га колеге спречиле.

Осим авиона и подморница, у евакуацију људи били су укључени миноловци, патролни бродови и торпедни чамци. Покушај да се њима евакуише 2.000 припадника војске и морнарице у ноћи 2. јула није успео: на бродове који су се приближили обали укрцали су се само они који су успели да дођу до њих. Укупно је на Кавказ превезено 559 чланова командног особља и 1.116 млађих командира и редова.

Евакуација команде оставила је тежак утисак на преостале браниоце Севастопоља. Људи су се осећали не само осуђенима, већ и изданима. Међутим, треба напоменути да није наредба о евакуацији команданата изазвала слом одбране Севастопоља, пошто је и пре њеног издавања одбрана Приморске армије већ била уздрмана до темеља. По завршетку борби, Немци и њихови румунски савезници објавили су да су заробили 97 хиљада војника. Чини се да је ова бројка значајно преувеличана, барем двоструко. Дана 1. јуна 1941. године трупе Севастопољског одбрамбеног рејона бројале су 106.625 војника и команданата. Током јуна у Севастопоље је допремљено 23,5 хиљада људи у саставу јединица и као маршевских појачања. Сходно томе, јединице у Севастопољу имале су 130.125 људи. Губици погинулим и несталим у јуну износили су 31.068 људи. У болницама је умрло 1.207 људи. На Кавказ је превезено 17.894 рањеника. Од 1. до 10. јула из Севастопоља је на разне начине евакуисано још 1.726 људи. У опкољеном граду остало је 78.230 војника. Неки од њих су успели да се пробију до партизана, али су многи погинули. Заробљен је последњи командант одбране Севастопоља, генерал-мајор Петр Г. Новиков. С.С. Северинов се присећао: *„У зору 30. јуна почело је бомбардовање авијацијом и артиљеријом. Али наш сектор је чврсто држао одбрану – уз помоћ митраљеза, топова 45 и 76 мм и граната. Ми, везисти, имали смо карабине са*

панцирним мецима. Пред поноћ примљен је последњи радиотелефонограм Петра Новикова (који је руководио одбраном уместо евакуисаних команданата): „Под борбом се пробијати према заливу Камишова, ако евакуација није могућа – пробити се у планине.“ Покушали су да се пробију покрај литице обале, користећи даске и надуване панталоне, али таласи који су ударали о стрме литице нису им дозвољавали да напредују. Како је пао мрак 2. и 3. јула, покушали су да се пођу и да се пробију до партизана. Мало ко је успео. Поново смо се спустили низ стене. Фашисти су патролирали литицом изнад нас. Дана 4. јула, увече, њихови чамци су се приближили и пуцали на оне који су се скривали у удубљењима и пећинама. Одговорили смо, потрошивши наше последње метке. Ујутро 5. јула поново смо видели чамце. Узвратили смо ватру, али смо остали без муниције. Већина је погинула у неравноправној борби, а остали су заробљени.“

Преживели браниоци Севастопоља окупили су се на рту Херсонес. Њихова последња нада за пробој било је море. Међу неисправним бродовима у заливу Стрелецкаја пронашли су тегљач „Тајмир“ са моторима који су радили. На њега су постављена два митраљеза ДШК и успео је да се пробије до Кавказа. Такође, коришћени су и чудом сачувани чамци, а направљени су и сплавови од приручних материјала. Један од тих сплавова био је састављен од каросерије камиона „тротонца“ и 12 надуваних унутрашњих гума. Седморица бранилаца града понели су са собом храну – врећу пиринча, воду за 10 дана и оружје – револвере и пушке. Приликом покушаја да се удаље од обале у ноћи 4. јула, на неколико сплавова је пуцано и они су уништени. Јунаци су успели да стигну на отворено море на сплаву направљеном од задњег дела аутомобила. Неколико сати касније наишли су на одред патролних чамаца који је пловио

према Севастопољу. Подигавши спасене људе на брод, чамци су се крадом упутили ка обали Херсонеса, али је већ било немогуће прићи и покупити још људи. Немци су ракетама осветљавали обалу целом дужином од рта Фиолент до светионика Херсонес и отварали јаку ватру када би приметили било какво кретање. Чамци су се морали вратити. У зору су покупили чамац са још 12 црвеноармејаца и морнара. Увече 6. јула један одред чамаца привезао се на докове Новоросијска. Међутим, нису сви браниоци Севастопоља имали среће. На мору су се совјетски бродови и сплавови суочили са нападима из ваздуха и немачким торпедним чамцима. Дана 2. јула, два патролна чамца су пресрели немачки „шнелботи". Заробљене су посаде, војници и командири који су били евакуисани.

Дана 4. јула одиграо се завршни чин севастопољске драме. После артиљеријске припреме, немачка пешадија, подржана тенковима, упала је на рт Херсонес и почело је масовно заробљавање преживелих бранилаца града. Две године касније, Црвена армија ће се у потпуности реванширати за пад Севастопоља. Почетком маја 1944. године, на истом рту, војници Вермахта су састављали сплавове у очајничком покушају да доплове до Румуније. Али страшног јула 1942. године, само неколико хиљада војника успело је да побегне лаким бродовима Црноморске флоте. Маринац, херој Совјетског Савеза Н.В. Старшинов се присећао: *„На палуби смо скоро сви лежали, покушавајући да завоје, натопљене крвљу и прекривене барутним димом, заштитимо од слане воде. Није било никога ко није био рањен <...> Непокретне, као скамењене, фигуре људи, концентрисани погледи упрени у једну тачку. И – завоји, завоји".*

БИТКА ЗА ЛЕЊИНГРАД

Лењинград у плану „Барбароса“

Лењинград, други по величини и значају град у Совјетском Савезу, са популацијом од преко 2,5 милиона људи и најважнијом луком на Балтичком мору, немачка команда је сматрала једним од главних циљева кампање још у време планирања рата против СССР-а. У плану „Барбароса“ је изричито стајало да офанзива на Москву може да почне тек после заузимања Лењинграда и главне базе Балтичке флоте – Кронштата.

Када је почео рат на Источном фронту, тај део плана није претрпео никакве промене. У ратном дневнику Врховне команде Вермахта 30. јуна 1941. године, забележено је следеће: *„Фирер и даље намерава да велике снаге тенковске групе која је деловала на фронту Групе армија „Центар“ усмери на север, према Лењинграду, како би брзо заузео лењинградски индустријски центар“.* Касније, после првих извештаја о новим совјетским тешким тенковима КВ, Хитлер је инсистирао да се заузме град у коме се налазила фабрика „Киров“ – *„једина фабрика која производи супертешке тенкове“.* Неутрализација Балтичке флоте је такође била Немцима битна, пошто је Трећи рајх зависио од шведске руде допремане преко Балтичког мора. Напади подморница или лаких бродова совјетске морнарице могли би да направе значајну штету Немцима.

Лушка линија

У јулу 1941. године, немачка офанзива на Лењинград заустављена је на такозваној Лушкој одбрамбеној линији. Систем одбрамбених објеката на реци Луги, дужине 175 километара и дубине од 12 километара изграђен је рукама Лењинграђана и резервних јединица током првог месеца рата. Крајем августа 1941. године, Црвена армија је извела снажан контранапад код Старе Русе. Међутим, после почетног успеха, совјетске трупе су одбачене на почетне положаје, делимично опкољене и уништене. Ипак, код Старе Русе, Група армија „Север" је била принуђена да авијацију и трупе, чији је циљ био Лењинград, ангажује за одбијање совјетске контраофанзиве. Црвена армија добила је на времену. Убрзо је обема странама постало јасно да одлагање има далекосежне последице. У августу 1941. године, Група армија „Север" је добила тенкове из Групе армија „Центар" и обрушавајуће бомбардере. Концентрисањем тенковских и ваздушних снага, Немци су успели да пробију Лушку линију и опколе совјетске трупе које су је браниле.

Финска армија је започела енергичну офанзиву у Карелији и на Карелској превлаци, постепено и уз велике напоре пробијајући се до Петрозаводска и Кексхолма (сада Приозерск). Главна ударна снага Финаца била је тенковска дивизија опремљена тенковима совјетске производње заробљеним у борбама у „Зимском рату" 1939–1940. године.

Упркос чињеници да је непријатељ био на капији Лењинграда, фабрика „Киров" је наставила да производи тенкове. Из њених радионица су један за другим излазили тешки тенкови КВ, који су Немцима више пута правили велике проблеме на прилазима граду на Неви. Најуспешнија је била чета тешких тенкова КВ-1 потпоручника З.Г. Колобанова у борби код совхоза „Војско-

вица“ у Красногвардејском (сада Гатчинском) округу Лењинградске области. Командант дивизије је на мапи показао на магистрални пут који води у град и кратко и јасно дао Колобанову борбени задатак: *„Блокирајте га и борите се до смрти!“*. Колобановљева чета тенкова КВ-1 је 20. августа 1941. године поставила заседу. Сам Колобанов је пажљиво изабрао и заузео погодан положај за паљбу на делу пута који је пролазио кроз мочварно подручје. Совјетски тенкисти су пропустили немачке мотоциклисте који су јурили испред колоне вермахта. Мотоциклисти, пак, нису приметили пажљиво камуфлирани тешки тенк. Када су се немачки „панцери“ појавили на путу, прво и последње оклопно возило у колони су имобилисани прецизним хицима из топа КВ-1. Заробљени на уској траци пута, непријатељски тенкови су очајнички покушавали да се склоне и један за другим су заустављани гранатама топа од 76 мм КВ-1. Испуцавши 98 противоклопних граната за пола сата, Колобановљева посада је погодила 22 немачка тенка, а његова чета је пријавила 43 уништена непријатељска оклопна возила. За ову битку, командант пука је предложио тенковског аса за звање хероја Совјетског Савеза, али у штабу Лењинградског фронта неко је одлучио другачије, па је Колобанов добио орден Црвене заставе. Награђени су и чланови његове посаде: командир топа, старији водник А.М. Усов је одликован Орденом Лењина, возач-механичар старији водник Н.И. Никифоров – Орденом Црвене заставе, нишанџија-везиста старији водник П.И. Кисењков и пунилац црвеноармејац Н.Ф. Родников су одликовани Орденом Црвене звезде.

У септембру 1941. године, на улазу у Лењинград, штабни официр немачког 41. моторизованог корпуса написао је реченицу која најбоље илуструје употребу нових совјетских тенкова: „*Он* (непријатељ – прим.

аутора) *нема довољно пешадије, али тешки тенкови су препрека, борба против њих одузима много времена*". Међутим, тенкови из фабрике „Киров" нису могли да блокирају све правце напредовања Вермахта. Док је један немачки моторизовани корпус напредовао на Красногвардејск, други се пробијао кроз Љубан и Тосно. Већ 30. августа Немци су пресекли железничку пругу и магистрални пут који је повезивао Лењинград са остатком земље. Савезници Немачке, Финци, пришли су граду са севера. Прекинуте су копнене комуникације. Град на Неви је био одсечен од свих својих хидроелектрана – Свирске и Волховске. Немци су 8. септембра стигли до Ладошког језера и заузели Шлиселбург. Освајањем овог града од стране Вермахта и напредовањем Финаца на Карелској превлаци до границе из 1939. године и реке Свир између Ладошког и Оњешког језера, почела је опсада великог града која није имала преседан у модерној историји и трајала је 882 дана – две године и пет месеци.

Уништење цивилног становништва Лењинграда блокадом планирао је Хитлер од самог почетка. Већ седамнаестог дана рата, 8. јула 1941. године, у дневнику начелника немачког генералштаба Франца Халдера појавио се веома карактеристичан запис: *„Фирерова чврста одлука је да Москву и Лењинград сравнимо са земљом како би се потпуно решили становништва тих градова, које бисмо иначе били принуђени да хранимо током целе зиме. Задатак уништавања тих градова треба да обави авијација. Тенкове не треба користити у ове сврхе. То ће бити „национална катастрофа" која ће лишити својих центара не само бољшевизам, већ и Московите (Русе) уопште"*. Крајем првог ратног лета на Источном фронту ови планови су постали видљиви у званичним директивама немачке команде. Франц Халдер је 28. августа 1941. године потписао

наређење Врховне команде Вермахта Групи армија „Север“ о блокади Лењинграда: *„Наређујем: 1. Блокирати град Лењинград обручем што ближем самом граду да бисмо штедели своје снаге. Не постављати захтеве за предају. 2. Да би град, као последњи центар црвеног отпора на Балтику био што пре уништен без великих жртава са наше стране, забрањено је јуришати на град пешадијским снагама. После уништења противваздушне одбране и борбене авијације, његове одбрамбене и виталне способности треба разбити уништавањем водоводних станица, складишта, извора енергије и електрана. Непријатељска војна постројења и одбрамбени капацитети морају бити уништени оњем и артиљеријском ватром, ако је неопходно – употребити оружје“.*

Већ у првим данима рата совјетско руководство је размишљало о најгорим могућим сценаријима. У дубокој позадини су активно грађене линије утврђења, а вршене су припреме за евакуацију предузећа. Најгори сценарио укључивао је да је непријатељ стигао до Лењинграда. Недељу дана после почетка рата – 29. јуна – донета је одлука о евакуацији деце из Лењинграда. Чувени песник Александар Городницки се присећао: *„Скоро одмах после почетка рата, јула 1941, моја мајка је, заједно са првим разредима своје школе отишла, повевши ме са собом, у село близу Валдаја. У складу са планом евакуације који је сачињен пре Финског рата 1939. године, тамо је послато неколико десетина хиљада лењинградске деце. Како је убрзо постало јасно, одвели су нас практично у сусрет Немцима... Већ у првом месецу рата Вермахт је дошао близу Валдаја, док је Лењинград још увек био релативно у позадини. Сећам се како је на западу грмела топовска ватра, горело је небо, а кроз село су се протезали конвоји са избеглицама и санитетским батаљонима. Линија фронта се*

брзо приближавала. Многи родитељи из Лењинграда су пожурили да врате своју децу. У августу је један од последњих возова вратио моју мајку и мене у Санкт Петербург. Сећам се бомбардовања на станици Малаја Вишера, када смо се крили испод вагона, а све около је било предивно осветљено јарким ракетама.“

Пре него што су немачке јединице стигле до Шлиселбурга почетком септембра 1941. године, више од 700 хиљада Лењинграђана послато је у унутрашњост земље. Међутим, било је немогуће потпуно евакуисати тако велики град као што је Лењинград, па се 2 милиона и 484,5 хиљада становника, укључујући око 400 хиљада деце, нашло у обручу. Поред тога, град на Неви је постао уточиште за више од 300 хиљада избеглица из Прибалтике и суседних области, а имао је залихе хране и горива за само 30 дана. Претња од глади надвила се над становнике Лењинграда. Руководство Совјетског Савеза брзо је схватило опасност од погибије стотина хиљада људи и већ у септембру 1941. године покушало је да пробије обруч око опкољеног града. Немци су стигли до обале Ладошког језера на уском, једва 12 километара широком делу покрај Шлиселбурга. Управо на том месту, током годину и по дана, чињени су главни покушаји да се пробије блокада, и оно је названо „уско грло“. Први покушаји потискивања немачких трупа од Лењинграда били су неуспешни, јер су предузети без одговарајуће организације и концентрације трупа и технике.

Време које је Хитлер планирао за заузимање Лењинграда је истицало. Дани и недеље које је Група армија „Север“ изгубила код Луге и Старе Русе нису се могли надокнадити. Дошло је време за напад на совјетску престоницу и тенкови и авиони привремено пребачени у ту групу армија, кренули су за Москву. Њен командант Вилхелм Ритер фон Либ је 11. септембра у свом дневнику записао: „*Остаје изузетно акутан проблем*

недостатка времена, пошто Врховна команда Копнене војске захтева да јој се од 15. септембра пребаци седам мобилних јединица." Дан 11. септембар је био црни дан за немачког фелдмаршала. Увече је директивом Штаба Врховне команде за новог команданта Лењинградског фронта постављен генерал армије Г.К. Жуков. Два дана касније већ је био у граду на Неви. Именовање Жукова је указало на значај који је совјетска Врховна команда придавала одбрани Лењинграда. Његов долазак је у великој мери надахнуо браниоце града, а у редовима војника Црвене армије јачало је уверење да ће град бити спасен. Са Жуковим су стигли и његови сарадници. На реверу заменика команданта Лењинградског фронта, генерал-мајора И.И. Федјунинског светлуцала је Звезда хероја Совјетског Савеза. Године 1941. носиоци Златне звезде су још увек били реткост.

Жуков је, са својом карактеристичном енергијом, преузео организацију одбране Лењинграда, стављајући главни акценат на артиљерију. Поред теренске артиљерије, значајну улогу на прилазима граду имала је бродска и обалска артиљерија Балтичке флоте.

Талински поход

Балтичка флота је 22. јуна 1941. године била најјача флота СССР-а. Обухватала је 2 бојна брода, 2 нове лаке крстарице, 21 разарач (14 најновије конструкције). То није изненађујуће – Лењинград, као центар војне индустрије Совјетског Савеза, теоретски је могао постати мета непријатељског десанта.

Раширено је уверење да је, за разлику од војске и ваздухопловства, совјетска морнарица дочекала Велики отаџбински рат у пуној борбеној готовости и одбила све непријатељске нападе. Заиста, 19. јуна флота је увела степен приправности број 2, уместо ранијег цело-

дневног степена приправности број 3. У свим базама постављени су осматрачи, а вршена су и стална ваздушна извиђања. Борбена готовост број 1 проглашена је усменим наређењем народног комесара Ратне морнарице Н.Г. Кузњецова нешто пре поноћи 21. јуна. Ипак, мора се признати да бродови Балтичке и Црне флоте нису били приоритетна мета Луфтвафеа. Немачки авиони чак нису ни напали главну базу Балтичке флоте у Талину. Истовремено, довођење Балтичке флоте у борбену готовост није ишло онако брзо како је планирано. Тако је командант подморнице Л-3, капетан 3. ранга П.Д. Гришченко у свом извештају о првом путовању подморнице написао: *„22.6.41. у 4.30 ūробудиле су ме снажне ексūлозије бомби.“* У то време Л-3 се налазио у летонској луци Лиепаја. Експлозије бомби које су пробудиле Гришченка нису биле намењене његовој подморници, већ авионима-ловцима на аеродрому Лиепаја. Да су бомбардери Луфтвафеа гађали бродове и подморнице у лукама, Немци би имали велике шансе да совјетској флоти приреде „Перл Харбор“. Међутим, немачка команда је планирала да блокира совјетску морнарицу у њеним базама помоћу полагања мина. Неколико дана пре почетка рата, немачки торпедни чамци ушли су у заливе на обали Финске и у њима се камуфлирали. Финци, који су формално остали неутрални, већ су пристали да учествују у рату против СССР-а и дозволили су Немцима да без проблема заузму положаје у ноћи 21. на 22. јун. Операцију блокирања водио је капетан 1. ранга Криегсмарине – немачке ратне морнарице – Ханс Бутов, директно из Хелсинкија.

Совјетске трупе су напустиле истурену базу Балтичке флоте у Лиепаји само недељу дана после почетка рата, 29. јуна, при повлачењу су уништили седам подморница и разарач „Лењин“. Површински бродови флоте, излазећи на пучину, ризиковали су да буду мета

обрушавајућих бомбардера, да налете на немачке торпедне чамце или мине које је поставио непријатељ, као што се десило најновијој лакој крстарици „Максим Горки", чији је прамац откинут експлозијом. Укупно 6 разарача је изгубљено од мина и авионских бомби током првих месец и по дана рата. Бивши начелник штаба Ратне морнарице, адмирал Јуриј А. Пантелејев је већ после рата разочарано писао: *„Фашистичка флота није имала намеру да упадне у Фински залив. Напротив, намеравали су да нас блокирају у њему. Ми смо поставили „историјски" минско-артиљеријски положај и током те операције изгубили смо прамац крстарице „Максим Горки" и један разарач."*

У Балтичком мору, основа совјетске одбране била су острва архипелага Моонсунд, територија Естоније и база Ханко, која се налазила на северној обали Финског залива. Обалска артиљерија која се тамо налазила, и претходно постављене мине нису дозволиле непријатељској флоти да стигне до Лењинграда. Само малобројна 18. армија фелдмаршала Георга вон Кухлера је послата да се бори против јединица Црвене армије у Естонији. Пошто су немачке трупе удвостручене у правцу Талина средином јула, Хитлер је захтевао да Фон Кухлер одмах заузме Естонију и њена острва. Задавањем главног ударца у центру, Вермахт је успео да пресече одбрану на два дела и до 7. августа је стигао до обале Финског залива, потпуно отсекавши јединице Црвене армије опкољене у близини Талина.

Лака крстарица „Киров" пуцала је из својих топова на немачке трупе које су напредовале према Талину. Непријатељ је одговорио јаком ватром пољске артиљерије, па су крстарица и други ратни бродови у Талинском заливу морали да маневришу под окриљем димне завесе. Балтичка флота постала је талац ситуације на копненом театру војних операција. Главни „адут"

совјетске морнарице – бојни бродови – у јуну су отпловили из Талина у Кронштат. На улазу у Фински залив била су постављена минска поља, али је највећи део снага Балтичке флоте и даље остао у луци. Копнена команда је одлучила да брани Естонију упркос недостатку снага. Јединице 8. армије, тешко потучене у борбама код границе, повлачиле су се према Талину и Кингисепу. У међувремену, драгоцености, различите залихе и опрема из предузећа евакуисани су из Естоније морским путем. Балтичка флота је обезбеђивале те транспорте из Талина.

До краја августа 1941. године, совјетске трупе су скоро потпуно истеране из Прибалтика. Међутим, Талин и архипелаг Моонсунд остали су оштра кост у грлу непријатеља, блокирајући улазе у Ришки и Фински залив; осим тога, острво Есел је остало као совјетска ваздушна база најближа немачкој територији. Немци и њихови фински савезници озбиљно су поставили задатак да блокирају совјетски поморски транспорт. У то време, Балтичка флота је имала на располагању два пловна пута: приобални и један који је пролазио отприлике средином Финског залива. Немци су блокирали залив и оба пловна пута минским пољем кодног назива „Јуминда“, у коме је постављено 2.500 мина. Дана 9. августа, минополагач „Кобра“ је поставио прво минско поље. Током две недеље, „Јуминда“ је проширена минополагачима „Кобра“, „Кенигин Луиза“, „Кајзер“, „Ролан“ и „Брумер“ из 5. минополагачке флотиле. Операцију су штитиле 1. и 2. флотила торпедних чамаца. Укупно је постављено 19 минских поља. Последње недеље августа, у ишчекивању совјетског продора, немачки и фински минополагачи поставили су још 12 минских поља, постављена је и обалска батерија пољских топова калибра 170 мм на рту Јуминда. Укупно је до краја августа постављено 2.828 мина и 1.487 минских штитника. Редови мина

били су удаљени 8 до 10 метара један од другог. Већ 11. августа миноловац Т-213 „Крамбол“ је налетео на мину и потонуо. Разарач „Стерегушчи“ и транспортни брод „Вјачеслав Молотов“ тог истог дана су претрпели велика оштећења. На „Јуминди“ је 24. августа налетео на мину разарач „Енгелс“ (модел „Новик“, изграђен пре револуције), и миноловци Т-209 „Кнехт“ и Т-214 „Бугељ“. Најгушће је миниран пловни пут средином залива. Продор до обале залива омогућио је Немцима да држе пловне путеве под ватром специјалних поморских батерија са тешким топовима. Пловидба поред обале је сада била угрожена претњом да ће транспортни бродови бити гађани буквално из близине обалским и пољским батеријама.

Упркос свим напорима, непријатељ није успео у потпуности да заустави транспорте. Пут кроз минска поља очистили су бродови Балтичке флоте – миноловци. Њихов плитки газ им је омогућавао да пређу преко „рогова“ – упаљача – поморских мина и одсеку сидра мина помоћу сајли са сечивима – специјалних вучених направа. Смртоносне лопте би одмах испливале на површину. Тада је већ било могуће избећи их или једноставно пуцати на њих из топова и митраљеза. Упркос појединачним налетањима на мине, морски пут је био у функцији. Од 12. до 28. августа из Талина је морем евакуисано 7.000 рањеника. Друга страна ових успешних транспорта био је постепени губитак борбено спремних миноловаца. Разносиле су их посебне мине које су Немци постављали плитко. Бесконтактне магнетне мине код којих није помагао ни плитки газ, постале су права невоља. Те мине је активирало магнетно поље брода. Пре рата, изградњи миноловаца у СССР-у није поклањана дужна пажња, а противминске способности флоте су се непрестано смањивале због губитака.

„Слажем се са вашим предлогом о напуштању Талина и повлачењу трупа на бродове“, телеграфисао је Стаљин главнокомандујућем Северозападног фронта, маршалу Клименту Е. Ворошилову, 26. августа 1941. године. Поморска артиљерија није могла да надокнади малобројност бранилаца града. Док је у Белорусији или Украјини опкољавање значило погибију јединица и формација, дотле су остаци 10. стрељачког корпуса 8. армије, притиснути уз море, могли да рачунају на помоћ морнарице. Наредба о евакуацији Талина значила је да се око 150 ратних бродова и чамаца и 75 транспортних бродова одједном мора пребацити у Кронштат. Морали су да путују 220 наутичких миља кроз минска поља под артиљеријском ватром, нападима торпедних чамаца и ваздушним ударима. При томе су имали само четвртину миноловаца од броја који је био предвиђен правилником. У 23.00 27. августа бродови су кренули на пут. Оно мало повољних услова за спровођење плана похода почело је одмах да нестаје. Планирано је да поход започне тако да се кроз „Јуминду“ прође током дана, када су се јасно виделе мине које су испливале на површину. Почела је олуја која је пореметила све планове.

Прелазак је почео тек 28. августа у подне. Први успех совјетских морнара био је пробој поред непријатељских обалских батерија. Флота се пробијала средином залива, па су немачке поморске батерије пуцале на граници свог домета. После првих граната, ратни бродови су транспорт сакрили димном завесом. Немци су касније разочарано истицали да „због великих димних завеса није било успеха током бомбардовања“. Ратни и транспортни бродови су стигли до „Јуминде“ тек у сумрак, што је омогућило „рогатој смрти“ да убере обилну жетву. Пет приобалних миноловаца који су пловили испред обезбедили су појас ширине 3 кабела (560 метара) кроз коју су бродови могли да прођу. Бро-

дови су били заштићени само такозваним параванима – малим пловцима спуштеним на ужадима, који су споља подсећали на авионе. Како се брод кретао, они су хидродинамички ишли у страну и теоретски је требало да скрену мине од трупа брода. Само крстарица „Киров" је својим параванима захватила две мине. Међутим, паравани нису били панацеја. У наредним сатима на мине су налетели миноловци ТШ-71 „Краб" и ТШ-56 „Барометар", подморнице С-5 и Ш-301, разарачи „Артем", „Володарски", „Калињин", „Скори" и „Јаков Свердлов", патролни бродови „Снег" и „Циклон", као и 31 транспортни и помоћни брод. Међутим, експлозије мина нису увек значиле и уништења брода. У 21:30 водећи брод „Минск" је налетео на мину, али је брод задржао брзину и 29. августа увече се усидрио у Великом кронштатском пристаништу.

Пробој у мраку кроз „Јуминду", уз недостатак миноловаца, довео је до губитака како транспортних тако и ратних бродова. Ионако тешку ситуацију погоршале су грешке команде Балтичке флоте. Прва од њих је одбијање употребе маркера за обележавање пролаза кроз минска поља. Рачунало се да ће непријатељ приметити ознаке и искористити их да открије маршруту трупа. Међутим, код Талинског похода, Немци једноставно не би имали времена да искористе ту информацију. Због нетачности у исцртавању курса, властити бродови су излазили из очишћеног појаса који није био обележен маркерима. Друга грешка је била одсуство маневара миноловаца током пловидбе, они нису пребацивани из једног одреда у други. Учесник похода, радио-оператер И.М. Саксин се присећао: *„Око десет сати увече чула се експлозија испод прамца брода. Брод је брзо почео да тоне. У потпуном мраку одјурио сам до ограде и скочио у воду. Сећам се нечег задивљујућег и страшног: црвеноармејци су скакали у воду не испуштајући пушке*

из руку. Изувши чизме, свом снагом сам отпливао даље од брода који је тонуо. Морнари у води су се груписали у круг и пливали заједно. Наишао сам на некакву даску за коју су се наизменично држала тројица. Сећам се да међу преживелима није било ниједног црвеноармејца, само морнари.“

Ујутро 29. августа донета је одлука због које су касније често осуђивали команданта Балтичке флоте Владимира Ф. Трибуца. Крстарица и разарачи наставили су пут ка главној бази флоте. За њима је заостало много спорих транспортних бродова. Многи од њих су убрзо постали жртве немачких бомбардера. Од 75 транспортних бродова који су испловили из Талина, 12 су потопиле мине, а 19 авиони. Да су ратни бродови остали да штите транспортне бродове, губици од авиона Луфтвафеа били би мањи. Трибуца донекле оправдава жеља да се по сваку цену сачувају највреднији ратни бродови. Осим тога, управо је то од њега захтевала команда. Талински поход се, наравно, не може назвати бриљантном операцијом совјетске морнарице, али се не може ни окарактерисати као пораз попут Цушиме. Три највећа ратна брода Балтичке флоте – крстарица „Киров“, водећи бродови „Лењинград“ и „Минск“ – сами су стигли у Кронштат, а изгубљени бродови су углавном били стари разарачи типа „Новик“, изграђени пре револуције. Од бродова који су страдали, само је „Скори“ припадао најновијим разарачима типа „Пројект 7“. Симболично је да је током путовања страдао први брод из серије „Новик“– у 20:36 разарач „Јаков Свердлов“, који је до 1926. носио гордо име „Новик“ (рус. – првенац), налетео је на мину и убрзо потонуо. Командант брода, капетан 2. ранга А.М. Спиридонов се присећао*: „Иза моста „Јакова Свердлова“ дигао се огроман стуб пламена, паре и дима. Сви који су стајали на мосту су оборени с ногу, неки су одбачени*

у море. Пао сам лицем на телеграф, наместио га на „Стој", и на тренутак изгубио свест... Дошавши себи и осврнувши се према крми, видео сам да се она одвојила од прамца (експлозија се догодила покрај прве торпедне цеви). Прамац брода брзо је тонуо у воду. Крма се преврнула и такође се подигла увис. После 3-4 минута, оно што се раније звало мост почело је да тоне; наредио сам посади која је остала на прамцу (10-15 људи) да уђу у воду, што је и учињено." Стражар Н.К. Гордимов се присећао: *„Морнари, подофицири и официри су се храбро држали у води. Дубинске бомбе, које су тонуле у воду (претходно припремљене за случај напада подморница), почеле су да експлодирају, изазивајући снажан хидраулички удар на људе. Део посаде „Свердлова" је потонуо на дно. Остало је мало преживелих... „Морски ловац" нам је дошао у помоћ и одвезао нас у Кронштат".*

Све у свему, Балтичка флота је извела веома успешан маневар на мору који је спасао значајан део трупа 10. стрељачког корпуса од уништења и омогућио војницима и командантима јединица да учествују у биткама код Лењинграда током најинтензивнијих дана битке за град на Неви. У Кронштат је стигло укупно 112 бродова, 23 транспортна и помоћна брода. Више од 18 хиљада бранилаца Талина евакуисано је бродовима. Међутим, нису сви браниоци града успели да се укрцају у транспорте. Према немачким подацима, у Талину, који су совјетске трупе напустиле, заробљено је 11.432 војника, 97 топова и 144 противавионска топа. Људски губици током Талинског похода су били велики, али је већина војника и цивила ипак спасена. Од 28 хиљада људи које су укрцали на бродове и пловила, на циљ је стигло 17 хиљада, укључујући 4 хиљаде цивила. Током похода је погинуло око 11 хиљада људи, укључујући 3 хиљаде цивила.

За одбрану града стигло је око 45 бродских топова

калибра преко 100 мм, што је артиљеријску групу ојачало за трећину – укупан број оруђа великог калибра био је 131. Приликом одбијања септембарског јуриша испалили су више од 25 хиљада граната. Међу њима је било скоро 6 хиљада тешких „кофера“ калибра од 180 до 406 милиметара. Бојни брод „Марат“, крстарице „Максим Горки“ и „Петропавловск“, водећи брод „Лењинград“ и разарачи „Опитни“ и „Сметљиви“ заузели су ватрене положаје на ушћу реке Неве и на пристаништима трговачке луке. Из кронштатске групе бродова положаје су заузели бојни брод „Октјабрскаја револуција“, крстарица „Киров“, водећи брод „Минск“, разарачи „Силни“, „Сурови“, „Свирепи“, „Славни“, „Стојки“, „Горди“ и „Стерегушчи“. Немачка пешадија и тенкови морали су да нападају под паљбом граната које су подизале стубове земље величине куће. По налогу Жукова, противавионски топови Лењинграда су постављени да гађају директном ватром. Концентрација артиљерије је у потпуности одговарала директиви Г.К. Жукова: *„Самлети противника артиљеријском, минобацачком ватром и авијацијом, не допустити му да пробије нашу одбрану“*.

У области Оранијенбаума, ватра са обалског одбрамбеног утврђења „Красна горка“ усмерена је на немачке трупе које су нападале. Домет батеријских топова калибра 305 мм повукао је линију коју хитлеровци никако нису успели да пређу. Тешке гранате поморских топова имале су монструозну моћ, по копненим стандардима. Чак су и експлозије у близини буквално превртале непријатељске тенкове. Један од топова „Красне Горке“ експлодирао је услед интензивне паљбе. Замењен је у рекордном року јер су борбе биле у пуном јеку. Јединице Вермахта које су нападале поново су биле суочене са ватреним зидом. Немачка офанзива на Оранијенбаум је заустављена. Вилхелм Ритер фон Либ је разочарано написао у свом дневнику: *„Фон Кихлер <...> се*

жали на велику штету од ватре тешке артиљерије са руских ратних бродова." Командант немачке 18. армије стациониране код Оранијенбаума, генерал-пуковник Георг фон Кихлер, као стари артиљерац, знао је о чему говори.

Под тучом поморских „кофера", септембарски напад на град на Неви је заустављен, на само 7 километара од Лењинграда. Немци су од Зимског дворца били удаљени 16 километара.

Блокада

Током првог месеца блокаде на градским улицама постављено је хиљаду и по разгласа. Радио мрежа је становништву преносила информације о ваздушним нападима и објављивала узбуну због напада из ваздуха. Становница града, В.М. Лаздина се присећала: *„Градски радио нам је много помогао. Увек је био укључен, и код куће и на послу. Поред упозорења о ваздушним и артиљеријским нападима, емитоване су вести. Шта се дешава у свету, држави и граду. Читали су писма са фронта, емитовали концерте по жељама слушалаца. Сећам се гласа младе Галине Вишњевске. Током ваздушног или артилеријског напада емисија би била прекинута, а укључиван је метроном како би сви знали да радио ради"*. Брзи ритам метронома значио је аларм за ваздушни напад, а спори – крај узбуне. Ритмични звуци метронома уз које су текли животи Лењинграђана, постали су један од симбола блокаде.

Ефикасност немачког бомбардовања Лењинграда била је мала. Густина совјетске противваздушне артиљерије у граду била је осам пута већа него у Лондону или Берлину. Овде, на површини од 100 квадратних километара, налазило се 1.000 противавионских топова. Немачки ваздухопловни ас, пилот обрушавајућег

бомбардера, Ханс-Улрих Рудел је приметио: „*Зона масовне противваздушне ватре почиње чим пређете обалу. Ватра противавионске артиљерије је смртоносна <...> Дим од експлозија граната ствара читаве облаке*“. Много озбиљнију опасност за град од авијације представљале су гранате из супер-моћних немачких топова. На зидовима лењинградских зграда појавили су се натписи: „*Грађани, током артиљеријског напада ова страна улице је најопаснија*“. Немци нису пуцали на високе зграде и торњеве северне престонице јер су служили као добри оријентири за артиљерију. Немачки „бог рата“ се свом снагом обрушио на мостове, стамбене четврти и фабрике у граду. Непријатељски авиони су стално кружили на небу изнад Лењинграда, коригујући топовску паљбу. Лењинграђанин В.Г. Громов се присећао: „*Они који би се први пут нашли у ратном Лењинграду, на звук сирене би се узнемирили. Ништа чудно. Уосталом, резултати бомбардовања били су видљиви скоро свуда – разрушене зграде и улице. Сваки час би се зачула сирена за узбуну и глас из разгласа: „Рејон је под артиљеријском ватром. Становништво треба да се склони у склоништа од бомби. Не крећите се градским улицама“. Наравно, упалашили би се они који су се први пут нашли у таквој ситуацији. И гледали смо их како панично траже натпис „Склониште од бомби“. Стрелице које показују где се налазе биле су свуда. А одмах поред склоништа стајали су дежурни са гас маскама у рукама. Обично су отварали врата, помагали вам да уђете и успут су вам давали упутства. И поред тога, гледали смо придошлице које су трчале уоколо тражећи склониште од бомби као да су ванземаљци: зашто јуре уоколо? И они су нас, наравно, зачуђено гледали: зашто не идемо да се негде сакријемо? То је било веома карактеристично за људе који су у Лењинград стигли са стране. Али и они би се*

навикли после три-четири напада. Навикавали смо се на све: навикли смо се на глад, на хладноћу, на социјалне и комуналне свакодневне проблеме." Вредни споменици су морали да се заштите врећама песка и шперплочама, али у предграђима су многи историјски споменици уништени и заувек изгубљени. Опљачкана су и уништена ремек дела светске архитектуре – Велика Катаринина палата у Царском селу и Велика палата у Петерхофу. Ћилибарска соба је нестала без трага. Дар краља Фридриха Вилхелма I руском цару Петру I, чувен по својој уникатности, опљачкали су Немци и до данас није пронађен.

У септембру, у разговору са немачким амбасадором у Паризу, Хитлер је изјавио: „*Отровно гнездо Петербург, из којег отров шикља у Балтичко море, мора нестати са лица земље. Град је већ блокиран; сада остаје само да га туку артиљеријом и бомбардују док се не униште водовод, енергетска постројења и све што је неопходно за живот становништва.*" Осмог септембра, Бадајевска складишта – дрвена складишта хране у Лењинграду – била су мета немачког бомбардовања. Одсјај пожара био је видљив чак са периферије града. Лењинграђани су од уста до уста преносили страшну вест о изгорелим резервама шећера и брашна. Међутим, ситуација је била много гора него што су становници града могли да замисле: изгореле хране би у најбољем случају било довољно за недељу дана, а Лењинграду је било потребно најмање хиљаду тона хране дневно. Авионима је у град допремано не више од 100–200 тона терета, што није износило више од 10–20% потребне количине. Лењинград је од остатка земље делило само 50 километара површине Ладошког језера, али преко њега није било тако лако успоставити снабдевање града.

Ладошко језеро је од давнина познато по олујама и такозваном „*набијању таласа*", што је посебно опасно

за мала пловила. Због подмукле природе Ладоге, још за време Петра Великог, у првој четвртини 18. века, морао се ископати канал од 117 километара између Неве и Волхова, а бродови су ретко ишли директно преко Ладоге. Немачки продор на јужну обалу Ладошког језера прекинуо је и железнички и каналски транспорт. Браниоци града морали су да обнове пристаниште на западној обали језера. Прве барже су истоварене директно на неопремљену обалу, само недељу дана после почетка блокаде. Тако је настала рута под називом „Пут живота". Током првог месеца његовог рада у град је допремљено 10 хиљада тона хране, што није било довољно ни за 10 дана. У јулу, увођењем система талона, радници у Лењинграду добијали су једну векну хлеба од 800 грама дневно, а издржавана лица 400 грама. Већ до почетка октобра норме су преполовљене, а до краја новембра град се нашао на ивице катастрофе: следовање хлеба је смањено на 250 грама радницима и 125 грама осталим житељима града. Квалитет хлеба је опао, додавано је прегорело брашно из Бадајевских складишта, понекад разни сурогати, укључујући и прехрамбену целулозу од прераде дрвета у фабрици „Госзнак" у којој се штампао новац пре рата. Почела је глад. А.М. Городницки се присећао: *„Мој отац је стално покушавао да пронађе допунске изворе хране. А новине су објављивале рецепте шта може да се направи, на пример, од љуски кромпира... Кад нестане љуски, могао се користити лепак, папир... Све су кували. До зиме су мачке и пси већ нестали са улица. Сећам се како је мој отац покушао да направи нешто попут супе од лепка за дрво. Ништа није било од тога... Али смрад је био такав да га се и данас сећам"*.

Први пацијенти са симптомима неухрањености појавили су се у болницама почетком новембра 1941. године, а до краја месеца у Лењинграду је од глади

умрло преко 11 хиљада људи. В.М. Лаздина се присећала: *„У граду су отворене мензе у којима се могла добити храна за купоне исечене из књижице. Сећам се јела званог „шроти“ – нека врста беле масе, ко зна од чега је била направљена. Једном сам је појела и после су ме мучили грчеви у стомаку. Мензе су биле различите, неке боље, неке лошије. Неке од мензи су биле веома хваљене. Мора бити да су у њима радили поштенији људи. Најбоља менза била је на Московском проспекту иза „Леижта“* (Лењинградски институт за железнички транспорт – прим. аут.). *И у њој је храна заиста била укуснија“.*

До 26. септембра линија фронта код Лењинграда се стабилизовала и остала је практично непромењена све док блокада није пробијена у јануару 1943. године. Крајем септембра трупе Лењинградског фронта држале су следеће положаје. Тада је 8. армија, чврсто држећи приобални мостобран у области Оранијенбаума, учвршћивала своју одбрану на линији Керново-Ломоносов-Мишелово-западна периферија Петерхофа. У исто време 42. и 55. армија, које су одлучно браниле Лењинград са југа, учвршћивале су одбрану на линији Лигово-јужна периферија Пулкова-Бољшој Кузмин-Новаја. Оперативна група Нева је делом својих снага бранила линију дуж десне обале Неве, а другим делом се борила за проширење мостобрана на левој обали реке у рејону Московске Дубровке. 23. армија, која је штитила Лењинград са севера, учвршћивала је одбрану на Карелској превлаци дуж старе границе са Финском из 1939. године. 54. армија, коју је Штаб Врховне команде 26. септембра пребацио на Лењинградски фронт, изводила је војне операције јужно од Ладошког језера.

Ледена зима 1941–1942. године дала је наду да ће се лед формирати и ситуација са снабдевањем побољшати. Међутим, поново је дошла до изражаја под-

мукла природа Ладошког језера: никада се није потпуно замрзло, незамрзнута вода је ломила лед и он је пуцао. Због нестабилности леда и рупа у леду морало се одустати од идеје о изградњи леденог пута дуж најкраће линије између источне и западне обале. Осим тога, немачка артиљерија се налазила преблизу обале. Дана 20. новембра, када је дебљина леда достигла 180 милиметара, на лед су кренула кола која су вукли коњи а два дана касније и возила. Камиони од две тоне возили су два-три џака. Али чак и уз такав опрез, неколико возила је потонуло. Возачи су стајали на вратима кабине, спремни да искоче ако возило почне да пропада кроз лед. Понекад су везивали санке за камионе да би се превезло више терета. На другу страну су превожени становници који су евакуисани из града. Међутим, упркос свим напорима да се град снабдева и евакуишу његови становници, само у децембру 1941. године у Лењинграду је од глади умрло 53 хиљаде људи. Тада су многи возачи „Пута живота“ почели да ту маршуту возе два пута дневно.

Укупна дужина „Пута живота“ била је око 30 километара. На леду су постављене станице за храну, гориво, техничку и медицинску помоћ. У зависности од временских и војних услова, рута се мењала. Да би се заштитио пут, створене су две одбрамбене линије на 8 до 12 километара од обале коју је држао непријатељ. Митраљески положаји постављени су на самом леду, у заклонима од снега и леда. „Пут живота“ бранили су противавионски топови и ловачки авиони. Али непрестано немачко ваздушно и артиљеријско бомбардовање пута је остваривало своје циљеве. Само током прве недеље превоза изгубљена су 52 возила. Начелник „Пута живота“, капетан 1. класе М.А. Нефедов је написао: *„Ноћу треба возити по језеру са светлима. То нас кошта мање, мање је несрећа, тако губимо мање возила него што губимо од*

непријатељских авиона.“ Рупе настале од експлозија граната погоршавале су ионако тешке услове на леденој површини, посебно ноћу. Понекад су возила тако брзо тонула да су им фарови још неко време светлели испод воде, на дну језера. Током првог месеца коришћења пута, скоро 300 возила је потонуло или се заглавило у рупама у леду. Али циљ је постигнут – 25. децембра, по први пут, следовање хлеба у Лењинграду је повећано и после тога више није смањивано. Месец дана касније поново је повећано, а три недеље касније се вратило на ниво од 500 грама за раднике и 300 грама за издржавана лица. У исхрану су враћене житарице, тестенине, масти, а од априла и месо. Просечан дневни обим превоза стабилно је премашивао дневне потребе града. Повратна путовања су коришћена за евакуацију становника Лењинграда. Током зиме камиони од једне и по тоне превезли су више од пола милиона људи.

И поред тога, јануар и почетак фебруара 1942. године били су најстрашнији месеци блокаде Лењинграда, када је дневно умирало до 4 хиљаде људи, а у неким данима и до 7 хиљада. Током прве половине јануара, целокупно нерадно становништво града уопште није добијало прехрамбене производе по талонима. Производња електричне енергије пала је на 4% од предратног нивоа. У јануару су ударили мразеви и температура се спустила на минус 30 и ниже. Водовод и грејање нису радили, а за огрев је коришћен намештај, ограде, даске и трупци из кућа уништених бомбардовањем. Е.А. Скрјабин је у свом дневнику записао: *„Смрт је постала појава која се примећује на сваком кораку. Када ујутру изађете из куће, наилазите на лешеве који леже испред улаза, на улици. Тела тамо леже дуго јер нема ко да их покупи.*“ Зачудо, град је наставио да функционише и у тим условима. Фабрика „Киров“, која се нашла свега 4 километра од линије фронта, није

престала да производи и поправља тенкове ни на један дан. Дешавало се да полусклопљени тешки КВ тенкови гађају непријатеља директно из фабричких радионица кроз отворе направљене у зидовима. Свесавезни институт за узгој биљака на Тргу Воровског (сада је то Исакијевски трг) имао је јединствену колекцију семена житарица и других пољопривредних култура. Током блокаде је од глади умрло 28 радника института, али је селекциони фонд, у коме је било неколико тона жита, пиринча и кромпира, остао нетакнут.

Тек у другој половини фебруара ситуација у Лењинграду је почела да се мења набоље и дошло је до прекретнице у снабдевању храном. Уведени су нови стандарди снабдевања: 500 грама хлеба за раднике, 400 за службенике, 300 за децу и незапослене. У хлеб више није додавано све и свашта. Снабдевање је постало редовно и за талоне је било могуће добити храну по распореду и скоро читаву количину. Лењинграђанима је 16. фебруара први пут дељено месо – смрзнута говедина и овчетина.

Зашто се опкољени град није предао? Да ли је капитулација могла спасти животе цивила? Одговор на ово питање јасно се види у Хитлеровој Директиви бр. 1601 од 22. септембра 1941. године: „*После пораза Совјетске Русије, нема разлога да то место и даље постоји. План је да се град окоди и, артиљеријским ударима свих калибара и континуираним бомбардовањем из ваздуха, сравни са земљом.*“ Брига о становништву Лењинграда није била укључена у планове команданта Групе „Север“, Вилхелма Ритера фон Леба, који је у свом дневнику записао: „*Имам <...> само једну железничку линију преко Пскова-Луга до Лењинграда, и једва успевам да превезем храну за моје војнике*“. Генерал-интендант Вермахта, генерал артиљерије Едуард Вагнер, изразио се још отворениje: „*Нема сумње да је Лењин-*

град тај који мора да умре од глади". Једини начин да се спасе град и његови цивили био је пробијање блокаде. Лењинград није био само велики град – ту су била велика индустријска предузећа и база Балтичке флоте. Њен губитак довео би до губитка луке Мурманск преко које је у СССР стизала роба и војна опрема из САД и Велике Британије. И, наравно, Лењинград је био највећи културни и духовни центар земље, чију судбину је пратио читав народ, помажући и подржавајући га свим силама. Битка за Лењинград постала је један од највећих догађаја у целом Великом отаџбинском рату.

Индикативно је да су нацисти Лењинградску област коју су окупирали довели до глади не мање страшне од оне у самом Лењинграду. Становница града Пушкина (до 1918 – Царско Село) Л. Осипова записала је у свом дневнику: „*Мразеви су били неподношљиви. Људи већ умиру од глади у својим креветима, сваки дан на стотине. У Царском Селу је до доласка Немаца било око 25 хиљада људи. Око 5–6 хиљада се разишло у позадину и у оближња села, две до две и по хиљаде је отерано гранатама, а према последњем попису Управе, који је обављен пре неки дан, остало је осам хиљада и нешто. Сви остали су помрли. Више се нимало не изненадите када чујете да је овај или онај познаник умро <...> Запрежна кола иду улицама и скупљају мртве из њихових домова. Остављају их у наткривеним рововима. Кажу да је цео пут до Гатчине са обе стране препун лешева. Ти несрећни људи покупили су своје последње ствари од вредности и пошли да их замене за храну. На путу, ко је сео да се одмори, више није устао... Старци из старачког дома, избезумљени глађу, написали су службену молбу команданту војних снага нашег краја и некако су му доставили ту молбу. А у њој је писало: „Тражимо дозволу да користимо као храну старе људе који су умрли у нашем дому*"."

Невски педаљ

Пробијање прстена блокаде споља захтевало је форсирање Неве у последњој етапи пробоја. За јединице Црвене армије, исцрпљене пробојем, тај скок преко реке могао би бити претежак па је одлучено да се формира мостобран на левој обали Неве и да се спасиоци града дочекају на другој обали реке. Тај мостобран, познат као „Невски педаљ", постао је једна од легенди битке за Лењинград. Заузео га је код Московске Дубровке, у кишној ноћи 20. септембра, мали одред 115. дивизије под командом капетана В.П. Дубика. Борци одреда прешли су реку у рибарским чамцима и сплавовима које су сами направили, нечујно се попели уз стрму обалу и упали у немачке ровове. Војници Вермахта уопште нису очекивали такав напад и у почетку су пружили само слаб отпор. Освојени положај одмах је ојачан доласком совјетских трупа: друге јединице и бригада маринаца прешле су Неву.

Да би повратила положаје, немачка команда је авионима хитно пребацила два пука 7. критске ваздушне дивизије. Немачки падобранци су одмах жестоко напали. Нису успели да униште мостобран, али се његова величина убрзо смањила на два километра ширине и отприлике 500 метара у дубину. Док је у почетку „Невски педаљ" био само терен за дочек напада споља, у октобру је постао скоро последња нада за повезивање бранилаца Лењинграда са снагама изван обруча. Немци су стајали на вратима Москве и није било резерви да се пробије блокада. У разговору са партијским руководиоцем Лењинграда, Андрејем А. Ждановом, Стаљин је био крајње искрен: *„Ако не пробијете фронт у наредних неколико дана и не обновите чврсту везу са <...> позадином, све ваше трупе ће бити заробљене. Обнављање те везе неопходно је не само*

да би се снабделе трупе Лењинградског фронта, већ и <...> да би се обезбедио излаз трупама за повлачење на исток – ако будемо принуђени да предамо Лењинград." Свеже снаге су пребачене на „Невски педаљ". Један од учесника тог прелаза, официр 20. стрељачке дивизије И.Г. Попов се присећао: „*Непријатељ је осветлио реку – нису штедели ракете. Вода је кључала од експлозија граната и мина. Кад смо већ прешли средину реке, дигла се огромна фонтана воде и прекрила чамац Шемељева. Нестао је у таласима. Није ваљда да су изгинули? Не, као да се виде замаси руку. Тако је: пливају до друге обале.*" Ипак, Немци су тукли читав мостобран, па су успели само да га мало прошире.

У новембру је предузет још један очајнички покушај да се блокада пробије изнутра. Управо тада је норма следовања хлеба у Лењинграду пала на 125 грама. Војници Црвене армије су такође гладовали. Дана 8. новембра 1941. године, говорећи у Минхену, Хитлер је изјавио: „*Лењинград нема чему да се нада. Он ће пасти пре или касније. Нико не може да пробије обруч блокаде. Лењинграду је суђено да умре од глади*". Стаљин је саветовао првом секретару Лењинградског обласног партијског комитета и члану Војног савета Лењинградског фронта А.А. Жданову: „*Пешадија неће проћи без тенкова. Предузмите неопходне мере за пребацивање тенкова КВ на леву обалу*". Врховни командант је такође предложио да се из „разних дивизија издвоје групе добровољаца, најхрабријих људи, и од њих нека се формирају један или два комбинована пука. Објасните им велики значај подвига који се од њих тражи да би се пробио пут". Тенкови су заиста пребачени на „Невски педаљ". Нису успели да пробију обруч, али су војници Црвене армије успели да заузму немачке ровове око мостобрана. Да би помогли падобранцима који су се тамо борили, Немци су пребацили пешадијску дивизију са мирног дела

фронта. Новембарске битке биле су најкрвавије у историји „Невског педља“. Црвена армија је ту изгубила више од пет хиљада људи. Командир вода 576. стрељачког пука 115. стрељачке дивизије Ј.Р. Пореш се присећа: *„У време када се наша чета искрцала, сви ровови и прилази су били пуни смрзнутих лешева. Лежали су по целом „педљу“, тамо где их је погодио метак или гелер. Мучно је тога се сећати, али тако је било: склониште у коме смо моја два друга и ја заузели положај, уместо дасака било је покривено укоченим лешевима, зидови су били једним делом од лешева, а процепи кроз које се пуцало су били између лешева наслаганих уз ровове као грудобран. Цело подручје „педља“ било је гробље несахрањених војника и официра“*.

Крајем године интензитет борби за мостобран почео је да јењава. Јединице Вермахта и Црвене армије су једноставно биле исцрпљене. Оцењујући битке за „Невски педаљ“, командант 284. пука немачке 96. пешадијске дивизије, пуковник Хартвиг Полман, приметио је да су „*Руси показали невероватну вештину у стварању мостобрана и изузетну упорност у њиховом држању* “. Совјетски губици на „Невином педљу“ су предмет бурне дебате међу историчарима и новинарима. Понекад се наводе бројке и до неколико стотина хиљада људи. Међутим, у стварности, период правих борби за „Невски педаљ“ трајао је неколико месеци, а губици за то време износили су око 50 хиљада људи.

Тихвинска и Љубанска офанзивна операција

Први покушаји деблокаде Лењинграда, предузети у јесен 1941. године, били су прилично лоше организовани. Штавише, сва пажња руководства земље и Црвене армије била је посвећена одбрани главног града Совјетског Савеза. У јануару 1942. године, када је непријатељ

одбачен од Москве и Ростова на Дону, дошло је време за велику операцију код Лењинграда. План није био само да се оконча блокада: децембарска директива штаба Врховне команде захтевала је да се *„непријатељ порази“, „опколи и <...> зароби или уништи“*. Овако амбициозни задаци су очито постављени на таласу успеха у контраофанзиви против немачке Групе армија „Центар“ код Москве. Рецепт за успех такође је позајмљен из искуства стеченог у Подмосковљу. Јединице које су стигле код Лењинграда није требало да се пробију кроз „уско грло“, већ да са линије реке Волхов ударе на крило и дубоку позадину Групе армија „Север“ и заузму раскршћа магистрала – Лугу, Љубан и Волосово. „Пут живота“ је био скоро у потпуности резервисан за снабдевање града храном. Због тога је одлучено да се обруч блокаде споља потпуно разбије снажним ударцем из правца Волхова.

Борба сигурно неће бити лака, терен код Лењинграда није био погодан за употребу великог броја тенкова јер је био пун мочварних, непроходних места. Напади уз подршку оклопних возила били су могући само дуж путева или железничких насипа који су се уздизали изнад мочвара. Стога није било могуће покушати ударцем гвозденом песницом пробити немачку одбрану, као што је то урађено на другим фронтовима. Тенкови, „краљеви бојног поља“ Другог светског рата, овде се нису добро осећали. Довољно је рећи да у близини Лењинграда Црвена армија никада није користила тенковске или механизоване корпусе, већ само пукове, батаљоне или највише – бригаде. О исходу битака овде су одлучивале артиљерија и пешадија.

После неуспеха првог покушаја Вермахта да јуришом заузме Лењинград, генерал-потпуковник Иван И. Федјунински је преузео команду армијом на спољнем фронту око обруча блокаде, у зони „уског грла“.

Сада његов задатак није била одбрана, већ офанзива – пробој у опкољени град. Касније, у својим мемоарима, генерал је о том времену писао: „*Најтеже ми је било у близини Погостја у зиму хиљаду деветсто четрдесет друге. Четири месеца исцрпљујућих, крвавих, и што је најтеже, неуспешних битака у шумовитом и мочварном крају између Мге и Тихвина остала су ми заувек у лошем сећању.*“ Само име „Погостје“, од руске речи „погост“ – гробље, наговештавало је смрт. Ту су високи железнички насип Немци претворили у једну врсту зида тврђаве. Линија фронта код Погостја ишла је скоро паралелно са железничком пругом. Тачно на насипу, Немци су поставили ровове за стрелце и митраљеска гнезда. Због евакуације индустрије и опадања производње, артиљерија Црвене армије је у то време била на дијети. Моћни топови утврђења и бродова Балтичке флоте нису могли да добаце до спољног фронта око обруча блокаде. Због тога је било немогуће гранатама насип претворити у прашину заједно са непријатељем укопаним у њему. Совјетској пешадији је недостајало обуке и војне вештине зиму 1941/42. Федјунински се присећао: „*После артиљеријске припреме, стрељачке јединице су касниле са нападом*“. Због тога су Немци, који су се за време артиљеријског бомбардовања завукли у ровове, имали времена да се саберу и поново заузму ватрене положаје, тако да су очајнички напади совјетске пешадије код Погостја дочекивани кишом метака. Губици трупа које су јуришале били су велики, а напредовање – минимално.

Немајући довољно граната, генерал-потпуковник И.И. Федјунински је покушавао да победи непријатеља лукавством. По његовом наређењу, читава дивизија се инфилтрирала у позадину непријатеља кроз рупе у одбрани Вермахта. Немци су били принуђени да поставе јаке страже око комора у позадини. Ипак, сви

покушаји Црвене армије да пробије одбрану непријатеља код Погостја били су неуспешни. Немачки фронт је био нападнут на више места. Код Љубана, совјетска офанзива је у почетку обећавала успех. 2. ударна армија, која је на фронт стигла из резерве Штаба Врховне команде, дала је совјетским трупама значајну предност. Њена концентрација, коју су открили обавештајци Вермахта, изазвала је панику у штабу фелдмаршала Вилхелма Ритера фон Леба. Совјетска армија се појавила много јужније од снажно утврђеног „уског грла", тамо где је немачка одбрана била слабија. Међутим, совјетска операција је припремана на брзину, практично „у ходу". Разлози за то су били јасни: стопа смртности међу становништвом Лењинграда нагло се повећала са почетком зиме, и они су настојали да што пре пробију блокаду. Последице журбе су се показале већ у првим сатима операције. Командант једне од дивизија у офанзиви, пуковник И.М. Антјуфејев се присећао: *„Наше јединице, прешавши реку и попевши се на леву обалу, нашле су се под тешком митраљеском и минобацачком ватром од стране непријатеља. Наша артиљерија не само да није могла да утиша артиљерију непријатеља, већ није успела ни да их добро нациља. Поред тога, имали су само четвртину потребне залихе муниције."* Убрзо су трупе Црвене армије морале да се повуку на своје почетне положаје. Неколико дана касније, совјетска офанзива на Љубанском правцу је настављена. Овог пута успели су да пробију немачку одбрану и напредују 30 километара кроз шуме и мочваре. Остало им је још толико до положаја бранилаца Лењинграда.

Немачкој команди је ситуација изгледала све безизлазнија, и сматрала је да је најразумније решење – повлачење трупа. Међутим, Хитлер је то изричито забранио. Командант Групе армија „Север" Вилхелм Ритер фон

Леб поднео је молбу да се повуче са места команданта, а Фирер је његову молбу прихватио. Нови командант постао је генерал-пуковник Георг фон Кухлер, који је требало да спаси Групу армија „Север" од понављања судбине Групе армија „Центар" код Москве. Али његов задатак је био још тежи: не повлачећи се ни корака, не дозволити Црвеној армији да оконча блокаду Лењинграда. То је захтевало план којим ће се уздрмана линија одбране Вермахта поново консолидовати, пошто више није било могуће једноставно држати положаје. Фон Кихлеров штаб одлучио је да чврсто држи путеве и железничке пруге на рачун слабљења остатка фронта. Ова одлука донела је успех немачким трупама. Вермахт је успео да одржи контролу над путевима којима су трупе не само снабдеване, већ су и резерве брзо пребациване да попуне рупе у одбрани.

Насупрот томе, трупе совјетске 2. ударне армије снабдеване су једним јединим путем кроз коридор од 5 километара између села Замошје и Спаскаја Полиста. Војницима Црвене армије недостајало је муниције, хране и горива. У 2. ударној армији почела је глад, која се појачавала са приближавањем пролећа. Скоро сви коњи из коморе, па чак и они који су вукли топове, транжирани су и поједени. Командир вода 944. артиљеријског пука 378. стрељачке дивизије Ј.А. Рјабов се присећао: *„У фебруару је испорука хране потпуно престала и добијали смо буквално један двопек дневно. Почела је глад, клани су гладни коњи, отписани као „нестали" од директних погодака непријатељских граната и мина. Нема соли, нема дувана. Рано ујутру, док је напољу још био мрак, телефониста Балоночкин је упитао: „Друже поручниче, могу ли да одем по „махан" (тако смо звали коњско месо)?" „Дајем дозволу." Балоночкин, Сибирац, узима карабин, секиру за појас, ставља скије и нестаје. Прође два сата или више, Балоночкин се враћа, доносећи*

комаде коњског меса исеченог од лешева угинулих коња. Све се то ситно исецка, ставља у канте и војничке порције и стави на ватре и пећи. Уместо воде користимо снег, јер је вода – мочварно блато. Коњско месо се дуго кува, а доста пене се уклања. Сви нестрпљиво ишчекују. Али ето, вариво је сиромашно, али несољено. Ако још имаш двопек и удробиш га у то вариво, то је права царска трпеза.“

Већ у фебруару офанзива Црвене армије је затихла. Совјетске трупе су се нашле полуопкољене, али су и даље чврсто браниле свој периметар. Изградња линије одбране на мочварном терену била је изузетно тешка. Ровови би се брзо напунили подземним водама па је било потребно поставити платформе и направити насипе кроз мочваре. Ситуација је била тешка, али не и катастрофална. Совјетске трупе су биле уморне и претрпеле су значајне губитке, па више нису биле у стању да остваре циљеве предвиђене новим планом. У марту је Хитлер, у разговору са командантом Групе армија „Север“, Георгом фон Кихлером, захтевао да група совјетских трупа која је продрла у немачку одбрану буде опкољена. Операција је добила кодни назив „Дивља звер“. Две недеље касније, пет немачких дивизија напало је са две стране место где је 2. ударна армија пробила немачку линију. Немци су били у предности јер нису напредовали кроз мочвару, већ дуж железничког насипа којим су тенкови могли да прођу. После пет дана интензивних борби, армија је одсечена од позадине.

Међутим, радост Немаца је била кратког века. Недељу дана касније, Мерецков је окупио ударну групу од других армија и почео да пробија коридор до опкољених снага. Три дана касније, командант Волховског фронта рапортирао је Стаљину да су *„линије комуникације 2. ударне армије ослобођене од непријa-*

тешња". Међутим, „ослобођене" су прилично условно, јер је ширина пробијеног коридора била само један и по до два километра. Такав коридор је био изложен непријатељској ватри, а по њему се могло слободно кретати само ноћу. Сам Мерецков је признао да то „*очигледно није довољно да се обезбеди поуздана линија комуникације*". Како год било, „Дивља звер" је припитомљена. Обнова линије комуникације између 2. ударне армије и позадине коштала је положаја команданта 18. армијског корпуса одговорног за ову операцију, који је смењен по наређењу Фон Кихлера. Хитлер је захтевао и смену команданта 58. пешадијске дивизије, генерал-потпуковника Карла фон Графена, стационираног у Павловску, али је у овом случају командант Групе армија „Север" успео да одбрани свог потчињеног пред Фирером.

Пропаст 2. ударне армије

До марта 1942. године војне операције на московском правцу постепено су замрле. Трупе Западног фронта биле су исцрпљене борбама, али је Штаб Врховне команде могао да пошаље још један ресурс на друге правце – најбоље оперативне умове. Одлучено је да се оживи Љубанска операција појачавањем трупа код Лењинграда са два нова команданта: генералима Говоровим и Власовим. Код Москве, обојица су били успешни команданти армија. У почетку, Власов је постављен за заменика команданта фронта.

Немачки план летње кампање за 1942. годину укључивао је јуриш на Лењинград. Без ликвидације клина совјетских трупа које су угрожавале немачке комуникације, извођење велике операције било би неразумно. Уништење 2. ударне армије Немацима је било крајње неопходно. Пре него што су је напале, Фон Кихлерове

трупе су ликвидирале „Невски педаљ“. У априлу је на мостобрану остало још само око хиљаду људи. Када је лед на Неви почео да пуца, Немци су на њене браниоце испалили артиљеријске плотуне и прешли у офанзиву. Последње што се видело са десне обале реке био је комад камуфлажног огртача на коме је великим словима писало: *„Упомоћ“*. 2. ударна армија није била у стању да настави офанзиву нити да организује јаку одбрану. Командант 2. ударне армије генерал Кликов се разболео и била је потребна хитна замена. Московски гост се ту појавио у правом тренутку. Окрутном иронијом судбине, 20. априла, на Хитлеров рођендан, на чело војске постављен је будући творац Руске ослободилачке армије, генерал-потпуковник Андреј А. Власов. Међутим, команда је убрзо почела да сумња у целисходност наставка офанзиве. Три недеље после именовања Власова, командант Лењинградског фронта, Хозин, изнео је веома ризичан предлог: да се напусти тако тешко заузета територија и да се 2. ударна армија повуче из полуокружења.

Одговор је стигао одмах. Хозин је очекивао галаму, или чак и предлог да некоме другом преда команду, али се преварио. Исте вечери стигло је усмено наређење из Штаба Врховне команде да се припреми повлачење 2. ударне армије. Обрадовани Хозин сутрадан наређује Власову да припреми повлачење армије из полуокружења. Неколико дана касније, одлука је потврђена директивом из Штаба, која није остављала сумњу у перспективе операције: *„Повуците 2. ударну армију из подручја које заузима.“* Генерал-потпуковник Власов је послат да развије офанзиву, а сада је морао да је обустави. Извлачење скоро 40 хиљада људи из „џака“ био је тежак задатак. Гориво за возила и припрема пута постали су главни фактори који су утицали на брзину повлачења трупа. Према проценама Власова, армија

неће бити спремна да се повуче на прелазне положаје пре краја маја.

Група армија „Север“ започела је операцију уништења 2. ударне армије буквално дан пре предвиђеног датума њеног повлачења. Повлачење Власовљевих трупа почело је уз буку немачке артиљеријске канонаде. А ситуацију је погоршала кобна грешка. Трупе су се повлачиле назад у позадину фронта, уместо да ојачају одбрану уског грла. Недељу дана после почетка немачке офанзиве, путне комуникације армије Власова поново су прекинуте. По цену огромних напора, фронт окружења је пробијен само три недеље касније – 19. јуна. Али ширина пробоја није прелазила један и по километар. Командир вода 828. посебне артиљеријске и противтенковске дивизије 87. коњичке дивизије И. Адамски се присећао: *„Долина смрти... Не могу да нађем речи да опишем шта се тамо дешавало. Најгори пакао се не може поредити са ужасом који смо морали да видимо сопственим очима. Прешли смо на директну ватру и пуцали на Немце који су из шуме, са обе стране из митраљеза и топова пуцали по „коридору“ широком око три стотине метара, кроз који су се пробијали војници Друге ударне армије. Шума гори, мочвара пред нама је у пламену, небо се од дима не види. Бомбардују нас авионима и артиљеријом, све посаде су избачене из строја по три пута, а испред нас стотине, можда и хиљаде наших лешева. Они који су имали среће да побегну из окружења дословно су трчали и пузали преко лешева својих другова. Два реда тела мртвих и рањених су прекривала земљу. Ужасан масакр. Пакао. Лешеви на све стране. Смрад... Прави костури, избезумљени глађу, излазили су из окружења. Нису им одмах дозвољавали да се наједу, само парче хлеба и кутлачу каше. Тај оброк би одмах појели или сакрили под барску маховину и поново стали у ред за хлеб. Многи су касније умрли у агонији од запетљаних црева.“*

До 23. јуна подручје које је држала 2. ударна армија смањило се до те мере да је читавом дубином било под непријатељском артиљеријском ватром. Тог дана, Власов је дао усмено наређење да се уништи преостала исправна техника. У наредна 24 сата, на целом подручју које су држале јединице војске одјекивале су експлозије и дизао се дим од пожара. Командир батерије 305. дивизије А.С. Добров се присећа: „*Ситуација је постала веома тешка. Читав простор величине два са два километра је био под ватром. На све стране су лежали мртви и рањени. Неки су били у делиријуму, неки су тражили воду, неки су тражили да их превију, а неки су тражили да их убију јер сами више нису били у стању да тоураде. Немци нису јуришали, опколили су нас као животиње у јазбини, бомбардовали и пуцали на нас.*“

Последњи покушај организованог пробоја јединица 2. ударне армије догодио се сутрадан увече. Споља га је подржавала фронтовска артиљерија. Овај последњи, очајнички ноћни напад одвијао се под унакрсном ватром непријатељских топова и митраљеза. Ујутро је коридор био потпуно затворен. Остаци Власовљеве армије расули су се по шумама и у малим групама пробијали се до својих. До краја јуна, број војника Црвене армије који су успели да побегну из „котла“ достигао је 10 хиљада људи. Немци су објавили да су заробили 30 хиљада војника.

Издаја генерал-потпуковника А.А. Власова

Две недеље после пораза 2. ударне армије, 11. јула 1942. године, у селу Туховежи на граници Лењинградске и Новгородске области, заробљен је њен командант генерал-потпуковник А.А. Власов. У знак захвалности за изручење совјетског генерала, сеоски старешина је од команде немачке 18. армије добио краву, десет кутија

цигарета, две флаше вотке са кимом и почасну повељу. Иако су се заробљени генерали у немачким логорима могли избројати на прсте једне руке, он је у почетку био обичан ратни заробљеник. Немци се нису суздржали ни од јавног понижавања Власова у пропагандне сврхе. Штркљасти генерал је предводио колону која је терана са станице у логор за заробљене више официре у Виници. Године 1941. борио се у Украјини, и многи мештани су га памтили као вишег команданта Црвене армије.

Међутим, хапшење Власова био је прави поклон за групу виших официра Вермахта. Унутар немачке Врховне команде и обавештајних служби, расло је незадовољство Хитлеровом политиком на окупираним територијама Совјетског Савеза. Безумна суровост је само ојачала отпор окупаторима. Немачке трупе на Источном фронту суочавале су се са тим скоро сваки дан. Коришћење оних који су незадовољни Стаљиновом политиком у сврху поделе и слабљења совјетског друштва било би много корисније. Брзо је постало јасно да апелима војницима Црвене армије не треба да се обраћа Немац, већ неко од њихових утицајних сународника.

Врбовање Власова је почело издалека. Немачки официр који је добро говорио руски стигао је у логор за ратне заробљенике у Виници. Заробљеном совјетском генералу нико није одмах понудио сарадњу. Напротив, у почетку је углавном говорио сам Власов, а Немци су га пажљиво слушали. Разговори су били о његовом животу пре рата и његовом односу према совјетској власти, пошто је Власов својевремено био њен одушевљени присталица. Сусрет са реалностима совјетске политике према селу га је умногоме отрезнио. Према Власову, многи људи, укључујући и убеђене комунисте, сво зло и терор касних 1930-их година повезивали су са Стаљином лично. После тих признања, Немци који

су били одређени да воде разговор са заробљеним генералом, попут искусних шибицара, питали су га: *„Зар борба против Стаљина није ствар само Немаца, већ и Руса и других народа Совјетског Савеза?“* Лик непријатеља добио је конкретно име – Стаљин. После тога, пристанак Власова да сарађује Немци су добили буквално за неколико дана. Апсурдност ситуације била је у томе да је регрутовање заробљеног совјетског генерал-потпуковника била само лична иницијатива групе високих официра Вермахта. Стварна политика Трећег рајха према становништву окупираних територија СССР-а остала је иста, а немачки ратни циљеви такође се нису мењали.

Када је прешао границу издаје, Власов се у почетку бавио првенствено пропагандним радом. Аутор је летака „Апел Руског комитета војницима и командантима Црвене армије“, штампаних децембра 1942. године. „Зашто сам кренуо путем борбе против бољшевизма (Отворено писмо генерал-потпуковника А.А. Власова)“ и многих других. „Апел Руског комитета...“ је заправо била декларација о стварању Руске ослободилачке армије која је у историју колаборационизма ушла под скраћеницом РОА. Новоформирани Комитет је поставио себи следеће циљеве: *„а) Збацивање Стаљина и његове клике, уништење бољшевизма; б) Закључивање часног мира са Немачком; ц) Стварање, у сарадњи са Немачком и другим народима Европе, Нове Русије без бољшевика и капиталиста.“* Политичка платформа Руског комитета била је бизарна комбинација ствари које се међусобно искључују као што су приватна својина, лична иницијатива, *„социјална правда и заштита радника од сваке експлоатације“*. На тај начин покушавали су да убеде што већи број грађана СССР-а који су били незадовољни совјетском влашћу да сарађују са њима.

Летке које је потписао Власов Немци су избацивали из авиона изнад линије фронта и делили их по логорима за ратне заробљенике. Касније је Власов прешао са пропаганде на формирање војних јединица од колаборациониста, углавном ратних заробљеника. Поред бивших ратних заробљеника који су постали издајници, прикључили су им се и руски емигранти. Тек у јесен 1944. године формирана је прва дивизија РОА, али је оцена њеног ангажовања на мостобрану Одра у априлу 1945. године била негативна. Дивизија је повучена са фронта и практично без контроле отишла је у Чехословачку. Њени припадници су били заробљени, или су их савезници интернирали совјетским властима.

Власовљева слава захваљујући његовим лецима довела је до тога да су сви сарадници Немаца називани „власовци". Међутим, „власовци" који се појављују на страницама мемоара најчешће су били „хиви" (*Hilfswilliger, немачки – добровољни помоћници – прим. прев.*) – ненаоружани ратни заробљеници, коришћени као радна снага, или су припадали такозваним „источним батаљонима" или козачким јединицама које су формиране пре свега од националиста разних врста. Сам Власов је ухваћен у Чехословачкој у мају 1945. године. Од 30. до 31. јула 1946. године у Москви је одржано затворено суђење Власову и групи његових следбеника. Сви они су пресудом Војног колегијума Врховног суда СССР-а проглашени кривим за издају, лишени војних чинова и обешени у дворишту затвора Бутирка.

Борбе на језеру Ладога

У пролеће 1942. године није било могуће пробити блокаду Лењинграда. Лед на Ладошком језеру почео је да се топи, а „Пут живота", који је успостављен током зиме, био је прекривен водом. Око 80 камиона је 20.

априла пропало кроз лед, а сва возила ЗИС-5 су повучена са пута. Совјетска команда је са стрепњом чекала почетак летње пловидбе, а ти страхови нису били безразложни. Луке на обе стране језера и сами бродови могли би бити нападнути и из ваздуха и са воде. Командант 1. ваздушне флоте, генерал-пуковник Алфред Келер, добио је директиву немачке Врховне команде: *„Свим средствима ометати евакуацију Љењинграда и <...> спречити непријатеља да побољша прехрамбену ситуацију, а тиме и одбрамбену способност Љењинграда"*. Оштра зима је одложила почетак пловидбе, а први брод је запловио преко Ладошког језера тек 22. маја. За мање од недељу дана, почели су непријатељски ваздушни напади, који су дочекани снажном ватром из противавионских топова и митраљеза, а узлетали су и ловачки авиони. Свака баржа је ускоро опремљена противавионским митраљезом великог калибра. Командант дивизије топовњача, капетан 1. ранга Н.Ј. Озаровски је у свом дневнику записао: *„28. маја 1942. г. <...> Изненада су долетели непријатељски авиони и почели да бомбардују луку. Бродови су отворили ватру. Фашистички авиони Ју-88 <...> бацали су бомбе пикирајући или из хоризонталног лета на висини од 200 – 300 метара <...> Неколико граната експлодирало је у трупу бомбардера. Под углом од 70 степени, „јункерс" је пао у плићак"*. ПВО на језеру Ладога показала се прилично ефикасном – губици терета од ваздушних напада износили су мање од 1% укупног обима транспорта.

Међутим, претња са воде није била ништа мање озбиљна. Финска флота је била слаба, па су у јуну 1942. године италијански торпедни чамци превезени на Ладошко језеро. Четири чамца типа МАС из 12. одреда торпедних чамаца морала су да пропутују сву Европу да би стигла. Такође, немачки наоружани трајекти „зибел", намењени за искрцавање трупа на Британ-

ским острвима, пребачени су на Ладогу. Овај потез непријатеља предвидела је и совјетска команда и за њега је припремљен противотров. Специјална авијациона група Штаба Врховне команде засула је гомилом бомби непријатељске базе са чамцима и трајектима. Супротно очекивањима, италијански морнари нису постигли велики успех на Ладоги. Чамце који су нападали дочекивала је јака ватра са ратних бродова Ладошке флотиле који су пратили конвоје. Поред тога, тегљачи и барже са плитким газом били су тешке мете. Италијанске „јегуље" – торпеда – једноставно би им прошле испод дна.

Апотеоза борбе за комуникације на Ладоги била је битка за острво Сухо. Било је то вештачко острво са светиоником северно од ушћа реке Волхов. Немачка и финска команда планирале су операцију кодног назива „Бразил". План операције укључивао је десант на острво, рушење светионика, докопати се шифри и минирати прилазе острву. То би био значајан ударац за транспорте. Рано ујутру 22. октобра 1942. године, острво су напали бомбардери, а после ваздушног удара непријатељске трупе су се искрцале на острво. Међутим, одговор је био изузетно енергичан и координисан. Авиони су напали десант, а „мали ловци" који су били у патроли послати су на острво. Десантне снаге су уништене. Немци и Финци изгубили су 17 потопљених или заробљених десантних бродова, операција је пропала. Штавише, после војних дејстава на Ладошком језеру 1942. године, немачка трајектна флотила је распуштена, а италијански морнари су се вратили у своју сунчану домовину, остављајући своје торпедне чамце Финцима.

БИТКА ЗА АРКТИК

Током Великог отаџбинског рата, Мурманск је постао једна од најважнијих тачака кроз коју се превозио терет из савезничких земаља за снабдевање совјетске државе и армије у оквиру „Ленд-лиз“ програма. Током целог рата, лучки град и поморска база Северне флоте на стеновитој обали Баренцовог мора били су у опасности да га немачке трупе заузму. Његова одбрана захтевала је невероватан напор Црвене армије јер је тешко наћи климатски тежи део фронта од овог у Заполарју. Противници су морали да се боре у условима оштре климе, ретке насељености и других „чари“ природе крајњег севера и поларног круга, где је магловито време уобичајено током поларне ноћи, олује бесне током јесени, а магнетне олује озбиљно утичу на радио-комуникације. При томе, није постојао континуирани фронт од Белог мора до Оњешког језера, а војне операције су вођене у само пет праваца: Мурманск, Кандалакша, Кестенга, Ухта и Реболск. Ширина најширег од ових праваца – Мурманског – није прелазила 120 километара, ширина осталих кретала се од 40 до 50 километара. Између праваца су постојале веома велике празнине – до 240 километара.

Према плану „Барбароса“, немачке трупе у Заполарју добиле су релативно ограничен задатак: *„Најважнији задатак 21. ігуйе и йоком исйочне камйање, осйаје одбрана Норвешке. Снаїе које су на расйолаїању*

поред ових (планински корпус) требало би да се користе на северу првенствено за одбрану региона Петсамо и његових рудника, као и комуникацијских рута Северног леденог океана. Потом те снаге, заједно са финским трупама, треба да напредују ка пруги за Мурманск, да би пореметиле снабдевање Мурманске области преко копнених комуникација.“

Офанзива на Мурманск са циљем заузимања луке и поморске базе Северне флоте била је споредни задатак за немачку команду у поређењу са одбраном.

Према плану, заузимање Мурманска је поверено брдском стрељачком корпусу „Норвешка“, који је првог дана требало да сломи отпор совјетских трупа на граници, заузме Титовку и полуострво Рибачи, а затим за три до четири дана стигне до Колског залива и Мурманска. Главне снаге Немаца требало је да напредују јужно од Мурманска – пругом Рованиеми-Сала-Кандалакша до Белог мора, како би одсекле руске јединице на Колском полуострву, после чега би део снага започео офанзиву на северу, где би се спојили са брдским стрељачким јединицама код Мурманска, а главнина снага би наставила операције, заједно са финским трупама, на Оњешком језеру (на источној или западној обали, у зависности од развоја догађаја).

Први авион Луфтвафеа појавио се изнад поморске базе Поларноје после подне 18. јуна 1941. године. Био је то извиђачки Focke-Wulf Fw 189 Uhu, авион је летео толико ниско да су дежурни у штабу морнарице могли да виде пилота у кокпиту, а на авион није отворена противваздушна ватра. Поподне 19. јуна, авион је дочекан баражном ватром и одлучио је да се врати на свој аеродром. Велики отаџбински рат у поларном кругу почео је масовним бомбардовањем градова, насеља, индустријских предузећа, граничних караула и поморских база. Први ваздушни напади немачке авијације изве-

дени су у ноћи 22. јуна 1941. године.

Немачка офанзива је почела из рејона Петсамо у правцу села Титовка 28. јуна. Главне снаге брдског корпуса напале су 95. пук, који још није успео да организује одбрану. Пук је почео да се повлачи у село Титовку. Паничним повлачењем повукао је за собом и 325. пук који му је долазио у помоћ.

Док је у области Титовке непријатељ релативно лако постигао неке успехе, дотле су његови напади на гарнизон 23. утврђеног рејона на полуострву Рибачи и Средњи били одбијени. Месец дана пре почетка рата пуковник М.К. Пашковски, који је командовао утврђеним подручјем, успео је да изгради прилично моћне одбрамбене структуре на полуострву и постави их тако да доминирају путем Петсамо-Титовка. Немци су три дана безуспешно покушавали да заузму полуострво Средњи. Ватра обалске артиљерије играла је велику улогу у одбијању њихових напада (на полуострву Средњи била су три обалска топа калибра 130 мм и четири обалска топа од 100 мм).

Одбрану на реци Западна Лица држала је 52. дивизија. Заузела је погодне положаје. Када су немачки јегери започели офанзиву, совјетске трупе су их дочекале ураганском ватром. Неколико непријатељских напада је одбијено у току једног дана. Видевши да неће моћи одмах да пређу Западну Лицу, Немци су на два дана прекинули нападе како би допремили своје друге ешалоне. Совјетска команда је такође максимално искористила та два дана предаха: 95. и 325. пук, који су се повукли на ово подручје, доведени су у ред. Заузели су одбрамбене положаје на десном крилу Мурманског правца.

Овде су се жестоке борбе наставиле током целог јула. Немци су очајнички покушавали да пређу реку. То нису успели даураде на главном правцу. До краја

месеца заузели су само мали мостобран на источној обали Западне Лице – на левом крилу 52. дивизије.

Непријатељ је извршио помоћни напад у правцу Кандалакше. Први покушај да пређу границу на овом делу фронта Хитлерове трупе су направиле 24. јуна, али су одбачене. Непријатељ је 1. јула 1941. године кренуо у масовнију офанзиву и поново није постигао значајнији успех. Непријатељске јединице су успеле да напредују само 75-80 километара у дубину совјетске територије, где су их зауставиле трупе Црвене армије.

Борбе на Кандалакшком правцу настављене су током целог јула. Почетком августа, пошто нису успели да постигну циљ (а планирали су да стигну до Кировске пруге 10 дана после почетка рата), Немци су одлучили да пребаце СС дивизију „Норд" у рејон Кестенга. Немачка команда се плашила да би и совјетска команда могла да повуче део својих снага из области Алакуртије и пребаци их у рејон Кестенге. Стога је истовремено са пребацивањем дивизије „Норд" послала и појачани фински батаљон кроз шуме и мочваре у позадину наших трупа. Његов задатак је био да блокира пут у области станице Њам, онемогући комуникацију и спречи да се ниједна чета не пошаље преко Кандалакше до станице Лоухи.

Финци су тај задатак успешно извршили. Заузели су једини пут којим су се снабдевале совјетске трупе и чврсто га држали. Заустављено је снабдевање храном и муницијом. Две недеље јединице су се снабдевале само из пољских залиха. Са Мурманском, где се налазио штаб 14. армије, одржавана је само радио-веза, а и она је повремено била у прекиду. Командант је повремено добијао кратке извештаје о стању у јединицама одсеченим од позадине. Била је то анегдотска ситуација – један фински батаљон опколио је пет стрељачких пукова, три артиљеријска пука и друге јединице.

Совјетским трупама је требало две недеље да ослободе пут од Финаца и обезбеде своје комуникације.

Да би ублажио притисак на фински батаљон који је деловао у совјетској позадини, непријатељ је покренуо снажан напад на фронту у области Лисаје горе. После жестоких борби, совјетске јединице су биле принуђене да напусте своје положаје и утврде се 4 км источно од Алакуртије – на линији старе државне границе. Али даљи покушаји непријатеља да напредује били су неуспешни. Од септембра 1941. до септембра 1944. године линија фронта овде је остала непромењена.

Само неколико дана пре почетка рата, 242. стрељачки пук и артиљеријски дивизион 104. дивизије, који је био у саставу 14. армије, пребачени су у рејон Кестенге. Почетком јула један пешадијски пук немачке 169. пешадијске дивизије започео је офанзиву у правцу Кестенге. Прва битка одиграла се 8. јула код села Тунгозеро. Совјетске јединице нису могле да издрже јак напад и повукле су се. Немци су 10. јула стигли до реке Софјанга. Настало је затишје које је трајало до краја јула. Непријатељ је градио пут од границе до села Софјанга, проучавајући нашу одбрану, спремајући се да је пробије и форсира реку.

Нове борбе су отпочеле 3. августа снажним артиљеријским нападом Немаца на нашу одбрану. Већ истог дана непријатељ је успео да форсира реку и одсече један наш батаљон од штаба пука и других јединица. Батаљон је опкољен код Пјаозера, борио се у окружењу, а затим је кроз шуме и мочваре стигао до рејона Кестенга, где се спојио са главним снагама пука. Борбе код Софјанге трајале су три дана. Немци су, не обазирући се на губитке, на неколико места прешли реку и ушли дубоко у одбрану других совјетских батаљона. Јединице Црвене армије биле су принуђене на повлачење. Дана 8. августа борбе су се већ водиле у близини

регионалног центра Кестенга, 60 км западно од станице Лоухи.

Током 8 дана непрекидних борби, 242. пук је претрпео велике губитке. У међувремену, непријатељ је, према изјави заробљеног немачког војника, довлачио резерве. СС дивизија „Норд“ у пуном саставу и посебан тенковски батаљон стигли су на место борби. Војни савет 14. армије покушао је да помогне 242. пуку. Тамо је пребачена чета тенкова са Кандалакшког правца. Два финска батаљона и батаљон СС дивизије „Норд“ су 12. августа, крећући се кроз шуму, стигли су 34. километра пута Кестенга-Лоухи. Дочекале су их позадинске јединице совјетске 5. бригаде, борбени батаљон из Лоухе и маневарска група 72. пограничног одреда. Главне снаге бригаде биле су одсечене од својих база за снабдевање и бориле се у окружењу. Борбе су биле жестоке. Ни 7. ни 14. армија нису имале резерве које би могле да помогну браниоцима.

По савету Ворошилова, члан Војног савета Карелијског фронта, Г.Н. Купријанов је лично апеловао на Стаљина са захтевом да пошаље 88. стрељачку дивизију, стационирану у Архангелску, у рејон Кестенга. Стаљин је пристао и у ноћи са 12. на 13. август, у 88. дивизији је објављена узбуна и укрцана је у возове. За мање од два дана, 18 ешелона дивизије из Архангелска стигло је до станице Лоухе (75 км од Кестенге). Највише изненађује то што су возови ишли пругом Обозерски-Сорока која је била у изградњи. Раније су њом ишли само возови који су превозили раднике који су је градили. Већ увече 15. августа прве јединице 88. стрељачке дивизије ушле су у борбу право из возова. Одбацили су Немце назад 6 до 8 км.

Током друге половине августа, целог септембра и октобра, водиле су се локалне борбе на правцу Кестенга. Непријатељ је претрпео значајне губитке и стога није могао да покрене већу офанзиву без појачања. Непријатељ је 25. октобра започео нападе на поје-

дине одсеке одбране 88. дивизије. Он је водио извиђање борбом, тражећи њене слабе тачке. Офанзива је почела 2. новембра после двочасовне јаке артиљеријске припреме. По први пут на Карелијском фронту, непријатељ је изводио масовне ваздушне ударе на линију фронта, 40 бомбардера извело је по два налета.

Напади Немаца и Финаца су настављени до 11. новембра, али нису успели да заузму станицу Лоухи. Затишје је настало 12. новембра. Линија фронта се стабилизовала 40 километара западно од станице Лоухи. Фински пукови су се вратили у своје дивизије, а немачке трупе су почеле да граде склоништа и припремају се за зиму.

Борбе у Заполарју настављена су 8. септембра 1941. године. Пошто није успела да оствари напредак у правцу Кандалакше и Лоухи, немачка команда је преусмерила главни правац напада армије „Норвешка" на Мурманск. Међутим, и ту је офанзива ојачаног немачког брдског стрељачког корпуса пропала. Северна група Немаца, која је ишла на Поларни, успела је да напредује само четири километра за девет дана борбе. До 15. септембра, јужна група непријатеља, уз ваздушну подршку, успела је да пресече пут Титовка-Мурманск и запрети пробојем до Мурманске области. Међутим, совјетска 14. армија је са делом својих снага, уз подршку авијације и артиљерије Северне флоте, 17. септембра кренула у контранапад и разбила 3. брдску стрељачку дивизију, потискујући њене остатке назад преко реке Западне Лице. После тога, немачка команда је зауставила офанзиву на Мурманск – блицкриг у поларном кругу је осујећен. Борбе су се претвориле у позиционо ратовање са малим снагама.

Заполарје је било једини део совјетско-немачког фронта где су Немци заустављени само неколико десетина километара од државне границе, а на неким местима

нису успели ни да је пређу. Када су се крајем 1941. и почетком 1942. године на целом фронту одвијале жестоке борбе између Црвене армије и Вермахта, његово северно крило је остало најстабилније. Линија фронта дуж реке Западне Лице није се мењала до октобра 1944. године.

ХАРКОВСКИ „КОТАО“

Постигавши значајан успех у контраофанзиви код Москве децембра 1941. године, команда Црвене армије је настојала да преузме иницијативу у своје руке на свим секторима совјетско-немачког фронта. Југозападни правац није био изузетак, његов командант маршал Семјон К. Тимошенко предлагао је не само да помогне трупама Западног фронта које су напредовале на московском правцу, већ и спровођење велике офанзивне операције *„са циљем да се уништи непријатељ у Донбасу, Кривом Рогу и коначно онемогући сви његови покушаји да крене према Северном Кавказу“*. Штаб Врховне команде одобрио је Тимошенкове замисли. Као и на другим правцима, главна ударна снага офанзиве са циљем да се униште непријатељске групе у Донбасу требало је да буде свежа армија, формирана у јесен 1941. године. Та улога је додељена 57. армији, која је формирана у Стаљинградској области и имала је 74 хиљаде људи.

Барвенковско-Лозовска операција

Офанзивна операција, која је ушла у историју рата као Барвенковско-Лозовска, почела је 18. јануара 1942. године. Њен план је био да нападом суседних трупа са крила Југозападног и Јужног фронта пробије одбрану на споју 6. и 17. армије, између градова Балаклеја и

Артјомовск, и развијајући офанзиву у правцу Запорожја, истовремено зађу у позадину Донбаско–Таганрогске групе Вермахта, притисну главне снаге Немаца уз обалу Азовског мора и пресеку им путеве за бекство на запад.

Током прва четири дана офанзиве, совјетске трупе су пробиле непријатељски фронт у ширину до 75 километара и напредовале у правцима главних напада у дубину до 25 километара. Један од главних проблема Црвене армије у то време био је недостатак самосталних механизованих јединица које би могле да буду главна снага за даље успешно напредовање. Уместо њих, коришћена је коњица, појачана самосталним тенковским бригадама, којима су недостајале и ударне способности и мобилност. Осим тога, рад евакуисане војне индустрије тек је био на почетку и совјетске трупе су патиле од недостатка муниције. Све то је смањило могућност напада на насеља утврђена за одбрану од стране Немаца. Такве тачке, претворене у тврђаве – најчешће раскрснице путева – у подручју совјетског продора, Немци су називали „угаоним стубовима“. Обављале су два задатка: прво, сужавале су фронт пробоја, а друго, спречавале су неометану употребу путева за снабдевање противничких трупа које су се пробиле у дубину одбране. До краја јануара, због слабости коњичких корпуса појачаних тенковима и Немаца који су држали „угаони стуб“ – Славјанско-Барвенковско-Лозовска операција је застала. Нису остварени задаци које је Штаб Врховне команде поставио трупама Југозападног и Јужног фронта, да дођу до Дњепра и пресеку комуникације непријатељске групе Донбас.

Као резултат неуспешне офанзиве настала је Барвенковска избочина, која је могла постати или одскочна даска за нову офанзиву великих размера или замка за јединице Црвене армије које су је заузеле. Пошто се рат водио на територији СССР-а, совјетска команда

није могла да повуче трупе са тог мостобрана који се протеже до Дњепра без политичких губитака, упркос очигледној рањивости на нападе са бока. Ситуацију је погоршала подела прилично уског истуреног дела између два фронта. Северни део Барвенковске избочине био је под командом Југозападног фронта, а јужни – Јужног фронта.

Операција Барвенково-Лозовскаја, као и друге офанзиве у зиму 1942. године, донела је много трофеја. Совјетске трупе су заробиле 658 топова, 40 тенкова и оклопних возила, 843 митраљеза, 331 минобацач, 6.013 возила, 573 мотоцикала, 1.095 бицикала, 23 радио станице, више од 100.000 мина, око 80.000 граната, око милион метака, 23.000 ручних бомби, 430 вагона са муницијом и војним теретом, 8 возова са војном опремом, 24 магацина са разним војним потрепштинама, 2.400 кола, 2.800 коња.

Мајска офанзива Црвене армије

Судбина Барвенковске избочине требало је да буде одлучена у пролеће 1942. године. Совјетска команда је испрва гледала у будућност са оптимизмом. Почетком марта команда југозападног правца је веровала да ће *„непријатељ, упркос великом неуспеху јесење офанзиве на Москву, поново настојати да заузме нашу престоницу на пролеће“*. Што се тиче јужног сектора совјетско-немачког фронта, дата је следећа оцена могућих планова непријатеља: *„На југу треба очекивати напредовање великих непријатељских снага између реке Северски Донец и Таганрошког залива са циљем да преузме контролу над доњим током Дона и потом напредује ка Кавказу до извора нафте“*. Тако је претпоставка да је Москва главни циљ летње кампање Вермахта довела до претпоставке да Група армија „Југ“, која се

борила на Југозападном правцу, неће бити појачана. Совјетска команда је била охрабрена и почетком формирања самосталних механизованих јединица – тенковских корпуса. Сада је Црвена армија имала средства да развије продор у дубину непријатељске одбране.

Команда Југозападног правца предложила је план који је у општем смислу представљао развој Барвенковско-Лозовске операције. Као и раније, главни напори су били усмерени на ослобађање Донбаса и Харкова. Мостобран за офанзиву требало је да буде Барвенковска избочина у дубини немачких линија, доминантан положај изнад Харкова и над читавом непријатељском групом Донбаса.

Штаб Врховне команде је одбио да издвоји велике резерве за Југозападни правац. Стога, уместо офанзиве која би имала за циљ да уздрма цео фронт Групе армија „Југ", одлучено је да се ограничи на операцију скромнијих размера. Њен задатак је био ослобађање Харкова од стране снага Југозападног фронта, нападима у конвергентним правцима јужно и северно од града, са перспективом да се стигне до Дњепра. Међутим, немачка команда је за тачку главних напада летње кампање изабрала јужни сектор Источног фронта, па су препреке за велику офанзиву ту морале да се одмах уклоне. Дана 12. фебруара, Оперативно одељење Врховне команде Вермахта издало је наредбу о ликвидацији Барвенковске избочине. На исти начин размишљала је и команда Групе армија „Југ". Десетог марта, фелдмаршал Федор фон Бок је записао у свом дневнику: „*Врховној команди је представљена оцена ситуације: она се завршавала тврдњом да се Изјумска избочина мора ликвидирати офанзивном акцијом одмах када путеви постану проходни.*" Поред тога, у пролеће је Група армија „Југ" била појачана новим дивизијама пребаченим како из Групе армија „Центар", тако и из Немачке.

У мај 1942. године обе супротстављене стране су ушле са офанзивним плановима. Сада је много зависило од тога ко ће први успети да крене и да ли ће успешно напредовати. Да ли ће група окупљана за „Фридерикус" – то име је дато у част пруског краља Фридриха II Великог (1712–1786), који се жестоко борио против Руса – бити опкољена или ће, напротив, бити затворен обруч иза дивизија и корпуса Југозападног фронта које су ишле око Харкова? План совјетске офанзиве код Харкова био је једноставан, али добро осмишљен. План Југозападне команде био је „класична Кана" – то се у војној вештини назива нападом у два конвергентна правца са циљем опкољавања и пораза непријатеља. На југоисточним прилазима Харкову требало је да се затворе пешадијска „клешта" 38. и 6. армије, а на западним прилазима свеже мобилне јединице 21. и 23. тенковског корпуса, које су напредовале са истуреног дела Барвенкова, и 3. гардијски коњички корпус, који је у битку улазио заобилазећи град са севера.

Офанзива Југозападног фронта почела је 12. маја у 6.30 часова. За два дана борби, северна ударна група пробила је одбрану непријатеља на ширини фронта од 56 километара. 28. армија је напредовала 20–25 километара, али је убрзо уследио контранапад две немачке тенковске дивизије, што је озбиљно успорило њено напредовање. До краја 14. маја, јужна ударна група је пробила одбрану непријатеља на фронту ширине 55 километара и дубине 25-40 километара. У том тренутку је донета једна од одлука које су биле кобне за успех операције. Командант 6. армије генерал А.М. Городњански је одложио увођење 21. и 23. тенковског корпуса у битку, чекајући потпуни успех северне групе. Међутим, немачка 6. армија, појачана новим дивизијама, показала се као „тврд орах".

Напредовање 28. армије је 15. маја практично заустављено нападима авиона Луфтвафеа. Борац 175. дивизије Е.Ф. Окишев се присећао: „*Битка код Харкова мени је била вероватно најтежа у целом рату. Та стална бомбардовања, страшни губици, збуњеност наших команданата, недостатак муниције... Сећам се разговора са једним командантом батерије: „Ено немачких тенкова. Удри по њима!“– „Кад бисмо имали чиме...“ И рекао ми је да су добили само два комплета муниције, а шта даље? Уопште, бескрајне битке, рањена, глад, та сурова бомбардовања... А шта осећаш током бомбардовања? Потпуну беспомоћност... Звиждук – експлозија, звиждук – експлозија... Још су Немци укључивали специјалне сирене на својим бомбардерима, које су силно деловале на нерве.*“ Упркос томе, стање у команди Групе армија „Југ“ до 14. маја могло би се описати као паника. Федор фон Бок је позвао Франца Халдера у Берлин и изразио сумњу у могућност заустављања совјетске офанзиве ударом са југа групе Евалда фон Клајста: „*Напад <...> са расположивим снагама вероватно неће донети очекивани успех. Клајст, са којим сам управо разговарао, мисли да ће напад бити успешан ако непријатељ не нападне први <...> Ову одлуку не могу да преузмем на себе.*“ Као алтернативу удару на јужну страну Барвенкова, Фон Бок је предложио повлачење три или четири дивизије са фронта Фон Клајста и њихово коришћење за затварање рупе јужно од Харкова. У ствари, офанзива Југозападног фронта довела је „Фридерикуса“ на ивицу потпуног фијаска. Али Халдер је донео рискантну одлуку и уверио Хитлера у њену исправност. Напад на јужну страну Барвенковске избочине требало је да почне у планирано време.

Дана 15. маја командант Југозападног правца маршал С.К. Тимошенко је коначно одлучио да искористи свој главни адут у борби – 21. и 23. тенковски корпус.

Следећег јутра требало је да буду уведени у пробијени део фронта, али због удаљености од линије фронта, тенкисти нису стигли да заузму почетни положај за офанзиву. Шеснаестог маја 6. армија је прешла реку Берестову и почела да се припрема за увођење тенковског корпуса у пробој. Због касне пролећне поплаве река је била широка од 10 до 20 метара. У комбинацији са муљевитим дном и мочварном поплавном равницом, то је захтевало да инжињерске јединице изграде прелазе. Увођење два тенковска корпуса у пробој је одложено за још један дан. За то време, немачка команда је наставила да припрема операцију „Фридерикус", која је требало да се изведе у редукованом обиму.

Трупе 9. и 57. армије Јужног фронта генерал-пуковника Родиона Ј. Малиновског су биле задужене за одбрану јужног дела Барвенковске избочине. Оне нису добиле никакве озбиљне задатке у оквиру Харковске операције и углавном су биле препуштене саме себи. Густина трупа овде је била на ивици онога што је било прихватљиво за одрживу одбрану. У просеку, једна дивизија је држала одбрамбене положаје на линији фронта од 20 километара. Дана 17. маја у 4 сата ујутру, немачке трупе под командом генерала Евалда фон Клајста започеле су артиљеријску припрему на јужној страни Барвенковске избочине, која је трајала сат и по. После артиљеријског удара уследио је продор тенковима. До 8 часова ујутру одбрамбени фронт 9. армије је пробијен са обе стране. До поднева, немачке трупе су напредовале 20 километара и напале периферију Барвенкова. Ситуацију је погоршала чињеница да су немачке јединице током напада уништиле центар везе Јужног фронта.

Штаб Јужног фронта сазнао је за офанзиву Вермахта тек 17. маја поподне. Штаб Југозападног правца обавештен је тек пред крај дана. До тада је одбрана 9.

армије била пробијена пуном дубином, а Фон Клајстова група се већ борила са оперативним резервама Јужног фронта. Недостатак информација о продору немачких трупа довео је до тога да су 2. коњички корпус и 14. гардијска стрељачка дивизија, који су се налазили у близини места пробоја, цео дан остали на месту, несвесни шта се догодило и без наређења да се супротставе непријатељу који се пробио. На крају дана, маршал С.К. Тимошенко је активирао те резерве и наредио Р.М. Малиновском да поправи ситуацију. Док се спремала катастрофа на јужном крилу офанзиве, 21. и 23. тенковски корпус су уведени у борбу у офанзивној зони јужне ударне групе фронта. Први је почео офанзиву у 5:00, други је изгубио време форсирањем реке Берестоваја и започео је офанзиву у 8:00. Пошто је авијација Фон Рихтхофеновог корпуса била ангажована у офанзивној зони Фон Клајстове групе, напредовање је било прилично брзо. 21. и 23. тенковски корпус су напредовали 15 километара, а стрељачке јединице 6. армије 6–10 километара.

Офанзива северне ударне групе 17. маја је практично стала. Штаб Југозападног фронта је до краја дана добио информацију о документима до којих је дошла обавештајна служба 38. армије, који указује да је немачка команда од 11. маја планирала да пређе у офанзиву из области Балаклеје. То су очигледно били планови за оригиналну верзију операције „Фридерикус“. Проучивши документе, С.К. Тимошенко је упоредио њихов садржај са офанзивом на Јужни фронт и закључио да непријатељ намерава да одсече Барвенковску избочину. Одлучено је да се заустави офанзива и предузме низ хитних мера за одбијање напада. У 00:35 18. маја, команданту 6. армије је преко радија наређено да 23. тенковски корпус повуче из борбе и пребаци га на линију реке Береке. Река је текла од запада ка истоку

северно од Барвенкова и била је погодна одбрамбена линија. На подручје града Изјума такође је упућена 343. стрељачка дивизија, заједно са батаљонима тенкова и противтенковских оруђа.

Међутим, док је Тимошенко формирао своју одбрану фронтом окренутим према југу, немачка команда је одлучила да Фон Клајстова ударна група крене на запад. То је омогућило непријатељу да уништи Изјумску избочину. Слом совјетске одбране уследио је на целом фронту 9. армије, а одбрамбена баријера дуж реке Береке постала је бескорисна. Наређење о повлачењу 23. тенковског корпуса из битке је закаснило, и у тренутку када је примљено, корпус Е.Г. Пушкина је настављао офанзиву заједно са јединицама 266. стрељачке дивизије. Тек у подне 18. маја командант корпуса почео је да повлачи из борбе две тенковске бригаде. 21. тенковски корпус такође је настављао сада бесмислену офанзиву.

Катастрофа код Харкова

Деветнаести мај су обе супротстављене стране потрошиле на прегруписавање својих снаге и прелазак у одбрану на линијама које су држале. Везиста 131. тенковске бригаде Л.И. Мајданик се присећао: *„Престало је кретање трупа, одржавани су хитни састанци у штабовима, официри за везу су непрекидно кружили између штаба и суседних јединица. Први пут – шапатом и крадом – чула се злокобна реч: опкољени.“* Совјетска команда се спремала да одбије напад на северном правцу, према Балаклеји, према 6. армији. Међутим, Немци су окренули своју ударну групу за деведесет степени и започели офанзиву у правцу запада, штићени пешадијским дивизијама које су заузеле одбрамбене положаје са фронтом окренутим ка северу, наспрам пристиглих совјетских резерви. Тај компликовани и

лукави маневар обезвредио је све одбрамбене планове Семјона К. Тимошенка.

Немачки 3. моторизовани корпус је 20. маја започео офанзиву на запад, скоро паралелно са фронтом који су држале резерве Југозападног правца. Када је разбила лево крило 57. армије, Фон Клајстова ударна група се окренула за скоро 180 степени и вратила на реку Береке. Тада је уследила офанзива у правцу севера, да би 22. маја 14. тенковска дивизија успоставила везу са јединицама 44. пешадијске дивизије 6. армије. Прстен окружења затворио се око јединица Црвене армије. У „котлу" код Харкова нашли су се 21 дивизија, 2 тенковска корпуса, 5 засебних тенковских бригада, артиљерија, инжињеријске јединице и разне помоћне јединице. Л.И. Мајданик се присећао: *„До 24. маја дејства наше бригаде, а и других јединица и формација, била су прилично организована. Извиђање је вршено систематски, по потреби смо улазили у борбу, а ако околности нису биле повољне, маневрисали смо на великом простору."*

За деблокаду опкољених јединица формиран је комбиновани тенковски корпус у саставу Јужног фронта под руководством заменика команданта фронта за оклопне снаге генерал-мајора Андреја Д. Штевнева. Дана 25. маја корпус је започео нападе на спољни фронт окружења. У међувремену, две ударне групе су се окупиле унутар прстена да пробију фронт изнутра. Прва група је требало да се пробије са свим преосталим тенковима 6. армије под командом команданта 21. тенковског корпуса генерал-мајора Григорија И. Кузмина. На челу пробоја била је 5. гардијска тенковска бригада. Група је требало да напредује из рејона Лозовенке у сусрет комбинованом тенковском корпусу код Чепела. Од 22 хиљаде људи који су кренули у пробој, само 5 хиљада и 5 тенкова 5. гардијске тенковске бригаде стигло је до својих. Командант бригаде гене-

рал-мајор Николај Ф. Михајлов је рањен и заробљен. Генерал-мајор Кузмин, рањен у стомак експлозивним метком, радије се убио него да буде заробљен.

Другу групу, коју су чинили војници и команданти 6. и 57. армије, извеле су из окружења јединице 23. тенковског корпуса генерал-мајора Е.Г. Пушкина. Војник 131. тенковске бригаде Л.М. Мајданик је овако описао ток пробоја: *„Људи иду у великој гомили, спуштају се све ниже, ка нама. Ходају брзо, ћутке. Стигли су до нас, и ми се придружисмо овом људском потоку. Тешко је рећи колико је људи било у тој великој гомили, можда петсто, хиљаду, па чак и више. Постало је јасно да иду у пробој по сваку цену. На челу ове гомиле пешака, коњаника, минобацачлија, артиљераца и тенкиста био је коњички пуковник.“* Обруч се све јаче стезао, а црвеноармејцима је понестајало муниције. У очају, многи од њих су сами отишли да се предају. Исти Л.М. Мајданик се присећао: *„Излазим из склоништа и пред очима ми се појављује слика која потреса колико је страшна: маса од више хиљада наших војника спушта се низ дугачку јаругу потока,неки са подигнутим рукама. Иду да се предају! Ови војници, до јуче спремни за борбу, изгледају непрепознатљиво. Погрбљени, обореног погледа, као да траже нешто на земљи. Сви изгледају замишљени и сви ћуте. Све што се могло чути био је тропот хиљада ногу.“*

Ипак, до 30. маја скоро 27 хиљада људи успело је да се пробије из окружења. Војни савет Југозападног правца је у првој тачки свог извештаја Стаљину од 30. маја 1942. године навео главни разлог неуспеха операције: *„Добро замишљена и организована офанзива на Харков није била добро заштићена од непријатељских напада на Барвенковском правцу.“* Губици трупа Југозападног правца од 10. до 31. маја износили су скоро 267 хиљада људи. Опкољено је више од 270 хиљада људи који су ту погинули или заробљени. Према немачким

подацима, током борби за Харков заробљено је више од 239 хиљада војника, уништено је и заробљено 2.026 топова, 1.249 тенкова и 540 авиона.

Међу заробљеницима је било и „црних оваца". Тако се командант 41. стрељачке дивизије пуковник Владимир Г. Бајерски, пошто је заробљен, придружио бившем команданту 2. ударне армије Андрејy А. Власову, који је пристао да сарађује са Немцима, и заједно са њим потписао апел немачкој команди у коме се позива на стварање Руске ослободилачке армије, која је требало да се бори против Совјетског Савеза на страни Трећег рајха.

Једна од најтрагичнијих последица пораза код Харкова били су велики ненадокнадиви губици искусних високих команданата, од којих су многи успели да се пробију из кијевског „котла" у септембру 1941. године. У огњу опкољавања код Харкова погинуо је заменик команданта јединица Југозападног фронта генерал-потпуковник Фјодор Ј. Костенко, командант 6. армије, генерал-потпуковник Авксентиј М. Городњански и члан Војног савета бригадни комесар Александр И. Власов, командант, члан Војног савета и начелник штаба 57. армије, генерал-потпуковник Кузма П. Подлас, бригадни комесар Андреј И. Попенко, генерал-мајор Андреј Ф. Анисимов, командант групе армија, генерал-мајор Леонид В. Бобкин и многи други совјетски команданти.

Када је о харковској трагедији јављено Стаљину, врховни главнокомандујући је исход операције назвао катастрофом и упоредио је са поразом руске царске армије 1914. године: *„За неке три недеље, Југозападни фронт, захваљујући својој лакомислености, не само да је изгубио најпола добијену битку за Харков, већ је још успео и да дâ непријатељу 18–20 дивизија <…> То је катастрофа, која је по својим погубним резулта-*

тима једнака катастрофи Рененкампфа и Самсонова у Источној Прускоj.“ Воћа је, не без разлога, за неуспех офанзиве окривио, пре свега, команду Југозападног правца – Семјона К. Тимошенка, Ивана Х. Баграмиана и Никиту С. Хрушчова: *„Да смо у потпуности обавестили земљу о катастрофи коју је фронт доживео и коју још увек доживљава, бојим се да би вас казнили веома оштро.“*

Летња битка за Ржев

Фронт који је формиран код Ржева живео је стабилним, понегде и мирним животом. Бивши начелник штаба 20. армије Западног фронта генерал-мајор Леонид М. Сандалов се присећао: *„Ујутру, по ведром времену, моғле су се посматрати смене немачких војника на њиховим положајима испред предњеғ рова, дим који је долазио из земуница и заштићених ровова, како преко ғрудобрана изливају кофе воде која се накупила у рововима. Увече су се из ровова чули звуци хармонике, неутрална зона је повремено осветљавана ретким ракетама.“* Међутим, целу ову рутину на линији фронта пажљиво су кроз двоглед проучавали виши официри Црвене армије обучени као војници и млађи командири. Део фронта на обали реке Держе код Погорелог Градишча совјетска команда је изабрала за продор и офанзиву са далекосежним циљевима. Задатак операције је, према директиви Штаба, био да се *„преузме контрола над ғрадовима Ржев и Зубцов, стиғне до река Волғе и Вазузе и тамо учврсте положаји, обезбеђујући теће-де-понс* (утврђења за заштиту мостова – прим. аут.) *у области Ржева и Зубцова.“* У операцију су биле укључене четири армије са Калињинског и Западног фронта. Први је требало да почне офанзиву 28. јула,

други – 31. јула 1942. године. Штаб 20. армије операцији је дао кодни назив „Свердловск“.

У штабовима на другој страни фронта такође су се ковали офанзивни планови. Упркос неуспеху операције „Тајфун“ у јесен 1941. године, Москва је и даље мамила немачке војсковође. Заузимање совјетске престонице обећавало је брз и тријумфални завршетак „Похода на Исток “. Нови план за заузимање Москве назван је „Кремљ“. Куле Кремља су виделе (или им се чинило и желели су да верују да виде) немачке претходнице у децембру 1941. године. Кремљ је био заветни сан и војника и генерала Вермахта. Штаб Гинтера фон Клугеа разрадио је лукав план који је требало да почне одсецањем Сухиничке избочине. После тога, требало је да тенкови уђу у створени процеп, заобиђу Москву и нападну је са југа. Међутим, главне операција у лето 1942. године водила је Група армија „Југ“. План за операцију „Кремљ“ послужио је само као основа за дезинформисање совјетске команде, али Фон Клуге га није заборавио. Група армија „Центар“ је и даље имала довољно снага на московском правцу за локалне офанзиве. Командант је одабрао Сухиничку избочину као жртву. Назвати нову операцију „Кремљ“ било би смешно, па је зато добила кодно име „Торнадо“.

Почетак „Торнада“ је првобитно био заказан за 7–9. август. Планирано је да се одсече лук који је штрчао на западу ударом у конвергентним правцима са снагама 2. тенковске армије генерал-пуковника Рудолфа Шмита са југа и 9. армије Валтера Модела са севера. Опкољавање совјетских трупа у области Сухиничи било би, прво, тежак ударац Западном фронту, а друго, омогућило би десном крилу Групе армија „Центар“ да исправи фронт.

Одозго одређени датуми за почетак операције били су више пуста жеља. Време ће показати ко ће први кре-

нути и преузети иницијативу. Приликом прелетања позадинских рејона 20. армије двокрилцем У-2, њен начелник штаба Леонид М. Сандалов забринуто је гледао доле. Касније се присећао: „*На свим путевима могла су се видети непомична возила, заглављена на друмовима расквашеним кишом <...> само су издржљиви коњи полако и с муком кроз блато вукли кола са теретом.*“ Због кише је одложен почетак офанзиве Западног фронта. Калињински фронт Ивана С. Коњева је први кренуо у офанзиву 30. јула. Према плану операције, 30. армија је требало да „*заузме Ржев до краја другог дана операције*“. Командант артиљерије фронта генерал-пуковник Николај М. Хлебњиков се присећао: „*Прва два положаја непријатељске главне линије одбране су пробијена, а трупе које су их држале – биле су готово потпуно уништене.*“ До краја дана фронт је био пробијен, али Волтер Модел је и даље имао резерве. 6. пешадијска дивизија је довезена железничком пругом из Сичевке.

Битка на прилазима Ржеву почела је да поприма карактер позиционог „млина за месо“, у коме су борбе за мала насеља, па чак и појединачне узвисине, трајале данима и недељама. Северно од Ржева то су била село Полунино и кота 200. Један од учесника летње битке код Ржева са немачке стране, командант батаљона Хоке, касније је овако описао једну од тих битака: „*Ишли смо ка линија фронта у раширеном строју. Паклена ватра непријатељске артиљерије и минобацача обрушила се на наше ровове. Густи облаци дима заклањали су нам предње позиције. То је било незамисливо, толики број артиљеријских батерија и свих врста ракетних бацача, неописив звук „кањуша“. Најмање 40 до 50 „сталињових оргуља“ пуцало је истовремено. Бомбардери и ловци-бомбардери су долазили и одлазили уз резак звук њихових мотора. Никада раније нисмо видели нешто слично у Русији. Бог зна да смо већ имали*

тешка искуства иза себе. Али,изгледа да нас је најтеже тек чекало. Трчимо од кратера до кратера да бисмо се склонили од фрагмената граната. Има још 500 метара до првог рова. Рањеници се вуку нама у сусрет. Кажу да је напред стање веома лоше. Веома велики губици. Руси су уништавали нашу технику и оружје и сравњивали наше положаје са земљом."

По интензитету, жестини и губицима, очевици са обе стране упоређивали су битке за Ржев у августу-септембру 1942. године са биткама у Стаљинграду. Чувени совјетски писац и ратни дописник Иља Г. Еренбург се присећао: „*Нисам успео да посетим Стаљинград... Али нећу заборавити Ржев. Можда је било офанзива које су коштале више људских живота, али, чини се, није било жалосније од ове — недеље борби за пет-шест поломљених стабала, за зид порушене куће, за брежуљак... Наши су заузели аеродром, а касарна је била у рукама Немаца... У штабу су биле раширене карте са градским четвртима, али понекад од улица није остао ни траг... Неколико пута сам чуо немачке песме, појединачне речи – непријатељи су се стискали у истим оваквим рововима.*" Еренбургов „колега", немачки војни новинар Јирген Шудекопф, писао је октобра 1942. године у свом чланку „Капија Ржев": „*Немачка офанзива на истоку стигла је до Волге на два места: код зидина Стаљинграда и код Ржева... То што се дешава у Стаљинграду, дешава се у мањим размерама у Ржеву већ скоро годину дана. Скоро тачно пре годину дана немачке трупе су први пут стигле до Волге... Од тада су се одиграле три велике битке за комад земље у горњем току Волге – а четврта, најжешћа, је у току, не престаје већ више од два месеца.*"

Западни фронт је кренуо у офанзиву неколико дана касније од свог суседа. У 6:15 часова 4. августа 1942. године, јутарњу тишину у атару села Погорелоје Горо-

дишче заменила је заглушујућа топовска канонада. До тада ћутљиви „Стаљинови мађеви“ – моћне хаубице Б-4 калибра 203 милиметара – испаљивале су гранату за гранатом. После успешних погодака граната од 100 килограма, немачка утврђења су летела у ваздух као фонтана од балвана. Једноипочасовна артиљеријска припрема завршена је традиционално салвом ракета „кањуша“. Реско звиждање ракета током целог рата подсећало је немачке војнике на првим линијама да је мало ко то чуо и доживео следећи дан. После салве ракетне артиљерије, пешадија је кренула у напад. Почела је офанзива Западног фронта. Војник Црвене армије Б.Г. Горбачевски се присећао: *„Напред, напред, остало је још око три стотине метара до узвисине, већ смо прешли више од половине удаљености!.. И тада су се огласили немачки ровови. Смртоносна ватра, која се појачава свакој минута, моментално заглушује све нападаче рафалном ватром из митраљеза. Пратећи митраљезе, минобацачи су почели промукло да лају. Артиљерија је урлала. Огромне фонтане земље са живима и мртвима дизале су се високо. Хиљаде гелера, попут отровних шкорпиона, уједају људе, кидају тела и земљу.“*

Значајан недостатак пешадијске тактике Црвене армије на почетку Великог отаџбинског рата било је дубоко ешалонирање борбених формација у складу са важећим прописима. У дивизији, два пука су постављана у први ешалон и један у позадину. Тај принцип се примењивао до нивоа батаљона и чета. Теоретски, ешалонирање је давало командантима јединица и формација могућност да појачају напад у правцу где је могућ највећи успех. Међутим, сваки новчић има две стране. Због дубинског распореда 27 чета стрељачке дивизије, само их је осам било на првој линији. Прво, то је смањило снагу удара јединице, а друго, довело је до великих губитака војника и команданата другог и

трећег ешалона од непријатељске артиљерије и авијације и пре него што су видели непријатеља. Командант немачке 6. пешадијске дивизије која се борила код Ржева, Хорст Гросман, писао је да је у августу 1942. године Вермахту *„успешно помагала артиљерија која је пуцала онолико колико је имала муниције. Често је успевала да заустави напад руске пешадије већ на самом његовом почетку. Без ње не би било могуће држати наше позиције"*. После летњих борби 1942. године, пракса дубоког ешалонирања у Црвеној армији била је анатемисана и значајно је измењена.

Специјални јуришни одред пробио се дуж железничке пруге шест километара дубоко у одбрану непријатеља и заузео железничке и дрвене мостове преко реке Сињаја. Мине које су Немци поставили да дигну у ваздух мостове, биле су деактивиране. Већ средином првог дана офанзиве, совјетске јединице су продрле у Погорелоје Городишче. Немци су за неколико сати истерани из села. Гарнизон Вермахта, који је покушавао да се пробије преко моста на реци Держа на југозападној периферији села, делом је уништен од стране Црвене армије, а делом заробљен.

Резултат дводневних операција био је да су трупе 20. армије пробиле одбрану немачких јединица на фронту ширине 18 км и до 30 километара у дубину. Претходнице су стигле до прилаза рекама Вазуза и Гжат. Следећи задатак је био форсирање ове две реке и заузимање мостобрана. Планирано је да се већ 7. августа преузме контрола над Сичевком. Јединице Вермахта које су браниле Ржев снабдевале су се железничком пругом која је ишла од Вјазме преко Сичевке. Њено заузимање би неизбежно довело до кризе у снабдевању и Немци би изгубили Ржев. На линији Вазузе и Гжата, трупе Црвене армије које су напредовале наишле су на жесток отпор непријатеља. Ту се одједном појавило пет

свежих немачких дивизија: три тенковске и две пешадијске. Валтер Модел је био приморан да одустане од учешћа у „Торнаду“ и дивизије намењене за ту операцију пошаље да бране његове главне транспортне артерије. Почела је велика тенковска битка.

Иако је до Сичевке и драгоцене пруге преостало још само неколико километара, испоставило се да их није лако прећи. Сваких сто метара је прелажено тешком муком, а наставак напада значио би само бесмислене губитке. Георгиј К. Жуков је одлучио да се заустави и пређе у одбрану на заузетим мостобранима. Позициона битка је била мукотрпан рад на постепеном поткопавању одбране непријатеља. Правац напада је промењен. Непријатељски одбрамбени чвор у Карманову постао је нови циљ напада. Била је то права тврђава, заштићена са фронта реком Јауза, са бокова непроходним мочварама, и потпуно је блокирала пут за Сичевку са запада. Војник Црвене армије Н.А. Гужва се присећао: *„Прво смо се кретали кроз шуме <...> Али, кад смо се приближили Карманову, шума се завршила, ливада, отворено поље, мала река, а Карманово – на узвисини. Ту су се утврдили. У Карманову су све зграде зидане циглама, тамо су као у бункеру <...> Нападали смо, ваљда, хиљаду људи одједном, а они су нас косили митраљезима. Био сам тешко рањен – у ногу, изнад колена.“*

Пробој совјетских трупа од Погорелог Градишча до Вазузе довео је до опкољавања и обиласка Карманова. Лични возач маршала Жукова А.Н. Бучин се присећао: *„Сви знају за Прохоровку, али колико њих зна за битку на малом подручју на обалама река Вазуза и Гжат 9–10. августа 1942. године? Током та два дана ту су тенкови грмели, тутњали и брујали, до 1.500 тенкова на обе стране. Код Прохоровке су се борили на отвореном пољу, а овде – у шуми са густим ниским*

растињем, заглављивали се у мочварама, пробијали се кроз жбуње. Код Прохоровке су гинули наочиглед свих, а у друштву, као што је познато, чак је и смрт лепа, док су у овој борби умирали као незнани војници. Пред мојим очима ишли су наши тенкови, колона за колоном, према страшној грмљавини битке. Бледа, исцрпљена лица момака млађих од мене, имао сам тада 25 година. За многе су карамановске шуме – последње што су успели да виде у свом кратком животу. Заувек су нестали у њима, остављајући за собом мучан смрад сагорелог дизела." До 23. августа Карманово је потпуно очишћено од Немаца. Пробој је проширен, а Вермахт више није имао никакве шансе да поврати територију коју је ослободио Западни фронт.

Полуњино код Ржева је коначно заузето 21. августа. Калињински фронт се сасвим приближио зидинама Ржева. Валтер Модел је као неопходан услов да би одбранио положаје тражио да му се дају три или четири нове дивизије. Командант 9. армије није престајао са уценама, захтевајући од Гунтера фон Клугеа „*детаљна упутства како да води битку*" ако не стигну јединице које је тражио. На крају, Моделу су обећане свеже снаге.

Битка код Ржева у августу-септембру 1942. године

Упркос чињеници да је совјетска офанзива значајно одступила од плана, током лета 1942. године Г.К. Жуков и И.С. Коњев су остварили импресивне резултате. Први од њих је био да су спречили остварење планова немачке команде. Вермахт није успео да уништи Сухиничку избочину, иако би, да је план „Торнадо" спроведен, то опкољавање могло да помрачи катастрофу код Харкова у мају 1942. године. Ослобођена је знатна територија, а совјетске трупе су се приближиле прузи

Ржев-Сичевка. У августу је област Ржева била једини део совјетско-немачког фронта где је Црвена армија напредовала и ослобађала окупирану територију. Легендарна Наредба број 227, која је била веома актуелна за трупе које су се бориле код Стаљинграда, звучала је прилично чудно трупама на московском правцу.

Стаљинов телефонски позив штабу Западног фронта био је неочекиван. Маршал Г.К. Жуков се касније сећао: *„Пошто се распитао о стању на Западном фронту, рекао је: „Морате да дођете у Штаб што је пре могуће. Оставите начелника штаба да вас замењује. Размислите кога би требало поставити за команданта уместо вас". Тиме је разговор завршен."* У Москви је Жуков добио нови задатак и одлетео у Стаљинград. Тако су се догађаји на јужном сектору совјетско-немачког фронта неочекивано умешали у битку за Ржев. Командант Калињинског фронта И.С. Коњев је постављен за команданта Западног фронта. То је значило промену совјетске стратегије у бици за Ржев. Коњев је одустао од напредовања на Сичевку и све своје снаге концентрисао је за јуриш на Ржев. Тако је проблем ослобађања пруге Москва-Велики Луки решен „ударцем у чело", истеривањем немачких трупа из рејона Ржева. Коњев је успео да се пробије до Волге западно од Ржева, али покушаји да се пробије преко реке и заобиђе град су пропали.

Последњих дана августа и почетком септембра 1942. године почеле су борбе за сам град Ржев. Чинило се да ће бити довољно да се још једном нападне, и да ће последњи батаљон бачен у битку да донесе победу – непријатељ ће се поколебати и повући. Не може се рећи да су таква размишљања била неоснована. Пре 1. септембра, Волтер Модел је почео да тражи дозволу од Врховне команде да напусти Ржевску избочину, ако не добије појачања. Генерал-пуковник Франц Халдер је 30.

августа узнемирено записао у свом дневнику: „*Положај 9. армије поново је угрожен у рејону Зубцова и северно од Ржева. Дозвољено је коришћење дивизије „Велика Немачка“.*“ Модел је добио три дивизије, укључујући елитну дивизију „Велика Немачка“. Командант ове последње је одмах подсетио команданта 9. армије да је „*наређењем Врховне команде забрањено коришћење дивизије другачије, осим у пуном саставу*“. Међутим, то је било у супротности са Моделовим уобичајеним методама рада, игнорисао је наређење и одмах је почео да разбија елитну јединицу на делове, њима крпећи рупе у одбрани код Ржева. Обе супротстављене стране су, као и пре, велике наде полагале у артиљерију. Војник 215. стрељачке дивизије И.П. Маслењиков се присећао: „*Бука је била таква да сте могли стајати поред особе, разговарати, тачније викати и ништа не чути <...> Димна завеса је омогућавала приближавање непријатељу, али ватрени зид није дозвољавао нападачима да стигну до кућа на периферији и започну уличне борбе.*“

Дана 30. септембра, официри и војници дивизије „Велика Немачка“ су се умало побунили када су послати у још један контранапад. Међутим, до октобра битка за Ржев је постепено утихнула. Баш као и почетком године, успеху Волтера Модела у одбрани допринеле су не само његове војне вештине, већ и стални прилив резерви. Командант 9. армије добио је 9 дивизија и еквивалент две дивизије у засебним пуковима и батаљонима. Док је у јулу 1942. године Моделова армија бројала 250 хиљада људи, дотле се у септембру, упркос губицима, повећала на 290 хиљада. Укупни губици армије у борбама током августа-септембра 1942. године износили су 60 хиљада људи. Армије два совјетска фронта које су напредовале на Ржев и Сичевку изгубиле су у истом периоду 314 хиљада људи. Тенкиста А.В. Боднар се присећао: „*Треба рећи да је то била прва*

летња офанзива Црвене армије. Пре тога нисмо никад нападали током лета. А још нисмо ни знали како да нападнемо Немце током лета. Ишао сам километар или километар и по иза наших борбених линија и одједном сам угледао поље препуно наших мртвих и рањених војника. Млади момци, са гардијским значкама, у потпуно новим униформама <...> Немачки митраљезац је седео у бункеру и косио наше војнике. Војници су били спремни на све, али команданти нису знали да нападну како треба <...> Још увек нисмо знали како се ратује. И учили смо од Немаца све до самог Стаљинграда. А после Стаљинграда више нисмо морали да учимо, научили смо и ми како се ратује.“

Операција „Марс“

У јесен 1942. припремала се нова офанзивна операција кодног назива „Марс“ код Ржева. Као и операција „Уран“ код Стаљинграда, добила је име по планети Сунчевог система, али осим тога, ове две операције су имале много заједничког. Обе су биле офанзиве са амбициозним циљевима, осмишљене да исеку на комаде и опколе велике непријатељске снаге. За „Марс“ и за „Уран“ биле су ангажоване приближно једнаке совјетске снаге са различитих праваца. Према плану, у операцији „Марс“ је требало да учествује 700 хиљада људи и 1.700 тенкова, а у операцији „Уран“ 670 хиљада и 1.300 тенкова.

Враћајући се на Западни фронт из Стаљинграда, Г.К. Жуков није био одушевљен оним што је видео – мостобран на Вазузи који је заузела 20. армија никада није био проширен. Уместо тога, у септембру 1942. године његов наследник је уложио много труда и средстава у јуриш на Ржев, што је озбиљно погоршало услове за нову офанзиву. У операцији „Марс“, уместо

стратегије И.С. Коњева, која је укључивала директан напад на град, поново је коришћена стратегија Жукова – напади на непријатељске комуникације. Оно што је било ново у совјетској стратегији битке за Ржевску избочину јесте акценат на Калињинском фронту. Одлучено је да се слаба комуникација компензује помоћу авијације, као и да се у борбу уведу три механизована корпуса са великим бројем моторних возила. Тако је операција „Марс" попримила облик битке са опкољавањем. Нападима на подножје Ржевске избочине, Западни и Калињински фронт требало је да опколе и поразе немачку 9. армију Валтера Модела.

Компликовану ситуацију чинили су још тежом алармантни обавештајни извештаји. Штаб Калињинског фронта је 5. новембра известио штаб Врховне команде: *„Регистровано је присуство нових јединица у рејонима Новосокољники и Великије Луки."* Због тога је 2. механизовани корпус морао да буде упућен у Великије Луки. Првобитно је био планиран за офанзиву код Белог. И у штабу фелдмаршала Гинтера фон Клугеа у Смоленску владало је напрегнуто ишчекивање. Када је од Врховне команде Вермахта стигао захтев да се издвоје резерве за слање на југ, командант групе армија се оштро успротивио томе. *„Ако смо једва издржали у августу* ", – изјавио је Фон Клуге, – *„шта ће нам се тек десити у новембру и децембру без оперативних резерви?"*

Почетак операције „Марс" био је заказан за 25. новембар. Још пре зоре, време је пореметило планове Жукова и Коњева: дунуо је оштар југозападни ветар, доносећи тешке сиве облаке. На поље предстојеће битке почеле су да падају крупне пахуље мокрог снега, а видљивост је пала на двадесетак корака. „Марс" није био ни прва ни последња совјетска офанзива покренута по лошем времену. Међутим, офанзива 20. армије на источној страни Ржевске избочине одмах је наишла

на озбиљне проблеме. Нападачи нису успели да пробију одбрану непријатеља на планираном простору. Пробијена је само релативно уска рупа. Одлучено је да се у њу уведу тенковски и коњички корпус, који је требало да се пробију до важне пруге Сичевка-Ржев и прекину комуникацију дуж ње. Промена детаљно разрађених планова довела је до хаоса и загушења на прелазима преко реке Вазузе. Радио оператер 175. стрељачког пука 1. гардијске моторне дивизије Л.М. Полонски се присећао: „*Немци су одбили све наше нападе који су нас стајали великих губитака. Наши губици су били страшни. Још не могу да заборавим један тренутак. Много наших јединица се скупило на голом пољу. На предње положаје доведен је коњички корпус који је требало да се пробије у немачку позадину. Није било заклона где би могао да се сакријеш. Гранате су сакатиле све редом. Као да је смрт са косом прошла кроз редове коњаника! Али нико није издао наређење ескадронима да се повуку у најближу шуму, где су могли да се склоне од смртоносне ватре. Цело поље је било покривено лешевима људи и коња... Офанзива је пропала, али нас су упорно терали у кланицу.*“

Лоше време приковало је совјетске авионе за земљу, уништавајући сваку наду да ће непријатељ бити уништен из ваздуха. Међутим, у другим правцима офанзива се развијала, иако са закашњењем, али прилично успешно. Јужно од Белог, 1. механизовани корпус генерала Михаила Д. Соломатина је пробио одбрану аеродромске дивизије Луфтвафеа и јурнуо у дубину немачке одбране. У долини Лучеса, механизовани корпус М.Е. Катукова полако али сигурно пробијао се кроз шуме. Модел и Клуге су без колебања слали све расположиве резерве да зауставе совјетске нападе на више сектора. Поред тога, Фон Клуге је добио и резерве немачке Врховне команде које су чекале свој тренутак код Смоленска.

На сектору 20. армије, немачку одбрану подржавале су истовремено две тенковске дивизије. Совјетски тенковски корпус и коњица 2. гардијског коњичког корпуса генерал-мајора В.В. Крјукова су уз велике напоре успели да се пробију до пруге Сичевка-Ржев, али нису успели да је задрже у својим рукама. Немци су 1. децембра уз помоћ оклопног воза успели да поврате контролу над за њих виталном транспортном артеријом. Међутим, пошто је пруга била у домету совјетске артиљерије, возови су њом могли да се крећу по дану само када би падао снег или за време мећаве, и то само ако су били офарбани у бело.

Георгиј К. Жуков се још увек надао да ће преокренути битку у своју корист. Штавише, уложио је све напоре да то постигне – повукао је још један тенковски корпус из суседног сектора и припремио се да га уведе у битку како би се пробио у сусрет Калињинском фронту. Жуков је такође чекао да корпус М.Д. Соломатина са друге стране избочине нападне позадину немачких јединица које су му биле на путу. У најгорем случају, нова офанзива би дала шансу да се заузме пруга Сичевка-Ржев. Чак су се и стрељачке јединице сасвим приближиле прузи. Чинило се да је довољно направити само још један корак и непријатељска одбрана ће почети да се распада. Немачка команда нашла се пред војном катастрофом. У почетку, Модел је потценио напредовање 22. армије у долини Лучеса. Међутим, претходница 22. армије, Катуковљев механизовани корпус, упркос тешким теренским условима, незадрживо је напредовао. Кад су постали свесни опасности, за Немце је то био ледени туш. Готово сви путеви који воде ка граду Белом већ су били пресечени од стране јединица Црвене армије. Остао је само пут Олењино-Бели, од кога су тенкови Катукова били на пар корака. Модел је морао брзо да премести своје

последње резерве у тај сектор. Пешадија је камионима превезена из Олењина да заузму одбрамбене положаје на путу совјетског напредовања. Овде се десила баш та ситуација када је недостајао један батаљон да Катуков заузме магистрални пут Олењино-Бели и сруши целокупну немачку одбрану на западу Ржевске избочине. Од 270 тенкова на почетку операције, Катуковљев корпус је већ изгубио 200. Људски губици су такође били знатни, тако да је био принуђен да стане на само два километра од пута. Немачка 9. армија је задржала последњу нит која ју је повезивала са гарнизоном у Белом.

Ситуација за совјетске трупе почела је нагло да се погоршава. Резерве које су стигле из Смоленска кренуле су у контранапад. Да је бок механизованог корпуса М.Д. Соломатина штитио још један механизовани корпус, овај контранапад је могао да се заврши неуспехом. Међутим, други корпус се налазио у близини места Великије Луки. Немци су ударом у бок одсекли Соломатинов корпус и део Уралског добровољачког корпуса. Соломатин је 14. децембра увече добио дозволу од Жукова да крене у пробој. Уништивши или напустивши неисправну технику и возила без горива, војници и команданти механизованих корпуса пробили су се до својих. Пошто се изборио са кризама на другим секторима и добио још једну тенковску дивизију из резерве, Валтер Модел је одбио нову офанзиву совјетске 20. армије.

У другој половини децембра замрле су војне операције на периметру Ржевске избочине. Операција „Марс“ је заустављена и постала је најтајнија совјетска офанзива до тада, које дуго нико није ни желео да се сећа. Као разлози неуспеха навођени су претерано инсистирање на нападима који ће блокирати непријатеља, превелики ризик напредовања механизованог

корпуса М.Д. Соломатина са небрањеним крилом и др. Такође, један од разлога неуспеха совјетске офанзиве код Ржева биле су погрешне процене обавештајних служби. Како је један од заробљених официра рекао Немцима, *„био је шокиран појавом ’јаких немачких резерви‘ у одлучујућим тренуцима напада“*. У обавештајном извештају Врховне команде Вермахта наведено је да *„непријатељ није рачунао на ове снаге. На картама које су нам дошле у руке нису биле означене никакве немачке резерве.“* Губици трупа Западног и Калињинског фронта које су учествовале у операцији „Марс“ износиле су 216 хиљада погинулих, рањених и несталих. Губици немачке 9. армије износили су 53,5 хиљада погинулих, несталих и рањених.

На другој страни фронта, после неуспеха офанзиве уследиле су казне. Иван С. Коњев је смењен са дужности команданта Западног фронта уз образложење *„да није успео да се носи са задацима вођења фронта“*. Ипак, убрзо је успео да поврати поверење команде. Неуспех офанзиве три армије Калињинског фронта постао је кобан за каријеру команданта Калињинског фронта, генерал-потпуковника Максима А. Пуркајева. Стари друг Г.К. Жукова је послат на Далеки исток. Смењени командант 41. армије, генерал-мајор Герман Ф. Тарасов добио је прилику да се рехабилитује: у фебруару–марту 1943. године предводио је 70. армију у офанзиви Константина К. Рокосовског. Међутим, офанзива је углавном била неуспешна, Тарасов је поново смењен и погинуо је у Мађарској у јесен 1944. године као заменик команданта 53. армије. Команда 41. армије је расформирана и ниједна армија више није носила тај назив у Црвеној армији до краја Великог отаџбинског рата. Командант 20. армије Николај И. Кирјухин је такође смењен са положаја и дочекао је крај рата као заменик команданта 38. армије на мање важном фронту.

Операција „Марс“ је, несумњиво, била једна од неуспешних операција Црвене армије. Међутим, поред циљева операције, постоји и њен објективни утицај. Са ове тачке гледишта, „Марс“ је имао позитиван утицај на укупну стратегију совјетских трупа. Прво је везао резерве немачке Групе армија „Центар“, које би у случају да је владало затишје код Ржева биле послате на Стаљинград. Последице таквог премештања трупа могле су бити најкатастрофалније. Друго, 9. армија Волтера Модела претрпела је значајне губитке. Совјетска артиљерија и тенкови су методично уништавали највреднији ресурс Трећег рајха – обучене војнике и официре.

Совјетска офанзива код места Великије Луки почела је 24. новембра 1942. године у 11 часова извиђањем борбом предње линије непријатеља. Ујутру 25. новембра главне снаге 3. ударне армије прешле су у офанзиву. Операција се брзо развијала. Тачно у подне 27. новембра команда немачке 83. пешадијске дивизије известила је штаб корпуса да су Великије Луки опкољени. Опкољено је 7,5 хиљада људи. Ултиматум да се предају Немци су одбили, а Великије Луки су постали нека врста малог „Стаљинграда“. Опкољени гарнизон се снабдевао ваздушним путем помоћу авиона и једрилица, а покушано је и да се деблокира нападима споља.

Важна предност Црвене армије била је њена ваздушна подршка. Моћна 3. ваздушна армија, која једва да је учествовала у биткама крајем новембра – почетком децембра, напала је трупе Вермахта код Великих Луки. До 1. јануара већи део града био је у рукама совјетских трупа. Последње упориште Немаца била је стара тврђава. Одлучујућем нападу на њу претходио је ваздушни удар. Најбоље посаде обрушавајућих бомбардера Пе-2 бацале су на тврђаву бомбе од 250 килограма са изузетном прецизношћу. После тога, изне-

нађени гарнизон је напала пешадија. Тврђава је заузета 16. јануара у 7 часова ујутро. Према совјетским подацима, у Великим Лукима је заробљено 4 хиљаде немачких војника, укључујући 54 официра.

После завршетка битке за Великије Луки, 17. јануара 1943. године, Црвена армија је преузела контролу над важним путним чвором. Могао је да се користи за пружање подршке трупама које су биле усмерене на крило Групе армија „Центар". Већ 26. јануара, фелдмаршал Гинтер фон Клуге се обратио Хитлеру са предлогом да напусти Ржевски избочину, пошто 4. и 9. армија, које су претрпеле велике губитке, могу бити опкољене и доживети судбину 6. армије Фридриха Паулуса, која је уништена у стаљинградском „котлу". Фон Клугеа је подржао начелник Генералштаба, генерал-пуковник Курт Цајтцлер. Фирер је увек одбијао идеје о повлачењу, посебно када је у питању московски правац. Одлука је коначно донета 6. фебруара, неколико дана после пораза 6. армије код Стаљинграда. Хитлер је дао дозволу за евакуацију трупа са Ржевске избочине и повлачење 9. и дела 4. армије на нове положаје како би *„избеīли īораз и ослободили резерве"*. Страховања Клугеа и Цајтцлера нису била неоснована. После пораза Паулусове армије код Стаљинграда, совјетска команда је располагала читавим фронтом који је имао неколико армија. То је био фронт победника – Донски фронт К.К. Рокосовског. Команданти фронтова на западном правцу добили су 6. фебруара директиву из штаба Врховне команде да се припреме за офанзиву *„са циљем <...> īробоја у īозадину неīријаīељске īруīе Ржев – Вјазма – Брјанск"*.

Чак је и Рокосовски, који је обично био шкрт на похвалама, назвао нову операцију *„īрелеīом идејом"*. Његов Донски фронт је преименован у Централни фронт и пребачен је у Курску област. Задатак Роко-

совског је био да напредује заобилазећи Брјанск и иде према Смоленску у позадину Групе армија „Центар“. Калињински фронт је требало да нападне из рејона Великије Луки и крене му у сусрет. План је био храбар и амбициозан, али Штаб је имао разлога да се нада успеху. Сада је Црвена армија већ имала читаве тенковске армије које су биле проверене у борбама код Стаљинграда.

Стална претња поразом приморала је штаб немачке 9. армије да неколико месеци ради на плану евакуације из Ржевске избочине. Штавише, први кораци су предузети чак и пре званичне дозволе Фирера. Операција је носила кодни назив „Буфел“. Штаб је формиран 4. фебруара и отпочела је изградња нове одбрамбене линије на основи избочине. Повлачење није био лак задатак, јер је било потребно повући 325 хиљада официра, подофицира, војника и 40 хиљада „хивија“ (нем. Hilfswilliger – добровољни помагачи Вермахта) више од 100 километара. Ако би нова офанзива Црвене армије почела усред повлачења, то би се могло претворити у катастрофу за немачке трупе.

Пребацивање армија К.К. Рокосовског из Стаљинграда је каснило – железнице једноставно нису могле да се носе са тим задатком. О преласку у офанзиву већ 15. фебруара није могло бити ни говора. Офанзива је почела тек 25. фебруара и то само са делом снага. Немачка команда је заказала повлачење Вермахта из самог Ржева за 1. март увече. Немачка позадинска заштитница остала је у граду до 2. марта. Пре одласка дигли су у ваздух мост преко Волге. И сам Хитлер, који је схватио важност пруге која је пролазила кроз град, желео је да чује експлозију. Фирер је желео да буде сигуран да совјетски ешалони са тенковима, муницијом и горивом неће пројурити кроз Ржев одмах после повлачења немачких трупа. Застрашујући звук дизања моста

у ваздух стигао је до немачког врховног команданта преко посебне телефонске линије. Командант санитетског вода совјетске 220. дивизије 30. армије М.Т. Бурлаков се присећао: *„Владала је нека чудна тишина. Ни гласа ни од Немаца ни од наших. Постепено, војници су почели да израњају из ровова и заклона, било је све више таквих јуначина. А онда сам чуо узвик: „Швабе збрисале!“.*

Повлачење немачких трупа постепено је захватило целу Ржевски избочину. Дивизије 9. армије повлачиле су се од линије до линије, на свакој су били унапред припремљени снежни грудобрани и посебни заклони, наслагане гранате и мине. Док су се повлачиле, трупе Вермахта су уништавале и минирале све што су могле. Вјазму су њени ослободиоци затекли у *„каменој прашини“.* Немци су успели да униште све мостове и мостиће, посекли су телеграфске стубове, покварили све железничке скретнице и дигли у ваздух семафоре. Са правом немачком педантношћу, окупатори су пажљиво пуцали и пробушили све резервоаре горива и бурад које нису успели да одвезу.

Понекад се из уста ветерана Вермахта који су се борили код Ржева могу чути изјаве да су немачке трупе напустиле тај град непоражене. Међутим, то су говорили само обични војници који нису били упознати са општом ситуацијом на Источном фронту. То је исто као рећи да неко нешто добровољно ради, док је уперен пиштољ у њега. 9. армија Валтера Модела се повукла како би избегла понављање трагичне судбине 6. армије Фридриха Паулуса, која је уништена у Стаљинграду.

СТАЉИНГРАДСКА БИТКА

План операције „Блау“

Немачка команда поставила је као циљ летње кампање 1942. године кавкаска нафтна поља чије заузимање не само да би побољшало ситуацију са горивом у Трећем рајху, који се борио на два фронта, већ би и Совјетски Савез лишио овог најважнијег ресурса. Уочи Великог отаџбинског рата, 1940. године, Бакушка нафтна област производила је преко 71%, а Грозни и Мајкопска област – више од 24% укупне производње нафте у СССР-у. На састанку у штабу Групе армија „Југ“, 1. јуна 1942. године, Хитлер је изјавио: „*Моја главна идеја је да окупирам регион Кавказа, поразивши руске снаге што је темељније могуће <...> Ако не добијем нафту из Мајкопа и Грозног, морам да окончам рат.*“ Заузимање главних извора нафте од стране Вермахта могло је да примора совјетске трупе да се зауставе. После почетка операције „Блау“ и пробоја одбране Црвене армије на јужном сектору совјетско-немачког фронта, Група армија „А“, коју је чинио део трупа бивше Групе армија „Југ“, кренула је ка нафтним пољима. Ударно језгро Групе армија „А“ била је 1. тенковска армија Евалда фон Клајста, која је добила тежак задатак да се пробије до нафтних поља Кавказа.

Хитлер је 5. априла 1942. године потписао Директиву број 41, која је коначно дефинисала циљеве летње кампање: „*Главни задатак је одржати положај у централном сектору, заузети Љењинград на северу и успоставити копнене комуникације са Финцима, а на јуж-*

ном крилу фронта извршити продор на Кавказ". Немачки летњи офанзивни план је првобитно носио кодно име „Зигфрид", али је име убрзо промењено у „Блау" и нашло се на истој листи са називима планова за победоносне „блицкригове" против Пољске 1939, Белгије, Холандије, Луксембурга и Француске 1940. године и друге фазе француске кампање, која је завршена парадом Вермахта на Јелисејским пољима у Паризу. Операција „Блау" је имала за циљ да се оствари Хитлеров сан – заузимање кавкаских нафтних поља, чиме би се Црвена армија лишила „крви" за савремено механизовано ратовање.

Крајем јуна, у областима североисточно од Курска и североисточно од Харкова, скоро да је завршена концентрација и размештање ударних група Вермахта намењених за извођење прве фазе операције „Блау". Немачке тенковске колоне су 28. јуна пробиле јужни сектор Источног фронта и појуриле ка Воронежу, Стаљинграду и Ростову на Дону. Сада је уместо још недавно јаке линије одбране на далеким прилазима Стаљинграду настао гигантски јаз. Контрола над јединицама Црвене армије је изгубљена, а њихово повлачење се претворило у паничан бег. Поражене совјетске трупе кренуле су у „бежанију" и убрзо су биле опкољене од стране непријатеља код Милерова. Стаљин је љутито питао команданта Стаљинградског фронта Семјона К. Тимошенка: „*Зашто не јављају Штабу где су нестале трупе тих армија и каква је њихова судбина, да ли настављају да се боре или су заробљени? Те армије су имале, чини се, 14 дивизија, што је више од 100.000 људи. Штаб жели да зна где су нестале ове дивизије!*" Као одговор, маршал је могао да саопшти Врховном команданту само разочаравајуће податке о броју јединица које су се пробиле из обруча. На последице није требало дуго чекати – неколико дана касније Тимошенко је смењен са дужности, а за новог команданта

фронта постављен је перспективни командант армије генерал-мајор Василиј Н. Гордов.

Да би се зауставила ратна машина Вермахта, било је неопходно сакупити резерве. Потом се далеко на истоку, на бројним железничким станицама, зачула команда: *„У ваїоне!“*. Јединице резервних армија кренуле су у правцу Стаљинграда.

Наредба „Ни корака назад!“

Све чешће се пред очима војника и команданата Црвене армије појављивала авет 1941. године. Заменик команданта једне од стрељачких дивизија Стаљинградског фронта рекао је следеће: *„Сада имам утисак да се сеūтембар 1941. ūодине ūонавља. И онда смо се ми окуūљали, концентрисали, а онда одусūали од свеūа, нашавши се оūкољеним. Та ūесма би се сада моūла ūоновиūи.“* Војници Црвене армије, исцрпљени повлачењем, били су оштрији у својим оценама: *„Сада нећемо сūаūи док не сūиūнемо све до Урала“*. Промена команданта фронта није донела жељени резултат – трупе су наставиле да се повлаче, предајући једно насеље за другим. Све чешће су у Штаб Врховне команде стизали разочаравајући извештаји о дефетистичком расположењу у Црвеној армији. Видевши катастрофалну ситуацију која је настала, Стаљин је 28. јула потписао сада већ легендарну Наредбу бр. 227, која је међу војницима убрзо постала позната као „Ни корака назад!“ У њој се напомиње да *„морамо одмах ūрекинуūи сваки разūовор о ūоме да имамо моūућносūи да се бесконачно ūовлачимо, да имамо мноūо ūериūорије, да је наша земља велика и боūаūа, да је народа мноūо и да ће увек биūи више неūо довољно хлеба“*.

Борба против самовољног повлачења требало је да повећа чврстину совјетских трупа. У наређењу је

писало: *„Не можемо више да трпимо команданте, комесаре и политичке раднике чије јединице и формације самовољно напуштају своје борбене положаје. Више се не може толерисати да команданти, комесари и политички радници допуштају неколицини паничара да владају ситуацијом на бојном пољу, повуку за собом остале борце у повлачење и отворе фронт непријатељу. Паничари и кукавице морају бити ликвидирани на лицу места.“*

Наредба број 227 изазвала је различите реакције међу војницима и командантима Црвене армије. Многи су то позитивно оценили и чак су жалили што није *„раније издата, па се не бисмо повлачили са зимских граница“*. Чак се говорило да је ова наредба *„дошла прекасно“*. Међутим, било је и оних који су веровали да *„од те наредбе неће бити ништа“* и *да „она ионако неће бити извршена, као и претходне наредбе“*. Стварање баријерних одреда са правом да пуцају на своје, дало је повода за спекулације да би *„могло доћи до оружаних сукоба између наших јединица и баријерних одреда“*. Кадет из ваздухопловне техничке школе, послат да брани Стаљинград, присећао се: *„Почели су да формирају баријерне одреде од комсомолских руководилаца разредних одељења. Ми смо били управо заузели пут и ископали појединачне ровове. Постројили су нас. Командир чете је прилазио сваком од нас: „Хоћеш ли пуцати у своје? Ја кажем: „Не. Једноставно не могу.“ – „Онда пуцај у себе. У супротном ће мене стрељати“*. Командант Стаљинградског фронта, генерал-потпуковник Василиј Н. Гордов је наредио: *„Баријерни одреди треба да буду попуњени најбољим одабраним борцима и командантима из далекоисточних дивизија.“* Међутим, баријерни одреди нису могли да зауставе војнике који су бежали, а претња да ће завршити у казненој чети није много плашила обичне пешадинце, који

су били уверени да *„неће нас послати даље од фронта, тежу казну од смртне нећемо добити.“*

Стратешки значај Стаљинграда

Стаљинград, некадашњи Царицин, већ је пре револуције постао велики индустријски центар који је радио за војне потребе. Током грађанског рата, одбрана Царицина била је једна од највећих битака између белих и црвених. У периоду индустријализације, град на Волги наставља убрзано да се развија као центар војне индустрије. Уочи Великог отаџбинског рата имао је популацију од преко 445 хиљада људи и 126 индустријских предузећа, укључујући 29 предузећа савезног и два републичког значаја. Стаљинградска фабрика трактора дала је земљи 300 хиљада трактора – више од половине постојећих у СССР-у у то време. Током рата пољопривредни трактори СТЗ-3 и трактори за вучу СТЗ-5 су мобилисани за потребе артиљерије. Године 1942. на шасију СТЗ-5 постављани су и ракетни бацачи. Непосредно пре почетка рата, фабрика је почела да развија производњу тенкова. После губитка Харкова и евакуације опреме из њега на Урал, Стаљинградска фабрика трактора је неко време била главни произвођач средњих тенкова Т-34-76. Фабрика „Барикада“ била је један од највећих произвођача артиљеријских оруђа. У њеним радионицама склапане су хаубице велике снаге Б-4 калибра 203 мм. Фабрика „Црвени октобар“ годишње је производила 776 хиљада тона челика и више од 584 хиљаде тона ваљаних металних производа. Стаљинградско бродоградилиште у Сарепти, предато у надлежност Народног комесаријата индустрије тенкова, 1942. године бавило се производњом трупа и купола Т-34 за Стаљинградску фабрику трактора.

Са становишта Хитлерове планиране кампање за нафту, економски и политички значај града названог по вођи Совјетског Савеза и даље је био секундаран у односу на његову улогу саобраћајног чворишта. Стаљинград је био главно саобраћано чвориште магистралних путева према Централној Азији и Уралу. Од посебног значаја је била комуникацијска линија која је туда пролазила, повезујући централне регионе СССР-а са Кавказом, којом се транспортовала азербејџанска нафта из Бакуа. Са стратешког становишта, тај пут би могао да постане главни правац напада на крило немачке групе трупа која је напредовала према Кавказу. То се није смело дозволити и зато су Немци планирали да крену у напад у правцу Стаљинграда још у априлу 1942. године, у складу са Директивом бр. 41. Врховна команда Вермахта је 23. јула издала Директиву бр. 45 о наставку операције „Брауншвајг" – офанзиве на јужном сектору Источног фронта. Њом је постављен задатак Групи армија „Б" да заузме Стаљинград: *„Као што је раније наређено, Група армија „Б" има задатак да, поред постављања одбрамбених положаја на реци Дон, нападне Стаљинград и порази тамо концентрисану непријатељску групу, заузме град, а такође да пресече превлаку између Дона и Волге и онемогући речни транспорт."*

Према Директиви број 45, задатак заузимања Стаљинграда додељен је 6. пољској и 4. тенковској армији, које су напредовале према граду уз десну и леву обалу Дона. Из ваздуха, њихово напредовање подржавале су главне снаге 4. ваздушне флоте. На истом правцу деловао је 8. ваздухопловни корпус Волфрама фон Рихтхофена. Армије које су напредовале према Стаљинграду добиле су на располагање најјачу ваздухопловну групу Луфтвафеа на Источном фронту. Фон Рихтхофенов корпус се крајем јула преселио на аеродроме у областима Тацинскаја и Обливска.

Шеста пољска армија, којом је командовао један од креатора плана напада на СССР – операције „Барбароса“ – генерал-потпуковник Фридрих Паулус, бројала је 270 хиљада људи, око 3.400 топова и минобацача, 350 тенкова и 1.100 авиона. Немачке трупе су се суочиле са Стаљинградским фронтом који су чинили некадашње резервне 62, 63, 64. армија, остаци 21, 28. и 38. армије, које су имале 300 хиљада људи, 5.500 топова, 230 тенкова и 1.000 авиона. Незнатна бројчана надмоћ трупа Црвене армије била је нивелисана потребом да се снаге рашире на фронту од 500 километара. Насупрот томе, Паулус је окупио своју армију у песницу за прецизан напад на Стаљинград са запада. Током двомесечних борби на путу од Харкова до Стаљинграда, совјетска противтенковска артиљерија успела је да оштети и уништи 400 немачких тенкова. Међутим, пошто је бојно поље најчешће остајало у рукама Немаца, значајан део тих тенкова они су поправили и поново су учествовали у биткама.

Способност предвиђања Врховног команданта И.В. Стаљина је понекад била заиста невероватна: изградња одбрамбених положаја у Стаљинградској области почела је још 1941. године и настављена је после завршетка кишног периода и беспућа у пролеће 1942. године. Поред јединица стрељачких дивизија формираних у овој области, свакодневно је око 100 хиљада становника Стаљинграда и региона радило на изградњи утврђења. Укупно су изграђене четири одбрамбене линије.

Пут од Харкова до Стаљинграда пролазио је кроз необично место, које ће постати бојно поље, где Дон, који тече од севера ка југу, у једном тренутку скреће на исток и у рејону Стаљинграда, у својој решености да се споји са Волгом, долази скоро до ње. Међутим, предомисливши се, скреће на југозапад, формирајући широки лук или велику кривину. Тетиву овог

природног лука, окренутог према истоку, формирале су две бивше резервне армије (62. и 64.), које су ту заузеле одбрамбене положаје, и које су заједно имале 135 хиљада људи. Иза њихових леђа је била стрма обала реке висине 25–30 метара, што је омогућавало успостављање само ограниченог броја прелаза. То је могло да буде смртно опасно јер би пробој непријатељских тенкова до прелаза значио опкољавање. Алтернатива за војнике Црвене армије који су бранили кривину Волге била је једноставна – зауставити непријатеља или изгинути.

Офанзива на Стаљинград почела је 23. јула 1942. године. Немачка обавештајна служба је функционисала савршено – напад Вермахта је почео тамо где га совјетске трупе нису очекивале и где је одбрана Црвене армије била слабија. Међутим, супротно очекивањима, до муњевитог пораза у традицији „блицкрига" није дошло. Чврсто натегнута тетива одбране није пукла, а немачки тенкови нису стигли до прелаза преко Дона. Совјетска команда је успела да пребаци напред тенковске корпусе и бригаде, који су нанели мноштво удараца непријатељу који се пробијао. Немци су морали да се зауставе. Начелник немачког генералштаба Франц Халдер је забринуто записао у свом дневнику: *„Паулус води тешке одбрамбене битке у северном сектору."* Храброст војника бивших резервних армија који су бранили кривину Дона натерала је немачку Врховну команду да преиспита своју стратегију на Источном фронту. Халдер је у свом дневнику записао: *„Током подношења извештаја Фиреру, реч је добио генерал Јодл, који је помпезно изјавио да ће се о судбини Кавказа одлучивати у Стаљинграду."* Због тога, команда не само да је ојачала 6. армију Фридриха Паулуса, већ је и 4. тенковску армију Хермана Хота преусмерила на Стаљинград. Значај града који носи име по вођи Совјетског

Савеза растао је из дана у дан.

Нагло јачање немачке армије одмах је утицало на ситуацију. Две недеље после почетка офанзиве, Паулус је успео да покрене нови напад и опколи главне снаге совјетске 62. армије. Неколико дана опкољене јединице Црвене армије бориле су се против непријатеља који је притискао са свих страна. Командант једне од опкољених дивизија, која се са стотину бораца пробила преко Дона, касније је описао ове битке у писму познатом писцу Константину Симонову: „*Одупирали смо се до краја. Сâм сам пет пута пунио „маузер“. Секли смо непријатеља рафалима из аутомата. Неколико командира је пуцало у себе. Поџинуло је скоро хиљаду људи, али су скупо продали своју кожу*“. Ипак, однос снага је био неравноправан. Пошто су доживели ватрено крштење, војници резервних армија били су приморани да се повуку на источну обалу реке. Василиј И. Чујков је само неколико првих дана битке командовао онима које је обучавао претходних недеља. Убрзо је команду над 64. армијом предао генерал-потпуковнику Михаилу С. Шумилову. Чујковљев понос је био повређен јер је Шумилов почео рат као командант корпуса и тек недавно је постао генерал-потпуковник и командант армије. Међутим, он је био на фронту од првог дана Великог отаџбинског рата и команда му је веровала више него јучерашњем војном аташеу опуномоћеног представништва СССР-а у Кини. Шумилов је дао Чујкову самосталан задатак: да командује оперативном групом на крилу армије.

Окретање тенковске армије Хермана Хота према Стаљинграду било је још једно непријатно изненађење које је немачка команда приредила Црвеној армији. У том тренутку, она је имала око 110 хиљада људи, 1.600 топова и минобацача и 100 тенкова. После 150 километара марша кроз степу, Хотови „панцери“ су зашли

у позадину совјетских трупа. Међутим, у близини мале железничке станице Абганерово, југоисточно од Стаљинграда, Немци су наишли на упорни отпор кадетских пукова, ракетних бацача „кањуша“ и тенковских јединица. Јединице које су се ту бориле обједињене су у нови, Југоисточни фронт под командом генерал-пуковника Андреја И. Јерјоменка. У разговору са начелником Генералштаба, генерал-пуковником Александром М. Васиљевском, увече 9. августа, нови командант је изнео своје утиске о томе шта се дешава: *„Пилоти које сам послао да извиђају битку јавили су да гори област у којој се налази Абганерово и његова околина, да је све захваћено ватром. Закључујем да су РС* (ракетни пројектили. – прим. аут.) *ту направили одређену штету.“* Обећавајући почетак немачке офанзиве није довео до продора у Стаљинград. Хотови тенкови су се вртели у круг. Успех код Абганерова допринео је успону Јерјоменка, коме је поверен задатак да координира дејства оба фронта у одбрани Стаљинграда.

Месец дана тешких борби на окуци Дона није поколебао увереност команданта 6. немачке армије Фридриха Паулуса да ће једним ударцем успети да дотуче Стаљинград: *„Због снажних удараца последњих недеља, Руси више немају довољно снаге да пруже одлучан отпор“.* Догађаји су се брзо развијали. Рано ујутру 21. августа, 112 десантних чамаца и 108 чамаца на надувавање поринуто је у воду тихог Дона, нечујно су кренули ка супротној обали, али су убрзо наишли на јаку ватру. Потонуло је неколико десетина десантних и гумених чамаца. И поред тога, Немци су успели да заузму парче земље на источној обали реке, а дан касније „панцери“, који су прешли преко понтонског моста, јурнули су према Стаљинграду. Тих 60 километара које су одвајали немачке тенкове од града, прешли су за само неколико сати.

У ноћи на недељу, 23. августа, 16. тенковска дивизија, као претходница 14. тенковског корпуса, прешла је Дон преко моста дужине 140 метара. У 4:30 ујутру тенкови су пробили совјетску одбрану. Не обазирући се на непријатеља на боковима, у јаругама потока и гудурама, 16. тенковска дивизија јурила је на исток. У историји дивизије, тај скок на Волгу постао је једна од најпоетичнијих епизода: „*После тешке битке <...> дивизија је савладала Татарски бедем и јужно од Котлубана пресекла пругу Фролов-Сталинград. Возови су били у пламену. Чинило се да је непријатељ потпуно изненађен. Офанзива је брзо напредовала. У подне, командири тенкова видели су десно на хоризонту леће обрисе града Сталинграда, који се протеже дуж Волге на 40 километара. Кроз дим од пожара били су видљиви водоторњеви, фабрички димњаци и високе зграде. Врло далеко на северу, у пустој даљини, изненада се указала саборна црква*“.

Чинило се да ће град који носи Стаљиново име одједном пасти пред ноге војника Вермахта. Такав развој догађаја нико у совјетском руководству није очекивао. Евакуација становника Стаљинграда није извршена на време. Прелазе су блокирали стока и пољопривредна механизација која је кренула на исток. Стотине хиљада избеглица се нашло у граду. До 23. августа евакуисано је око 100 хиљада људи од целокупног становништва града које је бројало 400 хиљада. Већина становника Стаљинграда остала је у граду. Одбор за одбрану града је 24. августа донео одлуку о евакуацији жена, деце и рањеника на леву обалу Волге, али време је већ било бесповратно изгубљено. Бродови Стаљинградске речне флоте и Волшке војне флотиле су превозили људе. Пошто су сви молови били уништени немачким ваздушним нападима, стаљинградски лучки радници су 23–24. августа организовали прелаз користећи чамце и

барже. Та фаза евакуације одвијала се под ваздушним ударима, па чак и ватром непријатељске артиљерије. Санитетски пароброд „Бородино“ са 700 рањеника гађан је директном ватром и потопљен, само 300 људи је спасено. Иста судбина задесила је пароброд „Јосиф Стаљин“ са евакуисаним становницима. Од 1.200 људи на броду, само око 150 се спасло пливајући.

Бомбардовање 23. августа

У подне 23. августа, тенкови немачке 6. армије устремили су се на Стаљинград. Претичући „панцере“, уз све јачу буку, обрушавајући бомбардери Ju 87 „штука“ 4. ваздушне флоте барона Волфрама фон Рихтхофена приближили су се граду као облак са запада, поздрављајући своје тенкове језивим завијањем „јерихонских труба“ – сирена које су се активирале струјама ваздуха током обрушавања. Тако је почео најјачи ваздушни напад у историји Великог отаџбинског рата. Масовни напади на Стаљинград се спомињу још у Хитлеровој Директиви бр. 45 од 23. јула 1942: „*Правовремено уништење града Стаљинграда је од посебног значаја*“.

У августу, у рејону противваздушне одбране Стаљинградског корпуса било је 566 противавионских топова и 470 противавионских митраљеза. Противваздушна одбрана је била подељена на седам сектора од којих је сваки покривао по један пук. Посаде топова и митраљеза биле су првенствено попуњене девојкама-добровољцима. Био је ведар сунчан дан када су се у граду огласиле сирене за ваздушну узбуну. Многи грађани су мислили да је у питању вежба. Тек пошто се небо зацрнело од немачких авиона и противавионске батерије почеле да пуцају, грађани су пожурили у склоништа. Касније је један од преживелих Стаљинграђана овако описао напад: „*На радију је објављен аларм за*

ваздушни напад. Програм је прекинут, а из „црног тањира“ су се чули само периодични кликови, што је значило да радио емитује. Била је недеља, па иако су људи током рата радили без слободних дана, на улице их је изашло много: и деце и одраслих. Пред очима нам се појавила дотад невиђена слика – са запада се, уз моћну, све већу буку, приближавао невероватан црни облак, најближи авиони су били већ јасно видљиви. Летели су ниско и ниси их могао пребројати. Мотори авиона су мукло грмели, авиони су били пуни бомби, облаци авиона су нам се полако приближавали као циновски булдожер.“ Следећу радио-емисују становници Стаљинграда ће чути тек по ослобођењу града.

Стаљинград, који је недавно израстао као индустријски центар, још није имао времена да се изгради па је било много дрвених кућа. У граду су се налазила и складишта нафте и складишта дрвета. Немци су то узели у обзир и употребили запаљиве бомбе. Град, исушен августовским сунцем, плануо је као барут. Првог дана бомбардовања у центру Стаљинграда је уништено 80% зграда. Потоци запаљене нафте и бензина из уништених складишта нафте јурили су ка Волги. Река се запалила, а онда су се запалили и пароброди на стаљинградском пристаништу. Маршал А.И. Јерјоменко се касније присећао: *„Непрекидно, час овде, час онде, дизали су се клобуци ватре и дима од експлозија бомби. Из складишта нафте, огромни пламенови су се винули у небо и обрушили на земљу море ватре и горког, јетког дима. Потоци запаљене нафте и бензина јурили су ка Волги, површина реке је горела, пароброди су горели на стаљинградском пристаништу, асфалт са улица и тротоара димио се и смрдео, телеграфски стубови би планули у трену, као шибице. Зграде фабрике памука, смештене насрам командног места, биле су захваћене*

пламеном и облацима дима; многе од њих су се срушиле, оштећене конструкције других су се страшно димиле.“

Центар једног од најлепших градова Совјетског Савеза претворен је у рушевине за неколико сати. Садашњи Краснооктјабрски, Тракторозаводски и Ворошиловски рејон Волгограда су страдали, али Кировски округ који се налази на југу практично није ни био бомбардован. Леци и „пропуснице за заробљеништво“ пљуштали су на град одозго – *„На Волгу са бомбама, а на Урал са хармоником“.* Дана 23. августа, 4. ваздушна флота Луфтвафеа извела је хиљаду и по борбених летова, бацила хиљаду тона бомби, изгубивши само три од више од 600 авиона. Тог дана је у Стаљинграду страдало 40 хиљада људи. Они становници Стаљинграда који су преживели страшна бомбардовања августовских дана били су приморани да напусте град. Неки су успели да пређу Волгу, док су други отишли у околна села која су заузели Немци, а било је и оних који су остали да деле судбину свог града. Мало њих је преживело ужас уличних борби.

Када су тенкови Паулусове 6. армије стигли до Волге, било је око четири сата после подне 23. августа. Приближавајући се Стаљинграду са севера, немачке тенковске посаде су кроз двоглед виделе само рушевине и пожаре које једноставно није имао ко да угаси. Чинило се да је требало само да уђу у запаљени град, али Немци нису успели да заузму Стаљинград из прве, једним ударцем. Штавише, са севера су пешадијске и тенковске јединице Стаљинградског фронта напале Немце. Штаб Врховне команде је на време пребацио тенковске корпусе из Воронежа, где су борбе утихнуле. Сишавши са возних платформи, тенкови су прошли запаљеним улицама града и стали у његову одбрану. Франц Халдер је 27. августа незадовољно написао у свом днев-

нику: *„Затишје је, очито, код Воронежа. Јединице које су тамо нападале, појавиле су се код Стаљинграда“.*

Крајем августа, на јединице Вермахта које су нападале и као прст се испружиле у правцу Волге, почели су жестоки контранапади Црвене армије. Стаљин је захтевао: *„Окружите непријатеља који се пробио и уништите га. Имате снаге да то урадите, можете и морате то да урадите.“* У Стаљинград су стигле још две резервне армије и најбољи оперативни умови совјетског генералштаба, генерал-пуковник Александр М. Василјевски и армијски генерал Георгиј К. Жуков. Овај други је касније известио Врховног команданта: *„Наш брзи удар приморао је непријатеља да окрене своје главне снаге од Стаљинграда и усмери против наше групе, што је олакшало положај Стаљинграда, која би, да није било овог удара, непријатељ заузео.“*

Међутим, није само командант Стаљинградског фронта, Андреј И. Јерјоменко био подстицан одозго, био је и командант немачке 6. армије Фридрих Паулус. После пробоја до Волге, Фирер му је одмах послао радиограм: *„Задржати положаје по сваку цену.“* Командант Групе армија „Б“, барон Максимилијан фон Вајхс, захтевао је: *„Одлучујући успех који је постигла 4. тенковска армија пружа могућност да се непријатељ потпуно уништи јужно и западно од линије Стаљинград-Воропоново-Гумрак. Важно је да се две армије брзо споје, са циљем да се потом заузме центар града.“* Међутим, немачка наређења која су пљуштала одозго углавном су остала тек добре жеље. Опкољавање 62. и 64. армије на прилазима Стаљинграду које је планирао Фон Вајхс и онда заузимање беспомоћних угљенисаних рушевина није остварено, али ни Црвена армија није успела да потисне Немце са Волге. Совјетске офанзиве извођене „у ходу“ северно од града су одбијене. На фронту је

неколико дана владало затишје.

У тишини високих немачких штабова, далеко од Стаљинграда, заузимање града на Волги изгледало је као питање ако не дана, онда недеља. У Берлину је Франц Халдер био пун оптимизма: *„Напад на градски део Стаљинграда биће 14. или 15. септембра, уз добру припрему. Предвиђено време трајања јуриша на Стаљинград је – 10 дана.“* Међутим, Паулус, који је 12. септембра долетео у Виницу да се састане са Хитлером, охладио је жар команданата. Његова 6. армија више није била иста као у јулу. У жестокој борби са некадашњим совјетским резервним 62. и 64. армијама, немачке трупе су претрпеле значајне губитке, што је смањило њихове ударне способности. Осим тога, командант 6. армије је сада морао да баци најспремније дивизије у одбрану свог левог бока, који се простирао од Дона до Волге. Када је Фирер упитао када ће Паулус заузети Стаљинград, он је одговорио: *„С обзиром на стање наших трупа, о чему сам управо поднео извештај, исцрпљених биткама, као и руски отпор, не могу да наведем коначан датум. Напротив, морам да тражим три борбено спремне дивизије као појачање.“* Паулусова армија је поново појачана резервама, укључујући две тенковске дивизије из армије Хермана Хота. Требало је да управо „панцери“ постану главна ударна снага у јуришу на Стаљинград.

62. армија је остала одбрана и нада Стаљинграда, она није изгубила своју борбену способност у жестоким борбама на окуци Дона, али је била десеткована. Број активних бајонета у дивизијама пао је пет до шест пута. Најпопуњеније јединице 62. армије биле су стрељачке бригаде које нису стигле до Кавказа и 10. дивизија НКВД-а. Армија је имала око педесет тенкова. Још 20-30 оштећених, али и даље способних за борбу оклопних возила укопано је у земљу као стаци-

онарне ватрене тачке. Са таквим стањем ствари, само неумерени оптимиста могао је да верује да ће задржати Стаљинград само са оним трупама које су већ биле у граду на Волги. Совјетске војсковође сигурно нису биле такве. Деветог септембра, чак и пре састанка немачке команде у Виници, предвиђајући развој догађаја, 13. гардијска стрељачка дивизија Александра И. Родимцева је послата да помогне Стаљинграду, а 12. септембра увече је 62. армија добила новог команданта. Начелник штаба армије Николај И. Крилов се касније присећао: *„Забацивши кабаницу која је служила као врата, и лагано се сагнувши, високи, бодри генерал у борбеној униформи, са медаљама, одлучно је закорачио у земуницу. „Ја сам Чујков", рекао је, стављајући преда ме откуцану наредбу и пружајући руку."*

Када је Василиј И. Чујков стигао у град, 62. армија која му је поверена потпуно се повукла у Стаљинград. Била је одсечена од осталих совјетских јединица и у облику потковице притиснута уз Волгу са фронта и бокова од стране немачких дивизија. Многи више нису веровали да се Стаљинград може одбранити. Начелник Стаљинградске обласне управе НКВД-а Александр И. Ворожин упутио је 13. септембра питање Москви *„шта да раде ако Црвена армија напусти град"*.

Први јуриш на град

Први јуриш на Стаљинград почео је 14. септембра 1942. године. Немци су успели да пронађу слабу тачку у совјетској одбрани. То је била 112. стрељачка дивизија, која је водила борбе од јула, и чији су пукови бројали свега 50 до 130 људи, а чија се артиљерија састојала од једне хаубице и једног топа од три инча. Кроз њене положаје Немци су се пробили до Мамајевог Кургана и убрзо стигли до Волге, намеравајући да заузму главни

прелаз преко реке. Да се то догодило, судбина Стаљинграда би била решена истог дана. Дивизије „свеже крви“ из 4. тенковске армије Хермана Хота упали су на градске улице. Сада их је од жељеног циља – реке Волге – делило само неколико стотина метара, рушевине кућа, храброст војника и команданата Црвене армије. Сваки подрум, сваки спрат, сваку гомилу поломљених цигли совјетске трупе су претвориле у ватрене тачке, подржавајући једни друге унакрсном ватром. Они који су их бранили гинули су, али се нису повлачили. В.И. Чујков је бацио своје последње резерве у борбу: неколико преосталих тенкова и две групе формиране од чланова штаба 62. армије. Баријерних одреда више није било – сви који су могли да пуцају били су на првој линији фронта. Борце на положајима није држао страх, већ разумевање ситуације коју је описао Чујков: *„За нас нема земље иза Волге.“* У тешким уличним борбама, Вермахт је успео да заузме јужни део града и стаљинградски елеватор. Чујковљева 62. армија је била изолована од своје „сестре“, 64. армије Михаила С. Шумилова.

Догађај приказан у филму „Непријатељ пред вратима“, када су ненаоружане људе терали на улице Стаљинграда, није поткрепљен документима. Јединице и формације које су довођене у град биле су добро наоружане свим врстама оружја, а понекад су добијале и додатно оружје које је погодније за градску борбу (пиштољи, аутомати).

Маршевске колоне 13. гардијске стрељачке дивизије Александра И. Родимцева појавиле су се на источној обали Волге, обасјане треперавом светлошћу пожара. Пре уласка у град В.И. Чујков је наредио да се јединица наоружа за градску борбу. Уместо пушака, многи гардисти су добили аутомате, лаке митраљезе и противтенковске пушке. Њихов број у дивизији вишеструко је увећан. Опремљена за уличне борбе, Родимцевљева

дивизија је у ноћи на 15. септембар, у јеку јуриша на град, пребачена у Стаљинград. Учесник прелаза Г.С. Потански се присећао: *„У два сата ујутру чамац се приближио обали. Упозорени смо: нема разговора, нема пушења, војничким порцијама не лупати. Укрцало се стотинак људи. Када смо стигли до средине Волге, Немци су чули мотор нашег чамца и отворили ватру. До обале је остало још педесетак метара када је граната погодила наш чамац. Мотор је стао и чамац је почео да тоне. Брзо сам скинуо све што се могло скинути, осим поткошуље и панталона, и само са аутоматом и две гранате скочио у Волгу. Тешком муком, али некако сам успео да допливам до обале. Таквих срећника није било више од тридесет, а остали су потонули на дно реке."*

Родимцевљеви борци су успели да потисну немачке трупе од главног прелаза, преузму контролу над железничком станицом и започну битку за Мамајев Курган, који је доминирао градом. Немачко напредовање у центру Стаљинграда је заустављено. В.И. Чујков је енергично извео контранапад, његово наређење од 18. септембра гласило је: *„Одсећи и уништити непријатеља који је продро у централни део града."* *Дана 19.* септембра Мамајев курган је поново заузет, али је *„одсецање и уништавање"* остало неостварена жеља. Истог дана, совјетска команда је започела велику офанзиву на Стаљинградском фронту како би се он спојио са браниоцима града. Уз велике напоре, Немци су успели да одбију напад, али немачка команда више није могла да шаље појачање јединицама које су јуришале на сам град.

Други напад на град

Борбе и бомбардовање Стаљинграда нису престајали две недеље. Дана 27. септембра, Фридрих Паулус је покренуо други јуриш. Задатак В.И. Чујкова је био

да одбрани град и његове индустријске центре. Снаге Црвене армије су се смањивале, али је борбено искуство обогатило трупе новим тактичким техникама. Разарајући Стаљинград, Немци су себи стварали проблеме приликом јуришања. Тенкови, главна ударна снага Вермахта, нису могли да савладају гомиле поломљених цигли и рушевине зграда. Гранате или молотовљеви коктели су бацани на „панцере“ на сваком ћошку, из подрума или са спратова разрушених зграда. Немачким пилотима је постајало све теже да пронађу оријентире у рушевинама града како би бацали бомбе јер је из ваздуха било тешко разазнати где се међу сивим рушевинама налазе њихове трупе, а где непријатељи. Штавише, „хеинкел“ бомбардери су обично избацивали свој смртоносни терет на простор од неколико стотина метара. Стога је Чујков наредио својим војницима да прију што ближе непријатељским положајима током бомбардовања. Растојање између совјетске и немачке линије одбране смањено је на 10–30 метара, што је приморало Луфтвафе да практично прекине хоризонтално бомбардовање: ризик да погоде сопствене положаје био је превелик.

Немачки бомбардери, који су претходно успешно очистили пут пешадији, постали су мање ефикасни. Сада, за бомбардовање града, Немци су користили обрушавајуће бомбардере Ju 87 „штука“, који су своје бомбе бацали у стрмом понирању, што је значајно повећавало њихову прецизност. У Стаљинграду су пилоти „јункерса“ морали да раде буквално до изнемоглости, до шест сати дневно. Један од немачких пилота израчунао је да је за три месеца борбе ту извео 228 налета, толико је извео у читаве претходне три године Другог светског рата. Други учесник напада са немачке стране присећао се: *„Ju 87 су се непрекидно обрушавали на Орловку, артиљеријски пројектили су падали на непријатељску тврђаву. Међутим, Руси су и даље били тамо, издржали*

су и до поднева су одбили напад."

По наређењу Чујкова, моћна далекометна артиљерија 62. армије остала је на источној обали Волге, где је била боље заштићена од ваздушних удара. Постављање тешке артиљерије на источној обали не само да је повећало сигурност батерија и могућност маневрисања ватром, већ је и поједноставило снабдевање муницијом. И поред тога, Чујкову је требало много труда да убеди команду у оправданост такве одлуке. Тај иновативни потез је такође у почетку деморалисао обичне војнике. Артиљерац И. Шчилајев се присећао: *„Када су наше трупе виделе да се тешка артиљерија транспортује на другу обалу Волге, сви су то схватили као знак да ће Стаљинград ускоро бити напуштен.*" Међутим, наредне битке су потврдиле исправност Чујковљеве одлуке и војници његове армије су повратили веру. Артиљерци са супротне обале су својом ватром увек подржавали батаљоне који су се борили у Стаљингграду. У граду су остали само артиљеријски извиђачи и везисти који су одржавали комуникацију између осматрачница и артиљеријских положаја. На горњим спратовима зграда налазиле су се осматрачнице артиљеријског извиђања. Г.С. Потански се присећао: *„Моја осматрачка позиција је у почетку била у рову на обали, а после, када су наше трупе заузеле Мељницу, преселио сам се тамо. Посматрао сам са прозора отприлике на четвртом спрату. И то не кроз двоглед, већ кроз перископ. Било је много снајпериста и да сам подигао главу изнад прозорске даске, снајпер би ме одмах убио.*" Када би приметили концентрацију непријатељских снага или ватрене тачке, јавили би њихове координате артиљерцима. Непријатељ који се спремао за напад одмах би се нашао под ураганском артиљеријском ватром са источне обале Волге.

Штаб В.И. Чујкова се преселио на отворено под-

ручје у близини огромних резервоара за складиштење нафте. Открившиви његову локацију, Немци су почели да бомбардују штаб. И Руси и Немци су били уверени да у резервоарима нема нафте, али када су почели да експлодирају, потоци запаљене нафте су шикнули према рововима у којима се налазио штаб, и само чудом нису залили командно место. Телефонске линије су изгореле, а дим је онемогућавао дисање. Три дана Чујков је био заробљен у ватреној замци. Све то време, командант Стаљинградског фронта А.И. Јерјоменко, који се налазио на источној обали Волге, није знао да ли је Чујков жив и где се налази штаб његове армије. Најзад је стигла порука од Чујкова: „*Ми смо тамо где има највише дима и ватре*“. Штаб 62. армије морао је поново да промени локацију. Немци су све више појачавали притисак, притискајући јединице Црвене армије уз Волгу. Дана 4. октобра заузели су подручје железничке станице. Совјетске трупе спасао је долазак у град ваздушно-десантних јединица 37. гардијске стрељачке дивизије генерал-мајора Виктора Г. Жолудева.

Трећи јуриш на град

Немци су 14. октобра извршили још један јуриш на Стаљинград који је био најстрашнија од епских битака за град на Волги. Главни напад је изведен на подручју фабрике трактора. Против падобранаца 37. гардијске стрељачке дивизије, који су бранили фабрику, дејствовале су три пешадијске и две тенковске дивизије непријатеља. Командант дивизије, генерал Жолудев, са аутоматом у рукама, борио се заједно са својим преживелим војницима. Прелазу преко реке се приближавала свежа 138. стрељачка дивизија пуковника Ивана И. Људникова, али до њеног доласка је требало издржати. Са подручја фабрике трактора Немци су кретали

у нападе на фабрику „Барикаде“. Само захваљујући салвама ракета „кањуша“ са источне обале реке напад је заустављен. Ипак, војници Вермахта су већ стигли до Волге, поделивши совјетску 62. армију на два дела. Немачки тенкови пробили су се до Стаљинградске фабрике трактора која је изгубљена после кратке, али крваве борбе у уништеним радионицама.

Немци су се приближили на неколико стотина метара од командног места В.И. Чујкова. У тој очајној ситуацији, 15. октобра поподне, командант 62. армије позвао је свог млађег брата Фјодора, који је служио у његовом штабу: *„Наредна двадесет четири сата биће критична“, – почео је Чујков полузваничним тоном. Застао је, и њих двојица су се гледали неколико секунди. Тада му се глас променио и почео је да говори другачије, као брат брату: „Фјодоре, један од нас мора да се извуче одавде жив. Када се Немци пробију, узећу свој аутомат и стати на последњу линију одбране на обали Волге. Немам намеру да се предам, умрећу борећи се. Нећу напустити овај град.“* Дана 16. октобра, када је битка већ била на 320 метара од Чујковљевог штаба, Људниковљева дивизија се искрцала у Стаљинград и ушла у битку око фабрике „Барикаде“. Немачка офанзива је поново заустављена. Хитлер је био бесан што град на Волги још увек није заузет.

До краја октобра, црвеноармејци су, гледајући Немце које су заробљавали, приметили да су престали да се брију и перу. Делимично је, наравно, и недостатак воде играо улогу, али пре Стаљинграда, војник Вермахта са вашкама је био велика реткост. Руски пребези – „хивии“ учили су Немце како да се боре против паразита. Одећа се закопа у земљу, остављајући само ивицу на површини, вашке би грунуле тамо и биле би уништене ватром.

Насупрот томе, у Црвеној армији је управо у тим

тешким данима било потпуно неприхватљив неуредан изглед. Без обзира на тежину битака, једном недељно сваки борац је одлазио у сауну на обали Волге и добијао комплет чистог рубља. Поред реке, међу бројним земуницама које су личиле на ластавичја гнезда, војници су знали где могу да поправе сатове и ципеле или трампе добар нож или муштиклу. Ту је настала чувена фронтовска традиција, када је један црвеноармејац могао да приђе другом, једном руком додирне џеп, а другом џеп свог друга и предложи: *„Заменимо се не гледајући“*. Није се могло одбити. Тако је опушак мењан за табакеру, а упаљач – за пиштољ или новац. У ситуацији у којој је борац у сваком тренутку могао да изгуби живот, вредност било које ствари је била једнака нули.

Војници Црвене армије, чак и притиснути уз Волгу, покушали су некако да организују живот на фронту. А.Г. Мережко се присећао: *„Неколико стотина метара од линије фронта одвијао се свакодневни војнички живот. Војници су знали која од земуница на насипу Волге има доброг часовничара или обућара, где се може наоштрити нож, и ко је имао грамофон... Повлачећи се кроз град који је био пун напуштених и опљачканих станова, сви смо желели да пронађемо неку грамофонску плочу. Плоче су биле злата вредне. Поред тога, нисмо имали превише музичких инструмената. Највише су нам се допале хармонике. Али Немци су их имали врло мало и било је тешко доћи и до једне од њих. Краљ Стаљинграда је био грамофон.“*

Последња офанзива Немаца

Последња офанзива 6. армије Фридриха Паулуса на Стаљинград почела је 11. новембра. Код фабрике „Барикаде“, немачке трупе су стигле до Волге и опколиле дивизију пуковника Ивана И. Људникова, поде-

ливши 62. армију на три дела. 138. стрељачка дивизија, или како су је прозвали „Острво Људникова“, месец и по дана сама се борила 200 метара од Волге. Митраљезац 650. стрељачког пука М.Х. Розенберг се присећао: *„Заузео сам положај у подруму са својим митраљезом и тамо провео читав период блокаде, бранећи га. Од мог митраљеза до Волге било је мало више од 50 метара. Били смо заједно све време: ја и мој број два, Татарин Ахмет, везиста који је користио артиљеријску ватру, и још четворо људи. То је била наша последња линија одбране, и колико год та фраза звучала помпезно, тако је и било. Иза нас је била река... Немци су јуришали из све снаге, некад пијани, некад трезни, прилазили су на двадесетак метара, а када је бивало баш тешко, везиста је слао наше координате за бомбардовање. Били смо пуни вашки, гладни, али у једном тренутку сам се острвио, нисам више осећао сажаљење ни према себи ни према Немцима... Борили смо се за сваки комад зида крајње сурово, а ноћу смо и ми и Немци пузали напред или покушавали да напредујемо фабричким коридорима и тунелима – ми да дођемо до хране и муниције, Немци – са циљем да нас баце у Волгу. Сталне борбе малих група војника прса у прса... Имао сам пљоснати немачки бајонет којим сам много пута морао да убијам у борби прса у прса, а када сам после рата невољно почео да се присећам и проживљавам те тренутке, тек тада сам схватио у какве смо се звери били претворили.“*

Линија фронта је већ пролазила кроз градске блокове. Прелази преко којих су се трупе снабдевале били су под сталном ватром, и дању и ноћу. Убрзо је Волга почела да се леди, па бродови више нису могли да довозе муницију и храну у Стаљинград. Само су двокрилци У-2, натоварени као камиле, бацали џакове муниције и двопека. Падобрана није било довољно, па су терет често једноставно бацали са мале висине.

Вреће са храном и кутије са муницијом стављане су на платформе и везиване конопцем помоћу лабавог чвора. За флаше вотке су коришћени падобрани. Совјетски пилоти и навигатори су изводили по дванаест летова за једну ноћ, али није било могуће доставити ваздушним путем све оно што је било потребно војницима Црвене армије. Чинило се да је судбина последњих бранилаца Стаљинграда већ одлучена.

Ситуација се поправила тек када су појачања са крила пребачена у Стаљинград. Борбе за град на Волги гутале су једну за другом немачку дивизију. Паулус је морао да шаље елиту Вермахта – тенковске дивизије из армије Хермана Хота – на улице Стаљинграда. Почетком новембра 1942. године линија фронта је у потпуности пролазила кроз градске блокове. Артиљерац В.В. Војцехович се присећао: „*Борили смо се за зграду на периферији неке фабрике. Заузели смо приземље, поврх зидова смо ископали ровове, а на спрату су били Немци, бацали су на нас гранате кроз рупу на плафону, а ми смо пуцали покушавајући да их држимо подаље од рупе. Пар дана нисмо јели ништа осим двопека, а онда су нам доставили термос са топлом храном. Један војник, Сибирац, ставио је порцију са дуго очекиване хране на грудобран, али су баш тада Немци бацили још једну гранату и његова порција се преврнула од експлозије. Побеснео је, зграбио аутомат и буквално одјурио на спрат. За њим су појурила још два војника, и горе је почела борба. Двојица која су потрчала за њим су погинула, а он је побио сву шесторицу Немаца који су били тамо <...> Немци су имали телефон на спрату, а један наш војник је подигао слушалицу и описовао Немце из свеи срца.*“

Операција „Уран“

Крајем јесени Хитлер је све више размишљао не о заузимању Стаљинграда, већ о предстојећој зими 1942/43 године. Усред једног напада, Фридрих Паулус је добио наређење од Фирера: *„Хитно је потребно изградити бункере са грејањем, отпорне на мраз, за тенкове“*. Са становишта немачке Врховне команде, Вермахт је у Русији наступајућу зиму дочекао у много бољем положају него што је то било 1941. године. Од Балтика до Волге пружао се наизглед нерањив одбрамбени фронт, чија чврстина је већ била тестирана у лето и рану јесен. Све масовне тенковске нападе Црвене армије Немци су на овај или онај начин одбили. Угљенисана и већ зарђала совјетска оклопна возила у неутралној зони само су ојачала веру војника Вермахта и њихових савезника – Мађара, Румуна и Италијана – у моћ немачког наоружања. Немци су чак део положаја на Дону поверили својим савезницима. Немачки стратези су сматрали да ако совјетске трупе и успеју да пробију њихову одбрану, неће доћи до озбиљније кризе на фронту. У немачком штабу преовладавало је мишљење да Руси *„тешко да су у стању да покрену велику офанзиву са далекосежним циљевима“*. Сматрало се да је вероватнија офанзива Црвене армије код Москве на Групу армија „Центар“.

Међутим, немачке војсковође су очигледно потцениле своје противнике. Чак и на врхунцу септембарских битака, најбољи оперативни умови Црвене армије размишљали су о могућим алтернативама нестабилној равнотежи која је владала на совјетско-немачком фронту. Било је неопходно задати немачкој 6. армији такав ударац да Паулус заборави на заузимање Стаљинграда. Маршал Г.К. Жуков се касније присећао: *„Александар Михајлович* (Васиљевски. – прим. аут.) *и ја смо се*

удаљили од стола и врло тихо разговарали о томе како, очито, морамо да тражимо неко друго решење. – А какво „друго решење"? – одједном је, подигавши главу, упитао И.В. Стаљин. Никада нисам помислио да И.В. Стаљин има тако добар слух. Пришли смо столу. – Знате шта, – наставио је – идите у Генералштаб и добро размислите шта треба да се уради код Стаљинграда."

„Друго решење" је била промена стратегије: уместо пробијања до гарнизона опкољене тврђаве – немилосрдно уништити непријатељску армију која је опседала тврђаву. Идеја је буквално лебдела у ваздуху. Командант Стаљинградског фронта А.И. Јерјоменко је написао Стаљину: *„Размишљам о овом питању већ месец дана и закључио сам да најбољи правац за напад са Донског фронта јесте фронт Клетскаја-Сиротињскаја према Калачу."* То је значило офанзиву на окуци Дона где је у јулу почела битка за Стаљинград. Штаб Врховне команде и Генералштаб прихватили су Јерјоменковљеву основну идеју о пробијању линије одбране коју држе Румуни код Клетске и нападу на Калач, али су јој дали нови садржај – напад је требало да изведе тенковска армија, којој је из пустих степа јужно од Стаљинграда требало да иду у сусрет механизовани корпуси.

До новембра, совјетска команда је припремила план акције који је непријатељ најмање очекивао: „офанзиву са далекосежним циљевима". Операција је носила кодни назив „Уран". Требало је да је изведу три фронта. Југозападни фронт (без 1. гардијске армије, против Италијана на Дону) је на почетку операције имао 190 хиљада људи, Донски фронт – такође 190 хиљада, Стаљинградски фронт – 260 хиљада. Три совјетска фронта су против себе имала 3. румунску армију са 170 хиљада људи, 4. румунску армију са 75 хиљада људи и 6. немачку армију са 330 хиљада људи. Бројчана надмоћ трупа Црвене армије, дакле, није била толико велика.

Успех „Урана“ је у великој мери зависио од вештине бораца и команданата у извођењу операције, али су невоље почеле и пре првих плотуна артиљеријске припреме. У ноћи пред 19. новембар 1942. године, на заказани дан офанзиве, почела је снежна мећава и видљивост је нагло пала. Неколико дана раније, Стаљин је нагласио: *„ако ваздушна припрема операције буде незадовољавајућа, онда ће се операција завршити неуспехом“*. Сада се због снежне мећаве морало потпуно одустати од ваздушне подршке, али је било прекасно за отказивање и одлагање операције „Уран“. Механизовани корпуси су прешли Волгу. У отвореној степи нису имали где да се сакрију. Ако се буде чекало на боље временске прилике, непријатељ би сваког тренутка могао да открије припреме за велику офанзиву. У 7:30 загрмела је артиљеријска припрема која се завршила салвом ракета „кањуша“, испаљена кроз снежну мећаву и јутарњу маглу, готово на слепо. На срећу, Румуни су имали много мање искуства у борби против тенкова од Немаца. Стога се њихова одбрана буквално распала под првим ударима тенковске армије. Немачка 22. тенковска дивизија је могла да спасе Румуне од пораза, али до њеног контранапада није дошло. Дивизија је дуго била у резерви, а „панцере“, који су недељама стајали непомично, онеспособили су неочекивани „савезници“ Црвене армије – мишеви који су им прегризли електричне инсталације.

Дан касније почела је офанзива јужно од Стаљинграда, а Стаљинградски фронт А.И. Јерјоменка се прикључио офанзиви. Време је и даље било лоше. Упркос упозорењима из Штаба Врховне команде, авијацијске припреме поново није било. Међутим, под снажним ударима тенкова, одбрана румунске 4. армије пала је скоро брже него она њене „сестре“ на Дону. Хиљаде војника два совјетска фронта у тенковима, оклопним

возилима и камионима напредовали су једни према другима са севера и југа. Али их је ипак делила прилично велика раздаљина, а бокови су се све више разблачили. Ситуацију је погоршала снежна олуја и даљи недостатак ваздушне подршке, укључујући и ваздушно извиђање. Корпуси су напредовали скоро наслепо, није било чак ни водича: села на која су наилазили одавно су била уништена ратом или једноставно напуштена од својих становника. У сваком тренутку из снежних наноса и магле могле би да изроне немачке резерве.

У историји светских ратова нису ретки случајеви кад је победа у великим биткама зависила од храбрости и професионализма шачице бораца. Тако је у сумрак 22. новембра 1942. године мали одред од две моторизоване стрељачке чете, пет тенкова и једног оклопног возила кренуо према мосту преко Дона код Калача. Командант одреда био је потпуковник Г.Н. Филипов. Немачки стражари на мосту нису могли да верују да се непријатељски тенкови могу појавити тако дубоко у позадини. Возила, која су се кретала са упаљеним фаровима, у почетку су погрешно сматрали својима – јединицом за обуку са неколико заробљених руских Т-34. Малобројност Филиповљевог одреда у овом случају му је ишла на руку. Кад су чувари моста схватили шта се догађа, већ је било касно. Немци нису успели да дигну мост у ваздух, нити да зауставе „тридесетчетворке“ који су ишле према њему. Заузимањем моста код Калача, совјетске јединице су обезбедиле брзу концентрацију снага на источној обали Дона за снажан напад, у сусрет тенковима А.И. Јерјоменка. Четвртог дана операције „Уран“, јединице механизованог корпуса Стаљинградског фронта спојиле су се са тенковском армијом Југозападног фронта у рејону Калача и Совјетског. Обруч око 6. армије Фридриха Паулуса је затворен. Међутим, сама чињеница опкољавања није

значила тренутно уништење или капитулацију немачких трупа. У непријатељском логору није било панике. Начелник штаба 6. армије је био веома самоуверен и чак тврдио да ће његови потчињени моћи да *„задрже своје положаје све до Ускрса“*.

После опкољавања Паулусове армије, успешно искуство успостављања „ваздушних мостова“ почетком 1942. године код Москве навело је немачку команду да прецени сопствене могућности. Начелник Генералштаба Луфтвафеа, генерал-пуковник Ханс Јешонек је 22. новембра на састанку у Берлину рекао Фиреру да ће „ваздушни мост“ моћи да снабдева 6. армију са 350 тона хране, муниције и горива дневно. У стварности, у „котао“ није испоручивао више од 100 тона терета дневно. Разлог за то је било активно дејство совјетске авијације и противавионске артиљерије. У немачким извештајима се наводи: *„19. новембра употреба „јункерса-52“ у дневним условима је забрањена због деловања совјетских ловаца.“* Активност ваздухопловства Црвене армије није дозволила Немцима ни да употребе транспортне једрилице, које су традиционално коришћене за снабдевање трупа ваздушним путем.

Дан после опкољавања, Паулус је добио радиограм од Хитлера, у којем га је Фирер уверавао да 6. армија *„може бити сигурна да ћу учинити све да је обезбедим свим што је потребно и благовремено је деблокирам“*. Опкољеним снагама је наређено да држе Стаљинград. У штабу 6. армије одржан је састанак команданата корпуса, од којих се већина изјаснила за пробој из „котла“. Али Паулус је остао при свом: наређење мора да се поштује, што је значило заузимање кружне одбране и чекање да се обруч пробије нападом споља. Паулусов ађутант, пуковник Вилхелм Адам, присећао се понашања свог патрона тих дана: *„Погрбљен, ходао је тамо-амо по соби. Лице му се нервозно трзало чешће него обично.“*

Задатак ослобађања Паулусове 6. армије из мишоловке поверен је једном од најбољих оперативних умова Вермахта – фелдмаршалу Ериху фон Манштајну. За пробијање коридора до Паулуса, додељене су му резерве, укључујући свежу тенковску дивизију која је управо стигла из Француске. Немци су већ по обичају, ослабили и своје трупе на Кавказу. Операција је носила кодни назив „Зимска олуја". Требало им је скоро три недеље да окупе јединице. Фон Манштајн је успео да добије прву рунду. Напад није изведен по најкраћој линији са запада, већ са југозапада, дуж пруге Котељниково-Стаљинград. Спољни фронт окружења је пробијен, а на путу до Паулуса остале су само појединачне јединице Црвене армије раштркане по степи. Два дана касније, Врховни командант је наредио генерал-пуковнику Александру М. Василјевском: *„Све Јаковљеве снаге, пре свега механизоване јединице, форсираним маршом нека крену на југ и заузму положаје у позадини јединица које делују против непријатељске групе код Котељникова."* „Јаковљев" је био псеудоним генерал-потпуковника Родиона Ј. Малиновског, команданта 2. гардијске армије из резерви Штаба Врховног главнокомандујућег. Међутим, спровођење Стаљинове наредбе је ишло спорије од жељеног. Армијски извештаји дају апокалиптичну слику: *„Коморе су заостале. Превоз моторним возилима не функционише због недостатка горива. Изгубљена је веза са превезеним јединицама."*

Само механизовани корпуси, који су бриљантно извели пробој са југа, из степа око Волге до Калача, могли су да зауставе Фон Манштајнов напад. Сада су, исто тако брзо, изашли у сусрет немачком тенковском клину и заузели одбрамбени положај. Да су их Немци поразили за дан-два, историја битке за Стаљинград за Немце би можда била мање трагична. Али совјетски

механизовани корпуси су се борили до смрти. Командант 6. тенковске дивизије, која је стигла из Француске, генерал-пуковник Ерхард Раус, присећао се: *„Непријатељски положаји су били тако добро закамуфлирани у жуто-смеђој степској трави, која је одговарала боји униформи војника Црвене армије, да си те лисичје рупе могао наћи само ако упаднеш у њих. Неколико несрећних немачких војника је убијено пре него што су схватили одакле пуцају на њих.“* Тако су механизовани корпуси успели да зауставе напредовање Вермахта до доласка главних снага 2. гардијске армије генерал-потпуковника Малиновског.

Последњи ексер у ковчег Паулусове армије забио је њен сопствени штаб. Када је операција „Зимска олуја“ наишла на отпор јединица под командом Малиновског, начелник штаба Групе армија „Дон“, генерал-мајор Фридрих Шулц, безуспешно је покушао да убеди опкољене снаге да крену у пробој: *„Напад треба да почне што пре, то боље. Не сме се чекати.“* Из „котла“ је стигао неодређен одговор: *„Јавићемо када будемо могли да почнемо офанзиву.“* Паулусу је све више недостајала одлучност да крене у пробој, све више је тонуо у апатију. Ускоро су Манштајнове трупе не само заустављене, већ и потиснуте на запад. Последња нада за спас немачке 6. армије ишчезла је као дим. Паулус је тога био добро свестан, на Божић је радиом послао молбу Фон Манштајну да настави офанзиву, осим ако *„оперативна ситуација не захтева жртвовање армије“*. Први пут је прозвучала реч „жртвовање“. Заиста, тренутна капитулација би значила да ће се совјетске трупе са периметра окружења устремити на Групу армија „Дон“. Међутим, војнике и млађе официре су лагали, говорили су им да се *„очекује долазак две новоформиране немачке тенковске армије, које ће бити пребачене из Белгије и Немачке“*. Укупно је крајем децембра 1942. године 6.

армија имала на списку 250 хиљада људи. Тај број укључивао је 13 хиљада Румуна, 19.300 добровољних помагача из редова совјетских ратних заробљеника – „хиви“ – и 6 хиљада рањеника.

Пораз Паулусове 6. армије

Снаге Донског фронта Константина К. Рокосовског око 6. армије Фридриха Паулуса бројале су почетком јануара 1943. године 281.000 људи. Већина немачких трупа које су окруживале Стаљинград у то време се већ повукла на запад, према Ростову и Харкову, тако да је 280.000 војника и команданата Црвене армије такође требало да се ослободи што је пре могуће да би учествовали у биткама на другим деловима совјетско-немачког фронта. Операција уништења немачких трупа опкољених у Стаљинграду добила је кодни назив „Прстен“.

Трупе Рокосовског, иако нису имале велику надмоћ над непријатељем у људству, знатно су надмашиле Паулусову 6. армију у артиљерији и тенковима. На правцу главног удара, у зони 65. армије, Црвена армија је имала пешадије три пута више од непријатеља, а артиљерије 15 пута више. Именовање маршала артиљерије Николаја Н. Воронова за представника Штаба Врховне команде на Донском фронту чини се да није случајност. С обзиром на низак ниво попуњености стрељачких дивизија, требало је тући немачке трупе снажним артиљеријским ударима. Поред тога, предузет је низ мера за побољшање ефикасности акција пешадије. Требало је да јуришне групе униште ватрене тачке непријатеља.

Ипак, пре него што је операција почела, Фридрих Паулус је добио ултиматум којим је захтевано да се његова армија преда. Ултиматум је садржао јасну и објективну процену ситуације на фронту, без непотребне помпе и пропагандне реторике. Совјет-

ска команда је Паулусу указала управо на оне ствари које се ни после рата нису доводиле у питање. Ту спадају и губитак аеродрома и повлачење Фон Манштајнове групе која је требало да пробије обруч. Немогуће је не поменути симболику места где се очекивао долазак представника немачког команданта – раскршће Коњ и станица Котлубан. Не кућа у Стаљинграду или насеље на западном фронту обруча, већ место „битке за семафор" – жестоких позиционих борби које су грмеле од краја августа до новембра 1942. године. Генерал-пуковник Фридрих Паулус одбацио је совјетски ултиматум после консултације са Врховном командом Вермахта и Хитлеровог наређења.

Совјетске трупе су обавестиле и обичне војнике 6. армије о могућности предаје. У ту сврху коришћен је двокрилац У-2. На висини од 1200, 1300 метара, пилот, потпоручник Ф.В. Љашченко је смањио гас, авион је кружио, а навигатор Овсишчер је преко звучника прочитао ултиматум опкољеним трупама: *„Пажња! Пажња! Немачким војницима и официрима опкољеним у Стаљинградској области!"* – чуло се са леденог ноћног неба. Текст је читан више пута на различитим местима унутар обруча. У почетку је, по правилу, било тихо, а онда би са земља севнули рафали из аутомата. Навигатор је покушао да заврши читање ултиматума: *„Предајте се!"* После тих речи, Немци су отворили јаку ватру, а У-2 се спустио и напустио зону ватре бришућим летом на малој висини. Петнаест минута касније, иста ствар се поновила у другом подручју. Неки од војника који су пуцали веровали су у тенковске армије које ће ускоро стићи из Рајха и Белгије, неки су се плашили одмазде у совјетском заробљеништву, а неки су се једноставно бојали да прекрше наређење команде. Упркос свему, систем одржавања дисциплине у „котлу" није престао да функционише: људи су стрељани због

кукавичлука, напуштања јединице или положаја, због крађе хране и пљачке. Опкољени Паулусови војници су и даље били армија, а не гомила наоружаних људи.

Операција Црвене армије за коначно уништење немачке 6. армије почела је 10. јануара заглушујућом артиљеријском припремом. Опкољене снаге контролисале су прилично велику територију: отприлике 60 километара од запада ка истоку и 40 км од севера ка југу. Немци су отерани из западног дела „котла“ на исток, до Волге и Стаљинграда. Још је било простора за повлачење, али су Немци ускоро изгубили аеродроме на које су слетали транспортни авиони. Као последњи покушај да се суштински поправи ситуација са снабдевањем „тврђаве Стаљинград“, 15. јануара 1943. године у Групу армија „Дон“ је послат заменик Хермана Геринга, генерални инспектор Луфтвафеа, фелдмаршал Ерхард Милх, познат по својим организационим способностима. Четири дана касније, главни аеродром Питомник је напуштен. Једва да је стигао у штаб, а „ваздушни мост“ је претрпео тежак ударац: у ноћи 15–16. јануара изгубљен је аеродром Питомник. То је значило више од пуког губитка аеродрома. Питомник је био навигационо добро опремљена ваздухопловна база. Непосредно пре него што су совјетске јединице заузеле Питомник, барон Волфрам фон Рихтхофен је наредио изградњу нове ваздушне базе у Гумраку. Био је то мали совјетски аеродром. Идеја за његово оспособљавање за пријем транспортних авиона појавила се неколико недеља раније, али команда 6. армије није подржала ту идеју. Ту се налазио Паулусов штаб, штабови два корпуса, болница и магацини. Стога армија није желела да привуче пажњу совјетског ваздухопловства на Гумрак било каквим грађевинским радовима. Радови су овде почели само због опасности да Питомник буде заузет. У почетку, Гумрак није имао ни радио-фар. Иако

је формално био спреман за пријем авиона и пре 16. јануара, до доласка Милха Ју-52 није могао да слети на њега, само Хе-111. Дана 16. јануара, 10 „хајнкела" је слетело у Гумрак. Једно време „јункерси" су прешли на бацање падобранских контејнера. Милх је био шокиран оним што је чуо 16. јануара на састанку у штабном возу 4. ваздушне флоте. Ниво борбене готовости транспортних авиона је пао на 20%. Тада је 4. ваздухопловна флота имала 140 Ју-52, од којих су само 42 била спремна за борбу. Поред тога, од 42 борбено спремна „јункера", 27 авиона је било у процесу премештања у Зверево и нису могли одмах да лете у „котао". Тако је „ваздушни мост" организован са само 15 Ју-52. Било је и 140 бомбардера Хе-111, од којих је 41 био спреман за борбу. Од 29 ФВ-200 „кондора", само је један био спреман за борбу. Овај четворомоторни авион показао се преосетљивим за оштре услове руске зиме и ужасне услове рада.

Совјетска авијација није оставила на миру немачке аеродроме, са којих су транспортни авиони летели у „котао" и из њега. Базу у Звереву, организовану после губитка Тацинске и Салске, напала је совјетска авијација 17. јануара 1943. године. Запаљено је 9 Ју-52, још 12 је оштећено. Само 12 ових крилатих машина остало је у строју. Обично су немачке ваздухопловне базе биле јако заштићене противавионском ватром, а ефикасност напада на њих је била ниска. Међутим, ПВО Зверева су обезбеђивале само једна батерија румунских противавионских топова 75 мм и једна батерија митраљеза 37 мм. То је учинило да успех совјетских пилота буде више него предвидљив. На аеродромима који су били разорени бомбама у „котлу" немачки транспортни авиони су ломили шасије и остајали заувек као завејани споменици неуспеха Луфтвафеа. Од 24. новембра 1942. до 31. јануара 1943. године, Луфтвафе је изгубио 488 авиона (укључујући 266 Ју-52, 165 Хе-111, 42 Ју-86, 9 ФВ-200, 5

Хе-177 и 1 Ју-290) и око 1.000 чланова летачког особља. Од таквог ударца није се опоравио до самог краја рата.

Ујутро 19. јануара, командант 14. тенковског корпуса, генерал Ханс-Валентин Хубе, позван је да настави рад у посебном штабу Ерхарда Милха. Он је 20. јануара стигао на лице места и одмах послао у штаб 6. армије списак способних и лојалних официра које треба извући из стаљинградског „котла". У суштини, немачка команда донела је тешку, али разумну одлуку, сличну покушају евакуације командног особља совјетске Приморске армије из опкољеног Севастопоља јуна 1942. године. Сам Хубе ће задати још много мука Црвеној армији: за битке у зиму 1944. године, на јужном делу Источног фронта, добиће један од највиших ордена Трећег рајха – Дијаманти са Витешким крстом. Каријеру „једноруког генерала", који је чудом побегао из Стаљинграда, прекинуће тек ваздушна несрећа у априлу 1944. године. Из „котла" је извучено доста високих официра и генерала. Тако је из Стаљинграда, поред команданта 14. корпуса, генерала Хубеа, евакуисан и командант 60. моторизоване дивизије генерал-мајор Колерман. Од команданата 51. армијског корпуса из „котла" су евакуисани: командант 79. пешадијске дивизије генерал-потпуковник гроф Фон Шверин, командант расформиране 94. пешадијске дивизије генерал-потпуковник Фајфер и командант 305. пешадијске дивизије генерал-мајор Штенмец. Од команданата јединица XI армијског корпуса, из Стаљинграда је извучен командант 384. пешадијске дивизије генерал-потпуковник Фон Габленц. Списак евакуисаних официра IV корпуса почиње са његовим командантом, генералом инжињерије Јенекеом. „Котао" је напустио и „птић" из Геринговог министарства – командант 9. противваздушне дивизије, генерал-мајор Пикерт. Тачније, одлетео је из „котла", а када је требало да се врати, баш тог дана су Немци изгубили аеродром Питомник.

Тако да Пикерт није полетео тамо. Евакуације вредног кадра из „котла“ није била ограничена само на генерале. Команданти инжињеријских трупа, пуковници Зеле и Штиота, нису остали у окружењу. Било је и мање значајних личности, као што је мајор Вили Лангајт, који је командовао тенковским пуком у 14. тенковској дивизији и који ће касније постати командант тенковске гренадирске дивизије „Курмарк“ 1945. године. Сурова ратна нужда приморала је Немце да воде рачуна о свом командном кадру и покушају да га спасу извлачењем из редова армије осуђене на пропаст.

Завршетак операције „Прстен"

Последњи положаји Паулусових трупа биле су рушевине Стаљинграда. Дана 24. јануара упутио је извештај Хитлеру, који се завршавао следећим речима: *„Да би спасла животе оних који су још остали, армија тражи дозволу за хитну капитулацију“.* Међутим, Фирер је био неумољив: *„Забрањујем капитулацију. Армија ће држати своје положаје до последњег војника и до последњег метка“.* Убрзо је „котао“ поцепан на два дела: јужни део, стиснут у централном делу града, и северни део који се нашао опкољен на подручју Фабрике трактора и фабрике „Барикаде“. У јужном делу „котла“ нашао се штаб 6. армије. Паулус је 30. јануара примио последњи радиограм од Хитлера, који је гласио: *„Честитам на унапређењу у генерал-фелдмаршала“.* Међутим, Паулус није сматрао да не сме да се преда. Штавише, начелник штаба 6. армије, генерал-мајор Артур Шмит, истог дана је наложио преводиоцу да изађе на трг са белом заставом и пронађе совјетске команданте којима би се могли предати. У почетку су вођени преговори са начелником оперативног одељења штаба 38. моторизоване бригаде, поручником Ф.М. Иљченком. Ујутро 31.

јануара, делегација штаба 64. армије, на челу са начелником штаба армије, генерал-мајором И.А. Ласкином, начелником оперативног одељења пуковником Лукином и командиром 38. моторизоване бригаде пуковником Бурмаковом, сишла је у подрум Извршног комитета.

Фирер је 30. јануара унапредио Паулуса у генерал-фелдмаршала, највиши војни чин у Вермахту. У радиограму који је Хитлер послао, између осталог, стајало је да *„ниједан немачки фелдмаршал никада није заробљен"*. То је био прикривени наговештај Паулусу да изврши самоубиство. Међутим, пошто је извршио наређење да се издржи до краја, новопечени фелдмаршал није сматрао да мора одбити предају. Ујутро 31. јануара, Паулус се предао заједно са својим штабом.

Другог фебруара опкољене су јединице 11. пешадијског корпуса генерал-пуковника Карла Штрекера које су остале на северу града. В.И. Чујков је стигао на осматрачницу у рушевинама канцеларија фабрике „Црвени октобар" да би лично посматрао последње плотуне Стаљинградске битке. Касније се тога присећао овако: *„Офанзива је почела у 12 сати. Артиљеријска припрема је била кратка: пуцали су само директном паљбом и на видљиве циљеве. Јасно смо видели фашисте како јуре међу рушевинама. Одмах су наше стрељачке јединице и тенкови кренули у напад. Преживели хитлеровци нису ушли у последњи бој. Дигли су руке увис. На бајонетима су имали беле крпе."* Тако је завршена једна од највећих битака у светској историји, која је трајала двеста дана и ноћи.

Укупно, током операције „Прстен", совјетске трупе су заробиле 91 хиљаду војника, 6 хиљада топова, 1,5 хиљада тенкова, 80 хиљада возила и другу имовину. Био је то велики и безусловни пораз Немаца у време када су још били прилично јаки. Када се савезници још нису искрцали у Француској на обалу Нормандије и

када њихови авиони још нису интензивно бомбардовали немачку индустрију, фабрике синтетичких горива и румунска нафтна поља. И поред тога, у то време цела армија Вермахта је потпуно уништена. Осми том званичне немачке историје Другог светског рата детаљно приказује линије пробоја из окружења у Белорусији у лето 1944. године, током совјетске стратешке офанзивне операције „Багратион". Немци у Стаљинграду нису имали такве коридоре. Малобројни срећници који су преживели ту катастрофу авионима су извучени из „котла". Полулегендарне приче о малим групама које су се пробиле, пре су плашиле немачке војнике, него што су им уливале оптимизам. На пример, у једној од тих група само је један човек успео да побегне из окружења, а следећег дана пошто се спасао – убила га је „залутала" граната.

Резултати Стаљинградске битке

Велики „котлови" су застрашујући јер у њима су угрожени и они који се иначе никада не би нашли лицем у лице са непријатељем. Особље позадинских служби, везисти, кувари, коњушари и возачи аутомобила – сви они су гинули у окружењу или су заробљени. То објашњава велике губитке током битака у окружењу. У позиционој борби, упркос својој крвавости, ратна машина ради како треба: рањеници се одвозе у позадину, кувари, возачи и артиљерци раде свој посао, не боре се са пушкама у рукама против непријатеља који насрће са свих страна. Стаљинградска битка даје више него илустративну слику у том погледу.

Ненадокнадиви губици Вермахта на Источном фронту, према рачуници познатог немачког војног историчара Рудигера Оверманса, у јануару 1943. године износили су 180.310 људи. То су били највећи губици не

само током претходног периода рата, већ су били већи и од оних у 1943. години која је била богата крвавим биткама. Ни у страшним за Немце месецима јуну и јулу 1944. године, стаљинградски рекорд није достигнут. Током тих месеци, ненадокнадиви губици износили су 142.079 и 169.881 људи, током првог и током другог месеца. Тек у августу 1944. године оборен је крвави рекорд – губици немачких трупа износили су 277.465 људи.

Војници који су успешно прошли тест Стаљинградске битке постали су елита Црвене армије. Поред борбеног искуства, имали су и нешто што је недостајало многим другим војницима Црвене армије – поверовали су у своју снагу, окусили су победу и својим очима су видели једну од највећих катастрофа у ратној историји Вермахта. У априлу 1943. године, за успехе у биткама на Волги, армије које су учествовале добиле су звање гардијских. 21. армија И.М. Чистјакова је постала 6. гардијска, 24. армија И.В. Галанина – 4. гардијска, 62. армија В.И. Чујкова – 8. гардијска, 64. армија М.С. Шумилова – 7. гардијска, 66. армија А.С. Жадова – 5. гардијска армија.

Битка за Стаљинград је пример битке у којој су се Црвена армија и Вермахт истакли у областима које се обично сматрају јаким странама њиховог противника. Артиљерија се традиционално сматрала јаком страном Црвене армије. Међутим, Паулусова армија је током Стаљинградске битке имала јаку артиљерију, и по броју и по квалитету, и управо ослањајући се на њу постигла је успехе у офанзиви и дефанзиви у лето 1942. године. Немци су тешком артиљеријом крчили себи пут по улицама Стаљинграда. Насупрот томе, маневарске акције су биле јача страна Вермахта, а не Црвене армије. Међутим, одважне маневарске акције механизованих јединица су обезбедиле успех совјетских трупа у операцији „Уран“.

ПРОБИЈАЊЕ БЛОКАДЕ ЛЕЊИНГРАДА

Пробијање блокаде Лењинграда није било само питање престижа за Црвену армију и Совјетски Савез. Ледена рута, „Пут живота“, која је повезивала Лењинград са земљом, радила је максималним капацитетом и могла је да обезбеди граду и фронту само најнужније потребе за храном, муницијом и горивом. У случају одлучног напада Немаца на град на Неви уз укључивање свежих снага, трупе на спољном фронту блокаде можда више неће имати времена да пруже помоћ нападом споља. Стога је у новембру 1942. године, команда Волховског и Лењинградског фронта, уз учешће представника Штаба Врховне команде Г.К. Жукова и К.Е. Ворошилова, одлучила да поново покуша да пробије блокаду. Операција је носила кодни назив „Искра“.

Извучене су поуке из неуспеха претходних покушаја. Сада је, уместо широког обилажења кроз Љубан, предложено да се пробије коридор дуж најкраћег растојања кроз „уско грло“. Повећана вештина трупа и побољшано снабдевање муницијом и опремом дали су наду за успешно савладавање одбране коју су Немци изградили током годину и по дана. Још једна важна лекција је такође извучена из прошлих неуспеха. Почетни успех заглибио је у борбама са резервама које су Немци довели. Због тога је одлучено да се изведу два напада приближно једнаке снаге: један споља од стране Волховског фронта под командом армијског

генерала Кирила А. Мерецкова и други – из окружења, снагама Лењинградског фронта под командом генерал-потпуковника артиљерије Леонида А. Говорова. Два удара могла би да пробију одбрану непријатеља довољно дубоко да пробију блокаду пре него што би Немци успели да доведу резерве.

Поред природних тешкоћа деловања унутар обруча, ударна група Лењинградског фронта морала је и да пређе Неву. Да би се сачувао лед испред немачких положаја на предњој линији фронта и до две стотине метара у дубину, топови су морали да пуцају само директном паљбом. Уопште, велика пажња је посвећена форсирању Неве. На језерима су трупе Црвене армије биле специјално обучаване како да савладавају површину изломљеног леда помоћу дасака, мердевина и кука за чамце. Преко леда Неве је требали су да прођу и лаки тенкови. И поред стеченог искуства, тенкови и даље нису могли да постану главна ударна снага операције „Искра". Копови некадашњих рудника тресета били су потпуно непроходни за оклопна возила. И околно земљиште се није замрзавало ни зими ни током јаких мразева, и тенкови су се заглављивали у мочвари. Генерал-мајор Иван И. Федјунински, који је постао заменик команданта фронта, се присећао: *„Трупе два фронта нису биле удаљене више од 12–15 километара. У мирнодопско време ту удаљеност можете препешачити за само три сата. Али то сада неће бити лако: непријатељ је ту изградио јаке одбрамбене положаје. Моја мапа је била сва прекривена симболима који означавају непријатељска упоришта, ватрене положаје његове артиљерије и минобацача."*

Офанзива два фронта почела је артиљеријском припремом истог дана и сата – 12. јануара ујутру. Лењинграђани су чули далеку канонаду, али су могли само да нагађају о томе шта се дешава. После последњег пло-

туна, Неву од Московске Дубровке до Шлиселбурга прекрили су војници који су јуришали, али нису сви били једнако успешни. Само две од четири дивизије напредовале су неколико километара. Прелазак Неве код Шлиселбурга завршио се неуспехом. Напад на „Невски педаљ" такође је био неуспешан. Сећајући се претходног искуства крвавих борби са Црвеном армијом, Немци су снажно утврдили тај део.

Совјетски тенкови за подршку пешадији полако су маневрисали између копова, јарака и кратера бомби. Тенкови који су се споро кретали брзо су постали жртве немачке противтенковске артиљерије. Ипак, генерално, операција се развијала прилично успешно. Идеја двоструког ударца се показала исправном. Два дана после почетка офанзиве, јединице Лењинградског и Волховског фронта биле су одвојене појасом од само два километра. Та последња два километра су се показала као најтежа. Подршке тенкова готово да није било: неки од њих су уништени, неки су се једноставно заглавили. Сада је све зависило од пукова, чета, па чак и водова пешадије. Заменик команданта фронта И.И. Федјунински је лично отишао на прву линију фронта и захтевао да се брже иде напред, како би прошли пре доласка немачких резерви. По његовом наређењу формирани су посебни одреди који су се дању одмарали, а ноћу настављали борбу, не дајући непријатељу мира. Вермахт се, са своје стране, доследно придржавао своје тактике упорне одбране путева. Пре рата неупадљива радничка насеља бр. 1 и 5 на коповима тресета, сада су претворена у праве тврђаве. И то не изненађује, јер је кроз њих пролазио једини пут од обале језера до станице Мга. Заузимање пута срушило би одбрамбени систем Вермахта на „уском грлу". Резерве Групе армија „Север" су већ биле на путу, јуриле су да појачају одбрану насеља. Међутим, јединице Црвене армије

које су напредовале биле су све ближе једне другима, претећи да опколе немачке јединице на обалама Ладошког језера и код Шлиселбурга. Командант Групе армија „Север", Георг фон Кихлер, био је пред тешким избором: чекати долазак резерви или се повући са „уског грла"? Он је наредио да се положаји држе, пошто су раније немачке трупе успевале да одбране своје положаје.

Трупе Волховског фронта су се приближиле радничким насељима са истока. Те „тврђаве" нису успели да заузму, нападачи су дочекани жестоком ватром. Чинило се да би та насеља могла постати ново Погостје. Међутим, опет је тактика двоструког удара изабрана за „Искру" дала резултат: јединице Лењинградског фронта су стигле до насеља са запада. Одбрана Вермахта напад са запада није могла да издржи. Г.К. Жуков се присећао: *„Био сам у то време у рејону насеља број 1, видео сам са каквом радошћу војници фронтова који су пробили блокаду јуре једни другима у загрљај. Игноришући непријатељско артиљеријско бомбардовање са подручја Синјавинских висова, војници су се грлили. Била је то заиста дуго чекана радост."* На другој страни фронта, фелдмаршал Фон Кихлер се први пут у својој дугој војној каријери суочио са поразом. Немачке јединице код Шлиселбурга, које су још јуче могле бити без проблема повучене у Синјавино, биле су опкољене. Готово сви су убијени или заробљени. Само неколицина је успела да се ноћу пробије поред палих тврђава – радничких насеља број 1 и 5 до Синјавина, до својих.

Пресудни догађаји одиграли су се 18. јануара ујутру. У изјави о спајању два фронта писало је: *„18. јануара 1943 г. у 9 сати и 30 минута на источној периферији радничког насеља број 1, када су пробили блокаду Лењинграда, срели су се 1. стрељачки батаљон 123. посебне стрељачке бригаде Лењинградског фронта, на челу са замеником командира политичког ресора једи-*

нице, мајором Мелкоњаном, поручником Калуїиним, наредником Анисимовим; с друїе стране – 1. стрељачки батальон 1240. стрељачкої пука 372. стрељачке дивизије Волховскої фронта, на челу са начелником 1. одељења штаба 372. дивизије, мајором Мељниковим и командиром 440. извиђачке чете, поручником Ишимовим." Изјаву су потписали команданти јединица, пуковник П.И. Радигин и потпуковник Ф.Ф. Шишов.

Поред чисто војног значаја, пробијање блокаде Лењинграда имало је огроман политички значај. Када су се око поноћи 18. јануара 1943. године на радију чуле речи спикера Совинформбироа Јурија Левитана – „*После седмодневних борби, трупе Волховскої и Лењинїрадскої фронта спојиле су се 18. јануара и тиме прекинуле блокаду Лењинїграда!*" – мало је грађана Совјетског Савеза још увек сумњало ко ће победити у овом рату. Коначно, оно о чему су од прве ратне зиме сањали они о којима је дописник листа „Фронтоваја правда" 377. стрељачке дивизије Волховског фронта, песник П.Н. Шубин написао чувену песму „Волховска здравица": „*Попијмо за оне / који су командовали четама, / који су умирали у снеїу, / који су се до Лењинїграда / пробили кроз мочваре, / стежући їрло непријатељу!*"

Да би се искључила могућност да немачке трупе поново стигну до Ладошког језера, трупе 67. и 2. ударне армије прешле су у дефанзиву. Тиме су спасени животи многим становницима Лењинграда који су остали у граду и створили су се предуслови за потпуно деблокирање тачно годину дана касније, у јануару 1944. године.

БИТКА ЗА КАВКАЗ

Један од циљева којима је Трећи рајх тежио у рату са Совјетским Савезом увек је био да се докопају кавкаске нафте. Недостатак нафтних деривата приморао је немачко руководство да покрене велику производњу синтетичког горива и учинио је немачко руководство зависним од савезника који имају нафту – Мађарске и Румуније. Идеју о кампањи на Кавказ ради нафте први је изнео Хитлер 31. јула 1940. године, у почетним фазама планирања „Барбаросе". Пробој преко Кавказа у Иран била је једна од варијанти развоја немачких операција у случају успешног завршетка „Барбаросе". Међутим, прелазак са општих замисли на детаљни план догодио се тек у јесен 1941. године. У октобру је Оперативно одељење ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht – Врховна команда Вермахта – прим. прев.) припремило први план за Кавкаску операцију. План је имао шест фаза, почевши од новембра 1941. године (заузимање северних прилаза Кавказу) до септембра 1942. године. Последње три фазе (јул-септембар 1942. године) су већ укључивале акције у Закавказју, Ирану и Ираку. План је генерално одобрен 24. октобра 1941. године. Веровало се да ће пробој преко Кавказа бити једноставно решење за проблеме немачке стратегије на Блиском истоку.

У разговору са фелдмаршалом Браухичем 7. новембра 1941. године Хитлер је изјавио да ће освајање нафтних поља морати бити одложена до следеће године.

Немачке трупе су 28. јуна покренуле операцију „Блау“, чији су главни циљ била нафтна поља код Бакуа.

Историја није сачувала име непознатог совјетског хероја који је 27. јула 1942. године дигао у ваздух брану Веселовске хидроакомулације на реци Манич пошто су је већ заузели непријатељски диверзанти из пука „Бранденбург-800“. Та експлозија изазвала је нагли пораст нивоа воде и отежала прелаз немачким трупама. Манич, широк само четрдесетак метара испод бране, претворио се у право море разливши се на три до четири километра. Уместо да се превезу преко бране, Немци су тенкове са кукастим крстовима један по један превозили трајектима. Поплава Веселовске хидроакомулације такође је дала времена двема армијама совјетског Севернокавкаског фронта да се повуку.

Истог дана када је брана на Маничу одлетела у ваздух, у Москву је послат извештај команданта Севернокавкаског фронта маршала Семјона М. Буђонија, у којем је предложио Стаљину да повуче трупе на линију Главног Кавкаског гребена и реке Терек. Врховни главнокомандујући је 28. јула потписао Наредбу бр. 227, познатију као „Ни корака назад“, и истовремено одобрио Буђонијев предлог за повлачење. Општа стратегија „Ни корака назад!“ није значила да је совјетско руководство заборавило на војну сврсисходност. Стрме обале Терека и високе планине биле су добар ослонац за одбрану. Правовремено повлачење до њих пружало је могућност да се сачувају трупе и одбрани Кавказ. Кашњење је могло довести до њиховог окружења и уништења. Највећи део резервних армија је у то време већ био распоређен код Стаљинграда, и не би било јединица које би могле обновити фронт на Кавказу. После добијања одобрења за повлачење, почеле су припреме за одбрану линије на реци Терек. Јединице Црвене армије требало је да стигну до припремљеног

утврђеног рејона и да ту пруже отпор непријатељским тенковима. Буђони је имао аргументе да тражи од Стаљина да се повуче на Кавкаске планине. Планине су, попут џиновског зида, блокирале Немцима пут до нафтних поља код Бакуа. Главни Кавкаски гребен протеже се као огроман планински венац 1200–1300 километара од Каспијског до Црног мора. Гребен је условно подељен на три дела: Источни Кавказ – од Апшеронског полуострва до планине Казбек (500 километара), Централни Кавказ – од Казбека до Елбруса (око 200 километара) и Западни Кавказ – од Елбруса до Анапе (500 километара). Изнад 3200 метара на Кавказу је царство снега и леда током целе године. Нафтна поља Грозног штитио је брзи Терек.

У почетку је Евалд фон Клајст планирао да се тенковима пробије кроз Орџоникидзе (сада Владикавказ) дуж Грузијског војног пута до Тбилисија заједно са главним снагама брдских стрељачких јединица. Немачки фелдмаршал сматрао је да је довољно само затворити превоје Западног Кавказа. Такав план је значио поштовање главног правила стратегије: концентрисање снага на главни правац. Међутим, немачка Врховна команда је одбацила Клајстов план. Од њега је узет планински корпус и послат да се пробије преко превоја Западног Кавказа. „Најважнији задатак" Групе армија „А", према Хитлеровој директиви, био је *„да овлада целом источном обалом Црног мора, услед чега би непријатељ изгубио црноморске луке и Црноморску флоту"*. Већ ионако смањене скретањем 4. тенковске армије Хермана Хота ка Стаљинграду, снаге Групе армија „А" су се расуле у три различита правца.

Ипак, присуство Клајстове 1. тенковске армије у Групи армија „А" омогућило је да се тенковима претекну совјетске трупе које су се повлачиле и одсеку их од прелаза. Насупрот томе, Буђони је имао на распола-

гању само мале тенковске јединице за подршку пешадији. Ипак, могао је да се супротстави налету немачких моторизованих трупа авијацијом.

Оклопни возови су били још један адут у рукама маршала С.М. Буђонија. Укупно их је команда Северно-кавкаског фронта имала око тридесет. Дана 23. августа, оклопни воз бр. 20. заузео је положај у близини станице Моздок и отворио ватру на насеља Руски 1. и 2. која су заузеле немачке трупе, а око два сата касније до 50 непријатељских тенкова је стигло до железничке пруге северозападно од Маздока. Капетан С.Н. Бородавко је одлучио да изведе изненадни напад како би потиснуо „панцере" и тако омогућио јединицама 11. гардијског стрељачког корпуса које су се приближавале Моздоку да заузму положаје.

Оклопни воз број 20. је први ушао у битку, отворивши директну ватру на немачке тенкове који су почели да прелазе пругу западно од града. Топџије оклопног воза успеле су да униште 7 „панцера", али је до тада и сам воз задобио више погодака – у топовску куполу, цистерну са горивом и командирску кабину, у којој је погинуо командант Групе оклопних возова Моздок, капетан С.Н. Бородавко. Запалила се једна од оклопних платформи, и комесар 20. оклопног воза, политички руководилац Г.Р. Абрамов је наредио посади да напусти умирући воз. У том тренутку у помоћ 20. стигао је 19. оклопни воз капетана И.П. Кучме, који је уништио још три непријатељска тенка. Узвратном ватром непријатеља онеспособљена је оклопна локомотива, друга оклопна платформа и један топ на првој платформи, после чега је посада напустила воз.

Преживело је 19 људи из посаде 20. оклопног воза и 23 из 19. Ватра из оклопних возова погодила је и уништила 14 немачких „панцера", а непријатељ је задржан неколико сати. У свом наређењу од 28. августа

1942. године, командант Северне групе снага Закавкаског фронта, генерал-потпуковник И.И. Маслењиков је изразио захвалност целокупном особљу 19. и 20. оклопног воза и навео њихову борбу као *„пример храбрости и херојства које су у борби показале посаде оклопних возова"*. Многи су одликовани орденима и медаљама, а командант Групе оклопних возова Моздок капетан Бородавко и политички руководилац Абрамов постхумно су одликовани највишим орденом Совјетског Савеза – Орденом Лењина.

Пратећи јединице Црвене армије које су се повлачиле на превоје Западног и Централног Кавказа, напредовале су немачке јединице посебно обучене и опремљене за борбу у планинама, састављене од староседелаца Тирола и планинских региона јужне Немачке, који су се у планинама осећали као код куће. Немачки планински јегери имали су товарне животиње и специјалну лаку брдску артиљерију. Поред јегера обучаваних у Алпима, на Кавказ су послата и два „високопланинска" батаљона 4. брдске стрељачке дивизије генерала Егелзира, из састава 49. брдског стрељачког корпуса генерала Конрада, прекаљена у борбама у Француској и Југославији. Ове планинске јединице добиле су амбициозан задатак да се *„пробију преко Кавказа, западно од Елбруса и, ако то успешно обаве, стигну до Тбилисија"*. Немци су имали само неколико недеља да се пробију преко планине пре него што планински превоји постану непроходни доласком зиме. У сваком случају, чак и њихов долазак до Црног мора преко превоја би значио опкољавање и пораз совјетских трупа на обали.

Команда Закавкаског фронта је у то време сматрала да су сами планински врхови и високи планински превоји непремостива препрека. Маршал Андреј А. Гречко се касније присећао: *„Већина командног састава*

фронта није имала искуства у борбеним дејствима у планинама, а одбрана и ватрени положаји су организовани, по правилу, само директно на превоју, уместо да се ватрени положаји помере на ближе и даље прилазе. Низ праваца који су омогућавали приступ превојима не само појединих група, већ и читавих непријатељских јединица, нису откривени и нико их није бранио." Главне снаге јединица намењених за одбрану Кавкаског гребена налазиле су се у његовом подножју, ближе мору. На превоје су истурени само мали одреди који су заправо бранили само превој. Превој Марух бранила је само једна ојачана стрељачка чета, а превој Клухор су покривале две стрељачке чете и инжињеријски вод. Још горе, није било ни извиђања на северним падинама превоја. Та немарност ће ускоро бити плаћена високом ценом у крви.

Напад преко превоја Клухор уследио је 15. августа. Ту су немачки планински јегери извели сложен маневар заобилажења. Два одреда са тешким митраљезима и минобацачима кренула су на вишечасовни успон. Пошто су савладали камените падине, јегери су успели да заобиђу совјетске јединице на превоју. Војници Црвене армије су изненада угледали непријатеља у својој позадини, на падинама које су доминирале над њима. Претња из позадине и напад са фронта приморали су их да напусте седло превоја и повуку се у клисуре. На крају су се совјетски војници нашли у бочним клисурама које су се завршавале стрмим литицама, стрмим снежним падинама и глечерима. Такве терене могли су да савладају само искусни алпинисти. Гоњени од стране непријатеља, војници Црвене армије су гинули у пукотинама глечера, од метака немачких јегера и одрона камења.

Недостатак поузданих комуникација Црвене армије довео је ситуацију до ивице катастрофе. Совјетска команда је за борбе на превоју Клухор сазнала тек два

дана касније, 17. августа. Резерве, укључујући питомце Сухумијске војне школе и одред НКВД-а, одмах су кренуле на превој. Дана 20. августа 1942. године телеграфски апарат из Штаба Врховне команде послао је страшно упозорење команди Закавкаског фронта: *„Непријатељ ће, пошто има посебно увежбане брдске јединице, користити сваки пут и стазу преко Кавкаског гребена да продре у Закавказје <...> У великој заблуди си они командири који сматрају да је Кавкаски гребен сам по себи несавладива препрека за непријатеља <...> несавладива је само она линија која је правилно припремљена за одбрану и одлучно брањена.“* Нажалост, телеграм из Штаба није више био упозорење, већ опис онога што се већ десило. Појачање је стигло на превој Клухор тек недељу дана после првог напада – 22. августа. До тада су се немачки планински јегери већ спустили на јужне падине превоја. Њихово даље напредовање је заустављено, али контранапади да се потисну Немци са превоја нису били успешни.

Немачки планински јегери стигли су до јужних падина Елбруса и 18. августа заузели туристичке центре „Кругозор“ и „Пријут одинадцати“. Троспратни „Пријут“ налик дирижаблу – планински хотел на највишој висини у свету – постао је база за напад на сам Елбрус. Дана 21. августа у 11 часова специјална група алпиниста из планинских јединица поставила је заставу са кукастим крстом и заставе две брдске дивизије на највиши планински врх у Европи – Елбрус. Та акција није имала апсолутно никакав војни значај, али је пропаганда Трећег рајха нашироко извештавала о њој. Немачка штампа је тврдила да подизање заставе симболизује *„освајање Кавказа и његових народа“*. Сам Хитлер је био бесан. Један од нацистичких лидера најближих Фиреру, рајхминистар наоружања и ратне индустрије Алберт Шпер, присећао се: *„Чак и неколико*

дана касније, ѿсовао је ѿред свима „оне луде алѿинисѿе“ које би „ѿребало извесѿи ѿред војни суд“, који се усред раѿа забављају својим славољубивим иѿраријама, иако је наредио да се све снаѓе конценѿришу на ѿробој до Сухумија.“

Губитак прелаза и упоришта на Елбрусу изазвао је озбиљну забринутост у Москви. Дана 23. августа у Сухуми је као члан Државног комитета за одбрану стигао свемоћни народни комесар унутрашњих послова Лаврентиј П. Берија. По његовом наређењу командант 46. армије, која је бранила превоје, генерал-мајор Василиј Ф. Сергацков, је смењен. 46. армија је штитила државну границу Совјетског Савеза од Црног мора до планине Уч-Тапаљар и црноморске обале од Сухумија до Потија, а део њених снага штитио је планинске превоје Главног Кавкаског гребена. Да би ослободио превој Марух од немачких планинских јегера, Сергацков је самостално повукао део својих јединица са државне границе са Турском, која није представљала директну претњу за Совјетски Савез.

Међу онима који су чули вест о подизању нацистичке заставе над Елбрусом био је и Евалд фон Клајст. Новине „Panzer, voran!“ његове 1. тенковске армије, гушећи се од одушевљења, писале су о херојском јуришу на планински врх усред снежне олује. Крајем августа 1942. године јединице Клајстове армије стигле су до линије реке Терек. Стрме обале и брза струја представљали су озбиљну препреку за прелазак. Под окриљем мрака, немачка пешадија је прешла Терек у јуришним чамцима, под ватром, али ипак су заузели мостобран на јужној обали реке код Моздока. Тај мостобран окончао је каријеру команданта фронта, маршала С.М. Буђонија. Легендарни херој грађанског рата није више командовао јединицама на Кавказу. Остатак Великог оѿаџбинског рата провео је као

командант коњице Црвене армије.

Међутим, ширење немачког мостобрана на Тереку одмах је наишло на непремостиве потешкоће. Совјетска артиљерија са доминантних узвисина је тукла прелаз и мостобран без промашаја. Немачке јединице суочиле су се са баражном ватром ракета „кањуша", противтенковске артиљерије и хаубица. Напади непријатеља су били осујећени. Стратегија одбране на повољним местима маршала С.М. Буђонија коначно је дала резултате. Одлазак главних снага Луфтвафеа на Стаљинград такође је омогућио да се ваздухопловство Црвене армије осећа слободније на Кавказу. Важну улогу у борби за мостобран одиграла је авијација. Искуство првих месеци рата, плаћено огромном ценом, дошло је до изражаја у реформи ваздухопловства Црвене армије. Генерал Новиков је још у марту 1942. године постао командант ваздухопловства Црвене армије. Одмах је предложио да се ваздухопловне снаге потчињене копненим фронтовима и армијама уједине у ваздушне армије. То је значајно поједноставило управљање и координацију ваздухопловних операција. Тактика совјетских авиона-ловаца се значајно променила. Учило се и од непријатеља. Ваздухопловство је одустало од мешовитих авијацијских јединица, уместо њих створене су хомогене ловачке, јуришне и бомбардерске дивизије и корпуси. Застареле И-153, И-16 и СБ-2 постепено су заменили нови авиони „јак", „ил" и „лавочкин".

Авиони са црвеним звездама на крилима и труповима Вершињинове армије интензивно су бомбардовали понтонски мост који су Немци поставили преко Терека, потапајући понтоне. „Пешадијска" прошлост команданта 4. ваздушне армије одиграла је позитивну улогу, пошто га је терала да посебну пажњу посвети координацији са копненим трупама. На састанцима

је често понављао једноставну и јасну идеју – „ми служимо њима, а не они нама“, то јест, авијација не треба да се бори сама, већ да пружа подршку копненим трупама. Вершињин је своје пилоте учио следеће: *„Морате знати намере команданта свих родова војске и разумети њихов циљ. Тек тада ћете разумети како да на најбољи начин употребите своју снагу.“* У првим данима битке на Кавказу К.А. Вершињин је морао да успостави сарадњу са генералом Иваном И. Маслењиковим, који је командовао северном групом јединица фронта. Међутим, чак и Беријин намргођени штићеник похвално је оценио Вершињина, у наређењу Маслењикова од 23. августа стоји: *„Само захваљујући ефикасним борбеним дејствима ваздушних јединица 4. ваздушне армије, непријатељ није успео да спроведе план заузимања града Нальчика, а 37. армија је добила прилику да се реорганизује и пређе у активну одбрану.“*

Мостобран код Моздока стално су нападале совјетске тенковске јединице. Трупе Закавкаског фронта нису могле добити довољно тенкова из фабрика у унутрашњости Совјетског Савеза, али је један од путева за испоруку наоружања и опреме по „Ленд-лизу“ водио преко Ирана. Зато су јединице Црвене армије на Кавказу имале приличан број америчких и британских оклопних возила.

Од 1. октобра 1942. године, од око 300 тенкова на Закавкаском фронту, британска и америчка оклопна возила чинила су скоро половину – 42%. Било је 20% средњих Т-34, тешких КВ – само 2%. Преосталих 36% су били различити модели лаких тенкова совјетске производње. Најбројнији тенкови који су испоручени по „Ленд-лизу“ на Кавказ, „генерал стјуарт“ и „валентин“, били су инфериорни по својим борбеним карактеристикама у односу на Т-34 и КВ, као и на главне тенкове непријатеља, али су били на нивоу или чак супериор-

нији од лаких совјетских тенкова БТ, Т-26, Т-60 и Т-70. Прве нападе на немачки мостобран на Тереку извели су тенковски батаљони Црвене армије опремљени „стјуартима“ и „валентинима“. Обиље технике из САД и Велике Британије на Кавказу још једном је подсетило немачке војнике да се готово цео свет бори против Трећег рајха.

Борбе за превоје

После брзог напредовања јединица Вермахта од Харкова и Ростова до Терека, немачка офанзива је практично заустављена. У другој половини септембра 1942. године, трупе 1. тенковске армије полако су ширили мостобран у правцу такозване Елхотовске капије. Ова „капија“ била је клисура која прелази преко Сунженског гребена у близини осетинског села Елхотово. Кроз Елхотовску капију тенкови су могли да се пробију до Орџоникидзеа, до Грузијског и Осетског војног пута. Међутим, уска клисура била је чврсто блокирана хиљадама противтенковских мина, противтенковских ровова, јежева и бодљикаве жице. Немци су успели да заузму само Елхотово, али су сви покушаји да се пробију кроз Елхотовску капију били неуспешни. Као искусан војсковођа, Евалд фон Клајст је добро знао да су му преко потребне трупе за проширење мостобрана и продор до Орџоникидзеа. Планински јегери били би много кориснији на Сунженском гребену него на обронцима Елбруса. Хитлер је био крајње незадовољан оним што се дешавало на Кавказу. Ниједан од подухвата немачке војске није завршен до краја. Фирер је 9. септембра сменио фелдмаршала Вилхелма Листа са дужности команданта Групе армија „А“ и сам преузео команду над трупама на Кавказу. Сада је бројним

обавезама вође Трећег рајха додата још једна – командовање армијском групом на Источном фронту.

Совјетске брдске јединице су против Немаца све чешће користиле маневре дубоког заобилажења и опкољавања дуж планинских стаза. У ту сврху су коришћени специјални одреди са добром планинарском обуком. Њихове униформе биле су чудна мешавина предратне спортске одеће, војних униформи и трофејних ранчева, дереза и цепина. Кључ за акције ових одреда било је темељито извиђање. Само помним осматрањем могли су се одредити правци за обиласке непријатељских положаја преко планина. Једна од тих битака одиграла се почетком септембра у правцу Клухора. Маневар заобилажења преко планине приморао је јегере да се повуку. Совјетски алпинисти су видели велики караван натоварених животиња и колоне немачких војника који су ишли ка превоју. Међутим, растојање је било превелико и изван домета ручног наоружања. Борци брдског одреда разочарано су посматрали како се непријатељ удаљава. У том тренутку у ваздуху су се појавила три авиона са црвеним звездама на крилима. Командант одреда, војни инжињер А.Н. Гусев се присећао: „*Наши пилоти су деловали не само вешто, већ и са познавањем специфичности планине. Прво су напали саму колону, али је ефекат био мали, пошто је колона била расута. Онда су бацили бомбе на падине планине изнад пута где су се налазили јегери. Експлозије су откинуле огроман број громада стена. Носећи све на свом путу, та страшна камена лавина појурила је према колони хитлероваца. Падину је прекрио густи облак жуте прашине. А када се облак развејао, видели смо слику потпуно уништене колоне. Камена лавина је однела скоро све јегере.*“

У септембру 1942. године ситуација на превојима је прешла у стање нестабилне равнотеже. Немачки пла-

нински јегери нису успели да развију свој почетни успех и да се из планинских клисура пробију до мора. Међутим, ни совјетске брдске јединице нису биле у стању да брзо поврате изгубљене положаје и преузму контролу над превојима. Крајем месеца, 28. септембра 1942. године, одиграла се једна од најнеобичнијих битака у историји Другог светског рата. Она се водила на висини од преко 4000 метара. Да би немачке планинске јегере истерали из туристичког центра „Прију одинадцати", формирана је посебна група од око 100 људи наоружаних лаким митраљезима, минобацачима и снајперским пушкама. Групу је предводио поручник И.Г. Григорјанц. Када је немачки одред у планинском хотелу рано ујутру пробудила узбуна, јегери испрва нису могли да верују својим ушима. Митраљески рафали су грмели на висини од 4800 метара. Совјетски алпинисти су заобишли непријатељску одбрану преко ледника и напали одозго. Јегери чак нису могли да употребе своје брдске топове – нападачи су били изнад њиховог угла гађања. Борба је трајала неколико сати. Само четворо људи из Григорјанчевог одреда вратило се назад. Сам командант је био рањен, али је радије одабрао смрт него заробљеништво. „Прију одинадцати" остао је у рукама немачких јегера. Ипак, совјетски алпинисти су још једном показали своју способност да се боре на „вертикалама". Неколико дана касније, планинска зима је почела да показује своје зубе. По први пут су губици од лавина и промрзлина премашили борбене губитке немачких јегера и совјетских брдских јединица.

Евалд фон Клајст је очекивао да ће са почетком јесени и затварањем превоја планинске јединице коначно доћи под његову команду. Међутим, грдно се варао. Из Берлина је нови командант Групе армија „А" – Адолф Хитлер – издао наређење о пребацивању комбиноване дивизије планинских јегера код Туапсеа. Ту је

висина Главног Кавкаског гребена била знатно нижа, у просеку око хиљаду метара. Поново су јегери добили задатак да се пробију преко планине до мора. Раније су трупе немачке 17. армије напале Туапсе дуж пута и нису имале успеха. Са доласком планинских јегера, било је могуће заобићи одбрану Црвене армије дуж шумовитих планинских падина. Први напад донео је приличну дозу оптимизма немачкој команди. Јегери су успели да стигну у позадину совјетских јединица које су браниле пут за Туапсе. Два пука 32. гардијске стрељачке дивизије била су опкољена. Чинило се да је совјетска одбрана пред колапсом, али то се није догодило. Опоравивши се од шока, браниоци Туапсеа су кренули у серију контранапада против Немаца. Напредовање планинских јегера је успорено и убрзо је потпуно заустављено. Борбе код Туапсеа су настављене до децембра 1942. године.

Упркос успешном спречавању ширења немачког мостобрана на Тереку, он је озбиљно забрињавао совјетску команду. Одлучено је да се ликвидира снажним нападом тенкова и пешадије. Као датум за прелазак јединица Црвене армије у офанзиву одређен је за 3. новембар 1942. године. Све снаге Закавкаског фронта биле су концентрисане за одлучујућу битку. Међутим, подједнако интензиван рад на припреми нове офанзиве био је у току и на другој страни фронта. Као одлучан и енергичан војсковођа, Евалд фон Клајст није могао да дозволи да Елхотовска капија постане крајња тачка његовог похода на Кавказ. Стога је одлучио да промени правац главног напада и пробије се до Орџоникидзеа „провлачећи“ се поред Главног Кавкаског гребена, преко Баксана и Наљчика. Дана 25. октобра уследио је пешадијски напад на Наљчик, а дан касније су се придружили и тенкови. Групација совјетских трупа код Наљчика била је ослабљена због одлучујуће

офанзиве, па су снажни ваздушни удари и тенковски напади довели до брзог распада одбране. Нальчик су заузеле немачке и румунске трупе после краткотрајних уличних борби.

Продор немачких тенкова кроз Нальчик приморао је совјетску команду да журно убаци авионе у битку. Чинило се да су тенкови Евалда фон Клајста поново брзи као у ери „блицкрига" у Европи. Убрзо после почетка офанзиве, „панцери" су стигли до ближих прилаза Орџоникидзеу. Међутим, радост због постигнутог успеха била је кратког даха, пошто су се ударне снаге Закавкаског фронта, окупљене да униште мостобран на Тереку, прегруписале код Орџоникидзеа. Совјетска контраофанзива је почела 6. новембра и резултирала је опкољавањем делова две немачке тенковске дивизије код села Гизељ. Напуштајући своје наоружање и опрему, војници из ових јединица морали да се пробијају до својих, уз велике губитке. Борбе у области Гизеља су настављене до 12. новембра. Међу трофејима Црвене армије било је више од сто тенкова, топова, минобацача и више од две хиљаде возила. Први „Стаљинград" зимске кампање 1942/43. године одиграо се на Кавказу, испред зидина Орџоникидзеа. Сада више није могло бити говора о наставку немачке офанзиве на Тбилиси.

У фебруару 1943. године, одред алпиниста – учесника одбране Главног Кавкаског гребена – попео се на Елбрус, уклонио фашистичку заставицу са врха и поставио на њега државну заставу Совјетског Савеза. Командант одреда Гусев се присећао: *„Све нас је обузео осећај велике радости. Застава је подигнута! Победа! То осећање нас је преплавио. И било је невероватно снажно. То се догађа само једном у животу!.."*

Кубански мостобран

Опкољавање 6. армије Фридриха Паулуса код Стаљинграда приморало је немачку команду да журно повуче трупе са Северног Кавказа. Пробој совјетских тенкова до Ростова на Дону могао је довести до изолације и уништења свих немачких трупа на Кавказу. Управљање Групом армија „А“ директно из Берлина постало је не само бесмислено, већ и опасно. Крајем новембра 1942. године Фон Клајст је заменио Фирера на месту њеног команданта. Планови за повлачење са Кавказа већ су били разрађени у немачком штабу. Пре свега 1. тенковска армија је успела да се повуче преко Ростова, али 17. армија је имала мање среће – потиснута је назад на Кубански мостобран. Иронично, управо је катастрофа Паулусове војске била та која је помогла 17. армији да опстане. У фебруару 1943. године, немачка команда је још увек имала на располагању велику групу транспортних авиона који су се интензивно користили за снабдевање трупа на Кубанском мостобрану. Ти авиони су летели са Крима на краткој дистанци, чинећи услове за „ваздушни мост“ готово идеалним. Захваљујући снабдевању ваздухом, немачка 17. армија је успела да избегне брзи пораз.

Наредбом Врховне команде Вермахта, Група армија „А“ добила је 13. марта 1943. године борбени задатак: „*По сваку цену одбранити Таманski мостобран и Крим*“. Три дана касније, Фон Клајстов штаб је известио Хитлеров штаб о својим ставовима о изгледима за одбрану у Таману: „*Предности положаја: везивање великог броја руских трупа, онемогућавање руске флоте да активно делује, олакшавање одбране Крима, позитиван политички ефекат.*“ Немци су се темељито утврдили на Кубанском мостобрану. Док је, у ишчекивању битке на Курској избочини, на другим деловима

совјетско-немачког фронта у пролеће 1943. године владало затишје, на Кубанском мостобрану борбе су настављене. Од 29. априла до 15. маја 1943. године трупе Севернокавкаског фронта извеле су офанзивну операцију са циљем да пробију „Плаву линију" – систем немачких утврђења на Таманском полуострву – и заузму Таман. После шест дана жестоких борби, 56. армија је успела да заузме само једну кључну тачку немачке одбране – село Кримскаја. Даље напредовање Црвене армије заустављено је снажним немачким ваздушним ударима које је извело 1.400 немачких авиона који су полетали из база на Керчком полуострву. Совјетске трупе поново нису успеле да пробију дубоко ешалонирану „Плаву линију" и 15. маја су прекинуле офанзиву.

Почетком 1943. године, по наређењу Штаба Врховне команде, разрађен је план офанзиве на Краснодар чија је реализација требало да омогући Црвеној армији да пресече путеве снабдевања непријатељске севернокавкаске групе и онемогући им повлачење. План се састојао из два дела: „Планине" и „Море". Први део предвиђао је офанзиву у рејону Горјачи Кључ, пробој до Краснодара, његово ослобађање и даљу офанзиву у циљу пресецања путева за повлачење немачкој групи која се кретала ка Ростову. „Морски" део предвиђао је копнену офанзиву Црноморске групе генерал-мајора Ивана Е. Петрова, која се састојала од четири армије, и истовремено искрцавање морских и ваздушно-десантних трупа које ће потом заједно да нападну Новоросијск. План је, 11. јануара 1943. године, одобрио Стаљин. Операција „Планине" почела је већ следећег дана. Офанзива Црвене армије је ишла тешко, али је ипак до 23. јануара одбрана Вермахта јужно од Краснодара била пробијена и пут за евакуацију немачких трупа са Северног

Кавказа био је пресечен. Током жестоких борби које су трајале до почетка фебруара, совјетске трупе су стигле до Азовског мора и ослободиле Мајкоп.

Поморска фаза операције предвиђала је десант трупа одмах после пробоја фронта код Новоросијска снагама 47. армије Црноморске групе. Главна десантна група требало је да се искрца са бродова у рејону Јужне Озерејке, а помоћна група имала је задатак да изведе диверзију у рејону Станички код ушћа Мисхако. Други десант је имао за циљ да завара непријатеља, стварајући утисак код Немаца да се изводи ваздушна операција на широком фронту. Главна десантна група под командом пуковника Дмитрија В. Гордејева се састојала од две бригаде маринаца, стрељачке бригаде, посебног фронтовског ваздушно-десантног пука, посебног митраљеског батаљона, тенковског батаљона и противтенковског артиљеријског пука. Помоћни десант под командом мајора Цезара Л. Куникова састојао се од само 275 маринаца који нису имали тешко наоружање. Међутим, то су били искусни и добро обучени борци. Пре искрцавањаања, сви су прошли интензивну обуку за поморски десант на полигону у рејону Геленџика.

По наређењу генерал-мајора Ивана Е. Петрова, десантна операција требало је да почне 4. фебруара тачно у један сат ујутру. Непосредни командант операције био је вицеадмирал Филип С. Октјабрски. Групом бродова за ватрену подршку командовао је вицеадмирал Лав А. Владимирски, групом транспортних бродова са десантним снагама и десантним чамцима – контраадмирал Николај Ј. Басисти. Десантне групе су се налазиле у три различите луке, што није могло а да не ствара додатне потешкоће за њихов синхронизован долазак на место искрцавања. Проблеми су почели одмах: при укрцавању прве десантне групе у Геленџику,

због лоше организације утовара и лошег времена, полазак бродова је каснио један сат и двадесет минута.

После поноћи, контраадмирал Басисти је обавестио групу бродова за ватрену подршку о том кашњењу и затражио да се почетак ватрене припреме одложи за сат и по, истовремено тражећи од команданта операције одговарајуће наређење. Командант групе за ватрену подршку Владимирски, не чекајући наређење вицеадмирала Октјабрског, пренео је наређење да се одложи почетак операције својим бродовима. Због тога је група за ватрену подршку била принуђена да остане близу обале, не отварајући ватру, али је тиме откривала место десанта. Пошто је сазнао за кашњење, Октјабрски је захтевао да се ватра отвори како је планирано, али је његово наређење стигло до бродова за ватрену подршку тек 45 минута после планираног времена за отварање ватре. Авијација није уопште обавештена о промени планова, па је бомбардовала немачке положаје и извела ваздушни десант у предвиђено време. Ефикасност ватре са бродова показала се мањом од планиране, па је значајан део непријатељских ватрених положаја остао неоштећен. То је значило да ће сигурно учествовати у борби против совјетских десантних снага.

За подршку операције биле су ангажоване значајне снаге Црноморске флоте, укључујући крстарице „Красни Крим" и „Красни Кавказ", водећи брод „Харков", разараче и топовњаче. Искрцавање првог јуришног одреда, према сада већ традиционалној шеми, требало је да изведу пре свега ловачки чамци МО-4. Тридесет лаких „ленд-лиз" америчких тенкова М3 „стјуарт" из посебног тенковског батаљона, који је требало да појачају први талас десанта у рејону Јужне Озерејке, превезено је на три тегљене барже типа „болиндер". Свака од њих је била натоварена са 10 тенкова и 2 камиона. Барже су до места искрцавања довлачили миноловци,

а тегљачи „Алупка“, „Јалта“ и „Геленџик“ требало је да довезу „болиндере“ директно на обалу.

Главне снаге морнаричког десанта стигле су до места искрцавања тек када је завршена ватрена припрема, под чијим окриљем је требало да се искрцају. Док су се приближавали обали, немачки рефлектори и ракете осветлиле су чамце и „болиндере“. Непријатељ је на њих отворио ватру из топова, минобацача и митраљеза. Поред војника румунске пешадијске дивизије која је држала обалу, совјетски десант се суочио и са немачком батеријом противавионских топова калибра 88 мм. Њихова ватра је била смртоносна за све типове десантних пловила употребљених код Јужне Озерејке. Због тога, топовњаче који је требало да ватром подрже искрцавање нису могле да се приближе обали. Маринац И.Г. Фоменко се присећао: *„Скакали смо у ледену воду Црног мора – неки са трапа, а неки преко бока. Високим падобранцима вода је била до прса, а нижима – преко главе. Морнари, журећи да извуку брод из зоне артиљеријске ватре, буквално су избацивали војнике и официре десанта. Немци су већ добро нанишанили обалу. Поручник везиста је одмах погинуо, али нико није обраћао пажњу на његову смрт, сви су били заузети. Падине планине су штитиле фашисте од ватре са крстарица.“*

Иако су изгубили све „болиндере“ и већину тенкова, морнари су ипак успели да искрцају на обалу око 10 спремних за борбу „стјуарта“. Заједно са њима успело је да се искрца и 1.500 маринаца који су били само део првог ешалона десантних снага. Маринац Ф.В. Монастирски се присећао: *„При искрцавању, маринци су се одмах нашли под јаком ватром. Рефлектори су осветљавали фигуре бораца који су јурили тамо-амо између експлозија граната, у дубину обале. Тенкови који су успели да се искрцају на обалу су замрли, погођени*

непријатељским гранатама, неки су горели. Тенкови су горели и на палубама „болиндера“, погођени артиљеријским гранатама на пристаништу. Пристаниште је било потпуно блокирано и други бродови му нису могли прићи. Непријатељски топови и митраљези пуцали су са јужних обронака планина који су се пружали све до морске обале.“ У таквој ситуацији, совјетска команда је одлучила да одустане од наставка операције и повуче бродове, а са њима и главне десантне снаге. Упркос томе, група маринаца успела је да дође до непријатељског бока и позадине. Командант немачке батерије противавионских топова 88 мм изгубио је живце и наредио својим посадама да униште противавионске топове и повуку се. Паника међу Немцима је деморалисала румунске војнике. Већина њих је једноставно побегла, док су други почели да се предају совјетским маринцима.

„Црни ђаволи“ су добили десантну битку, али су се бродови са главнином десантних снага већ враћали у луке. И поред тога, маринци су наставили да потискују непријатеља. Уз подршку неколико преосталих тенкова, заузели су Јужну Озерејку. После одмора, морнари су наставили офанзиву и до вечери су стигли до Глебовке и заузели њену јужну периферију. Међутим, Немци су одмах у подручје довукли снаге које су знатно надмашиле совјетске десантне снаге: батаљон брдских стрелаца, тенковски батаљон, четири артиљеријске и две противтенковске батерије и противавионске топове. За то време Румуни су поново заузели положаје на обали, одсекавши тиме маринце од мора. Схвативши бесмисленост даљих борби, мала група маринаца се повукла до обале у правцу језера Абрау, надајући се да ће наићи на партизане. Други део преживелих „црних ђавола“ одлучио је да се пробије до Мисхакоа. Ф.В. Монастирски се присећао: *„Појавили су се фашистички тенкови. Користили смо противтенковске пушке и гранате.*

Многи наши су ту погинули, али и Хитлерови тенкови су горели или су се вртели у месту, погођени. После тога смо се осмелили, јурнули напред и заузели положаје близу реке Озерејке. Јутро и поподне смо се ту држали. Сви су гледали у море, питајући се – хоће ли помоћ стићи или неће? После смо сазнали да се главни десант искрцава на Мисхако и да морамо сами да се пробијемо до тамо.“

Помоћни десант имао је много више успеха. Стигавши до обале у предвиђено време, бродови са првим ешалоном десантних трупа су се у мрклом мраку приближили обали и почели да се распоређују како би нанели артиљеријски удар по немачким положајима. Коначно су почеле прве минуте 4. фебруара. Ништа се није видело из новоросијског предграђа Станичка, али када је одјекнуо први артиљеријски хитац са водећег брода подршке, а одмах затим загрмеле десетине бродских топова, над морем се појавио гримизно-жути сјај. Совјетски чамци са десантом су се раширили и јурнули на обалу, где их је дочекала јака пушчана и митраљеска ватра непријатеља. И поред тога, морнари Црвене морнарице су одлучно скакали са палуба право у ледену воду и јурили на обалу. Жестоке борбе прса у прса почеле су на многим местима дуж обале. У одсјају експлозија граната и бљескова топова блеснули би кундаци пушака. Десет минута касније пробијена је прва линија немачке обалске одбране дуж читавог десантног простора. Немци су се повукли иза железничког насипа и наставили да пружају очајнички отпор. Ц.Л. Куников је преко радија, без шифровања, јавио команди: *„Пук се успешно искрцао. Напредујемо. Очекујем појачање.“* Отворени радиограм је имао своје унапред одређено значење. За совјетску команду то је био сигнал за искрцавање другог ешалона, а за непријатеља, који је несумњиво пресрео његов текст, радиограм је требао да их доведе у заблуду у погледу правог броја десантних трупа.

„Морски ловци“ су отишли по јединице другог и трећег ешалона и после неколико сати су их искрцали на мостобран који је заузела јуришна група код Станичке. Укупно, нешто више од 800 људи је искрцано на Мисхако у ноћи 4. фебруара. Маринци су почели да проширују мостобран, чистећи кућу по кућу од непријатеља. При томе су се повремено борили прса у прса са непријатељским војницима, вешто користили бодеже и бацали гранате – како своје, тако и оне који су отели од Немаца. Ускоро су се дочепали и артиљерије. Заменик политичког руководиоца десантног одреда Н.В. Старшинов се присећао: *„Током борби почела је да се гомила заробљена артиљерија <...> Ц.Л. Куњиков је наредио да се сакупе сви заробљени топови и формирао је неку врсту јединице која је одмах добила незванични назив „посебна десантна трофејна дивизија“ <...> Када су се Немци уверили да десантне снаге нису баш велике, кренули су у контранападе на одбрамбену линију коју смо на брзину организовали <...> Ту се и исказала „трофејна дивизија“. Њени топови су прецизно гађали непријатељске тенкове и самоходне топове, ватром из топова разбијали су линије хитлероваца који су нападали.“*

Маринци су држали освојени мостобран. С обзиром на околности, команда је одлучила да га сматра главним и тамо преусмери снаге повучене из Јужне Озерејке. Мостобрану код Станичке било је суђено да уђе у историју под именом „Мала земља“. Када су значајне снаге пребачене на мостобран, совјетске трупе су покушале да нападну Новоросијск. Међутим, 47. армију, која је требало да напредује дуж источне обале Цемеског залива, зауставиле су немачке трупе, тако да почетком марта 1943. године Новоросијск није ослобођен. Током два месеца интензивних борби, маринци су успели да прошире мостобран на „Малој земљи“, али је и тада његова дужина била свега 8 километара

од запада ка истоку и 6 км од севера ка југу. На овај мостобран пребачен је део снага 18. армије, укључујући и јединице морске пешадије. Поред пешадије и артиљерије, на „Малу Земљу“ су искрцани и лаки тенкови Т-60. За њихов транспорт коришћени су импровизовани морски трајекти, од два повезана моторна чамца типа ДБ. Тако су јединице Црвене армије концентрисане на „Малој Земљи“ постале стална претња за немачки гарнизон у Новоросијску.

Средином априла Немци су покренули операцију „Нептун“ чији је циљ био да се совјетски мостобран на „Малој земљи“ поцепа на два дела и у море баце војници који су га бранили. У ту сврху, у рејону мостобрана формирана је група на челу са генералом Вецелом. Чиниле су је четири пешадијске дивизије, 27 хиљада војника, 500 топова и минобацача. Из ваздуха, Вецеловој групи подршку су пружале јединице Луфтвафеа које су имале око хиљаду летелица. Поморски део операције требало је да изведу три подморнице и флотила торпедних чамаца, који је требало да пресеку поморске комуникације између „Мале земље“ и кавкаских лука, преко којих се снабдевао мостобран.

У зору 17. априла, уз интензивну артиљеријску и ваздушну припрему, немачке трупе су отпочеле офанзиву на совјетски мостобран. Упркос непрекидном бомбардовању и орканској артиљеријској ватри, војници Црвене армије су упорно држали своје положаје. Само по цену огромних губитака Немци су успели да продру у борбене редове бранилаца мостобрана на споју 8. и 51. стрељачке бригаде. Сада је непријатеља од морске обале делило само неколико километара. Немачким трупама остало је да изведу последњи напад којим би поделиле мостобран „Мале земље“ на два дела. Обе стране су одмах довеле своје резерве до удубљења на совјетској линији фронта. Интензитет борби није јења-

вао неколико дана, а 20. априла Немци су започели најјачи напад на „Малу Земљу". Међутим, истог дана, захваљујући пребацивању ваздушних резерви Штаба Врховне команде на Кубан, на небу изнад мостобрана почели су да се појављују знаци преокрета у корист Црвене армије. Осим тога, авиони су блокирали део немачких копнених снага.

Надахнути тиме, стрелци и маринци су се борили заиста очајнички и нису дозволили непријатељу да поцепа мостобран. Борбе су настављене до 25. априла, када је немачка команда била принуђена да коначно призна да је операција „Нептун" пропала и започне повлачење трупа на почетне положаје. Мостобран на „Малој Земљи" задржале су совјетске трупе и предстојало му је да одигра значајну улогу у ослобађању Новоросијска.

До септембра 1943. године, совјетска команда је припремила нову операцију за ослобађање Новоросијска. „Адут" овог плана је био масовно искрцавање поморских снага директно у луку Новоросијск. За ту намену формирана су три десантна одреда и одред за подршку десанта који је подељен у четири групе: група за пробој и уништавање ватрених тачака на лучким моловима, група за напад на обалу, група за напад на луку и група за подршку са мора. Десантне снаге укључивале су 150 ратних бродова, чамаца и помоћних пловила Црноморске флоте. Читавом десантном операцијом руководио је командант флоте вицеадмирал Лав А. Владимирски. Десантним снагама командовао је командир војно-поморске базе Новоросијск, контраадмирал Георгиј Н. Холостјаков. У ноћи 10. септембра, у Геленџику, десантне јединице су се укрцале на бродове. Неколико сати касније, када су се бродови окупили на полазним положајима, почела је артиљеријска припрема. Авиони су појачали ударе, док су бродови за подршку десанту

јурили ка циљевима напада. Девет торпедних чамаца групе за пробој напало је ватрене тачке на моловима, стигли су до заштитне ограде, ту су искрцали јуришне групе, брзо су уништили заштитну ограду и дали знак да је пролаз ка луци отворен. Истовремено, још 13 торпедних чамаца напало је непријатељске циљеве на обали. Неколико минута касније, трећа група чамаца је пуном брзином упала у луку и лансирала торпеда на пристаништа и места искрцавања.

За неколико минута, чамци са десантним снагама почели су да улазе у луку и успели су да одбију жестоке нападе непријатеља. Око четири хиљаде људи искрцало се на обалу. Међутим, брз развој успеха десантне операције онемогућило је то што су трупе 20. стрељачког корпуса, које су нападале са „Мале земље“, као и 318. стрељачка дивизија и јединице 55. гардијске дивизије, које су заједно са појачањима напредовале дуж источне обале залива, првог дана борби успеле тек незнатно да напредују дуж источне обале Цемеског залива. Због тога су се јединице поморске пешадије у луци и њеној околини нашле одсечене једне од других и биле су се опкољене. Већ следећег дана операције, други ешалон десантних трупа искрцао се у Новоросијску. После тога у борбу су уведене главне снаге 55. гардијске стрељачке дивизије и 5. гардијске тенковске бригаде. Уследиле су жестоке борбе, али је 16. септембра Новоросијск ипак потпуно ослобођен. Совјетским трупама је била потребна читава недеља крвавих, тешких борби да то постигну. Ипак, резултат је био вредан тога. Евакуацијом немачке 17. армије са Кубанског мостобрана на Крим у октобру 1943. године окончане су вишемесечне борбе на Кавказу. Кампања за кавкаску нафту, коју је Фирер замислио још 1941. године, завршила се потпуним неуспехом.

КУРСКА БИТКА

Формирање Курске избочине

Потреба да се закрпе рупе на Источном фронту после опкољавања једне од најјачих немачких армија, 6. пољске армије Фридриха Паулуса код Стаљинграда, приморала је Немце у зиму 1943. године да препусте стратешку иницијативу Црвеној армији. Совјетска команда је то одмах искористила и извела две велике офанзивне операције, које би се могле назвати „римејковима" Стаљинградске – Острогошко-Росошанску и Воронješко-Касторненску.

Прва је почела 15. јануара 1943. године и извеле су је снаге Воронješког и Југозападног фронта, као и 18. посебни стрељачки корпус. Резултат операције је био уништење 2. мађарске армије и италијанског Алпског корпуса. Десни бок немачке 2. армије, који је остао небрањен после офанзиве, подстакао је совјетску команду да развије успех и 24. јануара отпочне операцију Воронješ-Касторнен крилима Воронješког и Брјанског фронта. Као резултат ове две узастопне операције, главне снаге немачке Групе армија „Б" су поражене. На совјетско-немачком фронту отворила се празнина широка четири стотине километара.

Очигледни успех охрабрио је команду најуспешнијих фронтова и Штаб Врховне команде. Тако су се појавили планови за операције ослобађања Харковске индустријске области и града Белгорода, кодног назива „Звезда", као и за опкољавање немачке групе

у Донбасу, под називом „Скок“. Оперативни планови су били далеко амбициознији од контраофанзиве код Стаљинграда. Међутим, њихово спровођење је било отежано чињеницом да су механизовани и тенковски корпуси били ослабљени у претходним биткама. У ствари, операције су постале тест снаге самосталних тенковских јединица Црвене армије. Операција „Скок“ почела је 29. јануара 1943. године. Операција „Звезда“ почела је нешто касније од „Скока“ зато што је Воронјешки фронт морао да докрајчи непријатељске трупе опкољене током Воронјешко-Касторненске операције. Први дан операције био је 2. фебруар. Првог дана офанзиве стрељачке дивизије и тенковска армија Павела С. Рибалкова напредовале су скоро 20 километара. Дана 8. фебруара, 183. стрељачка дивизија, са делом снага тенковског одреда пуковника Романова, заузела је западни део Белгорода и обезбедила све путеве северозападно, западно и јужно од њега. До јутра 9. фебруара, совјетске трупе су потпуно очистиле Белгород од Немаца. Пут за Харков са североистока био је отворен. У ноћи на 10. фебруар јуришом су заузети Печенези и Чугујев. Северски Донец је форсиран и само неколико десетина километара је остало у правој линији од Харкова из правца југоистока.

Дана 14. фебруара ситуација код Харкова би се могла назвати критичном. У 15:30, командант дивизије „Дас Рајх“, Вал, послао је Хаусеру извештај у коме је известио да су његове резерве исцрпљене и да дивизија није у стању да држи фронт источно од града. После извештавања о стању јединица дивизије, Вал је у свом извештају фактички поставио ултиматум. Он је тврдио да ће, ако дивизија не добије наређење да се повуче пре ноћи, јединице које су браниле источну периферију града бити изгубљене. Хаусер је радио-везом од Ланцовог штаба затражио од штаба армије

дозволу да изда наређење за повлачење у 16:30. Хаусер је, исто тако неумољиво као и његов подређени, поставио Ланцу ултиматум: ако до тада из штаба армијске групе не добије наређење о повлачењу, онда ће он сам да изда то наређење. Одговор је био подједнако категоричан: Хаусера су подсетили на претходне директиве да се град држи под било којим околностима, а такође му је речено да ће повлачење „Дас Рајха" оставити десно крило елитне дивизије „Велика Немачка" да виси у ваздуху. Прећутано је да је дивизија већ изгубила бочну везу са јединицом са леве стране и да се и сама повлачила. Хаусерова реакција на ове опомене била је моментална. У 16:45 одговорио је извештајем Ланцовом штабу армијске групе, наводећи да је наређење „Дас Рајху" да се повуче већ дато. Четрдесет минута касније, Хаусер добија одговор који га подсећа на Фирерово наређење да се Харков брани „до последњег човека".

Ланц се није ограничио на слање формалних наређења у штаб 2. СС тенковског корпуса. У 18 часова позвао је Хаусера и захтевао да се повуче наредба о повлачењу из града. Командант СС корпуса покушао је да нагласи потешкоће у извршењу наређења да се Харков држи трупама које су већ почеле да се повлаче. Ланц је био упоран и петнаест минута касније Хаусер је радиом послао наређење „Дас Рајху" да се град држи „до последњег човека". Међутим, било је готово немогуће зауставити започето повлачење. Реакција команде дивизије на наређење да се Харков брани „до последњег човека" била је слична реакцији самог Хаусера неколико сати раније. У 22 часа примљен је извештај из штаба „Дас Рајха" да са јединицама дивизије које се повлаче „нема радио везе" и да их није могуће обавестити о повлачењу претходног наређења. Упркос јасним наређењима Врховне команде, јединице Хаусеро-

вог корпуса напустиле су Харков снежним улицама града у мраку фебруарске ноћи.

У град је 15. фебруара ујутру прва ушла 340. стрељачка дивизија генерал-мајора Саркиса С. Мартиросјана. Њени пукови су заузели Јужну железничку станицу, продрли у центар града, очистили тргове Ђержинског и Тевељева, као и зграду у којој се некада налазио Централни извршни комитет Украјинске Совјетске Социјалистичке Републике. Група аутоматичара из 1142. стрељачког пука поставила је црвену заставу на зграду. У 11 часова пукови 183. стрељачке дивизије генерала Костицина пробили су одбрану јединица „Велике Немачке" у рејону Дергачи и стигли до северног дела града.

Дана 17. фебруара на небу изнад Запорожја појавио се четворомоторни „фоке-вулф-200" у пратњи неколико ловаца: сам Фирер је долетео код Фон Манштајна да се упозна са ситуацијом и разговара о даљим акцијама. Хитлер је у штаб Групе армија „Југ" у Запорожју долетео са великом пратњом – од свог личног кувара до генерал-пуковника Алфреда Јодла. Ако је веровати записима у Гебелсовом дневнику, разговор Фон Манштајна и Хитлера је морао бити непријатан – Фирер је одлетео у Запорожје са жељом да га уклони са места команданта групе армија. Извештаји слати у Берлин пружали су мрачну слику кризе дуж целог фронта Групе армија „Југ", а Хитлер је сумњао у Фон Манштајнову способност да нађе излаз из те ситуације.

Прво питање које је Хитлер желео да реши у штабу Групе армија „Југ" било је поновно заузимање Харкова. Фирер је био изузетно љут што је, упркос свим његовим наређењима, град предат. Фон Манштајн је, напротив, био уверен да се прво мора зауставити офанзива према Дњепру. Тај сукоб је у суштини био сукоб између

политике и стратегије. Политика је говорила о значају петог по величини града у Совјетском Савезу, чије је држање било питање престижа и психолошког стања људи на фронту и у позадини. Стратегија је говорила о значају железничких линија које су се протезале од неколико железничких мостова на Дњепру до позадинских база трупа у Донбасу и у области Харкова. Заузимање комуникација, наравно, још није значило опкољавање трупа. Међутим, повећање обима превезеног терета друмским транспортом, губитак времена за претовар из камиона у вагоне и обрнуто значило је погоршање снабдевања трупа храном, горивом и муницијом. На крају би то могло довести до тога да дивизије, имобилисане и лишене муниције и граната, колабирају због немогућности да ефикасно парирају нападима непријатеља.

Непосредно упознавање са стањем на терену увек делује отрежњујуће и на најзанесеније политичаре. Дана 18. фебруара примљен је извештај да су совјетске трупе само неколико километара од Дњепра и само 100 километара од Запорожја. Не само генерали, већ је и сам Хитлер савршено добро разумео колико је мала та удаљеност у доба мотора и гусеница, и када нема непрекидне линије фронта. Дошло је време да Фирер прогута горке пилуле. Чувени немачки историчар Паул Карел овако описује сцену која се догодила у штабу Групе армија „Југ“: *„Хитлер је сумњичаво погледао пуковника Бусеа, начелника оперативног одељења Групе армија „Југ“. Да ли га обмањују? „Желим да знам више о овоме“, прогунђао је. И, као да је чекао знак, Бусе је брзо почео да излаже детаље. „Совјетска 267. стрељачка дивизија је овде, јужно од Красногорада“, рекао је, показујући на карту. Затим је његов прст кренуо ка Павлограду: „Тенковски батаљон 35. гардијске стрељачке дивизије заузео је Павлоград. Италијанска дивизија која је требало*

да брани ῑрад је ῡобеῑла". Хиῡлер је разῑледао карῡу, шкрῑуњући зубима."

„Тенковски батаљон" совјетске стрељачке дивизије био је батаљон капетана М.П. Закијева из 175. тенковске бригаде 25. тенковског корпуса. Тешко да је Закијев знао какав утисак су његове акције оставиле на немачке генерале и самог Хитлера у Запорожју. Присуство совјетских тенкова само неколико маршевских етапа од штаба Групе армија „Југ" имало је очекивани ефект на Фирера. Подстакнут дискретним сугестијама своје пратње, потврдио је Фон Манштајнову одлуку и спремио се за повратак у свој штаб у Виници. Када је Фиреров „фоке-вулф-200", у пратњи ловаца, полетео са писте у Запорожју, Фон Манштајн је одахнуо и почео да спроводи свој план – да „клештима" одсече ударну групу 6. армије која је напредовала ка Дњепру.

У 5 часова 18. фебруара почела је офанзива која је требало да промени цео ток зимске кампање 1942/43. године. Осовина офанзиве био је пут од Харкова до Дњепропетровска, преко Красногорада и Перешчепина. Упркос контранападима и потреби савлађивања минских поља, којима је 6. стрељачка дивизија из опреза покрила бок 6. армије, немачка офанзива се развијала успешно. Око 11 сати, када се време побољшало, на небу су се појавили стални пратиоци немачких напада – обрушавајући бомбардери Ју-87. Подржавали су напад на село Бесека. Пошто је село обавијено димом од тешких бомби бачених на њега, Немци су, подржани директном ватром из противавионских топова калибра 20 мм и артиљерије, кренули у напад. Немачка претходница је по мраку стигла до крајњег циља напада – Перешчепина и моста на реци Орел. Није изненађујуће што су чувари моста мислили да је колона која се самоуверено приближавала њихова јединица. Без заустављања, есесовци из дивизија 2. тенковског корпуса прешли су

мост и потом напали војнике Црвене армије који су га бранили. Експлозије бомби и трештање рафала из митраљеза и аутомата претворили су тиху зимску ноћ у пакао.

Тутњава битке подигла је на ноге гарнизон у Перешчепину. На гренадире који су заузели мост одмах је изведен контранапад, али су Немци све нападе одбили. Есесовци, који су 1941. године обично наступали у другом ешалону мобилних јединица, углавном нису имали прилику да доживе авантуре „блицкрига". Године 1943, упркос повременим неуспесима, на реду је била Црвена армија која је све чешће упадала у успаване градове и отимала мостове од стражара, запрепашћених појавом тенкова у дубокој позадини. Код Харкова, совјетске трупе су дозволиле Немцима да осете укус „блицкрига" практично последњи пут.

После опкољавања истурених стрељачких и тенковских јединица 6. армије генерала Фјодора М. Харитонова, следећа мета за две есесовске дивизије био је Харков. Дана 24. фебруара, под притиском околности, Харитонов је одлучио да одустане од офанзивне акције и пређе у дефанзиву. Опкољеном 25. тенковском корпусу наређено је да се сопственим снагама пробије из „котла". У подне, 24. фебруара, из авиона је бачена заставица са наређењем команданта трупа Југозападног фронта о повлачењу у правцу Балаклеје и окупљањем у рејону Орељки, Артељнаја, Краснопавловке. Када је пао мрак, корпус са 40 тенкова и 20 оклопних возила у строју почео да се креће ка прелазима преко реке Волчја. Делови корпуса стигли су до својих снага тек крајем марта. До 25. марта у зборно подручје стигло је 517 чланова штаба и старијих командира, 674 – млађих командира и 872 војника корпуса, укупно 2.063 људи. Корпус је имао 10 оклопних транс-

портера и оклопних возила, и 174 возила. Командант корпуса Петар П. Павлов је заробљен и ослобођен је тек 1945. године.

Борбе код Харкова биле су изузетно тешке за обе стране. Дана 26. фебруара дивизија „Тотенкопф“ је изгубила команданта. Специјалиста за чување концентрационих логора, СС-обергрупенфирер и генерал СС трупа Теодор Ејке долетео је на прву линију фронта у авиону „физилер шторх“ и постао жртва совјетске противваздушне ватре у области града Орељка, у близини села Артељноје. „Шторх“ је пао на совјетску територију, па је следећег дана СС морао да пошаље специјалну борбену групу да тражи Ејкеово тело. Група је била састављена од две самоходне артиљеријске јединице „штурмгешуц“, три оклопна транспортера „ганомаг“ и два вода мотоциклиста. Њена дејства била су покривана артиљеријском ватром дивизије „Тотенкопф“. Уништени авион је на крају пронађен заједно са телима Ејкеа, његовог ађутанта и пилота. Ејкеово место заузео је СС-бригадефирер Макс Симон, који је до тада командовао тенковско-гренадирским пуком „Тотенкопф“. Он је и пре рата био Ејкеов подређени и већ је неколико пута преузео привремену команду над јединицом. Дотадашњи командант 1. батаљона Ото Баум преузео је команду над „Тотенкоф“ пуком.

Од 28. фебруара до 3. марта, трупе Југозападног фронта повукле су се на линију реке Северски Донец. Брзо повлачење трупа приморало је команданта да подсети на Наређење број 227: *„Команданти и штабови стрељачких корпуса су лоше организовали рад специјалних јединица за контролу трупа и спровођење Наредбе Народног комесаријата одбране бр. 227, због чега је велики број официра и војника, заборавивши свој дуг према Отаџбини, напустио борбене положаје и отишао дубоко у позадину армије.“* Међутим, повлачење диви-

зија и корпуса било је изазвано сасвим објективним разлозима. Дана 19. фебруара фронт 6. армије био је дугачак 200 километара, а армија је имала само 29 хиљада војника. Уништење ударних група фронта довело је до формирања јаза који се могао затворити само повлачењем и постављањем трупа дуж најкраће линије која повезује крила јединица које су задржале своје положаје, користећи постојеће природне препреке.

До друге декаде фебруара, офанзива Југозападног фронта је заустављена на свим правцима. Пораз главних снага 6. армије омогућио је команди Групе армија „Југ“ да удари на крило совјетске групе у области Харкова. До 3. марта битка је дефинитивно ушла у фазу офанзиве немачких трупа на свим правцима и повлачења 3. тенковске армије и остатака 6. армије дуж целог фронта. Опкољавање и делимично уништење 12. и 15. тенковског корпуса армије Павела С. Рибалкова у Кегичевском „котлу“ лишило је совјетску команду мобилних резерви за супротстављање нападима непријатељских тенковских и тенковско-гренадирских јединица. Почео је други део битке за Харков – враћање града под контролу немачких трупа, што је Хитлеру обећао Фон Манштајн. Разбивши већину јединица 6. армије које су се пробиле напред, Немци су направили слабо заштићену пукотину на фронту. Совјетска команда је била принуђена да ту пукотину заштити бацањем резерви и јединица са других делова фронта пред парни ваљак СС тенковског корпуса.

У време припрема за јуриш на Харков, 2. СС тенковски корпус је водио борбе више од месец дана и његово стање није било сјајно. У најгорем стању био је „Дас Рајх“, чији је тенковски пук остао са само 26 тенкова. Тенкови и возила за вучу јединице већ су прешли око хиљаду километара без одговарајућег техничког одржавања. Командант дивизије Вал описао је стање

технике „Дас Рајха“ као критично. Нешто боље је било у „Лајбштандарту“, који је имао 40 тенкова, укључујући 10 Pz.II. „Тотенкоф“, који је последњи ушао у битку, био је у најбољем стању, са 49 борбено спремних тенкова (30 Pz.III, 14 Pz.IV и 5 „тигрова“). Прецизније, јединице „Тотенкопфа“ и „Лајбштандарта“ провеле су десети март заузимајући град Дергачи. Као и свака битка у којој је учествовао 6. гардијски коњички корпус, и ова је за Немце била тешка. У нападу су коришћени тенкови „тигар“ из тенковског пука дивизије „Тотенкоф“. После заузимања Дергача и напредовања „Лајбштандарта“ до села Черкаскоје источно од града, све је било спремно за јуриш на Харков са севера. Са истока, град је требало да нападне пук „Дојчланд“ дивизије „Дас Рајх“. Други пук дивизије, „Дер Фирер“, напредовао је око града са југа.

Од дана када је ослобођен – 16. фебруара 1943. године – град Харков се припремао за одбрану. У то време су 62. гардијска стрељачка дивизија, која је остала у граду као гарнизон, и локално становништво копали ровове, постављали противтенковске препреке, ограде од бодљикаве жице и јежеве. Град је штитило неколико појасева барикада. По наређењу команданта Воронješког фронта Ф.И. Голикова, за начелника одбране града 2. марта је постављен заменик команданта фронта, „херој“ одбране Крима 1942. године, генерал-потпуковник Дмитриј Т. Козлов. Он ионако није имао средства везе да би руководио јединицама у граду, а 11. марта, када су се поједине групе есесоваца пробиле до центра града, Д.Т. Козлов је напустио град, како је написано у извештају штаба 3. тенковске армије, *„у непознатом правцу“*. Стварни командант одбране града био је заменик команданта 3. тенковске армије, генерал-мајор Јевтихиј Е. Белов. Каприцом фортуне, 62. гардијска стрељачка дивизија, првобитно додељена градском

гарнизону, изведена је из града и заузела је положаје на југозападним прилазима. Јединице које су држале одбрамбене положаје у граду умарширале су у битку и нису имале информације о изграђеним одбрамбеним објектима, набасавале су на њих најчешће случајно.

Главни учесник уличних борби за Харков била је дивизија „Лајбштандарт СС Адолф Хитлер". Ујутру 11. марта дивизија је са три борбене групе започела јуриш на град правцем Белгородске магистрале. Најмање успешан је био 2. тенковско гренадирски пук, који је заустављен контранападима 86. тенковске бригаде. Други пук дивизије напредовао је брже и стигао је чак до главног градског трга. Међутим, контранапади 179. тенковске бригаде приморали су пук на повлачење.

Дана 12. марта Г. Хот је променио своју одлуку о употреби СС дивизија за јуриш на град. Увлачење II СС тенковског корпуса у уличне борбе значило је да су браниоци града могли да се боре док год је то имало смисла, а затим да неометано напусте Харков. Стога је командант 4. тенковске армије наредио Хаусеру да из битке за Харков повуче дивизију „Дас Рајх" и замени је „Тотенкофом", шаљући ову другу око града са североистока. Дивизија „Дас Рајх", која је продрла километар у град, повучена је назад и подељена на два дела. Пук „Дојчланд" је послат на положаје северно од града, а „Дер Фирер" је требало да заобиђе град са југа и нападне Харковску фабрику локомотива. Дан 12. марта обележила је одлука Г. Хота да заобиђе Харков. Баумова борбена група дивизије „Тотенкопф" кренула је са севера, заобилазећи град, и до вечери се концентрисала у Бајраку. Јужно од града, 48. тенковски корпус променио је вектор напада. Сада је морао да нападне у правцу Чугујева са циљем да опколи Харков са југа. Међутим, офанзива 11. тенковске дивизије са плацдарма код Змијева била је неуспешна, дивизија је дочекана јаком

артиљеријском и противтенковском ватром. У то време се 106. пешадијска дивизија кретала напред да помогне 48 корпусу.

После повлачења „Дас Рајха“ из града, Дитрихова дивизија је сама наставила јуриш. Уличне борбе за велики град увек су тежак задатак. Пошаст за немачке тенкове и самоходне топове били су топови калибра 76,2 милиметара које су совјетске трупе задужене за одбрану града поставиле у подруме и пуцале дуж улица. Због тога је до ноћи 12. марта „Лајбштандарту“ остало само 17 Pz.IV и 6 Pz.III. Сви „тигрови“ су били на поправкама различитог степена сложености, а два „тигра“ су заувек изгубљена. За уличне борбе, „Лајбштандарт“ је организовао јуришне групе, свака подржана тенковима и тешким пешадијским топовима од 75 и 150 мм. Гренадири 1. пука „Лајбштандарт“ напредовали су блок по блок, уништавајући ватрене тачке тенковском или пешадијском ватром. Ускоро су стигли до централног градског трга. 2. тенковско-гренадирски пук „Лајбштандарта“, који се кретао паралелним путем, такође је постепено стигао до градског Црвеног трга. Пајперов батаљон поново је морао да спасава опкољене саборце – Мејеров извиђачки батаљон, опкољен на градском гробљу. Овог пута предводио је напад читавог тенковско-гренадирског пука.

Харковски регион је до 18. марта стављен под контролу 48. тенковског корпуса. То је омогућило 2. СС тенковском корпусу да скрене на север и крене ка Белгороду. Већ 16. марта, дан пошто је 3. тенковска армија напустила Харков, 2. тенковско-гренадирски пук „Лајбштандарта“ почео је да се припрема за офанзиву путем Харков-Белгород у циљу смањивања притиска на „Велику Немачку“ код Борисовке. У том тренутку дивизија је имала само 29 тенкова спремних за борбу (укључујући само два „тигра“).

У „Лајбштандарту“ је формирана претходница за заузимање Белгорода – борбена група формирана око Пајперовог батаљона. Добио је чету тенкова Pz.IV, преостале „тигрове“ спремне за борбу, као и помоћне јединице. Поред тога, обећана му је ваздушна подршка обрушавајућих бомбардера Ју-87 и двомоторних ловаца Ме-110. Борбена група кренула је 18. марта у 6:45, а већ у 10:00 Пајпер је известио о заузимање села Красноје, само километар јужно од Белгорода. У том тренутку је јаз између 40. и 69. армије остао небрањен: 21. армија је била у маршу у рејону Обојана. Град Белгород је био практично небрањен. У 11:35 Пајпер је известио да *ће „град Белгород бити заузет изненадним нападом“*. У 12:10, Пајпер је био изложен контранападу тенкова, али до тада су стигла оба његова „тигра“, па совјетске трупе нису успеле да поврате Белгород. Поподне је пук „Дојчланд“ дивизије „Дас Рајх“ ушао у Белгород са југа. Потоњи је доспео под удар Луфтвафеа, пошто пилоти нису били обавештени да су град већ заузеле немачке трупе, и док је Пајперов батаљон већ био унутар Белгорода, Хармелов пук на отвореном терену је био неколико пута нападнут и претрпео је губитке.

До 19. марта контраофанзива Ериха фон Манштајна је утихнула. СС дивизије су сада имале мање од 35 тенкова свака и претрпеле су велике губитке у људству и опреми. Осим тога, приближавао се период пролећног одмрзавања, који је на совјетско-немачком фронту традиционално постао време оперативне паузе у операцијама обе зараћене стране. Затишје је владало дуж целог фронта од Ладошког језера до Црног мора. Било је време да се размисли о плановима за лето. Блатњава поља и путеви морали су пре или касније да се осуше, а проређене јединице да добију попуну у људству и техници. Остало је да се одговори на питање „Шта ћемо да предузмемо?“ и ништа мање релевантно: „Шта ће

непријатељ да предузме?“ Две године су совјетске трупе училе, по цену великих губитака, како да туку „летњег Немца“ и сада су морале да покажу за шта су све способне. Међутим, појава најновијих немачких тешких тенкова „тигар“ изазвала је сумњу да ли ће одбрана Црвене армије издржати напад непријатеља и да ли ће морати поново да се повуче, као 1941–1942. године, на Волгу, на Кавказ, па чак и до Москве? Још крајем фебруара, после заробљавања једног „тигра“ код Лењинграда и његовог гађања из топова на полигону, главни маршал артиљерије Николај Н. Воронов је на ванредном састанку са Стаљином признао: „*Немамо топове способне да се боре против ових тенкова*.“ Резултати теста су били заиста обесхрабрујући: чак ни на 200 метара тенковски топ од 76 мм Ф-34, постављен на Т-34, није могао да пробије оклоп „тигра“. Само су слабо покретни тешки топови могли да се носе са чудовишном звери од 56 тона, али у правој борби, а не на полигону, њихове шансе за успех биле су илузорне. Нови тенковски и противтенковски топови које су конструктори журно дизајнирали, нису могли бити спремни за летње битке 1943. године.

Планови зараћених страна

Упркос тешким поразима које је Црвена армија нанела Вермахту у зиму 1942/43. године и исцрпљености снага, немачка армија је и даље била снажан и опасан непријатељ. Штавише, у поређењу са почетком рата и почетком летње кампање 1942. године, њен укупан број војника се чак повећао. То је било узроковано не само потребама трупа на Источном фронту, већ и потребом да се јачају немачки војни контигенти у Европи, која је била угрожена претњом инвазије савезника. На овај или онај начин, чак и без узимања у обзир СС трупа и јединица

Луфтвафеа, на територији Совјетског Савеза налазила се армија која је бројала 3 милиона и 115 хиљада људи, односно, практично исто колико је имала када је започела кампању против СССР-а 22. јуна 1941. године (3 милиона и 200 хиљада људи). Вермахт је у првој половини 1943. године чак имао више војних јединица него у јуну 1941. године.

Хитлер је 12. априла потписао оперативну Наредбу бр. 6, која је гласила: *„Одлучио сам, чим временски услови то дозволе, да изведем офанзиву „Цитадела" – прву офанзиву ове године. Овој офанзиви се придаје одлучујући значај. Офанзива би требало да нам омогући иницијативу током пролећа и лета ове године. С тим у вези, све припремне радње морају бити спроведене са највећом пажњом и енергијом. На правцу главних напада морају се користити најбоље јединице, најбоље оружје, најбољи команданти и велика количина муниције. Сваки командант, сваки обични војник мора бити прожет свешћу о одлучујућој важности ове офанзиве. Победа код Курска треба да постане бакља за цео свет."* План за операцију „Цитадела" је био једноставан и чак примитиван. Сугерисао ју је сам изглед линије Источног фронта. Као резултат офанзиве Црвене армије у зиму 1943. године у источној Украјини и потоње контраофанзиве Вермахта, у центру совјетско-немачког фронта формирала се избочина окренута према западу, дубине до 150 километара и 200 километара широка, која је касније названа „Курски лук". Фирер је наредио да се та избочина одсече са два напада у конвергентним правцима – једним са севера и једним са југа. Северну страну Курске избочине требало је да нападне Група армија „Центар", а јужну Група армија „Југ". У случају успеха, Немци би направили огромну рупу у совјетској одбрани. После Операције

„Цитадела“ требало је да уследи Операција „Пантер“ – дубоки пробој кроз ову рупу у позадину трупа Црвене армије које су стајале на прагу Донбаса.

За стабилизацију ситуације после пада Харкова, у Курск је послат Стаљинов „кризни менаџер“ Г.К. Жуков. Он је 8. априла, као представник Штаба Врховне команде, послао Стаљину своје претпоставке о непријатељским плановима за пролеће и лето 1943. године. Жуков је с правом веровао да Немци немају велике резерве за операцију сличну походу на Кавказ ради нафте 1942. године. Као вероватнији план дејства непријатеља, он је претпоставио да *ће „у првој фази непријатељ, сакупивши максимум својих снага, укључујући до 13–15 тенковских дивизија, уз подршку великог броја авиона, напасти својом Орловско-Кромском групом, заобилазећи Курск са североистока, и Белгородско-Харковском групом, заобилазећи Курск са југоистока. Помоћни напад у циљу пресецања нашег фронта мора се очекивати са запада, из области Ворожбе, која се налази између река Сејм и Псел, на Курск са југозапада“.* Овај опис се појавио тачно недељу дана пре Хитлерове директиве за операцију „Цитадела“. Жуков је прилично тачно погодио општи план „Цитаделе“ – напад у конвергентним правцима на северну и јужну страну Курске избочине.

Средином априла совјетска команда је одлучила да пређе у дефанзиву. Трупе које су напредовале током целе зиме биле су исцрпљене, а комуникације су биле развучене. Основна идеја краткорочног планирања могла би се сажети у две речи: „привремена одбрана“. Маршал Г.К. Жуков се присећао: „*Врховни командант је, вероватно, пажљивије него икада слушао наша разматрања. Он се сложио да главне снаге треба да буду концентрисане у Курској области, али је и даље био забринут због московског стратешког правца.*“ Маршал

А.М. Василјевски је био још отворенији: *„Стаљин је био забринут, и није то крио, да ли ће наше трупе моћи да издрже масовни напад великог броја фашистичких тенкова.“* Ипак, трошење резерви на офанзиву било би још ризичније. Треће године рата, немачке трупе су биле опремљене противтенковским топовима способним да се боре против свих типова совјетских тенкова. Ниједна страна није имала пуну стратешку иницијативу, тако да је свака грешка у планирању могла да доведе до трагичних последица и катастрофе која би се ширила као снежна лавина. Исправност донете одлуке убрзо је потврђена извештајима совјетске обавештајне службе.

За разлику од многих других одбрамбених операција, совјетска Врховна команда је у лето 1943. године имала заиста значајне обавештајне информације о непријатељским плановима. Стигли су много пре почетка „Цитаделе“ – у пролеће 1943. године. Најважнији обавештајни извештај примљен је 7. маја. Тог дана је Народни комесаријат државне безбедности СССР-а добио поруку од Државног комитета за одбрану од његових агената у Лондону. Порука је садржала текст телеграма фелдмаршала Максимилијана фон Вајхса Оперативном одељењу Штаба Врховне команде од 25. априла, који су пресрели британски обавештајци. Ова информација је добијена преко обавештајне мреже у Великој Британији – документ је Киму Филбију, касније чувеном совјетском обавештајцу, предао један од чланова легендарне „Кембричке петорке“ Џон Кернкрос, који је радио у главној служби за дешифровање Магловитог Албиона – Владиној школи кодова и шифри у Блечли парку.

У Вајхсовом телеграму, који су Британци пресрели и дешифровали, детаљно је изнесен план операције „Цитадела“ и процена стања совјетских трупа у том тренутку. Двадесет дана касније, Генералштаб је добио

специјалну поруку од 1. управе (обавештајне службе за иностранство) НКГБ СССР-а, у којој су наведени правци напада немачких трупа линијом Курск-Белгород-Малоархангељск. Увече 8. маја уследила је директива из Штаба у којој су фронтови упозоравани на могућу немачку офанзиву: „*Према неким информацијама, непријатељ би могао прећи у офанзиву 10–12. маја на правцу Орел–Курск или Белгород–Обојанск, или на оба правца истовремено. Штаб Врховне команде наређује: до 10. маја ујутру све трупе прве линије одбране и резерве треба да буду у пуној борбеној готовости за евентуални напад непријатеља. Посебна пажња се мора посветити спремности наше авијације да у случају непријатељског напада не само одбијемо непријатељске ваздушне нападе, већ и да, чим они почну, стекнемо надмоћ у ваздуху.*“

Неочекивано, многи немачки генерали су се изјаснили против операције. Фелдмаршал Ханс Гинтер фон Клуге, који је командовао групом армија „Центар“, отворено се успротивио Фиреру. Генерал Валтер Модел је, са своје стране, представио податке ваздушног извиђања. Требало је да његове трупе јуришају на Курску избочину са севера. Модел је доказао да је на тим деловима фронта совјетска команда припремила дубоку, помно организовану одбрану. Модел је предложио одлагање „Цитаделе“ и почетак њене имплементације тек после акумулације снага. Можда је улогу у томе одиграло и то што је Моделово искуство било једнострано – успешно је бранио Ржевску избочину више од годину дана, а није имао искуства у вођењу веће офанзиве. Штавише, ни војници ни команданти његове армије нису имали искуства у пробијању непријатељских утврђених положаја. Модел је сматран „генијем одбране“. Начелник оперативног одељења Групе армија „Центар“, Грабен, касније је сугерисао да Модел није тражио само одла-

гање, већ и отказивање операције „Цитадела“. Штавише, веровао је да ће совјетска команда изгубити стрпљење и започети сопствену офанзиву. Тада би се Модел нашао у одбрани, у чему је он био најуспешнији. Званично, Модел је био за одлагање „Цитаделе“ и почетак њене имплементације тек после акумулације снага. Сумњу у успех „Цитаделе“ изразио је и генерал-пуковник Хајнц Гудеријан, који је постављен за инспектора тенковских трупа и, као нико други, знао да немачке тенковске јединице још нису спремне за тако велику операцију. Према његовом мишљењу, овај подухват је био превише ризичан. Рат је Немачкој исцрпео последње ресурсе. Успех „Цитаделе“ би омогућио да се одржи стратешка иницијатива на Источном фронту, али је њен неуспех могао да доведе до ненадокнадивих губитака. Фирер је пристао да одложи почетак операције за месец дана, рекавши: *„Не сме бити неуспеха“.*

Једина утеха за Хитлера била је то што му је одлагање почетка офанзиве омогућило да у битку уведе више најновије технике. Фирерово оперативно наређење од 15. априла захтевало је: *„Најбоље јединице и најбоље оружје морају се употребити у правцу главних напада.“* Поред тешких тенкова „тигар“ који су већ били познати совјетским трупама, за Курску избочину планиран је деби средњих тенкова „пантер“ и тешких самоходних артиљеријских топова „фердинанд“, „хумел“ и „хорнисе“. У пролеће и рано лето нова оклопна возила су пролазила кроз период лечења „дечијих болести“. Совјетске трупе су добиле неколико недеља да припреме одбрану. Године 1943. немачке тенковске јединице добиле су оклопну самоходну артиљерију (105 мм „веспа“ и 150 мм „хумел“ самоходне топове), која је била добро заштићена од противбатеријске ватре. Појавом ових самоходних артиљеријских оруђа код

Немаца, појавила се разлика не само у тежини артиљеријске салве мобилних јединица Црвене армије и Вермахта, већ и у њиховој способности да воде артиљеријске дуеле.

Немачка команда је окупила укупно 777 хиљада људи за операцију „Цитадела“. Од овог броја, 335 хиљада људи, 3.630 топова и минобацача и 920 тенкова било је у саставу 9. армије Групе армија „Центар“. Још 110 хиљада људи, 940 топова и минобацача и 31 самоходно артиљеријско оруђе налазило се у саставу 2. армије на западној страни Курске избочине. Трупе Групе армија „Југ“, под командом фелдмаршала Ериха фон Манштајна, укључене у операцију, биле су подељене у 4. тенковску армију и армијску групу „Кемпф“. Прва се састојала од 223 хиљаде људи, 1.089 тенкова, 1.774 топа и минобацача, друга – 108 хиљада људи, 419 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа, 1.073 топа и минобацача. Њима су се супротстављали Централни фронт К.К. Рокосовског и Воронješки фронт Н.Ф. Ватутина. Почетком јула Рокосовски је под својом командом имао 712 хиљада људи, 1.800 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа, 12 хиљада топова и минобацача. Воронješки фронт је имао 626 хиљада људи, 1.700 тенкова и 8,7 хиљада топова и минобацача. У почетку су трупе потчињене Рокосовском биле у повољнијем положају. Опасан терен за тенкове на овом делу фронта био је коридор од 90 километара у шумама северне стране Курске избочине. Ватутинове армије су, напротив, углавном држале положаје на отвореном степском терену. Ту, на јужној страни, Немци су имали потпуну слободу маневара у избору правца за пробијање одбране Воронješког фронта.

„Цитадела“

Дани су пролазили, али немачка офанзива никако да почне. Никада раније јединице Црвене армије нису имале толико времена да се припреме за предстојеће борбе и нису губиле време. Само у зони Воронješког фронта ископано је 4.200 километара ровова и изграђено 500 километара противтенковских препрека. У одбрамбеној зони 6. гардијске армије постављено је 75 хиљада противпешадијских и 90 хиљада противтенковских мина. Резервних позиција за тенкове и противтенковску артиљерију било је на хиљаде. Минобацачлија М.Г. Абдулин се присећао: „*Свакодневно су нас 'пеїлали' наши Т-34 <...> Учили смо да бацамо флаше са запаљивом смесом и йротивтенковске їранаше.*“ Штампана су и дистрибуирана упутства о томе како се борити против најновијих немачких тенкова „тигар“ и „пантер“. Међутим, како се присећа артиљерац самоходне артиљерије В.С. Крисов, „*када су нам йоделили уйутства за борбу йротив неиријашељских тенкова, на којима су њихова рањива места на цртежима означена црвеним стрелицама, схватили смо да наше хаубице од 122 мм не могу да йробију йредњи оклоі свих тих `звери`.*“ У артиљеријским јединицама бирани су и постављани за командире водова у новим јединицама борци који су имали успеха у борби против немачких „панцера“. С друге стране, посаде које су претрпеле поразе у борбама са тенковима, повучене су у позадинске јединице. Два месеца је трајао прави „лов“ на артиљеријске снајперисте. Најбоље артиљеријске нишанџије су позване да се придруже противтенковским борбеним пуковима. По наређењу Штаба Врховне команде повећане су им плате и следовање. Нишанџије су вежбале гађање на покретним макетама „тигрова“ и достизали су највиши ниво вештине, погађајући из топа цев

тенковског топа, командирску куполу или возачев осматрачки уређај. У јуну 1943. године, Ил-2 је добио ново противтенковско оружје – авионске бомбе „ПТАБ“ са кумулативним пуњењем. По Стаљиновом наређењу, постојање тих бомби је држано у строгој тајности до самог почетка тенковских битака на Курској избочини.

Није изненађујуће што командант Воронјешког фронта, Николај Ф. Ватутин, није био одушевљен идејом „привремене одбране“. Његове снаге су биле расуте на широком фронту и, ако ствари крену лоше, „привремена одбрана“ могла је да доведе до колапса фронта и катастрофе. Прелазак у офанзиву, чак и уз ризик да се добије по носу, као што се догодило у Харкову у пролеће, Николају Фјодоровичу се чинило мањим злом. Тим пре, као што је већ речено, што је Воронјешки фронт успео да обнови своју снагу и трупе су биле спремне за активне операције. Моделова рачуница да ће совјетска команда изгубити стрпљење и започети офанзивна дејства била је несумњиво оправдана. Немачко одлагање офанзиве натерало је и самог Стаљина да се унервози, Александр М. Василјевски се присећао: „*Николај Фјодорович Ватутин ми је више пута постављао питање потребе да сами започнемо офанзиву, да не бисмо пропустили летње време... – Александре Михајловичу! Преспаваћемо и пропустићемо тренутак, – узбуђено ме је убеђивао. – Непријатељ не напада, ускоро долази јесен и сви наши планови ће пропасти. Хајде да престанемо да се укопавамо и почнимо први. Имамо довољно снаге за то. Из свакодневних разговора са Врховним командантом видео сам да је и он неспокојан. Једном ми је рекао да га је Ватутин позвао и инсистирао да почнемо офанзиву најкасније до првог јула; Стаљин је онда додао да тај предлог треба најозбиљније размотрити; да је наредио Ватутину да припреми и достави Штабу своје замисли о Воронјешком фронту.*“

Ватутин није пио ништа јаче од чаја, иако је у, за њега наизглед бескрајном чекању, постојао тренутак који је могао да сломи чак и највећег трезвењака. Мапа са прецизно уцртаним положајима совјетске одбране откривена је у немачком извиђачком авиону који је случајно оборила Црвена армија. Положаји су се морали хитно премештати, а затим је двокрилац У-2 проверио колико је камуфлажа темељито урађена.

Чак ни дуго чекање није могло бити бескрајно. У два сата ујутру 2. јула 1943. године, командантима трупа Западног, Брјанског, Централног, Воронješког, Југозападног и Јужног фронта упућена је Директива Штаба број 30144, која је почињала речима: *„Према доступним информацијама, Немци би могли да пређу у офанзиву од 3. до 6. јула на нашем фронту."* Заповедницима фронта је наређено да буду спремни да одбију непријатељски напад и да појачају извиђање непријатеља. При томе је директива била послата свим фронтовима на западном и југозападном правцу, дакле, совјетска врховна команда до самог краја није била сигурна који је стварни правац немачке офанзиве.

Ускоро је обични немачки инжињерац развејао последње сумње. Извиђач 222. гардијског стрељачког пука 72. гардијске стрељачке дивизије Л.С. Маликин се присећао: *„Јасно се осећало да ће немачка офанзива ускоро почети. У ноћи 3. јула, пук је доведен у пуну приправност, а нама и дивизијским извиђачима дато је наређење од команданта дивизије генерал-мајора Лосева: „Заробите 'језик' по сваку цену!" Наша група је заробила једног немачког подофицира и одвела га у штаб дивизије. Али тај подофицир није знао тачно време почетка офанзиве, само је рекао да је трупама прочитано Фирерово обраћање у којем се позивају „храбри војници Рајха да победе у предстојећој одлучујућој последњој бици". Поново су нас послали по*

„језик“.“ У још једном ноћном окршају, „језик“ је постао немачки инжињерац Бруно Формел, који је уклањао мине на првој линији фронта. Током испитивања, он је врло искрено изјавио да су немачке трупе стављене у пуну борбену приправност и да ће 5. јула у 2 сата по европском времену прећи у офанзиву у општем правцу Курска. Истовремено ће почети офанзива на Курском правцу из Белгородске области.

Остало је само неколико минута до часа немачке офанзиве који је навео заробљени инжињерац. За Немце је припремљено изненађење – артиљеријска контраприпрема. Уместо нечујног чекања непријатељског удара, планирано је да артиљерија Црвене армије удари на очекивана места концентрације јединица Вермахта и СС трупа које су се спремале за напад. После признања заробљеног инжињераца, совјетска команда је одмах донела одлуку. У мраку јулске ноћи блеснули су топовски плотуни. Није било могуће свуда погодити локације концентрације немачких трупа, али је туча граната неминовно нашла своје мете. У извештају једне од немачких дивизија стајало је: *„Непријатељ је ватром покрио све прелазе које су могле да се користе као путеви за приближавање. Није било говора о наставку изградње моста за „тигрове“.“* Навигатор бомбардера Ил-4 8. гардијског пука далекометне авијације, поручник В.Ф. Рошченко касније се присећао: *„У ноћи 5. јула наши авиони су се враћали са бомбардовања непријатељског железничког чвора. Још издалека смо видели да је на првој линији почело нешто несвакидашње. Била је интензивна паљба са обе стране, а на појединим местима букнули су пожари.“*

Пре него што су совјетски топови утихнули, ваздух је био испуњен хуком и звиждањем немачких граната. Непријатељска артиљеријска припрема била је јача него икада, јер је било потребно рушити одбрану

коју је Црвена армија градила неколико месеци. Командант 6. пешадијске дивизије Вермахта, генерал-мајор Хорст Гросман, касније је написао: *„Ускоро су се на непријатељској страни моғли видети само ватра и дим и чути урлик ғранатa и вишецевних минобацача. Под заштитом те ватре, јуришних топова и тешкоғ пешадијскоғ наоружања напали смо непријатељске положаје.“* До лета 1943. године, Црвена армија је имала много лошег искуства у одбрамбеним борбама са Немцима. Зато је одлука да се игра на карту одбране била праћена сумњама. Наду у успех будило је то што је узето у обзир искуство две године рата. На сваком фронту припремљене су по три линије одбране. Основа одбране на Курској избочини, њена подршка, биле су противтенковске упоришне тачке (ПТУТ) и противтенковски рејони (ПТР). Ратно искуство је показало да постављање положаја противтенковских топова у линији дуж фронта није оправдано. Било је ефикасније поставити их компактно, попут острваца начичканих деблима на путу лавине непријатељских тенкова. Свако упориште је имало до петнаест противтенковских топова и неколико десетина противоклопних пушака. Постављени су у кружну одбрану, сваки топ је имао неколико положаја за пуцање у свим правцима. Тако да, ако би тенкови покушали да се пробију кроз простор између противтенковских упоришних тачака, били би гађани у танки бочни оклоп. Зато распони између ПТУТ-а нису били већи од 600–800 метара. Изградња развијеног система упоришта захтевала је много рада. Командир топа једног од противтенковских пукова, М.П. Бадигин се присећао*: „Најтежа ствар у рату је – рад, понекад физички исцрпљујући рад, пре него што дође време за борбу, полазак у напад <...> Понекад је то чак и лакше од рада. Према прорачунима, рецимо, за укопавање топа од 45 мм потребно*

је ископати око тридесет кубних метара земље, а за топ од 76 мм потребно је ископати педесет шест кубних метара. Толико смо копали да десетине људи, вероватно, неће ископати толико земље за читав живот.“ Противваздушне батерије топова од 85 мм пребачене су да штите посебно важна подручја од тенковских напада. Било им је забрањено да пуцају на авионе. Четири артиљеријска пука била су наоружана немачким противтенковским и противавионским топовима заробљеним код Стаљинграда. Самоходна артиљеријска оруђа Су-122 добила су нове кумулативне гранате способне да пробију оклоп до 130 милиметара. То је омогућавало совјетским самоходним топовима да униште нове немачке тенкове.

Л. Маликин се присећао почетка операције „Цитадела“: „*Тресак експлозија нас је избацио из лежајева у земуници, натерао нас да зграбимо аутоматe и појурримо ка излазу према пушкарницама. Гранате и мине експлодирале су врло близу, зидови земунице су се тресли, а песак је сипао са крова. Истрчавши напоље, легли смо у заклоне. Ватра, дим и земља ковитлали су се између ровова и штабних земуница. Улетели смо у прилазни ров, претрчали десетак корака и бацили се на дно дубоког рова. Непријатељска артиљеријска припрема настављена је у зони одбране пука више од сат времена. Потом је канонада почела да јењава, а са прве линије фронта јасније се чула митраљеска и аутоматска ватра. Почела је жестока битка дуж целе одбрамбене линије, под заштитом димне завесе хитлеровци су кренули у јуриш.*“ Током офанзиве на северном делу Курске избочине, Немци су користили високе технологије тог времена. За пробијање пута кроз минска поља коришћене су радио-везом вођене танкете „боргвард“. Међутим, велики број кратера од експлозија на бојном пољу онемогућио је „фердинанде“ да разазнају

пролазе које су направиле танкете а који нису били ни на који начин обележени. Њихов се траг једноставно изгубио на „месечевом пејзажу" бојног поља. Тако су „фердинанди" почели да силазе са стазе и лете у ваздух један за другим. Совјетски топови нису могли да пробију оклоп тешких немачких самоходних топова, али су противтенковске мине кидале њихове гусенице и онеспособљавале џиновска оклопна возила. Совјетски противтенковски снајперисти су такође уништавали шасију „фердинанда" снајперским хицима. До вечери првог дана офанзиве половина их је била онеспособљена. Валтер Хајнлајн, командант јуришне топовске батерије „веспа" 2. тенковске дивизије, сећао се: *„Био је то пакао. У ваздуху су биле хиљаде авиона, хиљаде. Руска артиљеријска ватра је била убитачна. Погођени су наши тенкови и десно и лево од нас. Наши самоходни топови су се заглавили у блату. Пуцали смо из топова, али због дима и грмљавине топова нисмо могли ни да одредимо мете нити да издајемо наређења. То шта се тамо дешавало је било лудило."*

На исти начин, на јужној страни Курске избочине, „тигрови" и „пантери" су дочекани концентрисаном артиљеријском ватром, што је веома отежало деминирање. Због тога су „тигрови" налетали на неуклоњене мине и били онеспособљени, иако њихов оклоп није био пробијен. Према извештају Групе армија „Југ", „Велика Немачка" је у минским пољима изгубила свих 20 тенкова и 5 јуришних топова, од седам средњих тенкова PzKpfwIV 3. тенковске дивизије изгубљених у току дана, шест је страдало од мина, у 8. тенковској чети дивизије „Дас Рајх" оба изгубљена тенка страдала су од мина, дивизија „Тотенкоф" је све губитке тенкова и јуришних оруђа доживела у минским пољима. Будући немачки тенковски ас Михаел Витман такође је изгубио свог „тигра" када је 5. јула налетео на мину. Немци

нису успели да пробију совјетску одбрану у првом налету. Некадашње лакоће „блицкрига“ више није било. Непријатељске тенковске и пешадијске дивизије биле су буквално заглављене у лавиринту совјетских утврђења. Кад би уништили једну противтенковску артиљеријску тачку, немачки „пантери“ би одмах били подвргнути ватри са друге. Начелник штаба немачког 48. тенковског корпуса, генерал-мајор тенковских јединица Фридрих Вилхелм фон Мелентин, приметио је: *„Треба напласити да су Руси мајсторски извели камуфлажу: ниједно минско поље, ниједан противтенковски рејон није откривен док први тенк није налетео на противтенковску мину и док није запуцало прво противтенковско оруђе.“* Међутим, борбено искуство немачких трупа и њихова нова техника ипак су учинили своје. Немци су почели да концентришу своје снаге на уском простору. Њихове тенковске јединице деловале су у клинастој формацији. Врх копља су чинили тешки тенкови „тигар“, који су имали задатак да униште совјетску противтенковску одбрану. Пратили су их средњи и лаки „панцери“. Чим би направили макар малу рупу у совјетској одбрани, Немци би дали све од себе да је прошире. Првог дана Курске битке, Фон Манштајнову групу подржавало је скоро 400 авиона. Туча авионских бомби уништавала је једно за другим противтенковска упоришта. Немци су уз помоћ авијације пробијали коридоре у минским пољима. Бачене бомбе изазвале су детонацију мина, а немачки тенкови су јурили дуж очишћених коридора. Све то захтевало је огромну количину технике и муниције. Али Немци нису жалили ни једно ни друго, с правом су очекивали да ће даље бити мање минских поља. Заиста, СС тенковски корпус прошао је прву линију совјетске одбране за 17 сати. Прва реакција команданта Воронješког фронта

Н.Ф. Ватутина на почетак немачке операције „Цитадела“, била је увођење тенковских резерви у борбу. Пре почетка битке били су скривени у позадини одбране, спремни да брзо крену у угрожено подручје. Најјача од ових резерви била је 1. тенковска армија М.Е. Катукова. Према Ватутиновом плану, требало је да тенкови одлучним контранападом „запечате“ место продора и преузму иницијативу од непријатеља.

Први сукоби са новим немачким „панцерима“ који су нападали били су обесхрабрујући. Већ првог дана битке нове немачке „мачке“ показале су оштре зубе. Њихове жртве су постала возила самосталног тенковског пука који је користио америчке тенкове. Командант бригаде „Пантер“, Декер, написао је у свом извештају Гудеријану: „*Не знајући за наше нове топове, осам тенкова „генерал ли“ приближило нам се отприлике на 2.200 метара. Са само неколико добрих погодака уништили смо их – планули су као прскалице на божићној јелки. Један од њих уништен је прецизним поготком из мог тенка.*“ Та епизода се заиста догодила и потврђују је совјетски извори – 245. тенковски пук је тада изгубио не 8, већ 9 тенкова. Михаил Е. Катуков се касније сећао извештаја команданта једне од истурених бригада његове армије: „*Бурда је почео да прича. Непријатељ је непрекидно нападао у њиховом рејону. Нападало је по педесет до сто тенкова. Први су ишли „тигрови“ и „пантери“. – Тешко је са њима, друже команданте. Погодите их, али гранате рикошетирају. – Па какви су резултати борбе? – Губици... Страшни губици, друже команданте... Око шездесет посто бригаде.*“

Искуство 49. гардијске бригаде мајора А.Ф. Бурде уопште није уливало веру у успех планираног контранапада. Да би онеспособили „тигра“, совјетски тенкови Т-34-76 који су се борили код Курска у лето 1943.

године морали су да се приближе непријатељу на 500 метара и погоде тањи бочни оклоп. Насупрот томе, немачки „тигрови“ и „пантери“ су могли да пробију чак и предњи оклоп Т-34 са удаљености веће од два километра. Огромни губици 1. тенковске армије приморали су Катукова да пренесе своје сумње Ватутину. Међутим, није било одговора од команданта Воронješког фронта. Тешка срца, Катуков је наставио да окупља своје јединице за јуриш напред, када је његов штаб примио телефонски позив из Штаба Врховне команде: Стаљин је затражио од команданта тенковске армије да се изјасни о могућим варијантама деловања. Катуков је предложио употребу тенкова за отварање ватре са положаја, из заседа, како би, дозвољавајући непријатељским оклопним возилима да се приближе на раздаљину од 300–400 метара, могли да их униште прецизном ватром. Врховни главнокомандујући је неко време ћутао. *„У реду, – рекао је коначно, – ви нећете ићи у контранапад.“* Тенкови и моторизована пешадија Катуковљеве армије заузели су положаје раме уз раме са гардистима 6. армије генерал-потпуковника И.М. Чистјакова који су се повукли на другу линију одбране. Требало је да дочекају непријатеља који је напао другу линију одбране ватром са положаја.

5. гардијски тенковски корпус генерал-потпуковника Андреја Г. Кравченка, који се налазио у суседном подручју, и који је носио почасно звање „Стаљинградски“, деловао је тачно према наређењу Н.Ф. Ватутина. Кравченко је касније описао како су га убеђивали да изврши контранапад: *„Пуковник Никифоров је дошао код мене са овлашћењем од команданта армије, претио је да ће употребити оружје ако корпус не крене у контранапад.“* Сећање на катастрофе 1941. и 1942. године још увек је било прејако. Сви у команди Црвене армије сећали су се шта се догодило када су се немачке трупе

пробиле у оперативни простор. То се ни под којим околностима није смело дозволити на Курском луку. Међутим, дословно извршење наређења довело је до трагичних последица. Кравченков корпус су Немци заобишли са оба крила и опколили. Совјетске тенковске посаде је од потпуног уништења спасило само то што обруч није био чврст. Командант тенка, поручник Е. Красноцветов, касније је овако описао детаље пробоја: *„У два сата ујутру, у потпуном мраку, тенковски корпус је кренуо из обруча. На прилазима фарми, лево од истурених одреда, непријатељски извиђачки авион избацио је светлећу бомбу. На њеном јарком светлу, тенкисти су на врху јаруге уочледале штабни аутобус, који је ускоро почео да гори. Вероватно су га наши штабни официри сами запалили да документа која су се налазила у њему не би пала у руке непријатељу. Без заустављања, тенкисти су наставили кретање. „Ваздушни фењер" који је висио изнад њих почео је да се гаси. Почело је да свиће, па су постали видљиви непријатељски противтенковски топови скривени у жбуњу у близини села. Одмах су неутралисани ватром из тенковских топова, а непријатељска пешадија која их је штитила брзо се повукла."* За један дан корпус А.Г Кравченка је изгубио око сто тенкова, више од половине својих борбених возила.

Касније, у разговору са командантом 5. гардијске тенковске армије Павелом А. Ротмистровом, Н.Ф. Ватутин је признао да су његове акције у том тренутку биле исхитрене и непромишљене: *„Није требало да ми, а пре свега ја, размишљамо о противнападу, већ о одбијању напада надмоћнијих тенковских снага непријатеља. Руска пословица каже: седам пута мери, једном сеци. Али проблем је што нисмо имали времена да меримо дуго. Догађаји су се развијали вртоглавом брзином. Непријатељ је угрозио другу линију наше одбране и могао је да је пробије у налету."* Совјетски

команданти и официри су још увек били оптерећени искуством из претходних година рата, када су кашњења у увођењу резерви у борбу углавном доводила до брзог слома одбране по читавој дубини. Тенковски контранапади су барем спречавали непријатеља да даље напредује. Међутим, када су Немци добили тешке тенкове „тигар", контранапади су постали погибељни.

Командант Централног фронта К.К. Рокосовски је такође издао наређење за контранапад у првим сатима Курске битке. Његова оклопна песница била је 2. тенковска армија генерал-потпуковника А.Г. Родина. К.К. Рокосовски је хтео да нападне већ увече првог дана битке, али се окупљање снага отегло до следећег јутра. Штавише, само један од корпуса Родинове армије био је потпуно спреман за битку. Рано ујутру је извршио контранапад на тенковски клин забијен у совјетску одбрану. Један немачки тенковски официр се касније присећао: *„Блескови бројних артиљеријских батерија били су видљиви у даљини на хоризонту, наш батаљон се нашао под јаком ватром. У исто време, неколико таласа непријатељских тенкова, на којима је седела пешадија, напало је наше положаје."* Контранапад није донео очекивани успех и после вишечасовне борбе совјетске тенковске посаде су се повукле на своје првобитне положаје. Предвече је још један корпус заузео положаје и кренуо у напад, али ни он није постигао успех. Неколико десетина Т-34 остављено је обавијено густим црним димом на пољу које је постало блатњаво после летње кише. Иако разочаран резултатима контранапада, К.К. Рокосовски, међутим, није га сматрао сасвим узалудним. Касније је у својим мемоарима истакао: *„Добили смо на времену да концентришемо неопходне снаге и ресурсе на најугроженијем правцу."* Ипак, после исхода другог дана борбе, командант фронта је променио стратегију. Тенковска армија А.Г. Родина је прешла у дефанзиву. Сада

је требало да тенкови буду арматура која ће учврстити одбрану совјетске пешадије.

Нова тактика К.К. Рокосовског је убрзо дала резултат. Његов противник, Валтер Модел, увео је у битку свежу 4. тенковску дивизију из својих резерви. Проучивши ситуацију, немачки командант је дивизију усмерио на слабу тачку совјетске одбране – село Теплое. Међутим, генерал тенковских трупа Јоахим Лемелсен, командант корпуса коме је Модел доделио дивизију, радије је окупио све тенкове који су му били на располагању у једну „бригаду Бурмајстера", на главном правцу напада. Лемелсенова идеја је била да нападне великом масом технике на уском делу фронта код Ољховатке. Немачки официр из 4. тенковске дивизије сећао се: „*Руси су припремили одбрамбене положаје на свим доминантним и тактички важним деловима терена где су тенкови могли да се поставе и користе као оклопна топовска и митраљеска гнезда. Било је веома тешко уништити укопане тенкове јер су били добро камуфлирани, а топови су им се налазили тик изнад земље. Велика ширина положаја није дозвољавала да их заобиђемо и нападнемо из позадине.*" Нападе „бригаде Бурмајстера" зауставила је совјетска одбрана. Модел је био од оних команданта који више воле да воде битку са прве линије фронта. С једне стране, то је омогућавало да се види бојно поље, али, с друге стране, командант је био изолован од информација које су стизале у штаб. Због тога, Модел је тек увече сазнао за Лемелсенове самовољне акције и побеснео, али тада је за напад на Теплое већ било прекасно. Совјетска одбрана на том делу фронта је била појачана и издржала је све нападе.

Још једна кључна тачка битке на северној страни Курске избочине била је разрушена железничка станица Понири. Чувени совјетски писац и песник Константин Симонов, који је тамо био после борби, при-

сећао се: *„Јасно се сећам како је тада изгледала станица Понири, за коју је вођена битка: уништене зграде станице, пумпа за воду која вири као прст.“* Да би јуришали на Понири, Немци су од преосталих „фердинанда“ и јуришних самоходних топова „брумбар“ формирали „Кал групу“. Изненадним концентрисаним нападом великих снага тешких оклопних возила, Вермахт је успео да се пробије дубоко у позадину совјетских јединица које су браниле Понири. Међутим, овде су се Немци нашли у „ватреној замци“ неколико противтенковских артиљеријских пукова. У тој борби, нишанџија топа 2. одељења 159. гардијског артиљеријског пука, 19-годишњи гардијски наредник М.С. Фомин је уништио два тешка тенка „тигар“, пет средњих немачких „панцера“, један противтенковски топ и више од чете непријатељских војника. Иако рањен, наставио је да пуца. За тај подвиг постхумно је добио орден Хероја Совјетског Савеза. Маневар немачких тешких тенкова ограничавало је минско поље са бројним минама направљеним од авионских бомби и тешких граната. Немци нису успели да се пробију у дубину совјетске одбране на плећима „Кал групе“. После неколико дана жестоких борби, нападачи нису успели да постигну никакав одлучујући успех ни код Ољховатке ни код Понирија. Већ петог дана битке офанзива Валтера Модела на северној страни Курске избочине је запела. Борбе у наредним данима нису Немцима донеле ни ограничене тактичке успехе.

Када је Централни фронт извршио задатак да „измори непријатеља“, дошло је време да се размисли о офанзиви. Маршал Г.К. Жуков се сећао како га је Стаљин позвао петог дана борбе. Упознавши се са ситуацијом, рекао је: *„– Зар није време да се Брјански фронт и лево крило Западног фронта укључе у борбу, како је било предвиђено планом? – Овде, на Централ-*

ном фронту, непријатељ више нема снаге способне да пробију одбрану наших трупа, – одговорио сам. – Да му не бисмо дали времена да организује одбрану, на коју ће бити принуђен да пређе, морамо одмах прећи у офанзиву са свим снагама Брјанског фронта и левим крилом Западног фронта, без којих Централни фронт неће моћи успешно да изведе планирану контраофанзиву. – Слажем се. Идите код Попова и поведите у акцију Брјански фронт. Када Брјански фронт може да крене у офанзиву? - Дванаестог. – Слажем се." Тако је совјетска Врховна команда одредила дан када ће се завршити „привремена одбрана" на Курској избочини.

Док је Централни фронт успео да стабилизује одбрану већ петог дана битке, дотле је на Воронješком фронту ситуација у том тренутку била близу критичне. Терен је омогућавао вођење маневарског рата и стално померање тачке напада. У зони Централног фронта 90 километара фронта се сматрало приступачним за тенкове, а у зони Воронješког свих 200. Полако, али сигурно, Немци су савладали две од три одбрамбене линије које су поставиле трупе Н.Ф. Ватутина. Цена плаћена за то су били велики губици тенкова. Совјетска противтенковска одбрана била је много напреднија него 1941–1942. године. Противтенковске бригаде су радио-везом обавештавале своје пукове о месту пробоја и засипале га ватром коју нису могла да издрже ни најновија немачка оклопна возила. Поред тога, тенкови „пантер" су имали слабији оклоп од „тигрова". Због тога, петог дана борби, од две стотине „пантера" припремљених за операцију „Цитадела", само 16 возила је остало у строју. Међутим, Вермахт није праштао грешке. Немци су, пратећи јединице које су се повлачиле, продрли у трећу одбрамбену линију Црвене армије. Касније је у оперативном извештају наведено: *„Разлог који је омогућио пробој непријатељских тен-*

кова је следећи: током повлачења возила и тенкова, које је непријатељ пратио на блиској удаљености, није било могуће да се противтенковским минама блокира пут од Тетеревина до Ивановског Виселока.“ Иза треће, задње, линије одбране више није било правих положаја. Пешадинац А.М. Болмосов се каснije сећао: *„У ноћи 11. јула стигли смо до совхоза Октјабрски и почели да се укопавамо. Рекли су нам: Сутра ће бити битка, копајте себи ровове. То ће бити ваши гробови или ваше тврђаве.“* Ипак, да би се спречило да Немци изађу у оперативни простор из лавиринта одбрамбених појаса, биле су потребне свеже снаге. Одлуком Штаба Врховне команде, Воронješки фронт је 12. јула требало да уведе у борбу стратешке резерве – 66. комбиновану армију генерал-потпуковника Алексеја С. Жадова и 5. гардијску тенковску армију генерал-потпуковника Павела А. Ротмистрова. Обе армије су под ужареним јулским сунцем извеле тежак вишекилометарски марш. Уводећи у борбу две армије укупне јачине од скоро 100 хиљада људи, совјетска команда је намеравала да преокрене ситуацију у своју корист. Пуњач тешког самоходног артиљеријског оруђа СУ-152, Б.В. Назаров се присећао: *„Ноћу смо кренули према линији фронта. Путовали смо целу ноћ и сутрашњи дан. Уједнако због тога што су посаде биле подигнуте, врућина у возилу је била неподношљива. Командир Иванович нам је забранио да проверујемо из отвора, и ми смо седели унутра, скинувши скоро сву одећу.“*

Командант Воронješког фронта Н.Ф. Ватутин је жељно очекивао долазак резерви, јер би уз њихову помоћ коначно било могуће престати са хитним реаговањем на нове нападе непријатеља, и уместо тога му наметнути своју вољу. Ватутин са надао да ће са две пристигле армије моћи да почне дуго очекивану офанзиву. 5. гардијска тенковска армија П.А. Ротмистрова је тре-

бало да нападне крило немачких трупа које су напредовале преко Обојана до Курска. Последњи дан пред контранапад био је дан великих невоља за Црвену армију. Још један напад немачких трупа довео је до заузимања почетних положаја за Ротмистрове тенкове код Прохоровке, које је раније одредила совјетска команда. Само чудом није пробијена трећа линија одбране фронта. Без заустављања, „панцери" 1. СС тенковске дивизије „Лајбштандарт Адолф Хитлер" појурили су напред, али је артиљерија са друге обале реке Псел распалила са бока по есесовцима. Под јаком ватром, Немци су били присиљени да се повуку. Читава есесовска дивизије је стала. Скоро 20 хиљада људи морало је да чека у одбрани док друга СС дивизија, „Мртвачка глава", не прошири мостобран на Пселу и елиминише претњу смртоносне ватре са бока. Ипак, згодна, глатка површина терена на којој је совјетска команда могла да распореди стотине тенкова остала је у немачким рукама. Стога се Н.Ф. Ватутин нашао пред тешким избором. С једне стране, био је потребан контранапад да се порази непријатељ који је продро до треће линије одбране. С друге стране, тенкови 5. гардијске армије П.А. Ротмистрова су сада морали да напредују уским коридором од 4,5 километара између реке Псел и железничке пруге, делимично заграђеним непроходном јаругом. Због тога су се нападачке тенковске бригаде постројиле једна иза друге, у неколико таласа. Совјетски командант је, тешка срца, ипак одлучио да не откаже контранапад.

Током марша, бригаде корпуса 5. гардијске тенковске армије П.А. Ротмистрова су поштовале најстрожи режим радио-тишине, тако да немачка радио-обавештајна служба није могла да открије долазак тенкова. Захваљујући томе, концентрација великих тенковских снага била је успешно сакривена, а непријатељ није очекивао напад. Око 400 тенкова и самоходних артиље-

ријских оруђа у саставу два тенковска корпуса, тајно је стигло до својих почетних положаја код Прохоровке. Касније је Ротмистров писао о почетку те битке, која је постала легендарна: „*Бараж наше артиљерије још није утихнуо када је одјекнула паљба гардијских минобацачких пукова. То је био почетак напада који је објавила и моја радио-станица. Начелник радио-станице, млађи техничар-поручник В. Константинов, емитовао је – Челик, Челик, Челик. Одмах су уследили сигнали од команданата тенковских корпуса, бригада, батаљона, чета и водова.*“ Радио-тишина која је помогла јединицама армије Ротмистрова да сакрију свој долазак од непријатеља, коначно је прекинута. Напад је био неочекиван, преостало је да се реализује та предност. Немачки извиђачки авиони, који су полетели у ваздух у раним јутарњим сатима 12. јула, приметили су приближавање великих маса тенкова и означили их договореним сигналом – љубичастим ракетама. Командир тенковског вода 9. тенковске дивизије, Лудвиг Бауер, сећао се: „*Постојала је важна боја за мене у животу – љубичаста. Боја ракете коју би немачки пешадинци испалили када би видели непријатељске тенкове. Много година после рата, кад год сам угледао ту боју, одмах бих се сетио рата и одузела би ме зебња.*“ Љубичасте ракете које су упозоравале на појаву совјетских тенкова убрзо су полетеле изнад немачких стражарских испостава. Десетине гласова испуниле су радио-таласе. Током наредних неколико сати претворили су се у непрекидан ток сувопарних извештаја, упозорења на опасност, болних крикова, тријумфалних узвика, јако зачињених руским псовкама.

Међутим, напад на јединице СС дивизије „Лајбштандарт Адолф Хитлер“ које су се стисле код Прохоровке уопште се није одвијао како је планирано. Када се тенкови крећу у великом броју, они покривају једни

друге. Када противтенковски топ пуца на један тенк, неколико тенкова одмах одговара ватром. Напад мале групе нема ту предност. Маневрисање у уским просторима довело је до тога да је у првом ешалону код Прохоровке напало око сто тенкова – само две тенковске бригаде од шест расположивих у два корпуса, око сто тенкова. Када су им се сат касније придружиле још две бригаде, први ешалон је већ претрпео велике губитке. Други талас напада совјетских тенкова дочекан је жестоком ватром, борбена возила су горела једно за другим. Резултати првих сати контранапада били су обесхрабрујући. За 2–2,5 сата борбе, три бригаде и самоходни артиљеријски пук 29. тенковског корпуса изгубили су више од половине својих борбених возила. Догађаји у 18. тенковском корпусу развијали су се по сличном сценарију. 170. тенковска бригада, која је уведена у борбу после 181. тенковске бригаде, до 12 часова изгубила је 60% својих тенкова. Командир тенковског вода 170. тенковске бригаде В.П. Брјухов се сећао: *„Тенкови су горели. Експлозије су довеле до тога да су куполе тешке пет тона откидане и летеле 15–20 метара у* страну. *Понекад би се горње оклопне плоче куполе одломиле, летећи високо у ваздух. Луђајући поклопцима, вртеле су се у ваздуху и падале, изазивајући страх и ужас код преживелих тенкиста. Од снажних експлозија неретко би се распао цео тенк, моментално се претварајући у гомилу метала. Већина тенкова је стајала непомично са топовским цевима жалосно обореним, или су горели. Похлепни језичци пламена лизали су врели оклоп, дижући облаке црног дима у ваздух. Заједно са њима гореле су и тенковске посаде које нису успеле да побегну из тенка. Њихови нељудски вапаји и молбе за помоћ потресали су и мутили ум. Срећници који су успели да изађу из запаљених тенкова ваљали су се по земљи, покушавајући да угасе запаљене комбинезоне. Многе од њих је*

сустиīао нейријаīељски меīак или фраīменī īранаīе, īасећи им наду да ће преживеīи.“

Жестоки отпор непријатеља приморао је П.А. Ротмистрова да промени правац напада. Поподне су се његови тенкисти пробили обалом Псела до места прелаза СС дивизије „Мртвачка глава“, претећи да ће опколити њен мостобран. Уз велике муке, Немци су успели да потисну совјетске тенкове и отклоне претњу мостобрану на окуци реке Псел. Група од 15 Т-34 под командом мајора П.С. Иванова, скривајући се у засадима шуме, успела је да се пробије дуж пруге до совхоза „Комсомољец“. Совјетски тенкисти продрли су у одбрану непријатеља скоро 5 километара. Тада су тешки „тигрови“ пожурили да спасу своје. Тенковска битка је грмела неколико сати. Група Иванова је била блокирана, а тридесетшестогодишњи командант батаљона је погинуо, изгоревши у тенку.

Губици код Прохоровке су били велики. Два корпуса 5. гардијске тенковске армије су 12. јула изгубила од половине до две трећине својих тенкова. Нису успели да поразе непријатеља, али су и губици немачких трупа у људству и техници такође били прилично велики. Ови догађаји су касније много улепшани. На пример, П.А. Ротмистров је овако описао почетак битке код Прохоровке: *„Две īромадне īенковске лавине су се креīале ка нама.“* У стварности, ни Немци ни тенковска армија Ротмистрова нису имали велики број тенкова у тој борби. У борби је истовремено учествовало око две стотине тенкова са обе стране.

Тенковски контранапад код Прохоровке није постао одлучујућа битка после које се „Цитадела“ срушила. Немачки „панцери“ нису уништени у борби прса у прса на Прохоровском пољу, али, упркос неуспеху контранапада, Н.Ф. Ватутин је успео да узврати. Док је почињао напад тенковске армије П.А. Ротмистрова,

на другој страни клина који су Немци забили у совјетску одбрану, прешао је у офанзиву са много мањим снагама које су успеле да се пробију на спој два корпуса. Немачке трупе на овом правцу биле су принуђене да зауставе офанзиву и пређу у дефанзиву. Извештаји команданта 48. тенковског корпуса, генерала Ота фон Кнобелсдорфа, дају слику хаоса који је настао услед вешто изведеног совјетског контранапада: *„Напади на заједнички западни и северни фронт корпуса онемогућавају планирано извршење наређења"; „Због донетих одлука повезани корпуси су се измешали и биће потребно још неко време да се доведу у ред."* Све више немачких команданата схватало је да операција „Цитадела" неће успети.

„Кутузов"

Како је планирала совјетска команда, 12. јула почела је офанзива на Западном и Брјанском фронту. Операција је добила назив „Кутузов". Један од главних циљева операције био је напад у тренутку када су главне снаге немачких трупа биле ангажоване у офанзиви на северну страну Курске избочине. Напад Црвене армије изведен је северно од Орела, у позадину немачке групе. Ризик је био у томе што је требало да армије, издвојене из резерве Врховног главнокомандујућег за операцију „Кутузов", стигну неколико дана после почетка операције. Артиљеријски бараж који је најавио почетак совјетске офанзиве био је веома моћан. Предњи положаји Вермахта су буквално одлетели у ваздух. Војници Црвене армије су после артиљеријске припреме ишли напред не скривајући се и не наилазећи готово ни на какав отпор. Отпор се појачао тек кад су се приближили другој линији немачке одбране. Поред тога, Немци су ту распоредили велике ваздухопловне снаге

које су неколико дана раније пребацили са јужне стране Курске избочине. Тада је немачка команда планирала да убрза офанзиву Валтера Модела. Сада су га јуришни авиони и обрушавајући бомбардери морали спасавати од уништења. Ваздушни удари на совјетске тенковске јединице омогућили су да се добије време за повлачење ударних снага „Цитаделе" из битке. Дивизије, исцрпљене офанзивом, добиле су нови задатак: да цементирају одбрану. Модел је преузео команду над свим немачким трупама које су се браниле пред Орелом.

Нови подстрек офанзиви на северној страни Курске избочине требало је да дају резерве које је обећао Штаб Врховне команде – комбинована стрељачка и тенковска армија, која је у борбу ушла недељу дана после почетка операције. Међутим, до тренутка када су две свеже армије ушле у битку, немачка одбрана је већ стекла довољну стабилност.

Чинило се да је пруга Орел–Брјанск, главна саобраћајна линија Немаца на Орловској избочини, била само на корак далеко. Неке јединице су се чак пробијале до ње и поткопавале насип. Међутим, није било могуће пресећи ову виталну артерију. Због тога, током операције „Кутузов" није било могуће извести „обрнуту Цитаделу", то јест одсећи Орловску избочину нападима са севера и југа. Истовремено, стална претња опкољавањем приморала је Модела да започне повлачење. Генију одбране држао је Ржевску избочину, али је морао да напусти Орловски лук. Катастрофа слична опкољавању 6. армије у Стаљинградском „котлу" није се догодила, али је понос немачког команданта доживео озбиљан ударац. Немачке трупе су се повукле на линију „Хаген" у подножју Орловске избочине. Црвена армија је 5. августа ослободила Орел, а средином августа борбе на овом сектору су постепено замрле.

„Румјанцев“

Прелазак на општу офанзиву на Јужном фронту догодио се касније него у другим областима Курске избочине. Да би се одржала стабилност Воронјешког фронта, било је неопходно користити резервне армије А.С. Жадова и П.А. Ротмистрова. Стога је било немогуће одмах прећи из одбране у напад. Фронту је требало скоро три недеље да се опорави. Тек 3. августа почела је операција „Румјанцев“ – совјетска офанзива код Белгорода и Харкова, названа по руском војсковођи из 18. века који је командовао армијом током Седмогодишњег рата са Пруском (1756–1763).

У коначном облику развијена је на основу упутстава Штаба Врховног команданта, датих 22. јула 1943. године. Одлучено је да се главни напад покрене са суседних крила Воронјешког и Степског фронта, заобилазећи Харков са запада. Ова варијанта би дала значајан добитак у времену, јер није било потребе за великим покретима трупа. Групација која је настала током одбрамбених борби на левом крилу Воронјешког фронта и на десном крилу Степског фронта у основи је одговарала овој верзији офанзивног плана. Нови план је имао још једну неоспорну предност. Планирани напади били су усмерени дуж река, што је значајно смањило њихов значај као озбиљних природних баријера. Када би трупе два фронта доспеле у област западно од Харкова, у њиховом правцу је требало да нападне 57. армија Југозападног фронта. Тако је, упркос озбиљним променама првобитних планова, совјетска команда задржала идеју „Кане“ – битке са опкољавањем. Само што су сада то били асиметрични напади, веома моћна десна „канџа“ и релативно слаба лева.

Ако бисмо једном речју формулисали главну идеју совјетског офанзивног плана, то би била реч „брзина“.

План је укључивао висок темпо напредовања тенковских армија. За само три–четири дана требало је да напредују 100–120 километара. Пета гардијска тенковска армија морала је да пређе 100 километара за три дана: 40 првог дана и по 30 наредна два дана. Такво брзо напредовање омогућило би заузимање путева који воде из Харкова, пре доласка немачких резерви из Донбаса.

У то време, мобилне немачке јединице које су чиниле ударну снагу „Цитаделе" биле су расуте по различитим деловима фронта. СС дивизије „Дас Рајх" и „Тотенкоф" налазиле су се на јако утврђеној немачкој одбрамбеној линији на реци Миус. Дивизија „Лајбштандарт СС Адолф Хитлер", предавши своју технику двема дивизијама које су остале на Источном фронту, враћена је у Рајх. „Велика Немачка" је одбијала совјетску офанзиву у рејону Карачева као део Групе армија „Центар". Командант Групе армија „Југ", фелдмаршал Ерих фон Манштајн, није очекивао брз почетак совјетске офанзиве после великих губитака совјетских трупа за време „Цитаделе" и био је приморан да прикупља снаге са свих страна за контранапад. Јединице које су стизале улазиле су у борбу са совјетским трупама које су нападале део по део, одмах по изласку из возова. Фон Манштајн се сећао: *„Непријатељ је успео да надокнади губитке које је претрпео током операције „Цитадела" брже него што смо очекивали."*

Због чињенице да су најјаче дивизије биле послате за одбрану Донбаса и као помоћ Групи армија „Центар", немачка одбрана је релативно брзо пробијена. Тенковске армије М.Е. Катукова и П.А. Ротмистрова су се брзо кретале напред.

До краја 2. августа, трупе Воронješког и Степског фронта завршиле су припремне активности и, у складу са планом операције, заузеле почетни положај за офанзиву. За Немце је то било углавном неочекивано. Коман-

дант Групе армија „Југ“ Манштајн је касније написао: *„Надали смо се да ћемо у операцији „Цитадела“ потући непријатеља у толикој мери да можемо да рачунамо на одређени предах на овом фронту. Међутим, касније се показало да је та нада била кобна за развој ситуације на северном крилу групе, пошто је непријатељ започео офанзиву раније него што смо очекивали.“*

Офанзива је била изненађење не само за штаб Групе армија „Југ“, већ и за немачке војнике у предњим рововима. Артиљеријска припрема почела је снажним петоминутним нападом свих ватрених оруђа на предњи део немачке одбране. Канонада је трајала од 5:00 до 5:05 3. августа, то јест још пре зоре. Зато су Немце били изненађени и неспремни. Од 5:05 до 5:35 направљена је пауза у ишчекивању да сасвим сване. После тога су топови поново почеле да тутње. Артиљеријска припрема трајала је три сата.

По завршетку артиљеријске припреме, Немце је чекало још једно изненађење. Од 7:55 до 8:15 сви топови и минобацачи пуцали су све брже, максималним темпом, на предње ровове непријатеља. У исто време, такође у 7:55, совјетска пешадија је почела да се приближава и стиже до првих ровова. На основу сигнала пешадијских јединица, ватра из топова тешког калибра постепено се кретала („клизила“) са прве линије фронта у дубину немачке одбране.

Артиљеријска припрема одвијала се у блиској сарадњи са авијацијом која је у групама од 20–30 авиона непрекидно бомбардовала и митраљирала формације непријатеља бомбама и митраљеском ватром борбене, као и локације његових резерви и артиљерије.

У 8:15 пешадија и тенкови за пробој су, после ватреног таласа, продрли у предње ровове. У 13:00, чим је пешадија 5. гардијске армије Воронješког фронта про-

дрла у главну линију одбране непријатеља отприлике 2 километра, 1. и 5. гардијска тенковска армија су уведене у борбу. Њихов задатак је био да заврше пробој тактичке одбрамбене зоне непријатеља и да својим главним снагама развију успех у оперативној дубини. Уведени су у борбу на уском фронту од 5 километара.

Командант 1. тенковске армије Катуков се касније сећао: *„Грандиозни покрет совјетских тенкова који су улазили у пробијени део фронта, утиснут је у мом сећању. Ишли смо десном страном коридора од пет километара у две корпусне колоне. Лево се на исти начин кретала 5. гардијска [тенковска] армија. Из ваздуха нас је штитила ескадрила авиона „јак". Одржавана је визуелна веза између колона. Током читавог рата, нико од нас још никада није видео толику концентрацију совјетских тенкова на тако уском делу фронта."*

Већ првог дана офанзиве трупа Воронješког фронта, одбрана непријатеља у правцу главног напада пробијена је читавом тактичком дубином. Пешадија 5. и 6. гардијске армије напредовала је 8–12 километара. Тенковске јединице Воронješког фронта биле су принуђене да заједно са пешадијом доврше пробој друге линије одбране непријатеља. Улазак у битку, а не у очишћени пробијени део, значајно је смањио темпо напредовања тенковских армија у односу на план операције. 1. тенковска армија напредовала је само 12 километара. 5. гардијска тенковска армија је била много успешнија првог дана офанзиве. Развијајући успешан продор, њени тенкови су се пробили у дубину 20–25 километара.

Догађаји у офанзивној зони Степског фронта развијали су се по сличном сценарију. Бивши командант IX корпуса који је бранио област Белгорода, Ерхард

Раус, сећао се: *„Када је сва непријатељска лака артиљерија и значајан део тешких минобацача отворила ватру, то је личило на вештичје коло. Концентрисана на малом простору, та ђавоља ватра уништила је све одбрамбене објекте и заклоне на положају. Ишчупана из корена и поломљена стабла прекривала су тло, онемогућавајући било какво кретање преживелим немачким војницима. Могли су само да се шћућуре у кратерима од граната тражећи спас од паклене ватре, и да чекају неизбежни напад совјетске пешадије."*

Упркос снажном артиљеријском удару, трупе Степског фронта код Белгорода нису успеле да постигну одлучујући успех. Тада је одлучено да се употреби моћна авијацијска песница која је била у рукама Коњева. У почетку су совјетски напади били подржани готово непрекидним дејством група јуришних авиона од 12 до 24 летелица. Између 8:30 и 8:45 покренут је снажан напад на непријатељске упоришне тачке. У њему је учествовало око 100 Пе–2, које је штитило 80 ловаца. Тако је на део немачке одбране површине 7 квадратних километара бачено 110 тона бомби, густина бомбардовања је била 17 тона по километру. И поред тога, неколико сати су беснеле жестоке рововске борбе. Коначни ударац који је сломио немачку одбрану био је увођење 1. механизованог корпуса у борбу у 15:00. Трупе 53. армије и десног крила 69. армије Степског фронта напредовале су за један дан 7–8 километара.

Ујутру 4. августа Ватутин је био пун оптимизма и већ је размишљао о маневарској борби у дубини немачке одбране. У свом извештају Стаљину, он је написао да ће Ротмистрова тенковска армија и три тенковска корпуса из 27. армије доћи у рејон Богодухова, „формирајући компактну тенковску песницу која може да делује у било ком правцу и која ће пресећи све путеве ка Харкову са запада". Ватутин је такође планирао да

уведе 47. армију *„у правцу Боромља, Тростјанеца... за даљу офанзиву између реке Псел и реке Ворскле“*. Ватутин је желео да још једном искористи идеју о напредовању паралелно главној ударној групи. Такође је поново усмерио своје трупе у офанзиву у међуречном простору, како не би морао да их форсира током борбе.

У међувремену, у офанзиви су се појавили први проблеми. Командант 6. тенковског корпуса 1. тенковске армије имао је наређење од Катукова да не улази у битку за Томаровку, већ да блокира ово непријатељско утврђено упориште, заобиђе га и крене даље. Међутим, упркос јасно датом наређењу, генерал Гетман је 4. августа ујутру започео напад на јако утврђену Томаровку. Катуков је морао лично да интервенише, и тек поподне је 6. тенковски корпус заобишао Томаровку са истока. Као баријера је остављена моторизована бригада. У неуспешним борбама за Томаровку, 6. тенковски корпус је изгубио 21 тенк и 300 људи је убијено и рањено. У борбама за Томаровку учествовала је и 5. гардијски тенковски корпус, који је био под оперативном контролом 1. тенковске армије. Пошто је изгубио 23 тенка у фронталним нападима на Томаровку и није успео да постигне успех, добио је задатак да заобиђе немачко упориште са источне стране. Међутим, није само то био проблем. Тенковска армија је изгубила време, од њена три корпуса само је један напредовао неко време – 3. механизовани корпус генерала Кривошеина. 31. тенковски корпус остао је у резерви, његов час још није дошао.

Белгород је ослобођен 5. августа. Исте вечери у Москви су пуцали топови: испаљен је први почасни плотун у Великом отаџбинском рату у част ослободилаца Орела и Белгорода. Верује се да је идеја о почасном плотуну за ослободиоце градова била лично Стаљинова. Врховни главнокомандујући потписао је наређење

о почасном плотуну у селу Хорошево код Ржева, где је отишао после ослобођења града од Немаца. Почасна паљба 5. августа састојала се од дванаест плотуна из 124 топа. Постављени су на стадионе и слободне површине у различитим деловима Москве како би се почасна паљба могла видети свуда. Касније је развијен читав ритуал, према коме је број плотуна зависио од величине и значаја града који је ослободила Црвена армија.

Совјетске трупе су ишле према Харкову. Четвртог дана офанзиве, тенкисти Михаила Е. Катукова су упали у Богодухов. Катуков се присећао: *„Град су држале позадинске јединице које нису очекивале тако изненадну појаву совјетских тенкова, па смо тако дошли до мноштва трофеја.“* Убрзо су совјетски тенкисти стигли до пруге Полтава–Харков. Међутим, у том тренутку уследио је немачки контранапад. Манштајн је сакупио своје истрошене тенковске дивизије у песницу и бацио их у битку у очајничком покушају да задржи Харков. Претходнице Катуковљеве 1. тенковске армије биле су опкољене и присиљене да се пробијају из обруча борбом. Армија је била принуђена да се повуче и заузме одбрамбене положаје. У једном тренутку се чинило да ће се совјетска офанзива зауставити, баш као што се немачка операција „Цитадела“ зауставила неколико недеља раније. Н.Ф. Ватутин је чак добио и грдњу од врховног команданта. Стаљин је замерио команданту фронта: *„Жеља да се напредује свуда и да се заузме што више територија без консолидовања успеха и јакоī обезбеђења бокова ударних īрупа јесте неразборито напредовање. Таква офанзива доводи до расипања снаīа и ресурса и даје непријатељу моīућност да удари у бок и позадину наших īрупа које су отишле далеко напред и нису заштићене са бока.“*

Истовремено је успорено и напредовање Степског фронта генерал–пуковника И.С. Коњева. Његове трупе

су стигле до спољног одбрамбеног периметра Харкова који су Немци претворили у тврђаву. Био је неопходан смео маневар обилажења, фронтални напад на град претио је великим губицима. Командант 5. гардијске тенковске армије П.А. Ротмистров се сећао да је у једном тренутку добио две међусобне искључујуће наредбе. Једна га је слала да избави армију М.Е. Катукова, друга – да помогне трупама које јуришају на Харков. Буквално два дана пре немачког контранапада, његова армија је стављена на располагање Коњеву. П.А. Ротмистров је чак имао спор са чланом Војног савета П.Г. Гришином и начелником штаба В.Н. Баскаковом о томе коју наредбу треба извршити и шта треба учинити у насталим околностима: „ – *Павеле Алексејевичу, морате донети неку одлуку, – рекао је Гришин. – Ја сам, Пјотре Григоријевичу, већ донео одлуку да се бранимо док се ситуација не разјасни. – Али због неиспуњавања наређења на време, могли бисмо бити изведени пред суд и стрељани, – забринуто је рекао Гришин. – Ако одемо и Немци преузму контролу над Богодуховом, онда ћу сигурно бити осуђен и стрељан. Разумете ли да ће у том случају позадина трупа целог левог крила Воронежког фронта бити изложена нападу непријатеља. Начелник штаба армије, подржавајући члана Војног савета, приметио је да они „одозго“ виде боље.*“ Гришин и Баскаков су чак одбили да потпишу извештај штаба армије Г.К. Жукову. Међутим, на крају, одлука коју је донео П.А. Ротмистров се показала исправном – његова армија је ставила тачку на немачки контранапад. Онемогућен је продор непријатељских тенкова у позадину предњих јединица Воронежког фронта. Пошто је зауставила немачки контранапад у рејону Богодухова, 5. гардијска тенковска армија је коначно могла да крене према Харкову.

После напада тенковске армије П.А. Ротмистрова, харковска група Вермахта нашла се дубоко заобиђена са запада. Немачке трупе су остале са само једном железничком пругом и једним путем. Фелдмаршал Ерих фон Манштајн се касније сећао да је, *„као и увек, Хитлер захтевао (овај пут, пре свега из политичких разлога) да се град држи под свим околностима"*. Због упорних захтева да се дозволи повлачење из Харкова, Фирер је сменио команданта Групе армија „Кемпф", генерала Вернера Кемпфа. Група армија је преименована у 8. армију, коју је предводио бивши начелник генералштаба Фон Манштајна, генерал Ото Волер. Међутим, више није било могуће задржати Харков, а покушај да се то учини претио је опкољавањем немачких трупа. Фон Манштајн није желео да ризикује понављање Стаљинграда. Поподне 22. августа совјетско ваздушно извиђање приметило је почетак повлачења немачких јединица из Харкова. Повлачење увек чини трупе рањивим и И.С. Коњев није оклевао – почео је ноћни јуриш на град. До поднева 23. августа, Харков је ослобођен. Исте вечери у Москви су испаљени почасни плотуни у част ослободилаца другог по величини украјинског града.

БИТКА ЗА УКРАЈИНУ

Пошто су немачке трупе изгубиле битку на Курском луку, фронт се скоро непрекидно котрљао на запад. Дуж целог совјетско-немачког фронта од 1.400 километара који се протезао од Смоленска до Азовског мора, совјетске дивизије су почеле да се крећу 24. августа 1943. године. У офанзиву су биле укључене трупе са више фронтова: Централног, Воронješког, Степског, Југозападног и Јужног, преименованог у 1. белоруски у октобру 1943. године, као и 1, 2, 3. и 4. украјинског фронта. Укупно 2 милиона и 650 хиљада људи, 51 хиљада топова, 2.400 тенкова и 2.850 авиона. Немачкој Врховној команди била је потребна јака одбрамбена линија где би Вермахт могао да заустави Црвену армију. За такав положај изабран је Дњепар, једна од највећих река у европском делу СССР-а. Хитлер је 15. септембра 1943. године наредио Групи армија „Југ“ да се повуче до одбрамбених утврђења на Дњепру. Совјетске трупе су почеле да гоне непријатеља. Артиљерац В.А. Уљанов се сећао: *„Марш до Дњепра био је веома тежак. Почињао је увече, чим се мало смрачи, и трајао до зоре, па чак и до поднева. Током ноћи смо у цокулама и увијачама око ногу прелазили 40 километара. Ишли смо путем који су наше ноге и коњске запреге претвориле у најфинију прашину која се слегала на нашу одећу и отежавала дисање. Неколико дана касније почела је*

киша, претварајући ту прашину у непроходно блато, кроз које се тешком муком правио сваки корак.“

До краја септембра Црвена армија је широким фронтом стигла до Дњепра. Десна обала реке била је стрма, што је отежавало њено заузимање и скривало немачки одбрамбени систем. Дњепар је стајао на путу совјетским трупама до плодних поља Украјине. За време окупације, из Украјине се у Трећи Рајх у ешалонима одвозила стока и храна, житарице, транспортна средства и машине, чак и плодна земља. У Немачку су слати и вагони са украјинском омладином као „остарбајтери“. Њихове животне услове дефинисао је један од креатора програма принудне интеграције радне снаге са окупираних територија у немачку привреду, СС обергрупенфирер Фриц Саукел: *„Сместити, сместити и третирати тако да буду максимално ефикасно искоришћени, уз минималне трошкове одржавања.“* Рајхсфирер СС Хајнрих Химлер је то једноставније рекао: *„Да ли ће 10.000 Рускиња умрети од исцрпљености копајући противтенковске ровове или неће, мени је битно само утолико да ли је немачки противтенковски ров спреман.“*

Украјина је са својом развијеном металургијом била ризница вредних руда, од непроцењивог значаја за војну индустрију. Гвоздена руда се копала у Кривом Рогу, угаљ у Донбасу, ливено гвожђе и челик топили су се у Запорожју, а манган, без којег нема ливеног оклопа, у Никопољу. Штавише, Немци су обновили Дњепарске хидроелектране и снабдевање енергијом фабрика на левој обали. Дњепар, чија је ширина на појединим местима достизала 4 километра, требало је да постане нешто попут џиновског опкопа испред неосвојиве тврђаве новог доба. Убрзаним темпом, после Хитлеровог наређења од 11. августа, изграђена су стратешка одбрамбена утврђења, грандиозна по дужини, названа „Источни зид“, која су се протезала дуж Керчког полу-

острва, реке Молочне, Дњепра у његовом средњем току, реке Сож до Гомеља, источно од Орше, Песковског, северно од Чудског језера уз реку Нарву. Пре тога, Фирер је забрањивао било какве радове на изградњи утврђења јер је сматрао да ће сама чињеница да постоји јака одбрамбена линију у позадини утицати на његове генерале да траже било какав изговор да се повуку на њу.

Да би некако успорио напредовање совјетских тенковских клинова према Дњепру, командант Групе армија „Југ", Ерих фон Манштајн, наредио је да се иза себе оставља „спаљена земља". Немци су одузимали стоку, сва превозна средства, железницом одвозили житарице, пољопривредну технику, машине и људе. Оно што се није могло однети било је уништавано: разнето, спаљено и девастирано. Фон Манштајн ће касније за то одговарати пред британским судом, али уништене железничке пруге су у јесен 1943. године приморале совјетске трупе да камионима превозе гориво и муницију стотинама километара. На рекама Псел, Сула, Удај, Сираја и Гњилаја Оржица, Немци после повлачења нису оставили ни један мост. Због тога су заостајале коморе, тешка артиљерија и понтонски паркови Црвене армије.

Међу првима који су стигли до Дњепра северно од Кијева, у рејону града Љутежа, били су тенкисти 5. гардијског стаљинградског корпуса генерал-потпуковника А.Г. Кравченка. Ни широка река Десна није могла да заустави тенкисте. Не чекајући да се изгради прелаз, херметички су затворили своја оклопна возила и прешли водену препреку. Возачи тенкова возили су на слепо, вода је стизала до половине купола, али је прелазак трајао само неколико сати. Нажалост, на тај начин није било могуће прећи дубоки и широки Дњепар. Надолазећа пешадија 38. армије користила је приручна средства и обезбедила упориште на десној обали реке. Јужно од Кијева, у области Великог Букрина, јединице

40. и 3. гардијске тенковске армије прешле су Дњепар. Ширина Дњепра код града Великог Букрина износила је око 600 метара. Скоро хиљаду шипова је требало забити да би се направио привремени мост који би могао да издржи тенкове. Његова изградња, под артиљеријском ватром и ваздушним ударима непријатеља, трајала је десет дана. Међутим, док су се градили мостови за тенкове и довлачена артиљерија, Немци су успели да изграде јаку одбрану. У циљу ослобађања главног града Украјине, командант Воронješког фронта Н.Ф. Ватутин је планирао широко опкољавање Кијева са севера и југа офанзивом са мостобрана Љутеж и Букрин. На мостобрану Букрин, главна ударна снага требало је да буде 3. гардијска тенковска армија генерал-потпуковника Павела А. Рибалка, на Љутешком – 5. гардијски тенковски корпус Андреја Г. Кравченка.

Дњепарска ваздушно-десантна операција

Као помоћ за заузимање мостобрана у рејону Великог Букрина почетком септембра 1943. године из састава ваздушно-десантних трупа издвојене су 1, 3. и 5. гардијска ваздушно-десантна бригада. План десантне операције био је сакриван од обичних падобранаца ради тајности, али су већ знали да ће сваки напад у позадини непријатеља многе од њих коштати живота и да смрт није страшнија од онога што ће доживети током борби у окружењу. Међутим, психолошка припрема падобранаца била је таква да су били спремни да се суоче са смрћу, само да би убили што више непријатеља. Филмски режисер Григориј Н. Чухрај, аутор једног од најпотреснијих филмова о Великом отаџбинском рату, „Баладе о војнику“, који је прошао цео рат у јединицама „крилате пешадије“, сећао се: „*Имао сам*

ручну бомбу коју смо носили окачену испод срца. То од нас нико није захтевао. Падобранци су сами дошли на ту идеју, како би се у критичном тренутку разнели и са собом повели неколико непријатеља." Према плану операције, после приземљења иза непријатељских линија, требало је да заузму плацдарм дугачак 30 километара и дубок 15–20 километара, и држе га два до три дана до доласка главних снага. Пре операције, десантне бригаде су биле концентрисане на аеродромима у областима Лебедина, Смородина и Богодухова, удаљенима 200 километара од места десанта. Немачки обавештајци су успели да сазнају за предстојећу десантну операцију. Када су падобранци стигли на аеродром Лебедински, изненада се огласио аларм за ваздушни напад. Непријатељски бомбардер се појавио на небу, али је уместо бомби бацио летке: *„Чекамо вас! Долетите! Обећавамо вам топлу добродошлицу!"* Чухрај се сећа: *„Ти леци нас нису смели. Да су заиста били у стању да нам пруже 'топлу добродошлицу', – мислили смо, – не би нас упозорили."*

Ваздушно-десантна операција Дњепар почела је 24. септембра 1943. године. Командири бригада су добили потпун план операције тек дан пре њеног почетка. Командири батаљона и чета сазнали су своје циљеве и задатке само сат и по пре него што су падобранци ушли у авионе, а командири водова често су били приморани да додељују задатке свом људству током лета. Током укрцавања падобранца у авионе, журба је створила велику пометњу. Упркос великог броја радио-станица, оне су биле распоређене тако да их је у неким авионима било пет-шест, а у другим ниједна. Командант 3. ваздушно-десантне бригаде, који је летео истим авионом са својим начелником штаба, није понео са собом ниједан радио дугог домета. Тимови радио-оператера, који су имали по два члана, често су се нашли подељени

у различитим авионима. Искусни падобранци су разумели да ће у таквим околностима координирана акција на терену бити проблем. Међутим, то је био само почетак њихових невоља. Већина пилота који су превозили десант није познавала подручје искакања. Маршал ваздухопловства Николај С. Скрипко, који је тада био заменик команданта авијације дугог домета, сећао се разговора са Г.К. Жуковом током припреме за операцију: „*Георгиј Константинович је наредио да се поштује максимална тајност током припреме ваздушно-десантне операције. – То вам није академија, – рекао је. – Не записујте никакве планове. Дозвољавам само пуковским навигаторима да лете преко места десанта, са задатком да бомбардују неки објекат у дубини.*“ До 24. септембра време се погоршало и отказано је планирано бомбардовање које је требало да претходи искрцавању трупа.

Авиони који су превозили десантне снаге неочекивано су дочекани интензивном противавионском артиљеријском ватром. Под непријатељском ватром, многи пилоти су почели да искрцавају трупе на места која нису планирана. Али, још горе је то што су пилоти уместо раније договорене висине од око 500 метара, бежећи од немачких противавионских топова, спустили десант са висине од хиљаду до две хиљаде метара. Многи падобранци су убијени у ваздуху. А и они који су имали среће да стигну до земље, слетели су далеко један од другог због велике висине са које су скакали. Падобранац П.Н. Неживенко се сећа: „*Цела бригада је требало да се спусти падобраном у радијусу од 7–10 километара, али су је пилоти расули на 100 километара, од Ржишчева до Черкаса.*“ Више од 100 падобранаца из 5. ваздушно-десантне бригаде слетело је падобранима на положаје Црвене армије. Али најгоре од свега јесте то што обавештајна служба фронта није знали ништа о томе да су дан пре операције на подручје

десанта почеле да пристижу велике резервне јединице Вермахта: ту су се концентрисале две пешадијске, једна моторизована и једна тенковска немачка дивизија.

У ноћи 25. септембра 1943. године, скоро 3 хиљаде падобранаца бачено је у рејон мостобрана Букрин. Због неправилне дистрибуције комуникационе опреме и радио-оператера по авионима, није било комуникације са искрцаним десантним трупама, па је даље искрцавање обустављено. Падобранци су били препуштени сами себи, опкољени Немцима и полицајцима. Непријатељ је тражио совјетске падобранце уз помоћ паса, па чак и уз помоћ авиона.

До јутра 25. септембра постало је очигледно да је ваздушно-десантна операција на Дњепру доживела потпуни колапс и да десантне снаге неће моћи да остваре њихов главни циљ: да заузму линију западно и северозападно од Великог Букрина, спречавајући непријатеља да се приближи мостобранима које су заузеле совјетске трупе, као и окуци Дњепра код Букрина. Ипак, преживели падобранци су успели да ураде много. Борили су се да умакну од хитлероваца, постепено се окупљали у веће одреде и повезали се са партизанима. Око 1.200 падобранаца успело је да стигне до партизана. Остали су или погинули или су били заробљени. Ипак, и поред великих губитака, падобранци су привукли пажњу значајног броја немачких механизованих јединица, што је преосталим трупама олакшало прелазак Дњепра. Према архивским подацима, у борбама иза непријатељских линија, падобранци су заједно са партизанима убили преко 3.000 хитлероваца, минирали железничке пруге на 19 места, избацили 15 возова из шина, уништили 52 тенка, 6 самоходних артиљеријских оруђа, 18 тегљача, 227 различитих возила и много друге технике.

Ослобођење Кијева

Током целог октобра, трупе Николаја Ф Ватутина покушавале су да се пробију преко мостобрана Букрин и Љутеж, али безуспешно. Против једног тенковског корпуса Андреја Г. Кравченка стајале су две немачке тенковске дивизије, иако прилично истрошене у претходним биткама. Ситуација је достигла стање нестабилне равнотеже. Немци нису били у стању да униште совјетске мостобране, а Црвена армија није могла да се пробије преко њих даље на запад. „Источни зид" је напукао, али је и даље био озбиљна препрека на путу Црвене армије на запад. Воронјешки и Степски фронт су од октобра 1943. године постали 1. и 2. украјински фронт. Ближила се зима, а линија фронта као да се заледила на обалама Дњепра. Била је потребна одлучна акција да се ситуација преокрене. Ватутин је променио план напада, идеја је била да се зада снажан ударац са једног мостобрана, користећи све расположиве тенковске јединице у тој операцији. Око 40 хиљада војника 3. тенковске армије, укрцаних у тенкове, самоходне топове, оклопне транспортере и камионе, тајно је ноћу пребачено са Букринског на Љутешки мостобран. Сада је требало да тенкисти Андреја Г. Кравченка и Павела С. Рибалкова нападају раме уз раме. Најбоље тенковске јединице фронта биле су окупљене у једну песницу.

Ујутру 5. новембра, снажан артиљеријски и тенковски напад разбио је немачку одбрану. Претходнице 3. тенковске армије пресекле су магистралу Кијев-Житомир, лишивши Немце који су бранили Кијев погодног пута за брзо повлачење. Истог дана, Кравченков корпус се приближио Кијеву са севера. У ноћи 6. новембра, улице главног града Украјине биле су осветљене као да је дан од топовских и минобацачких салви, ракета и светлећих метака који су летели са свих страна. Крав-

ченкови тенкисти су ватром и гусеницама прокрчили пут до центра града. Немци су почели ужурбано повлачење из Кијева. Ујутру 6. новембра град је потпуно очишћен од окупатора. Годишњица Октобарске револуције и датум ослобођења украјинске престонице поклопили су се сасвим случајно. Читав октобар Ватутинове јединице су покушавале да стигну до Кијева, и да су Немци имали мање снага, он би био ослобођен много пре 7. новембра. У послератним годинама појавила се легенда о „јубиларној офанзиви", према којој је Црвена армија морала по сваку цену да ослободи Кијев до главног празника земље Совјета – дана Октобарске револуције 1917. године. Међутим, у стварности, Ватутин је без оклевања послао тенковску армију даље на запад, није је послао на Кијев, што би гарантовало да ће град бити ослобођен до 7. новембра.

Корсун-Шевченковска операција

После ослобођења главног града Украјине, Кравченков 5. тенковски корпус је почасном звању „Стаљинградски" додао још једно – „Кијевски". У зиму 1943–1944. године, јужни сектор совјетско-немачког фронта постао је поприште маневарске битке колосалних размера. Скоро све совјетске тенковске армије – елита механизованих снага Црвене армије – биле су концентрисане у Украјини. Ту је деловала и већина тенковских дивизија Вермахта. Отворени простори Деснообалне Украјине били су идеални за велике тенковске битке. Јануара 1944. године у Украјини је формирана 6. тенковска армија, која је постала последња формирана армија у Совјетском Савезу током Великог отаџбинског рата. Укупно је пре тога формирано пет тенковских армија, од којих су две већ постале гардијске армије. Година 1944. је обећавала да ће бити година тен-

ковских армија – оне су биле главна ударна снага совјетских трупа. Сваки тенковски командант сматрао би за част да предводи 6. тенковску армију, али је то велико повереље Штаб Врховне команде указао ослободиоцу Кијева А.Г. Кравченку. Неколико дана пре тога, генерал-потпуковник је постао Херој Совјетског Савеза.

Ватрено крштење нове тенковске армије одиграло се неколико дана после завршетка њеног формирања. Као резултат борби од новембра 1943. до јануара 1944. године, 1. и 2. украјински фронт пробили су се са мостобрана на Дњепру далеко напред – до Житомира и Кировограда. Немачке трупе задржале су избочину у рејону Канева, која се ослањала на Дњепар и, према Хитлеровој замисли, могла би да постане плацдарм за контраофанзиву на крило и позадину совјетских трупа код Кијева и Кременчуга. Фирер је и даље гајио наду да ће преокренути битку за Украјину и обновити линију Источног зида. Међутим, ова избочина, која се пружала далеко на исток, као да је сама тражила од совјетске команде да је одсече и опколи немачке дивизије које су биле на Дњепру. Битка, која је постала позната као Корсун-Шевченковска операција, почела је 24. јануара. Први је у офанзиву кренуо 2. украјински фронт, а два дана касније му се придружио и 1. украјински фронт. Тенковске армије два фронта биле су на челу напада. Кравченкова 6. армија тада је имала 245 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа. Већ петог дана операције у рејону Звенигородке спојила се са 5. гардијском тенковском армијом Павела А. Ротмистрова. Обруч око трупа Вермахта је затворен. Око 60 хиљада људи из два армијска корпуса је било опкољено. У немачким извештајима, опкољене снаге су добиле кодно име „Штемерманова група“ по имену команданта једног од два несрећна корпуса. Када су опколиле непријатеља, две совјетске тенковске армије одмах су окренуле свој фронт према југу. Сада је њихов

задатак био да одбију покушаје Немаца споља да пробију коридор до опкољених.

Упорност немачке одбране у биткама на Источном фронту у великој мери се заснивала на уверењу команданата да ће бити спасени ако буду опкољени. Стога се немачке дивизије и армије често нису повлачиле, чак ни када им је претило опкољавање или заобилажење. Ово уверење је озбиљно нарушено код Стаљинграда, па је немачка Врховна команда одлучила да код Корсун-Шевченкова по сваку цену спречи понављање пораза на Волги. Сам Хитлер је обећао опкољенима: „*Можете се ослонити на мене као на камени зид. Бићете ослобођени из „котла“, али дотле се држите до последњег метка.*“ Командант немачке 1. тенковске армије, генерал-потпуковник Ханс Хубе, био је кратак и радиом је послао само једну реченицу у „котао“: „*Ја ћу вас спасити. Хубе*“. Поред охрабрујућих радиограма, трупе у „котлу“ почеле су да добијају гориво и муницију ваздушним путем. Било је много лакше снабдети групу од 60.000 људи него 300.000 људи из 6. армије Фридриха Паулуса у стаљинградском „котлу“.

Посебан значај придаван је биткама код Корсун-Шевченкова не само у Берлину, већ и у Москви. Индикативно је да успех постигнут у Украјини није одмах објављен. Тек пет дана после спајања тенкиста А.Г. Кравченка и П.А. Ротмистрова у извештају Совинформбироа чуле су се речи: „*Пре неколико дана трупе 2. и 1. украјинског фронта <...> затвориле су обруч око непријатељске групе која је деловала северно од ове линије, и која се састојала од девет пешадијских и једне тенковске дивизије.*“ Стаљин се очигледно плашио да би плен могао да умакне већ у првим данима битке. Када је постигнути успех објављен целој земљи и целом свету, повлачења више није било. Пробијање непријатеља из окружења био би удар на углед Црвене

армије, што је било потпуно неприхватљиво пред искрцавање савезничких трупа у Европу, планирано за лето 1944. године. Немци су окупили велике тенковске снаге за напад који ће пробити обруч. Оне су квантитативно и квалитативно биле јаче од групе која је крајем 1942. године покушала да се пробије до 6. армије Фридриха Паулуса, која је била опкољена у Стаљинграду.

Иронично, немачка офанзива за ослобађање опкољених код Корсун-Шевченкова почела је дан пошто је Совјетски информациони биро известио о успеху Црвене армије у Украјини. У њој су учествовала два немачка тенковска корпуса, којима су командовали генерали Херман Брајт и Николаус фон Ворман. 5. и 6. гардијска тенковска армија су биле нападнуте на спољном фронту окружења. Тенкисте А.Г. Кравченка су напале четири немачке тенковске дивизије Брајтовог корпуса, појачане пуком тешких тенкова „Беке", који је имао 80 „тигрова" и „пантера". У фебруару 1944. године, главни тенк Црвене армије и даље је био Т-34 са топом од 76 мм, који је по оклопу и наоружању био озбиљно инфериоран у односу на „тигрове" и „пантере." Касније је Г.К. Жуков засуо оптужбама А.Г. Кравченка да је изгубио контролу над армијом. Међутим, било је немогуће одбранити положаје нападнуте гомилом тешких тенкова Брајтовог корпуса. 5. гардијска тенковска армија почела је постепено да се повлачи. Немачке трупе успеле су да пробију на брзину изграђену линију совјетске одбране и заузеле су село Лисјанку, али су још биле далеко од спајања са опкољеним снагама. У помоћ 6. тенковској армији притекла је 2. тенковска армија генерал-потпуковника С.И. Богданова. Борбе су се одвијале у изузетно тешким условима. Маневар обе стране био је спутан отопљавањем. Ако су зиме 1941/42. и 1942/43. године биле оштре, зима 1943/44. године била је изненађујуће блага и топла. Путеви су постали блатњави,

а по блату су се тенкови тешко могли кретати. У том тренутку срце совјетско-немачког фронта куцало је код Корсун-Шевченкова. Ту, у близини села Лисјанка, дебитовао је нови тешки тенк ИС – „Јосиф Стаљин". То је био совјетски одговор на немачке „тигрове". Пук ИС, који су на фронт стигли право из фабрике, имао је мотор раних модела и био наоружан топом од 85 мм. Ускоро ће ИС добити моћан топ од 122 мм, што ће га учинити најопаснијим противником немачких „пан-цера". Прва битка пука тешких тенкова „Беке", који су чинили 503. тешки тенковски батаљон „тигрова" и батаљон „пантера" модел Д, са совјетским тенковима ИС код Лисјанке завршена је нерешеним резултатом. Совјетски тенкисти нису успели да истерају Немце из Лисјанке, али ни тешки тенковски пук потпуковника Франца Бекеа није успео да напредује ни корак напред.

После неколико дана борби, чинило се да се вага битке сигурно помера у корист Црвене армије. Кор-сун-Шевченков мостобран све чешће су називали „Стаљинград на Дњепру". Поред бомби, на „котао" су падали и леци са позивом за предају. Опкољенима је чак послат преговарач са понудом да се предају, с обзи-ром на безизлазност ситуације у којој се налазе. Немци су то одбили. Генерал артиљерије Валтер фон Зајд-лиц-Курцбах, који је заробљен код Стаљинграда, обра-тио се војницима Вермахта преко разгласа. Међутим, невоља је дошла из неочекиваног правца: опкољене немачке дивизије почеле су саме да се пробијају из „котла". Очајничким нападом успели су да пређу нео-лико километара и заузму село Шандеровка. Сада је опкољеним трупама остало мање од 5 километара до Брајтових тенкова. Стаљин је раздражено телеграфи-сао маршалу Г.К. Жукову: *„До ūробоја корсунске īруūе неūријашеља <...> у ūравцу Шандеровке дошло је зашо шшо 27. армија, слаба ūо сасшаву, није била блаīовре-*

мено ојачана." Узета је у обзир поука Врховног команданта, па је 5. гардијска тенковска армија П.А. Ротмистрова усмерена на унутрашњи фронт окружења.

Мразеви који су почели средином фебруара заледили су земљу. „Тигрови" и „пантери" корпуса Хермана Брејта форсирали су Гњили Тикич и прешли из села Лисјанка у Шандеровку, где су се одвијале тешке тенковске борбе. Тенковске армије А.Г. Кравченка и С.И. Богданова су се браниле, ишле у контранапад, па поново у одбрану. На челу немачког напада било је све мање „тигрова" и „пантера". Брајтова ударна тенковска песница је остајала без горива. Иако његове дивизије нису биле опкољене, гориво и муниција су им се морали допремати ваздушним путем. Бурад од 200 литара бензина за тешке „панцере" бацали су транспортни авиони са мале висине. Нека од њих су се разбила, али су друга стигла до тенкова. Командант Групе армија „Југ" Ерих фон Манштајн добро се сећао стаљинградског искуства. Тада је Паулус одбио да крене у пробој како би се сусрео са тенковима који су запели у Мишковки. Фон Манштајн није поновио ту грешку. Штемерманова група је добила од њега наређење да се *„својим снагама одлучно пробије до линије Жуженице – кота 239 и тамо се споји са III тенковским корпусом"*. Они који су кренули у пробој били су одлучни јер су погрешно разумели Фон Манштајнова наређења. Команданти опкољених дивизија веровали су да коту 239 држи Брајтов корпус и да треба само да дођу до ње. Увече 16. фебруара, Немци су почели да уништавају технику која је била неисправна и без горива. Пробој из села Шандеровка, који је почео у сумрак, за њих се претворио у прави пакао.

Совјетске трупе су приметиле концентрацију непријатељских возила у селу, а посада двокрилца По-2, коју су чинили капетан В.А. Зајевски и потпоручник В.П. Лакатош, добила је наређење: *„Запалити село*

да би артиљерија имала оријентир". Навигатор 392. ваздухопловног пука В. Лакатош се присећао: „*Време није било погодно за летење – мећава, видљивост никаква, видиш само себи испред ногу. Висина облака била је 80 – 100 метара. Долази посилни и каже: „Зову вас на аеродром". Изашао сам и нашао командно место и то само зато што су све време испаљивали ракете да се неко не изгуби, таква је била мећава. Пришао ми је мој пилот Виктор Зајевски: „Волођа, имамо задатак да летимо на опкољену групу, шта мислиш о томе?" – „Па, ако треба, хајде да летимо." Узели смо две касете са ампулама запаљиве смеше, бомбе и САБ* (светлеће авио-бомбе. – прим. аут.). *Свих шест носача је употребљено. Био је мраз, па је земља била тврда. Полетели смо. Летели смо на висини од 80-100 метара. Авионом смо управљали наизменично, по десетак минута. За то време се презнојиш и будеш мокар од зноја као миш – ветар је бацао авион као ивер. Када смо се приближили Шендеровки, бацио сам светлећу бомбу и видео гомилу возила и тенкова усред села. На њих сам бацао бомбе и касете са КС* (хемијске авио-бомбе. – прим. аут.*). Планули су пожари."* За овај налет, пилоти су предложени за звање Хероја Совјетског Савеза. Чувени белгијски нациста Леон Дегрел, у то време командант опкољене 5. добровољачке јуришне бригаде СС „Валонија", сећао се: „*Од 22 сата па надаље, совјетске батерије су својом ватром покриле центар села. Куће су гореле и, као да је дан, осветљавале су трупе које су се повлачиле. Од тог тренутка, рад совјетских коректора ватре је био олакшан. Њихове гранате су падале право на огромну колону. Целом дужином ускоп пута горела су возила. Сваки час смо морали да се бацамо у снег да бисмо се спасили од граната. Између десетина изгорелих кола, рањени коњи трзали су се у страшним грчевима у снегу."* Убрзо су неуредне колоне немачких

пешадинаца напустиле запаљену Шандеровку и отишле у мрак, сакрила их је снежна мећава.

Трупе генерала Вилхелма Штемермана су имали срећу – дан који је уследио био је облачан и ветровит, па ваздухопловство није могло да делује. У супротном, колоне које су лутале отвореним простором биле би брзо уништене од стране совјетских авиона. Међутим, на коти 239, војницима Вермахта је понестало среће – заузеле су је совјетске јединице и претвориле у неосвојиво упориште. Немци су били принуђени да је заобиђу, и скоро 20 хиљада људи нашло се на обали Гњилог Тикича. Да би се спојили са главним снагама било је потребно само прећи реку. Обично током врелог лета ова река није била већа од потока, али у фебруару 1944. године, после тронедељног одмрзавања, Гњили Тикич се разлио у ширину 20–30 метара. Речица се претворила у брзу реку дубљу од висине човека. За опкољене немачке јединице које су остале без инжињеријске опреме, то је била озбиљна препрека, јер на целој реци није било ниједног моста или рибарског чамца. Обале Гњилог Тикича постале су гроб за стотине непријатељских војника. Убрзо су се совјетски тенкови приближили реци са севера, а њихови пуцњи почели су да праве рупе у редовима Немаца збијених на обалама реке. Повлачење се претворило у безглаво бекство. Војници Вермахта су се бацали у ледену воду, покушавајући да препливају реку, многи су се удавили. Око половине војника и официра из опкољених немачких јединица успело је да побегне из „котла“. Сва техника и тешко наоружање је остављено. Немци су излазили из Корсун-Шевченковског „котла“ са, у најбољем случају, пушкама и митраљезима. У ноћи 18. фебруара, приликом пробоја, погинуо је командант опкољене групе генерал Штемерман. Совјетске трупе су заробиле око 18 хиљада људи.

После битке, обе стране су славиле победу. Совјет-

ска команда је наградила оне који су се истакли у победи над два немачка корпуса, а амерички бомбардери су бацали летке изнад Немачке са цртежом „Стаљинград на Дњепру". Фирер је, са своје стране, примио у Берлину „спасиоце" групе опкољене у близини Черкаса. Генерал Херман Брајт одликован је Мачевима уз Витешки крст. Ипак, то су биле само пропагандне акције Немаца. У блиској будућности, битка код Корсун-Шевченкова постала је пролог даљих совјетских успеха у Украјини. Непријатељске тенковске дивизије биле су десетковане приликом операције деблокирање својих трупа и гомила њихове технике је остала у коридору код села Лисјанка. Ударни потенцијал Вермахта је био знатно смањен – немачке трупе више нису биле у стању да ефикасно изводе контранападе.

Ослобођење Западне Украјине

Док је беснела битка код Корсуњ-Шевченкова, 1. украјински фронт се пробијао на запад, ослобађајући Ровно и Луцк. Тенковске армије нису учествовале у тој офанзиви. Напротив, активно је коришћена архаична коњица. Услед успешног напредовања Црвене армије, формиран је „балкон" који је висио над положајима главних снага немачке Групе армија „Југ". Совјетска команда је тајно пребацила 3. и 4. гардијску тенковску армију на истурени део који су заузели пешадија и коњица. Ударом на југ требало је да стигну у позадину немачке 1. тенковске армије Ханса Хубеа.

Офанзива је почела две недеље после завршетка битке код Корсуњ-Шевченкова. Немци нису очекивали удар са избочине у рејону Ровна и Луцка. Одбрана је пробијена, а две совјетске тенковске армије су избиле у оперативни простор. Убрзо им се придружила још једна – 1. тенковска армија Михаила Е. Катукова. Немачка 1.

тенковска армија била је дубоко опкољена са крила, притиснута уз Дњестар, до којег су већ стигли совјетски тенкови армије Андреја Г. Кравченка. До 25. марта, обруч је потпуно затворен код Каменец-Подолског. Око 200 хиљада људи је било опкољено. Хитлер је наредио да се СС тенковски корпус из Француске пошаље у то подручје. С обзиром да је ускоро требало да почне искрцавање савезника у Нормандији, то је била више него ризична одлука.

Увођење свежег корпуса са 300 тенкова у битку и продор Хубеове војске на запад, у сусрет СС тенковима, изненадили су совјетску команду која је била уверена да ће немачке трупе покушати да се пробију на југ. Немци су успели да се извуку из „котла“ и до потпуног пораза 1. тенковске армије није дошло. Међутим, током пробоја били су приморани да оставе тешку технику, укључујући тенкове „тигар“ и „пантер“. Тако су у зиму 1944. године немачке тенковске снаге, које су имале надмоћ у техници, поражене од совјетске команде захваљујући вештом маневрисању и одличном руковођењу јединицама Црвене армије.

ДЕБЛОКАДА ЛЕЊИНГРАДА

Убрзо по завршетку операције „Искра“ у јануару 1943. године, постало је јасно да је још рано да се спава на ловорикама. Када су се трупе Лењинградског и Волховског фронта повезале, за мање од три недеље је положена железничка пруга преко кратерима изрованог „уског грла“, која је названа Шлиселбуршка рута. Пруга је пролазила свега 5 километара од прве линије фронта и била је под сталном ватром немачке артиљерије. Није било могуће померити фронт даље од пруге: резерве Групе армија „Север“, које су закасниле да спрече пробијање блокаде, претвориле су одбрану Синьавинских висова у неосвојиву тврђаву. Неуспешне борбе за тај плацдарм распламсавале су се и замирале током целе 1943. године.

Немачки пешадинци који су повучени са прве линије положаја на Синьавинским висовима, уместо пушака „маузер“ К98, које су им верно служиле, добили су потпуно нове аутомате које нико раније није видео. Не може се рећи да су, произвођени методом пресовања лима, МП-43 изазвали велико одушевљење у јединицама Вермахта, јер су изгледали слабашно и ломљиво. Развој МП-43 почео је пре рата. Особеност новог оружја био је метак, чија је снага била између снажног пушчаног и лаког пиштољског метка, што је омогућавало испаљивање рафала са великом прецизношћу на удаљености од неколико стотина метара. До

1943. године, аутомати са средњим патронама били су спремни за испитивања у борби. Послати су у 18. армију Групе армија „Север“ код Лењинграда. Избор није био случајан. Ту су пешадијске битке и тактика коришћења малих јединица били од изузетног значаја за Вермахт. Немачка одбрана у то време није проживљавала најбоље дане. Обученост совјетске пешадије значајно се повећала од првих битака на Волхову. Немачки пешадијски одред у Другом светском рату је био формиран око митраљесца који је пуцао из митраљеза MG-34 или MG-42. Остали војници са пушкама су заправо опслуживали и чували то језгро које је поливало оловном кишом. Немачка тактика проверена временом, код Лењинграда је почела да показује своје слабости. Стрељачке јединице Црвене армије које су напредовале пажљиво су усавршавале своју сарадњу са артиљеријом, минобацачима, и одлично су овладале својим стрељачким оружјем. Немачки митраљез пешадијског одреда, који би се активирао после артиљеријске припреме, неутралисан је ватром нападача у првим минутима борбе. Оставши без митраљеза, одред наоружан пушкама није могао да се супротстави рафалној ватри из аутоматске пушке ППШ и лаких митраљеза војника Црвене армије. Ново оружје је радикално променило ситуацију. Већ после првих борби, војници Групе армија „Север“ били су одушевљени могућностима МП-43. Аутомати су им вратили пољуљано поверење у своје способности. Готфрид Еверт се сећа: *„Четрдесет и треће добили смо ново оружје – аутоматске карабине „штурмгевер“. У нашем пуку су проводили њихово тестирање у борби. Наш батаљон је први био потпуно наоружан јуришним пушкама. То је одлично оружје које невероватно повећава борбену способност! „Штурмгевери“ су имали кратке патроне, тако да се могло носити више муниције. У почетку су имали своје дечје болести,*

али је то исправљено. Са том пушком сваки војник је практично постао митраљезац, наоружан лаким ручним митраљезом. Зато су нам узели митраљезе, али смо крајем 1943. године код Колпина схватили да само те пушке, без митраљеза, нису довољне за одбрану и врло брзо су нам митраљези враћени."

Вермахт је добио ново оружје које се доказало током војних испитивања 1943. године. Група армија „Север" добила је скоро половину свих аутомата МП-43 који су стигли на Источни фронт. У јануару 1944. године 11. пешадијска дивизија на Синјавинским висовима имала је хиљаду МР-43. То је било много више него што је имала било која друга дивизија на совјетско-немачком фронту. Напад на њене положаје би сигурно резултирао великим губицима. Ново оружје је убрзо добило назив StG 44 (штурмгевер-44) – јуришна пушка модел 1944.

Совјетска команда је у нову 1944. годину ушла са новим планом за деблокаду Лењинграда. Због узалудности покушаја пробијања немачке одбране на Синјавинским висовима, стратегија је потпуно промењена. После дугог размишљања, парче земље у близини Оранијенбаума изабрано је као полазна тачка за нову офанзивну операцију. Тај мостобран на обали Финског залива сачуван је у септембру 1941. године и од тада је остао секундарни сектор фронта. Тај избор је носио значајан ризик. Требало је не само снабдевати оне који су напредовали кроз Фински залив, на нишану немачких топова, већ и пробити одбрану у до тада неистраженом правцу. Према новом плану, са мостобрана би био извршен напад на крило и позадину немачких трупа које су опседале Лењинград. Окупљање трупа на мостобрану почело је у касну јесен 1943. године. Генерал-мајор Иван И. Федјунински је сада предводио 2. ударну армију, која се са спољног фронта блокаде преместила на унутрашњи. Касније се сећао: „*Бродови и*

барже су ноћу пловили до мостобрана у Оранијенбауму, строго поштујући камуфлажу. У зору би их непријатељ видео како се враћају у Љењинград. Покушавали смо да створимо утисак код хитлероваца да евакуишемо мостобран." Нова стратегија – напад са мостобрана Оранијенбаум – имала је једну неоспорну предност: могла је бити подржана артиљеријом Балтичке флоте, како бродских тако и обалских батерија. За подршку армији Федјунинског, флота је наменила стотину топова калибра преко 100 милиметара. Међу њима су биле и три куполе са топовима калибра 305 мм са полупотопљеног бојног брода „Марат", коме је враћено пређашње име „Петропавловск", и куполе батерија 305 мм из обалског утврђења „Краснаја Горка".

Упркос предузетим мерама тајности, до Немаца су ипак процуриле информације о концентрацији трупа на мостобрану Оранијенбаум. Међутим, фелдмаршал Георг фон Кухлер је закључио да Љењинградски фронт Леонида А. Говорова може да рачуна само на појачања из редова становника опкољеног града. Поред тога, командант 18. армије, генерал-пуковник Георг Линдеман, уверавао је команданта групе армија да ће његове трупе одбити све непријатељске нападе. И поред тога, Фон Кихлер није гајио илузије. Као и многи немачки команданти у то време, суочио се са избором између војне сврсисходности и Хитлерових хистеричних наређења да издржи по сваку цену. Фон Кихлерови предлози да се трупе повуку на одбрамбену линију „Пантер", која је била у фази изградње, наишли су на категорично одбијање Фирера. Припреме штаба Групе армија „Север" за опште повлачење вршене су заправо у дубокој тајности од Врховне команде у Берлину.

Љењинградско-новгородска стратешка офанзивна операција Црвене армије почела је 14. јануара 1944. године. У првим данима офанзиве није било вести о

томе ни у новинама ни на радију, али су Лењинграђани чули канонаду и схватили да почиње одбројавање последњих дана блокаде. Нико није сумњао да ће офанзива бити успешна. Од канонаде се буквално тресла земља. У историји немачке 170. пешадијске дивизије ти дани су описани као пакао на овом свету: *„Експлозије мина и артиљеријских граната нису се моғле разликовати у ғрмљавини бомби, завијања „Сталињових орғуља“ и бродских топова који су пуцали из Кронштата.“* Немачку одбрану на прилазима мостобрану Оранијенбаум буквално је однела орканска ватра морнаричких топова. Немачка пешадија је ускоро остала без артиљерије и митраљеза, а ретка пушчана ватра више није могла да заустави совјетске нападе. Неочекивано снажан ударац Црвене армије довео је до брзог колапса целокупне немачке одбране. Фелдмаршал Фон Кухлер је затражио од Хитлера дозволу да повуче трупе из области Мге како би ослободио дивизије за одбрану од совјетског напада. Али Фирер није дао дефинитиван одговор, што је имало фаталне последице по Немце. Закаснило је пребацивање дивизије са „штурмгеверима“ са Синьавинских висова. Од повезаног фронта остале су само рушевине.

Недељу дана после почетка операције, јединице совјетске 2. ударне и 42. армије су се среле у рејону Ропше. Црвена армија је заробила 265 топова који су тукли Лењинград, укључујући 85 тешких. Опкољавање је пореметило све Фон Кихлерове планове за организовано повлачење. Пробој у одбрани настао опкољавањем претворио је постепено повлачење немачких трупа у ужурбано бекство. Фронт се све више удаљавао од Лењинграда. Канонада је постајала све тиша и после неколико дана у граду је наступила дуго очекивана тишина.

Током блокаде Лењинграда, према званичним подацима, умрло је око 642 хиљада становника Лењинграда, према другим проценама, више од 850 хиљада. Само 3% њих је страдало од авиона и артиљерије, преосталих 97% умрло је од глади. Од почетка Великог отаџбинског рата, око 1 милион 800 хиљада људи је евакуисано из Лењинграда. После деблокаде, град је имао 560 хиљада становника, односно пет пута мање него у лето 1941. године.

После неуспеха код Лењинграда, Фон Кухлера је Хитлер сменио са положаја, а команду над Групом армија „Север" преузео је Фиреров миљеник, „геније одбране", генерал-пуковник Валтер Модел. Ипак, Немци су успели да формирају стабилну одбрамбену линију тек кад су се повукли у област Нарве и Пскова, где се налазило спасоносно Чудско језеро, што им је омогућило да скрате и консолидују фронт одбране. У пролеће 1944. године, на Северозападном правцу, борбе између Црвене армије и Вермахта су замрле.

Повлачење Финске из Другог светског рата

На северу, финске трупе су и даље остале на прилазима Лењинграду. У фебруару 1944. године далекометна авијација Штаба Врховне команде извршила је три масовна напада на Хелсинки. Штета је била скромна – само 5% бачених бомби пало је на саму престонице Финске. Командант далекометне авијације Александр Е. Голованов се сећао: „*Од Стаљина сам добио упутства да се, истовремено са подршком офанзивним акцијама јединица Лењинградског фронта, предузму све неопходне мере за припрему напада на војно-индустријска постројења у Финској, уз очекивање да ће извршење овог задатка почети у року од неколико сати по добијању наређења. Напад ће бити изве-*

ден на луку Хелсинки, железнички чвор и војне објекте који се налазе на периферији града. Уздржите се од масовног напада на сам град. У први налет требало је послати неколико стотина авиона, а ако би се указала даља потреба, повећао би се број авиона који учествују у налетима <...> У ноћи 27. фебруара извршен је још један напад на област Хелсинкија. Да је маса авиона која је учествовала у овом нападу напала сам град Хелсинки, може се рећи да би град престао да постоји. Напад је био страшно и последње упозорење. Убрзо сам добио наређење од Стаљина да обуставим борбена дејства АДД (авијација дугог домета – прим. аут.) на *финској територији. То је означило почетак преговора о повлачењу Финске из рата.*"

Четири дана после савезничког искрцавања у Нормандији, 10. јуна 1944. године, почела је офанзивна операција Виборг-Петрозаводск. Црвена армија је уз активну подршку Балтичке флоте једну за другом пробијала финске одбрамбене линије на Карелској превлаци и 20. јуна на јуриш заузела Виборг. Финци су се повукли на трећу одбрамбену линију Виборг-Купарсари-Тајпале, познату и као „Линија ВКТ", и пребацивањем свих расположивих резерви из Источне Карелије успели су да ту успоставе јаку одбрану. Маршал Манерхајм је 19. јуна апеловао на трупе да по сваку цену држе трећу линију одбране. „*Пробој ове позиције*, – нагласио је он, – *могао би пресудно ослабити наше одбрамбене способности*". Међутим, 21. јуна совјетске трупе су прешле у офанзиву и 28. јуна ослободиле Петрозаводск.

Током читаве совјетске офанзиве, Финској је било преко потребно ефикасно противтенковско оружје. Немачка је могла да јој обезбеди таква средства, али је заузврат тражила да Финска потпише споразум да неће закључивати сепаратни мир са СССР-ом. Са тим циљем у Хелсинки је 22. јуна стигао немачки мини-

стар спољних послова Јоаким фон Рибентроп. Увече 23. јуна, док је још био у главном граду Финске, руководство земље је преко Стокхолма примило ноту од владе Совјетског Савеза следеће садржине: *„Пошто су нас Финци неколико пута преварили, желимо да финска влада изда саопштење потписано од стране председника и министра спољних послова да је финска влада спремна да се преда и замоли совјетско руководство за мир. Ако добијемо такву информацију од финске владе, Москва је спремна да прими финску делегацију.“* Финци су се нашли пред тешким избором: или безусловна капитулација пред СССР-ом или потписивање споразума са Немачком, који би, по Манерхајмовом мишљењу, повећао шансе за прихватљив мир без понижавајућих услова. Као резултат тога, 26. јуна, фински председник Рити је на своју руку потписао писмо у којем се наводи да ни он ни његова влада неће радити на склапању мира без одобрења немачких савезника.

Од 20. до 24. јуна јединице Црвене армије су безуспешно покушавале да пробију „Линију ВКТ“. Међутим, током борби код насеља Тали откривено је слабо место у одбрани непријатеља, где је терен био погодан за употребу тенкова. Од 25. јуна совјетска команда је масовно користила оклопна возила у тој области, што им је омогућило да продру у дубину финске одбране 4–6 километара. После четири дана непрекидних борби, финска војска се повукла и заузела положаје на повољној, али не и утврђеној линији Ихантала. Ту се 30. јуна одиграла одлучујућа битка. 6. дивизија, последња финска јединица пребачена из Источне Карелије, успела је да заузме положаје и стабилизује одбрану. Финска војска је заузела линију која се на 90% састојала од водених препрека, ширине од 300 метара до 3 километра. То је омогућило стварање јаке одбране у уским пролазима и формирање јаких тактичких и оперативних резерви.

До средине јула, до три четвртине целокупне финске армије било је ангажовано на Карелијској превлаци.

Од 1. до 7. јула покушано је искрцавање десанта преко залива Виборг на крило „Линије ВКТ", при чему је заузето неколико острва у заливу. Последњи покушај да се пробије „Линија ВКТ" учињен је 9. јула: под окриљем димне завесе, совјетске трупе су прешле реку Вуоксу и заузеле мостобран на другој обали. Финци су организовали контранападе, нису успели да униште мостобран, али нису дозволили ни његово проширење. Борбе на том подручју настављене су до 20. јула. Покушаје да се форсира река на другим местима Финци су спречили. Штаб је наредио Лењинградском фронту да 12. јула 1944. године пређе у дефанзиву на Карелијској превлаци. Јединице Карелијског фронта наставиле су офанзиву и до 9. августа стигле на линију Кудамгуба–Куолисма–Питкјаранта.

Дана 1. августа 1944. године, председник Рити је поднео оставку, а 4. августа Манерхајм је положио заклетву у финском парламенту као председник државе. Финци су 25. августа преко совјетског амбасадора у Стокхолму затражили од СССР-а услове за окончање рата. Совјетска влада је поставила два услова, договорена са Великом Британијом и Сједињеним Државама: да одмах прекину односе са Немачком и да немачке јединице напусте земљу до 15. септембра.

Ако јединице не би биле повучене, Финци су били дужни да их протерају или разоружају и интернирају. Манерхајм је о повлачењу немачких јединица из Финске преговарао са командантом немачког контингента, генерал-пуковником Рендуличем, који је изјавио да је временски рок који му је предложен нереалан и да неће моћи на време да повуче своје трупе. Истовремено је додао да ће се одлучно одупрети свим насилним покушајима да се убрза њихов одлазак. Немци су започели

активне операције: дизали су у ваздух мостове и покушали да заузму једно од финских острва. Манерхајм је 22. септембра 1944. године наредио финским трупама да се припреме за интернацију Немаца.

Финске трупе су 1. октобра извеле десант на подручје које су држале немачке снаге, започевши такозвани Лапонски рат против Немачке. Све до пролећа 1945. године финска војска је постепено напредовала на север, потискујући немачке трупе из финске Лапоније у Норвешку. У тим биткама је погинуло 950 немачких и 774 финска војника.

Манерхајм је 2. септембра упутио писмо Хитлеру у којем га званично обавештава да се Финске повлачи из рата. Дана 4. септембра ступила је на снагу наредба финске Врховне команде о прекиду непријатељстава дуж целог фронта. Прекид ватре је ступио на снагу у 7:00 на финској страни, Совјетски Савез је прекинуо непријатељства дан касније, 5. септембра. Током та 24 сата, совјетске трупе су заробљавале преговараче и оне који су положили оружје. Инцидент је приписан бирократском кашњењу.

У Москви је 19. септембра потписан споразум о примирју са СССР-ом и Великом Британијом, двема државама у рату са Финском. Финска је прихватила следеће услове: повратак на границе из 1940. године уз додатно уступање сектора Петсамо Совјетском Савезу; давање у закуп полуострва Поркала, које се налази у близини Хелсинкија, СССР-у на период од 50 година (враћено је Финцима 1956. године); давање СССР-у права на транзит трупа кроз Финску; репарације у износу од 300 милиона америчких долара, које ће се отплатити испорукама робе у року од шест година; укидање забране деловања Комунистичке партије. У Паризу је 10. фебруара 1947. године потписан мировни уговор између Финске и држава са којима је она и даље била у рату.

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРИМА

Успеси Црвене армије на јужном сектору совјетско-немачког фронта довели су до изолације румунских и немачких трупа на Криму. Одбрану Крима олакшавала је чињеница да је од копна био одвојен уским превлакама. Ширина Перекопске превлаке била је само 14 километара. Црвена армија није имала апсолутно никакав маневарски простор током продора. Јуриш на Перекоп 1920. године био је једна од легендарних страница грађанског рата. У пролеће 1944. године Немци су већ пет месеци јачали одбрану на Перекопу и језерским удубљењима на Сивашу. Митраљеске посаде Вермахта спремале су се да покосе совјетску пешадију кад нападне. Камуфлиране хаубице биле су постављене у гудурама. Још у фебруару, румунски маршал Антонеску је захтевао да Хитлер одмах евакуише трупе са Крима. Међутим, Фирер се успротивио, верујући да ће, ако Крим буде напуштен, совјетски бомбардери одатле моћи да бомбардују Румунију. Губитак Крима могао је да утиче и на позицију Турске, што је могло да угрози снабдевање Трећег рајха рудом хрома. Испоруке румунске нафте и турског хрома биле су од кључне важности за немачке трупе и зато је било неопходно задржати Кримско полуострво. Главнокомандујући Кригсмарине Карл Дениц је убедио Фирера да ће, ако буде потребно, немачка морнарица евакуисати 17. армију са Крима морским путем. Обећање вели-

ког адмирала вредело је све док немачке трупе контролишу Одесу. Међутим, наставак офанзивних операција Црвене армије на јужном сектору совјетско-немачког фронта довео је до губитка Одесе, коју је држала Група армија „А", 10. априла 1944. године. Десет дана раније, Евалд фон Клајст проглашен је одговорним за низ повлачења и смењен је са места команданта Групе армија „А". Клајста је на месту команданта групе армија заменио генерал-пуковник Фердинанд Шернер. Он је 7. априла посетио Крим и потом оптимистички известио Фирера да *је „тамо све у реду"* и да се одбрана на полуострву *„може држати још дуго времена "*.

Дана 8. априла 1944. године загрмели су артиљеријски плотуни по Перекопу, Сивашу и код Керча – почела је офанзива Црвене армије. У општој грмљавини артиљеријске припреме, с времена на време загрмели би заглушујући пуцњи из посебно моћних минобацача. После артиљерије, уз подршку модификованих тенкова Т-34 са бацачима пламена, у напад је кренула пешадија, наоружана пушкама, аутоматима и лаким митраљезима. Коначни ударац одбрани непријатеља био је десант совјетских трупа гуменим чамцима у позадину положаја Вермахта код Перекопа. Немачка одбрана Крима се брзо распала. Командант 17. армије генерал-пуковник Ервин Густав Јанеке затражио је од штаба Групе армија „Југ" дозволу за повлачење, што је и одобрено. Почело је брзо повлачење немачких трупа од Керча и превлаке према Севастопољу. Хитлер је очекивао да ће бранити Севастопољ онолико дуго колико је то чинила Црвена армија 1942. године. Међутим, то није била прва Фирерова одлука која се граничила са бесмисленом тврдоглавошћу. Успех совјетске офанзиве довео је до тога да је турска влада 21. априла објавила да ће престати да испоручује руду хрома Трећем

Рајху. Турска је 2. августа објавила прекид економских и дипломатских односа са Немачком.

Евакуација немачких и румунских трупа са Крима почела је практично истовремено са совјетском офанзивом. Најопаснији непријатељ за немачке транспорте у Црном мору биле су крстарице и разарачи совјетске флоте. Међутим, пошто су немачки обрушавајући бомбардери потопили водећи брод групе разарача и два разарача у октобру 1943. године, Стаљин је фактички забранио довођење великих бродова Црноморске флоте у опасност. Одлука о употреби крстарица и разарача препуштена је Штабу Врховне команде. Подморнице Црноморске флоте претрпеле су велике губитке 1941–1943. године. Осим тога, оне су већ биле у лошем стању. Стога је задатак спречавања евакуације немачких и румунских трупа са Крима пао готово искључиво на морнаричку и копнену авијацију.

Пауза у борбама омогућила је да се тешко оружје, укључујући посебно моћне минобацаче, довезе до Севастопоља. Артиљеријски извиђачи поново су почели интензивно да одређују непријатељске ватрене положаје направљене од камења и балвана. 5. маја 1944. године куцнуо је час. После сат и по артиљеријске припреме отпочео је јуриш на Севастопољ. Немачка одбрана 1944. показала се много мање чврста од совјетске 1942. године – распала се за само неколико дана, а у команди немачких трупа настао је хаос. Команда Кригсмарине није била обавештена да су северну обалу Севастопољског залива већ заузеле јединице Црвене армије. Због тога су бродови из Констанце без страха ушли у залив у магли пред зору 9. маја. Совјетски артиљерци су пуцали на њих као да су на полигону. Потопљени су тегљач, барже, два ловца на подморнице и неколико патролних чамаца.

Енергични командант Црноморске флоте вицеадмирал Ф.С. Октјабрски је затражио од Штаба Врховне команде да ангажује барем старе бродове флоте за напад на транспортне бродове, брзе барже и трајекте у близини Севастопоља. Међутим, Москва је забранила адмиралу да ризикује чак и миноловце. Авијација је остала главни претња непријатељској евакуацији. У то време, Ваздухопловство Црноморске флоте било је лидер у употреби бомбардовања „одскоком", уведеног крајем 1943. године. Касно у ноћ 10. маја 1944. године до Севастопоља су стигли најновији немачки бродови „Тотила" и „Теја" са пратњом. Међутим, 9 хиљада војника их је узалуд чекало у заливима Казачиј и Камишов. Бродови су се зауставили на две миље од обале и почели да утоварују оне који су се у нереду повукли до југозападних пристаништа Херсонеса. Утовар је био у пуном јеку када су се совјетски јуришни авиони појавили на небу. „Тотилу" су „жабицама" истовремено погодиле три бомбе од 100 килограма. Брод се запалио и почео да тоне. После још једног напада „иљушина", нестао је под водом заједно са неколико стотина војника. Укрцавање је прекинуто. Други транспорт, „Теја", брзо је подигао сидро и пуном брзином кренуо према пучини. Свега трећина бродског простора је била попуњена. Убрзо су транспортни брод, који је пловио максималном брзином, сустигли совјетски јуришни авиони. После шест погодака бомби од 100 кг, „Теја" је била обавијена димом и без контроле. Коначни ударац њеној судбини задало је шест авиона „бостон" А-20. Две бомбе од 100 кг које су погодиле водену линију брода покопале су сваку наду. „Теја" је однела око 1,5-2 хиљаде војника Вермахта на дно Црног мора. Покушај немачке команде да једним потезом евакуише остатке 17. армије завршио се катастрофом.

У ноћи 11. маја, командант 17. армије, генерал Карл Алмендингер, евакуисан је торпедним чамцем у Констанцу, остављајући команданта 49. корпуса генерала артиљерије Валтера Хартмана као свог заменика на Криму. Неиспуњено обећање команде Кригсмарине да ће евакуисати јединице 11. маја довело је до тога да су артиљерци 17. армије уништили све своје топове. У последња 24 сата они су се борили само стрељачким оружјем. Уништење немачких јединица, лишених тешког наоружања, претворило се у масакр. Расплет те драме одиграо се ујутру 12. маја на рту Херсонес. Око 8 часова ујутру капитулирао је командант 73. Дивизије, генерал Беме, који је преузео команду над остацима 17. армије. Са њим је заробљен и командант 111. дивизије генерал Грунер, а међу погинулима је пронађен и командант 336. дивизије генерал Хагеман. Британски дописник са фронта Александар Верт сећао се: „*Призор на Херсонесу био је застрашујући. Цело подручје испред и иза земљаног бедема било је изровано хиљадама кратера од граната и спаљено ватром „кањуша“. Земља је била завађена хиљадама немачких шлемова, пушака, бајонета и другог наоружања и опреме <...> Скоро сви лешеви су били сахрањени, али је вода око уништеног светионика врвела од немачких лешева и остатака сплавова који су се љуљали на таласима који су ударали о врх рта Херсонес.*“ Немачка 17. армија на Криму претрпела је апсолутни и очигледан пораз. Од 10. априла њени ненадокнадиви губици достигли су око 70 хиљада људи. Ненадокнадиви губици совјетских трупа током ослобођења Крима износили су 18 хиљада војника и команданата Црвене армије. Што се тиче губитака, ово је била једна од најуспешнијих операција совјетских оружаних снага у Великом отаџбинском рату. Почео је низ тешких пораза Вермахта на Источном фронту.

После успеха зимских и пролећних офанзива совјетских трупа, Немци су били потпуно уверени да ће главни напад у летњој кампањи 1944. године бити на Украјину. Група армија „Северна Украјина“ је ојачана тенковима и авионима. Међутим, у јуну је Црвена армија напала тамо где се најмање очекивало – у Белорусији. Операција „Багратион“ је почела. Совјетско-немачки фронт се распао. Једна за другом, практично све немачке тенковске дивизије послате су у помоћ Групи армија „Центар“. Фронт у Украјини је ослабио, али упркос повлачењу тенковских јединица из Групе армија „Северна Украјина“, немачки команданти су и даље били сигурни у своју снагу. Генерал-мајор Фридрих Вилхелм фон Мелентин се сећао: *„Били смо апсолутно уверени да ће наше две тенковске дивизије бити у стању да контролишу ситуацију у случају руског напада.“* Те две тенковске дивизије су повучене у позадину и потчињене Брејтовом 3. корпусу, који је требало да се супротстави совјетским продорима контранападима из дубине немачке одбране.

Офанзива 1. украјинског фронта на Лавов почела је 14. јула. Совјетске трупе су брзо пробиле фронт, а тенковске армије су ушле у место пробоја. Према немачком одбрамбеном плану, Брејтов корпус, који је био у резерви, требало је да изврши контранапад на руске тенкове који су се кретали у колонама. Међутим, у лето 1944. године совјетска авијација је доминирала у ваздуху. Пилоти јуришних ескадрила и бомбардера послати су да отклоне неочекивану претњу. Генерал-мајор фон Мелентин је записао: *„Али командант дивизије је, нажалост, одлучио да не поступи по примљеном наређењу и, да би добио на времену, почео је да се креће магистралом Золочев – Језерна, иако је генерал Балк најстроже забранио свако кретање трупа тим путем. Последице кршења наредбе није требало*

дуго чекати. Током марша је 8. тенковска дивизија, која се кретала у дугим колонама, нападнута од стране руске авијације и претрпела огромне губитке. Изгорели су многи тенкови и камиони; све наде полагане у контранапад су пропале." Контранапад Вермахта је ефикасно осујећен. Совјетске тенковске армије јурнуле су у дубину немачке одбране. Офанзива 1. украјинског фронта довела је до опкољавања немачког 13. армијског корпуса код Брода, који је био притиснут уз непроходну шумовиту и мочварну област и одсечен од линија снабдевања. У саставу опкољеног корпуса била је и 14. СС добровољачка гренадирска дивизија „Галиција", формирана од Украјинаца.

Сви покушаји немачких јединица опкољених код Брода да се пробију из „котла" били су неуспешни. На њих су се обрушили ваздушни удари. До 22. јула немачки отпор је сломљен, а остаци опкољеног корпуса су уништени или заробљени. Дивизија „Галиција" је такође уништена, ни она није значајно утицала на ситуацију на фронту. Галицијски добровољци били су безлично „топовско месо" – лака и незаштићена мета за совјетску артиљерију и јуришне авиона. Совјетске тенковске армије пројуриле су поред „котла" код Брода према Лавову. Немци су успели да помере напред резерве и организују одбрану. Први напади на град са истока били су неуспешни. 3. тенковска армија П.А. Рибалка је кренула да заобилази град са севера, 4. Тенковска – са југа. Вест да су се совјетски тенкови појавили западно од Лавова изазвала је панику у непријатељском логору. Уверење немачких војника и команданата да ће им неко, ако буду опкољени, сигурно притећи у помоћ, топило се сваким даном. Већ седмог дана борби око Лавова Немци су напустили главни град Западне Украјине.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ И ЦЕНТРАЛНЕ ЕВРОПЕ

Јужни бок совјетско-немачког фронта, уз Црно море, могао је да постане другостепени „медвеђи брлог", какав је био арктички регион, да није било економског значаја те регије. Румунска нафта је покретала индустрију и ратну машину Трећег Рајха. Губитак те нафте био би ненадокнадив губитак за Хитлера. Није случајно да је Фирер увек веома нервозно реаговао на било какве претње румунским нафтним пољима. После зимских борби за Украјину, совјетско-немачки фронт се стабилизовао у Бесарабији на Дњестру и у Румунији код града Јашија. На једном од састанака, румунски главнокомандујући Јон Антонеску је предложио Хитлеру да се повуче на линију Галац, Фокшани и Карпатски гребен. Фронт дуж Карпата и доњег тока Дунава био би јачи од положаја на Дњестру. Планине и једна од великих европских река биле су снажне природне баријере. Раздвајао их је уски „прозор" од 80 километара терена проходног за тенкове у долини реке Серет, који је назван „Фокшанска капија". Ту је, по Антонескуовом наређењу, од 1942. године изграђено хиљаду и по бетонских бункера. Уз цену предаје дела територије, Румунија би могла да буде претворена у неосвојиву тврђаву. Хитлер је и поред тога одбио разуман предлог свог савезника о повлачењу. Ипак, Фирер је ставио до знања да ће дозволити такав маневар ако буде неопходно.

Јашко-Кишињевска операција

Крајем лета 1944. године фронт румунских и немачких трупа кривудао је дуж Дњестра. Одбрану је ту држала 6. армија, поново формирана после пораза код Стаљинграда. Број шест дефинитивно није био срећан за Немце, али су га они тврдоглаво додељивали новоствореним армијама. С једне стране, немачке војсковође вероватно нису хтеле да се помире са стаљинградском катастрофом, а са друге стране су настојали да оживе дух успеха из епохе „блицкрига". 6. армија је газила преко француских поља, заузела је Кијев и Харков. Сада је штитила румунска нафтна поља. Иронично, на њеним крилима, баш као код Стаљинграда, опет су биле 3. и 4. румунска армија. То је одлучило исход битке. Совјетска команда је испланирала класичну операцију опкољавања – 2. украјински фронт Родиона Ј. Малиновског и 3. украјински фронта Фјодора В. Толбухина је требало да нападну у конвергентним правцима, поразе и опколе немачке трупе на Дњестру. 6. тенковска армија Андреја Г. Кравченка је била потчињена 2. украјинском фронту. Од пролећа 1944. године није учествовала у биткама, била је попуњена и сада је имала више од 400 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа. Ова једина тенковска армија на јужном сектору совјетско-немачког фронта требало је да обезбеди пробој Црвене армије до румунске нафте и даље до Мађарске и Аустрије. Друге совјетске тенковске армије већ су биле усмерене на „брлог фашистичке звери" – Немачку.

Један од главних задатака био је да се обезбеди тајност припреме операције. Да су Немци открили план совјетске команде, могли су да се повуку до „Фокшанске капије" и да битку претворе у позициони масакр. Захваљујући искуству које је сакупила Црвена армија, камуфлажа предстојеће офанзиве била је толико вешта

да је немачка обавештајна служба тумачила кретање транспорта као пребацивање трупа у Белорусију или Украјину. Немци су очекивали само локални напад на Дњестар. Средином августа командант 6. армије, генерал Максимилијан Фретер-Пико, известио је Берлин: *„Ништа посебно се не дешава, свуда влада тишина."* Дан пре почетка совјетске офанзиве написао је: *„Могуће је да ће се нешто закувати на нашем десном крилу."*

Офанзивна операција, која је касније добила назив Јашко-Кишињевска, почела је 20. августа 1944. године. Немачки бригадни генерал Вилхелм Вилемер сећао се: *„Командно место дивизије на висовима западно од Карнатенија било је под ватром руске тешке артиљерије. Поглед одатле је био застрашујући. Цела долина Дњестра <...> била је потпуно обавијена облаком дима. Сунце, које је сијало на чистом плавом летњем небу, као да се угасило."* Отпор румунских јединица, кад би до њега дошло, брзо би био угушен. И поред тога, совјетска офанзива је у почетку била потцењена. Немци су то и даље сматрали акцијом локалног значаја. У једној од пешадијских дивизија 6. армије чак је другог дана борбе одржан планирани спортски фестивал. Иако су „спортисти" чули канонаду у даљини, још нису били свесни правих размера надолазеће катастрофе. Тек трећег дана борби 6. армија је добила наређење да се повуче. Повлачење, које је почело организовано, брзо се претворило у хаотични бег. Слика је била типична за битке завршног периода Великог отаџбинског рата. Колоне немачке пешадије су се журно повлачиле, а јуришни авиони Ил-2 су их непрестано „пеглали" из ваздуха.

Пут према западу трупама 6. армије преграђивала је река Прут. Немци су се свим силама трудили да се пробију до прелаза на овој реци. Међутим, за пешадијске јединице, трка против совјетских тенкова била је осуђена на неуспех. Немачке јединице које су се повла-

чиле са истока стигле су до раскрснице Хуши на Пруту истовремено са тенковима 6. гардијске тенковске армије А.Г. Кравченка. „Тридесетчетворке“ су се пуном брзином забиле у колоне коморе, њихове гусенице су разгазиле оруђа, запреге и возила по прашњавој румунској земљи. Пратећи тенкове, пешадијске јединице су стигле до Прута и заузеле одбрамбене положаје фронтом окренутим према истоку. Немци су махнито тражили нове путеве за бекство, али су сутрадан војници који су се борили на Пруту видели белу ракету како се уздиже у небо. Совјетски пешадинци су је дочекали сложним „Ура!“ – ракета је значила да су мобилне јединице 3. украјинског фронта Ф.В. Толбухина стигле са јужне стране. Трупе два фронта Црвене армије су се спојиле, и немачка 6. армија је била опкољена. Остаци немачких и румунских јединица повлачили су се преко реке Серет. Војници Црвене армије, одушевљени победом, преиначили су традиционалну руску изреку о Турцима мењајући њих са Румунима. Говорили су шаљиво: *„Кад Руси крену на Прут, Румуни – Серу.“*

Четвртог дана битке на Дњестру и Пруту, обесхрабрујућа вест за Немце стигла је из румунске престонице – Букурешта. Румунског кондукатора (еквивалент фирерy или дучеу) маршала Јона Антонескуа позвао је у палату млади краљ Михај I. Краљ је захтевао хитно примирје са Совјетским Савезом. Антонеску је то одбио, позивајући на борбу на Серету заједно са Немцима. Међутим, низ војних катастрофа које је румунска армија доживела у савезу са Трећим рајхом окренуо је румунско друштво против рата. Млади краљ је показао неочекивану одлучност. Маршал је одмах ухапшен, а у земљи је формирана нова влада. Следећег дана објавила је повлачење Румуније из рата. Совјетски народни комесар за иностране послове Вјачеслав М. Молотов је одмах издао саопштење да СССР нема

намеру да присвоји било који део румунске територије нити да задире у независност Румуније. Штавише, објављено је да румунске трупе неће бити разоружане од стране Црвене армије ако окрену своје оружје против немачке војске. Трећег дана после Антонескуовог хапшења, румунска армија је започела војне операције против Вермахта.

Међутим, немачке трупе у Румунији још увек нису изгубиле своју борбену способност. Немачка Врховна команда је одмах почела да предузима хитне мере за преузимање власти у Румунији. У ту сврху, чак су и противваздушне јединице распоређене за одбрану нафтних поља у Плоештију послате у Букурешт. Да су Немци успели да задрже фокшанску „капију" и тамо заузму одбрамбене положаје, могли су да врате на власт Антонескуов режим војном силом. 6. гардијска тенковска армија А.Г. Кравченка добила је задатак да се пробије до фокшанске „капије" и спречи непријатеља да се учврсти на тој линији. Тенкисти су брзим маршем стигли до Фокшана и одмах се пробили кроз утврђења изграђена на „капији", у којима није било довољно трупа јер једноставно није било довољно времена да се доведу. Наде Немаца да ће се одржати у Румунији су пропале. Међутим, није било времена за одмор на ловорикама. Кравченкова тенковска армија појурила је дубље у Румунију ка нафтним пољима Плоештија. Румунска престоница се налазила само 60 километара од њих. Кравченку је поверена деликатна мисија: да стигне и до нафтних поља и до Букурешта. Совјетска тенковска армија могла би бити поуздан ослонац краљу Михају I у борби против немачких трупа које су јуриле ка његовој престоници.

Совјетски тенкисти стигле су до Плоештија три дана после пробоја код Фокшана. Западни савезници су у више наврата бомбардовали Плоешти, али су тен-

кови генерал-потпуковника А.Г. Кравченка ставили тачку на рад румунских нафтних поља и рафинерија за Хитлера. Са војно-економског становишта, то је био снажан ударац за Немачку.

Дан после заузимања Плоештија, 6. тенковска армија стигла је до Букурешта. Планови Немаца да збаце нову румунску владу су пропали. Сада су имали само један излаз: повлачење преко Карпата у Мађарску. Мађарска се показала као један од најоданијих савезника Трећег рајха, наставивши борбу до 12. априла 1945. године. Дуже се борила само Независна држава Хрватска која је наставила борбу све до 6. маја 1945. када су партизани ушли у Загреб.

Совјетски тенкови су већ били на улицама Букурешта, а опкољена 6. армија је и даље пружала отпор. После неколико неуспешних покушаја пробоја, коначно је поражена почетком септембра 1944. године. Требало је два месеца да се порази 6. армија Фридриха Паулуса у Стаљинграду, а 6. армија Фретер-Пикоа у Румунији је уништена за само две недеље.

Ослобођење Југославије

Почетком септембра 1944. године председник Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) Јосип Броз Тито, обратио се Државном комитету за одбрану СССР-а и формално одобрио њихову молбу да кроз Југославију прођу трупе Црвене армије. ТАСС је 28. септембра 1944. објавио саопштење о споразуму између совјетске Владе и НКОЈ-а као о резултату разговора Стаљин-Тито. То саопштење је гласило „Пре неколико дана совјетска команда, имајући у виду интересе развијања борбених операција против немачких и мађарских трупа у Мађарској, обратила се Националном комитету ослобођења Југославије... с молбом да

дају пристанак на привремени улазак совјетских трупа на југословенску територију, која се граничи с Мађарском...“

У ствари, радило се не о совјетској молби (како је тако било јавно обзнањено у совјетској штампи) већ о молби самог Тита, која је на тај начин била озваничена да би се подигао углед НКОЈ. Јосип Броз Тито је претходно више пута апеловао на совјетско руководство да помогне ослобођење Југославије. Тако је 29. априла 1944. године молио да му се пошаље совјетска ваздушно-десантна дивизија, али то није било изводиво док Црвена армија није ушла на Балкан током своје офанзиве у августу 1944. године. Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), коју је предводио маршал Тито, није имала тешко наоружање и тенкове да самостално порази немачке трупе или да спречи њихово повлачење из Грчке на север. И поред тога, НОВЈ је представљала значајну војну силу и водила је партизанске борбе против Немаца и њихових савезника широм Југославије. Крајем септембра у Москви је одржан састанак Тита и Стаљина на коме је закључен споразум НКОЈ-а и Владе СССР-а о уласку јединица Црвене армије на територију источне Србије и о заједничким акцијама за ослобађање источних крајева Југославије и њеног главног града Београда.

На преговорима у Москви одлучено је да помоћ Југославији пруже јединице 2. и 3. украјинског фронта и Дунавске речне флотиле. То је било довољно да се непријатељ победи у области Београда. Током боравка маршала Јосипа Броза Тита у Москви постигнути су и договори о значајном побољшању снабдевања трупа НОВЈ совјетским оружјем. Бројно стање совјетских јединица које су непосредно учествовале у Београдској операцији (28. септембра–20. октобра 1944) било је 300.000 људи (3. украјински фронт – 200.000, делови

2. украјинског фронта на северу Србије – 93.500, Дунавска флотила – 6.500). За продор у Србију било је ангажовано и девет дивизија НОВЈ у саставу 26 бригада, а у самој Србији у то време НОВЈ је имала пет дивизија (у то време две-три бригаде су чиниле дивизију НОВЈ). Бројно стање бригаде НОВЈ 1944. године било је око 950 бораца. У току борби на подручју Србије НОВЈ је своју бројност повећавала мобилизацијом.

Крајем септембра трупе 3. украјинског фронта под командом маршала Фјодора И. Толбухина су, извевши усиљени марш од 600 километара кроз Бугарску, стигле на бугарско-југословенску границу у рејону Видина. На југу, на фронту од Пирота до тромеђе граница Бугарске, Југославије и Грчке, преостале су окупационе трупе бугарске армије која је прешла на страну СССР-а после уласка совјетских трупа у Бугарску 5–9. септембра 1944. године. Створени су услови да се заједничком акцијом совјетских трупа, југословенских партизана и новостечених бугарских савезника зада одлучујући ударац непријатељу у Србији. У Македонији је 23. септембра одржан састанак представника команде југословенске и бугарске војске на коме је постигнут договор о заједничким акцијама против Немаца на територији Македоније. Затим је у Крајови одржан састанак представника свих страна и дефинитивно је договорен план акције. Совјетску команду је представљао маршал Сергеј С. Бирјузов, југословенску – маршал Јосип Броз Тито, а бугарску бивши командант бугарске партизанске организације (НОВА) Добри К. Терпешев. На крају, 5. октобра 1944. године потписан је југословенско-бугарски споразум о учешћу бугарских трупа у биткама против немачких јединица на територији Југославије.

Офанзива на Београд почела је 28. септембра. Почетни темпо напредовања био је спор због планинског терена и упорног отпора немачких јединица.

Непријатељ је пружао очајнички отпор, дизао у ваздух мостове, минирао пролазе и блокирао путеве приликом повлачења. Гарнизони одбрамбених упоришта борили су се до последњег човека, чак и када би остали дубоко у позадини снага које су напредовале. Пошто су, водећи тешке борбе, савладале планине источне Србије, совјетске трупе су у дванаестодневној офанзиви напредовале 130 километара дубоко у територију Југославије, прешле Мораву и 10. октобра заузеле два важна мостобрана у области Велике Плане и Смедеревске Паланке. Тек 14. октобра, совјетске и југословенске снаге стигли су до јужне периферије главног града Југославије, претећи да опколе немачке трупе које су деловале југоисточно од Београда и желеле да се придруже београдском гарнизону. Њихов основни циљ био је обезбеђивање најлакше и најбрже линије за повлачење немачких трупа из централног Балкана.

То је могло довести до тешких борби за град и значајног разарања Београда. Право решење, према искуству Другог светског рата, било је одсецање непријатељских јединица које су се повлачиле ка граду. Претња опкољавања града често није имала жељени резултат; гарнизон је могао да се одлучи и да води уличне борбе. Градови 20. века били су, сами по себи, утврђени рејони са каменим и бетонским зградама.

Не престајући са офанзивом на Београд са југа, командант фронта Ф.И. Толбухин окренуо је главне снаге 4. гардијског механизованог корпуса ка југоистоку и напао непријатељске јединице десног крила немачке армије које су напредовале према Београду. На тај начин је непријатељска групација југоисточно од Београда била опкољена.

До 17. октобра, 12 км југоисточно од Београда, опкољено је до 13.000 непријатељских војника и официра. До 19. октобра ова групација је потпуно ликвиди-

рана, совјетске трупе су заробиле 8.000 непријатељских војника и велику количину технике и војне имовине.

У случају Београда, специфична оперативна ситуација захтевала је не само регуларну армију, него и самосталне механизоване јединице. То је био 4. гардијски механизовани корпус, који је имао и тенкове и јаке снаге моторизоване пешадије.

Ускоро је 46. армија, која је била на десном крилунапада, очистила територију Југославије источно одТисе, не наишавши на озбиљнији отпор.

Освајање Београда била је завршна фаза операције. Да би задржао битан мостобран за повлачење трупа преосталих у центру Балкана, непријатељ је користио све јединице које су му биле на располагању у граду – укупно скоро 22 хиљаде људи, 40 тенкова и самоходних топова, око 170 топова и минобацача. Користећи терен и приградска насеља, Немци су раније створили моћни одбрамбени појас око Београда који је имао две одбрамбене линије, начичкане ватреним положајима и инжињеријским препрекама. Источну и јужну страну, целом дужином од Дунава до Саве, штитили су противтенковски ровови, артиљеријски положаји и минска поља. Групе тенкова и јуришних топова биле су концентрисане на вероватним правцима напада. На улицама и раскрсницама изграђене су армирано-бетонске ватрене тачке како би се формирала кружна одбрана. Зграде су прилагођене за одбрану. Свака градска четврт представљала је јаку одбрамбену позицију. Борбе за Београд трајале су од 14. до 20. октобра и биле су изузетно интензивне. У првим данима, нападачи су успели да разбију непријатељску групу на неколико делова и униште већину њених упоришта на јужној и источној периферији града. Међутим, темпо ослобађања града тада је успорен, јер се морао преусмерити део снага како би се уништила група која се изненада

појавила југоисточно од Београда и покушавала да се пробије до града. За разлику од западних савезника, који су неколико пута у пролеће и лето 1944. године Београд подвргавали масовном и углавном неселективном бомбардовању, совјетска команда је настојала да спречи разарања великих размера и жртве међу преосталим становницима града. У оквиру Београдске операције нису коришени тешка авијација и снажно бомбаровање града током уличних борби.

Крајем 20. октобра совјетске и југословенске трупе су јуришом заузеле Калемегдан – последњи центар немачког отпора у Београду – и потпуно ослободиле главни град Југославије.

На Гробљу ослободилаца Београда отвореном 20. октобра 1954. пише „За ослобођење Београда од фашистичких окупатора дали су своје животе 2.944 борца Народно-ослободилачке војске Југославије и 961 борац Црвене Армије". Тумачење броја погинулих бораца НОВЈ остављамо српским историчарима. Према подацима генерал-пуковника Григорија Ф. Кривошејева, Београдска операција трајала је од уласка на подручје источне Србије 28. септембра до ослобођења Београда 20. октобра 1944. године, односно 23 дана. У том периоду ширина борбеног фронта била је 400–620 км. Дубина напредовања совјетских трупа била је 200 км. Просечна дневна брзина напредовања била је 8–9 км дневно. Губици совјетских трупа су били умерени: у 3. Украјинском фронту 3.242 неповратних и 9.498 санитетских губитака; у 2. Украјинском фронту 1.100 неповратних и 4.990 санитетских губитака; у Дунавској флотили 8 погинулих и несталих. Дакле укупно 4.350 неповратних губитака и 14.488 санитетских.

Резултати Београдске операције имали су велики политички и војни значај. Током ње Група армија „Србија" је потпуно разбијена, значајан део Групе

армија „Ф“ је уништен, а главни град Југославије и већи део Србије су ослобођени. Група армија „Е“ била је принуђена да се повлачи из Грчке тешким планинским путевима, трпећи велике губитке од непрекидних напада југословенских јединица. Ослобођење Србије створило је повољне услове за потпуно ослобођење Југославије и за јужно крило совјетских трупа које су напредовале према Мађарској.

После ослобођења Београда, значајан део совјетских трупа које су учествовале у ослобођењу града пребачен је у Мађарску. Немачке трупе су повучене из Србије да би држале нову линију, која је названа „Зелена линија“ – и у великој мери се ослањала на природне баријере попут река и планинских венаца. Један од задатака који је требало да остваре био је осигурање повлачења немачких трупа Армијске групе „Е“ из Грчке преко Југославије.

После ослобођења Београда и одласка значајног дела совјетских трупа у Мађарску, однос снага се променио и процес протеривања немачких трупа и њихових савезника се успорио.

На северу Југославије, на граници са Мађарском, у новембру се одиграла Батинска битка, названа по селу где су совјетске и југословенске трупе прешле Дунав и заузеле два мостобрана на десној обали реке. У совјетској историографији битка је позната као Апатинско-Капошварска операција (од 7. новембра до 10. децембра 1944.) Борба за ове мостобране била је кључна за Будимпештанску битку. Крунисана је успехом – почетком децембра совјетске трупе су стигле до Балатона. У биткама је учествовала и недавно формирана 51. војвођанска дивизија. Била је добро наоружана совјетским оружјем, али већина њених војника није имала борбеног искуства. Јединица је претрпела велике губитке у биткама код Батине. Према званич-

ним подацима, око хиљаду и по југословенских бораца је погинуло, рањено или нестало.

Према подацима генерал-пуковника Григорија Ф. Кривошејева, у Апатинско-Капошварској операцији учествовале су јединице 3. украјинског фронта (57, 4. гардијска армија, 18. тенковски корпус и 17. ваздухопловна армија), укупно 205.370 људи. На деоници од 120 километара јужно од Сомбора уз Дунав, на оштрици удара дејствовао је 75. стрељачки корпус 57. армије М.Н. Шарохина) од 7. новембра до 10. децембра 1944. године. У том периоду губици совјетских трупа били су значајни: 6.790 неповратних и 25.460 санитетских губитака. Дакле, број погинулих био је више него два пута већи него у Београдској операцији (3,3% према 1,5%). Најжешћа и најкрвавија битка током рата на територији Југославије није било ослобођење Београда, већ ова операција, практично „на излазу" из ње.

Последње месеце Другог светског рата у Европи, у Југославији су обележиле дуге и тешке борбе на Сремском фронту. Борбе су се овде водиле од 23. октобра 1944. до 13. априла 1945. године. Ова операција је постала најдужа битка током Народноослободилачког рата у Југославији.

Немци су ту, између Саве и Дунава, почели да граде прва утврђења још 24. септембра, то јест – пре Београдске операције. Укупно је у Срему и у Источној Славонији изграђено седам одбрамбених линија окренутих ка истоку, које су имале своја имена: смеђа линија, зелена, жута, црна, црвена, Нибелунг линија и затим поново, из неког разлога, зелена. Најмоћнија, како и само име сугерише, била је Нибелунг линија. Укупна дубина одбране достигла је 100 км. Ово утврђено подручје постало је познато као Сремска утврђена зона. НОВЈ је, заједно са совјетским и бугарским трупама, имала велике губитке савладавајући дубоко ешалони-

рану одбрану. Подручје где су се борбе водиле ушло је у историју под називом Сремски фронт.

Борбе су логично подељене у четири периода. Први је октобар-децембар 1944. године, офанзива НОВЈ. Немци и њихови усташко-домобрански савезници су у јесен патили од озбиљног недостатка људства и технике, па су југословенске трупе у почетку постигле приметне успехе. Током двонедељне офанзиве, која је почела 23. октобра, НОВЈ је потиснула непријатеља назад на црну, а затим и на црвену (тј. пету) линију. Тако су борци пробили утврђене линије до дубине од око 50 км. Тада су исцрпљене трупе престале да напредују. Борбе су прешле у позиционо ратовање.

Уопште, јуриш на тако ешалонирану одбрану није најбоље оперативно и тактичко решење. Не може се рећи да није било покушаја да се она заобиђе. Тако је у новембру 6. славонски корпус НОВЈ покушао да заузме Нашице, главно транспортно чвориште у позадини Сремског фронта. Партизани су у почетку имали успеха, заузели су већи део града, али су Немци врло брзо деблокирали гарнизон.

До почетка децембра, НОВЈ и совјетске трупе су извршиле ротацију јединица и довеле резерве. Дана 3. децембра почела је офанзива, а у ноћи између 3. и 4. децембра искрцан је Опатовачки десант, који је заузео мостобран на десној обали Дунава, ослободивши Илок и Опатовац. То је допринело да су трупе, које су претрпеле велике губитке у минским пољима, ипак заузеле „Црвену линију“, а Немци су се повукли на „Нибелунг линију“. До 7. децембра и она је заузета – непријатељ се повукао на последњу, „Зелену линију“. Осмог децембра 1944. године, бродови Дунавске војне флотиле искрцали су вуковарски десант. Борци су заузели део града Вуковара, али су Немци, уз подршку тенкова,

извршили контранапад. Није било могуће пробити фронт и деблокирати мостобран. Стога је 10. децембра десант био приморан на евакуацију. Губици совјетских трупа током ове десантне операције износили су преко хиљаду погинулих и рањених, 5. војвођанска бригада је изгубила око пет стотина бораца.

Нова офанзива совјетских и југословенских трупа на Сремском фронту, предузета 14. децембра, није била успешна. Тада се однос снага поново променио. Совјетски 68. корпус је пребачен са мостобрана у Мађарску, а његове положаје су заузеле две бугарске дивизије. Непријатељ је добио појачање – помоћу немачких трупа Групе „Е" повучених са јужног Балкана. Још једна офанзива југословенских и бугарских трупа 20. децембра поново је била неуспешна, а крајем децембра и бугарске трупе су пребачене у Мађарску.

Другу фазу битке на Сремском фронту обележила је немачка контраофанзива. Дана 3. јануара 1945. године, Вермахт је покренуо контранапад, изненадивши 21. српску дивизију, чији су губици тог дана износили преко 800 бораца. Добивши појачање, Немци су од 17. до 21. јануара извели офанзивну операцију „Зимска олуја" (Wintergewitter), поново заузевши Нибелунг линију. Пошто је довела резерве, НОВЈ је успела да стабилизује фронт до 24. јануара.

Трећа етапа је трајала од краја јануара до почетка априла. На Сремском фронту је у то време владало затишје, али су Немци успешно решили проблем Вировитичког мостобрана. Операција „Вукодлак" (Werwolf) је почела 8. фебруара. Немци су започели офанзиву, задајући главни ударац са истока. Да би избегли опкољавање, југословенске трупе су се повукле на леву обалу Драве. Тако је 10. фебруара, после два месеца борби, мостобран елиминисан. Затим су, од 14. до 22.

фебруара, немачке трупе успешно извеле операцију „Папук“ против партизана у Славонији, преузевши контролу над главним комуникацијама.

Истрајност Немаца у биткама на Сремском фронту објашњавана је не само потребом да се осигура повлачење Групе „Е“ са јужног Балкана, већ и ситуацијом у Мађарској. Током мартовске офанзиве (познате у нашој историографији као Балатонска одбрамбена операција), нападали су и са југа, из Славоније. Ова војна операција, названа „Шумски ђаво“ („Waldteufel“), почела је у ноћи између 5. и 6. марта. Немци су заузели мостобран на левој обали Драве, али нису успели да развију свој успех. После жестоких борби, немачке трупе су повучене на десну обалу у ноћи између 21. и 22. марта.

Четврта етапа битке на Сремском фронту била је успешна офанзива Југословенске армије. Почела је 12. априла, али се понекад наводи 3. април, када су почеле офанзивне акције Босанске оперативне групе. Према разрађеном плану операције, Југословенска армија је требало да нападне „Нибелунг линију“, а Босанска оперативна група дивизија да удари са југа како би одсекла и поразила непријатеља у Срему. Поред тога, совјетско-југословенске трупе је требало и да форсирају Драву и Дунав.

Тако је у ноћи између 11. и 12. априла извршен десант између насеља Сотин и Опатовац. Пробијање „Нибелунг линије“ крунисано је успехом – непријатељска одбрана је пробијена 13. априла, али није било могуће опколити га и уништити. Једним од разлога за то сматра се недостатак моторизованих јединица у Југословенској армији. Немци и Хрвати су претрпели велике губитке, али су се извукли из планираног „котла“. Напредовање Југословенске армије на линији Винковци–Славонски Брод недељу дана, до 20. априла,

задржавао је 34. корпус, омогућавајући немачким трупама да напусте Босну на северу. После тога, Југословенска армија је успешно покренула офанзиву и завршила ослобођење земље до средине маја.

Управо на Сремском фронту Југословенска армија је имала своје ватрено крштење као права армија која изводи модерну комбиновану операцију. Морала је да се бори не као герилска војска (у чему је била добра), већ да спроведе фронталну офанзиву са пробојем позиционог фронта. Војници и команданти раније нису имали такво искуство. То је био један од главних разлога за неуспехе и велике губитке. У минским пољима, под артиљеријском и митраљеском ватром, масовно су гинули не само регрути који су се недавно придружили војсци, већ и официри и подофицири који су руководили нападима. У рату је веома тешко прескакати разреде. Југословенска армија је 1944–1945. године научила лекције које је Црвена армија научила 1942. године код Ржева. Сви су, неко раније, неко касније, прошли кроз фазу сакупљања искуства у пробоју позиционог фронта. Формирање и обука јуришних група, успостављање сарадње са артиљеријом – све је то готово немогуће савладати без вежбе.

Поставља се питање зашто Сремско утврђено подручје није заобиђено кроз босанске планине. Да ли заиста није било таквих могућности? На крају крајева, партизанска војска је више пута показала своју способност да пробије линије Немаца који су их прогонили и ловили у Босни. Можда одговор лежи у области логистике. Снабдевање армије захтевало је више горива, муниције и других залиха него снабдевање партизана.

Све ове битке имале су снажан одјек. Албанци, мобилисани на Косову и Метохији и којима је подељено оружје, одбили су да иду на Сремски фронт. Двадесеттрећег јануара 1945. године дошло је до побуне и уста-

нак се распламсао. Још крајем децембра тамо је избила Дреничка побуна – и Урошевац је накратко заузет. А крајем јануара устанак је добио нови замах. Значајна епизода тог периода била је борба за Сарајево. Немачке трупе Групе „Е", које су се повлачиле на север, користиле су Сарајево као транзитну базу. После њиховог повлачења, град више није имао тај значај, али је Хитлер дозволио његову предају тек после неуспеха мартовске офанзиве у Мађарској. Двадесетосмог марта 1945. године почела је Сарајевска операција Југословенске армије, а 31. марта немачке трупе су добиле наређење да напусте град.

Ова одлука је била прекасно донета – три корпуса Југословенске армије су нападала град, нападајући и саобраћајнице. Током борби, Вермахт и његови савезници су претрпели велике губитке. Ипак, главне снаге немачког 21. брдског корпуса су успеле да се повуку. Град Сарајево је ослобођен 6. априла 1945. године. Операције против немачких трупа и њихових савезника вођене су и касније, па је чак 25. маја 1945. године, током операције „Влашка Мала", уништен последњи центар њиховог организованог отпора, на подручју града Оџака у северној Босни. Борбе су се тамо водиле од 19. априла. У почетку је то требало да буде само чишћење територије. Постојање јаке групе (неколико хиљада бораца Независне Државе Хрватске), који су запосели раније изграђени утврђени рејон, било је непријатно изненађење за Југословенску армију. Укупни губици три југословенске дивизије у овим биткама износили су 430 погинулих и несталих, као и 1.123 рањених. Грађански рат који је захватио Југославију током немачке окупације 1941–1945. године наставио је да пламти у све мањем обиму и следећих месеци. Тињао је све до краја 1940-их година.

Укупно за време Београдске операције и каснијих борби у Југославији погинуло је више од 11 хиљада

црвеноармејаца, сахрањених у земљама бивше Југославије. Већина је сахрањена у 13 костурница (у Србији: Пожаревац, Зајечар, Јагодина, Београд, Горњи Милановац, Зрењанин, Вршац, Сомбор и Суботица; у Хрватској: Батина и Илок; у Словенији: Мурска Собота и у Марибор.) Конзулска служба Русије, која је према међународним споразумима надлежна за гробнице совјетских војника ван граница бившег СССР-а, има списак од 7.441 поименице познатих црвеноармејаца сахрањених у Србији. Већина њих је погинула у борбама на подручју Југославије, мада је неколико стотина преминуло и у болницама после рањавања у борбама на подручју Мађарске. С друге стране у број сахрањених у Србији погинулих црвеноармејаца не спада још неколико стотина несталих у борбама чији посмртни остаци још увек нису пронађени, а који су заувек остали у српској земљи.

Битка код Будимпеште

Када је остао без румунске нафте, Хитлер се грчевито држао нафтних поља свог последњег савезника, Мађарске. Упркос блатњавим путевима, совјетске тенковске и стрељачке јединице су полако али сигурно напредовале према мађарској престоници Будимпешти. Да би се супротставиле напредовању Црвене армије према Будимпешти, немачке тенковске дивизије су слате једна за другом. Ту се нашао и 3. тенковски корпус генерала Хермана Брајта, попуњен после пораза код Лавова. У саставу 2. украјинског фронта у Мађарској је напредовала 6. гардијска тенковска армија А.Г. Кравченка. Фронтални напад на Будимпешту тенковском армијом није имао смисла, а и уске улице града отежавале би маневрисање, па је тенковска армија послата око града – дуж десне обале Дунава.

Напад Кравченкове армије довео је до расипања немачких тенковских снага. Њихови „панцери“ били су концентрисани јужно од Будимпеште, а моторизована пешадија северно од мађарске престонице. Брајт је био принуђен да користи тенкове супротно свим правилима и канонима војне вештине. Тенковске „оклопне групе“ биле су корисне у офанзиви, али су биле бескорисне у одбрани. То је омогућило суседном 3. украјинском фронту да пређе Дунав и заобиђе Будимпешту са југа. Опкољавање мађарске престонице завршено је на Божић 1944. године.

Будимпешта се потпуно уклапа у концепт „фестунга“ – „тврђава“, концепт који је Хитлер доследно заступао, тврђаве које су се налазиле на комуникационим раскрсницама и спречавале даљи развој операције на том театру војних операција. Снабдевање гарнизона ваздушним путем омогућавало му је да задржи своју борбену способност дуго времена. Скок 3. украјинског фронта преко Дунава јужно од Будимпеште значајно је променио ситуацију на прилазима граду. Следећи корак совјетске команде био је очигледан: улазак у позадину бранилаца мађарске престонице кроз Маргарет линију. Немачки обавештајци распршили су последње илузије заповедника. Одељење „Армије Истока“ известило је о предстојећој совјетској офанзиви још 12. децембра 1944. године. Одбрана која се супротстављала Толбухиновим трупама никако се није могла назвати чврстом. Линију Маргарет дужине 100 километара бранили су немачке и мађарске јединице са укупном „борбеном снагом“ од око 7.800 људи. Најбројније међу њима биле су 271. фолкс-гренадирска дивизија, мађарска 23. резервна дивизија (3 хиљаде људи), немачка 153. тренажна дивизија. Командант немачке 6. армије Фретер-Пико је 14. децембра известио да 36 километара дуг део фронта линије Маргарет, који се протеже

између језера Веленце и Будимпеште, може бити пробијен иоле снажнијим ударом Црвене армије, јер га је бранило само око две хиљаде људи, рачунајући „борбене снаге".

Верни својој активној стратегији, Немци су решили да елиминишу претњу Будимпешти са југа, контранападом између језера Веленце и Балатона. Извршавајући Хитлерова наређења, немачка Врховна команда је припремила операцију кодног назива „Касна жетва". За њено провођење, окупљене су немачке 3, 6. и 8. тенковска дивизија (око 400 оклопних возила и 40 хиљада људи). У контраофанзиви је требало да учествује и мађарска падобранска дивизија „Сент Ласло". Офанзива је више пута одлагана због лошег времена и недостатка горива и муниције. Прво је датум почетка контраофанзиве померен на 20. децембар, затим на 22. децембар.

Немачке планове су изненада пореметила успешна дејства 2. украјинског фронта северно од Будимпеште. То их је приморало да део снага повуку из ударне групе припремљене за операцију „Касна жетва". При том, то је учињено на врло необичан начин. Тадашњи командант Групе армија „Југ", Ханс Фриснер, написао је у својим мемоарима: „*Врховна команда копнених снага дала је наређење да се у борбу против 6. гардијске тенковске армије, поред већ укључене у борбу 8. тенковске дивизије, уведу и 3. и 6. тенковска дивизија, из којих су претходно издвојене све тенковске јединице. Обе те дивизије требало је преко Комарна да се пребаце у рејон источно од реке Хрон и одатле, заједно са 8. тенковском дивизијом која се ту налази, требало је да почну офанзиву на село Ипојсаг са задатком да затворе пролаз у планинском подручју и успоставе везу са десним боком 8. армије. У исто време 3. и 6. тенковска дивизија требало је да оставе све своје тенкове, само-*

ходну артиљерију и оклопне транспортере као ударну резерву у области Секешфехервара. Вероватно први пут у овом рату, тако богатом примерима најразноврсније употребе тенковских трупа, моторизована пешадија две тенковске дивизије (сви протести по том питању били су неуспешни) намерно је одвојена од својих тенкова. И то је урађено по личном налогу таквог стручњака за тенковско ратовање као што је Гудеријан! Та мера, супротно свим основним принципима борбене употребе тенковских трупа, изазвала је највеће чуђење свих инстанци групе армија које је требало да учествују у њеном провођењу.“

Та одлука није промакла пажњи совјетске обавештајне службе, и текући извештаји директно указују на употребу главних снага 3. и 6. тенковске дивизије против 2. украјинског фронта, а тенковских јединица против 3. украјинског фронта. Строго говорећи, Фризнер донекле преувеличава и искривљује одлуку Врховне команде. Остављени су не само тенкови, већ тенковске борбене групе од три дивизије (тачније би било рећи „оклопне групе“). Укључивале су тенковске пукове, батаљоне моторизоване пешадије са оклопним транспортерима (по један из сваке дивизије) и артиљеријске дивизије са самоходним топовима из артиљеријских пукова тенковских дивизија. Формирање оклопних група почело је појавом самоходних топова у артиљеријским пуковима и моторизованих пешадијских батаљона са оклопним транспортерима у немачким тенковским снагама. Прво, такве борбене групе могле су се слободно кретати по неравном терену, потпуно опремљене гусеничним и полугусеничним возилима. Друго, сва техника такве борбене групе имала је оклоп. Пешадија је од артиљеријских напада била заштићена оклопом транспортера, а артиљерија је од артиљеријских напада била заштићена оклопом само-

ходних топова „хумел“ и „веспе“. То је чинило оклопне групе отпорнијим на артиљеријску и противбатеријску ватру. Главни недостатак оклопних група била је њихова малобројност (само батаљон пешадије), што је само донекле надокнађено њиховим високим борбеним квалитетима. Најчешће су оклопне групе формиране за решавање најтежих и најважнијих задатака у оквиру опште офанзиве тенковске дивизије.

У суштини, Гудеријан је оставио елитне борбене групе са побољшаним ударним способностима за „Касну жетву“. Оклопна група је такође укључивала тенковске батаљоне са „пантерима“, издвојене из 26. тенковске дивизије и тренажне тенковске дивизије. Када је совјетска офанзива већ почела, 21. децембра 1944. оклопне групе су уједињене под командом генерал-мајора Гинтера фон Папеа. Фон Папе је командовао тенковским корпусом „Фелдхернхале“ у Будимпешти, али је његов штаб хитно пребачен на западну обалу Дунава и преузео је команду над три оклопне групе и остацима 271. пешадијске дивизије. Укупно је фон Папеова група бројала око 300–350 тенкова и мали број пешадинаца.

Ако су се Немци, који нису били у најбољем положају, спремали за офанзиву, онда је сам Бог наређивао 3. украјинском фронту да се не зауставља. Штаб Врховне команде дао је трупама 3. украјинског фронта задатак да пробију одбрану непријатеља југозападно од Будимпеште. Потом је требало да нападну са подручја језера Веленце у правцу Бичкеа са изласком главних снага фронта на Дунав на простору од Естергома до Несмеја. Тако би немачким и мађарским трупама које су браниле подручје Будимпеште били пресечени путеви за повлачење према западу, а град је требало да падне пред ноге совјетских трупа као зрео плод.

Офанзива је почела 20. децембра 1944. године. Прва је у офанзиву у 11:15, после једночасовне артиљеријске припреме, кренула 4. гардијска армија, а за њом 46. армија. Већ у првом сату битке први ров је потпуно очишћен од непријатеља. До 14:00 нападачи су заузели другу и трећу линију ровова. До краја дана напредовали су 4–6 километара. Другог дана офанзиве уследио је контранапад на јединице 46. армије које су напредовале. У контранападу, Немци су успели да угрозе позадину 10. гардијског стрељачког корпуса, који се пробијао напред. Међутим, нису успели да зауставе совјетску офанзиву. Магистрални пут северно од језера Веленце био је блокиран противтенковском артиљеријом, па немачки тенкови у контранападу нису могли да развију свој почетни успех. Ипак, присуство довољно великог броја непријатељских тенкова (чак и без пешадије) у совјетској офанзивној зони кочило је напредовање обе армије. Дана 21. децембра 4. гардијска армија је започела јуриш на Секешфехервар. Напад на град се одвијао углавном успешно, али није обећавао брзу победу. 7. механизовани корпус, који је требало да нападне око Секешфехервара, није успео да се одвоји од пешадије и кретао се у њеним борбеним редовима.

Немачка команда је 22. децембра очајнички покушала да заустави напредовање совјетских трупа контранападом масе тенкова из групе Фон Папеа. Ослањајући се на линију обале језера Веленцеа као непремостиве природне баријере, Немци су напали бок јединица 46. армије које су напредовале. Међутим, напади оклопних група нису били у стању да зауставе напредовање совјетских трупа. Немачке оклопне групе су ишле у контранападе, али су дочекиване ватром противтенковске артиљерије и тенкова 18. тенковског корпуса. Распламсале су се тешке тенковске борбе. Губици су ипак били релативно мали. 170. тенковска бригада 18.

тенковског корпуса, која је највише страдала, изгубила је 22. децембра 9 запаљених Т-34 и 4 онеспособљена. Оклопне групе нису биле у стању да консолидују свој почетни успех заузимањем пута који пролази поред језера Веленце. У извештају који је на основу резултата борби припремио штаб 46. армије, стоји: *„Дан 22.12.1944. ї. био је одлучујући дан у борби за пробој линије Марїарета. У сложеној ситуацији која се брзо мењала, трупе су успеле, без прекидања брзої напредовања на їлавном правцу, да делом својих снаїа елиминишу велику їрупу непријатељских тенкова који су се пробили и уїрожавали крила и позадину нашиј трупа које су напредовале.“*

Пошто је контранапад Фон Папеове групе одбијен, покушаји Немаца да одбраном зауставе совјетску офанзиву су били неуспешни. Фриснер је написао: *„Сада је постало јасно да су тенкови 3. и 6. тенковске дивизије намерно одвојени од своје пешадије, која је послата у Ипојсаї. Није била ту у одлучујућем тренутку када је било потребно консолидовати тактичке успехе својих тенкова и затворити руне у линији фронта. За разлику од нас, непријатељ је схватио да је по лошем времену и на тешком терену у уским пролазима између језера много боље користити пешадију. Можда је чак приметио и повлачење наших тенковских дивизија на север. Тенковски пукови који су остали овде нису моїли да учине їотово ништа против маса руске пешадије, иако су им нанели значајне їубитке. Совјетска пешадија је буквално текла поред наших їрупа тенкова, омотавајући их снажним потоцима. И тенкови би се, по правилу, нашли потпуно одсечени од својих їлавних снаїа и извора снабдевања.“*

Тачно схвативши суштину онога што се дешавало, Фризнер је погрешио у погледу идентитета „моћних потока“. То није била само и не толико пешадија,

већ и тенкови и моторизована пешадија. Важна раскрсница Бичке заузета је 24. децембра заобилажењем са запада 170. тенковске бригаде. Немци су се, не очекујући ударац из позадине, журно повукли на север и североисток, остављајући своју технику. Заробљено је 108 возила, а уништено скоро 200, заробљено је 646 непријатељских војника и официра.

18. тенковски корпус је даље напредовао не наилазећи готово ни на какав отпор непријатеља и практично без губитака. После петочасовне борбе, у 13:00, јединице корпуса заузеле су Естергом и тако затвориле обруч око Будимпеште.

Убрзо после заузимања Естергома, пешадија је стигла до линије коју је заузео 18. корпус. Сада је његов задатак био да формира спољни фронт обруча што даље од Будимпеште. Остављајући једну бригаду у Естергому у случају покушаја немачких и мађарских јединица да се пробију из Будимпеште, корпус је кренуо уз Дунав на запад.

До 27. децембра 1944. године, обруч око Будимпеште је коначно затворен. Опкољене су биле 8. и 22. СС коњичка дивизија, 13. тенковска дивизија, СА дивизија „Фелдхернхале“, део 271. фолкс-гренадирске дивизије, 10. мађарска пешадијска дивизија, 12. мађарска резервна дивизија, мађарска тенковска дивизија, део 1. мађарске хусарске дивизије и низ посебних батаљона и дивизија, укључујући и мађарске добровољачке јединице. У совјетским изворима давани су опречни подаци о броју опкољених непријатељских трупа. Као максимални број се наводи 180 хиљада људи. Може се интерпретирати као број првобитно опкољених непријатељских јединица које су имале 100 хиљада људи, заједно са мобилизацијом још 80 хиљада људи у граду, како је очекивала совјетска команда. Међутим, мађарско становништво није било нарочито оду-

шевљено наставком рата, па масовног придруживања редовима бранилаца Будимпеште ипак није било. На пример, добровољачки батаљон „Ванај" је бројао само око 1.000 људи, студентски јуришни батаљони такође по око 1.000 људи. Штавише, неки од војника опкољених мађарских јединица су директно или индиректно избегавали борбе.

Одређивање тачног броја бранилаца Будимпеште отежава чињеница да су браниоци града били конгломерат разних јединица. Као што се често дешава током опкољавања, јединице које су бранile Будимпешту биле су подељене на део који се нашао у опкољеном граду и део изван спољашњег обруча опкољавања. Тако је од четири тенковско-гренадирска батаљона дивизије „Фелдхернхале" један остао ван града. Иста ситуација је била и у 13. тенковској дивизији: један тенковско-гренадирски батаљон, противтенковска дивизија и један број позадинских јединица нашли су се ван „котла". Одсуство санитетских јединица, које су остале изван обруча, имало је посебно страшне последице по обе немачке дивизије.

Према подацима који се наводе у књизи мађарског историчара Кристијана Унгварија, укупан број мађарских јединица и формација, полицијских и добровољачких формација опкољених у Будимпешти износио је 55.100 људи. Немачке јединице и формације бројале су 42.600 људи, укључујући око хиљаду и по болесних и рањених у будимпештанским болницама.

Опкољавање Будимпеште приморало је Хитлера да изврши кадровске промене. Нови командант поново формиране 6. армије постао је Херман Балк, за кога је ово именовање било деградирање, пошто је последњих месеци 1944. године командовао групом армија која се борила против савезника на Западном фронту. Сада је Фирер дао Балку задатак да деблокира трупе опкољене

у Будимпешти. Додељивање назива „армијска група“ 6. армији само је новом команданту донекле ублажило горку пилулу смене са чела групе армија. Балк, који је већи део рата провео на Источном фронту, једноставно није имао успешну каријеру на Западном фронту. Он је касније своје односе са главнокомандујућим немачких снага на Западу Гердом фон Рундштетом описао као *„натеґнуте“*. Повратак на Источни фронт био је прилика за Балка да се рехабилитује као војсковођа. Штавише, Херман Брајт је постепено падао у други план, био му је суђено да заувек остане командант тенковског корпуса. Балк је такође некада био командант корпуса, али сада је командовао армијском групом.

Као што се често дешава, исхитрена одлука једних, значила је дуг и мукотрпан рад за друге. Хитлерова импулсивна одлука да изведе удар у циљу деблокаде, донета је 24. децембра 1944. године, дан пре затварања обруча око Будимпеште. Само неколико дана касније, точкови немачке војне машине почели су да се окрећу, увлачећи хиљаде и десетине хиљада људи у свој ход. Последње резерве Трећег рајха на Источном фронту послате су у Мађарску. Из Варшаве је на југ пребачен 4. СС тенковски корпус. У Будимпешту су кренуле и 96. и 711. пешадијска дивизија. Начелник Генералштаба, генерал-пуковник Хајнц Гудеријан, протестовао је против те одлуке, али је Фирер био непоколебљив.

У складу са неписаним традицијама ратовања, од опкољеног будимпештанског гарнизона, који је бројао укупно 188.000 људи под командом СС-оберстгрупенфирера и генерала СС Карла Фефер-Вилденбруха, затражено је да се преда. Опкољени су о доласку преговарача обавештени преко разгласа у ноћи 29. децембра 1944. године. Међутим, уместо рутинске размене уобичајених фраза уследила је крвава драма.

Групу преговарача 2. украјинског фронта предводио је инструктор политичког одељења 317. стрељачке дивизије капетан Миклош (Николај) Штајнмиц, совјетски држављанин пореклом Мађар. У његовој пратњи били су преводилац и возач. Отприлике сат времена пре него што су преговарачи кренули, совјетске трупе су прекинуле ватру и на фронту је завладала необична тишина. У 10:55 29. децембра путнички аутомобил са високо подигнутом белом заставом кренуо је према немачким положајима. Када су пришли на око 100 метара, митраљези и топ од 88 мм отворили су ватру на аутомобил. Ауто се запалио од директног поготка, а возач је изгорео заједно са њим. Штајнмиц, избачен из аутомобила, докрајчен је рафалном паљбом из митраљеза, а само је контузовани и рањени преводилац успео да побегне. Тишину прекинуту пуцњавом на преговараче заменила је жестока размена ватре. Штајнмицово тело су извиђачи током ноћи 30. децембра изнели са бојишта и донели у штаб 18. гардијског стрељачког корпуса. Када је извршена обдукција тела, из њега су извађени немачки меци.

Више среће имала је друга група преговарача. Предводио ју је капетан И.А. Остапенко, и требало је да пређе фронт код Будима, на западној обали Дунава, у зони 3. украјинског фронта. Преговарачи су такође на почетку били дочекани ватром и морали су да се склоне. Ипак, на крају је бела застава оставила утисак, и они су пешице прешли линију фронта. Иза гребена најближе узвисине дочекао их је путнички аутомобил. Преговарачима су стављени повези на очи и одведени су на командно место 8. СС коњичке дивизије. Остапенко је највишем официру на командном месту уручио поруку са ултиматумом. Он је није узео у руке, него је одмах телефоном контактирао Фефер-Вилденбрука.

После прилично дугог разговора, официр се вратио и саопштио совјетским преговарачима да Немци неће примити ултиматум. Повратак се одвијао на исти начин, везаних очију. Али на путу до неутралне зоне почела је пуцњава и Остапенко је убијен. Није јасно да ли је то убиство било намерно или случајно. Друга два члана групе преговарача, Орлов и Горбатјук, безбедно су се вратила својима.

Последњу, трећу, групу преговарача чинила су два заробљена Немца, презивали су се Хубер и Луиш. И они су најављени преко разгласа. Немци са ултиматумом и белом заставом су прешли линију фронта на прилазима Будиму око 13 сати и 20 минута. Према данас доступним информацијама, авионом су пребачени у Беч. Совјетски информациони биро је 31. децембра известио о трагедији: *„Историја савремених ратова не познаје овакве злочине. Од памтивека, преговарачи су заштићени. То право је посвећено традицијом. Такође је записано у Хашкој конвенцији из 1907. године „О законима и обичајима ратовања на копну". Хитлерова чудовишта су још једном показала целом свету да за њих закони не важи. Они су дрско погазили све конвенције и уговоре које је потписала Немачка."* Извештај Совинформбироа изазвао је одређени одјек у Немачкој. По налогу Врховне команде проведена је истрага која, међутим, није дошла до било каквих коначних закључака. Фефер-Вилденбрук је потпуно негирао долазак совјетских преговарача, извештавајући само о чињеници да су послати немачки затвореници (из неког разлога наводи четири). Према постојећој немачко-мађарској верзији догађаја, аутомобил у којем је био Штајнмиц налетео је на мину, а Остапенко је погинуо у непланираном окршају на првој линији фронта. Упадљива разлика у предаји ултиматума код Стаљинграда и у Будимпешти настала је због промена у саставу

немачких снага. Паулусова армија се састојала од старих, проверених јединица. СС јединице у Будимпешти регрутоване су с коца и конопца и нису имали традицију старе немачке војске. Овако или онако, опсада опкољеног града почела је непријатним инцидентом који је продубио јаз мржње и неповерења. Наредне битке за градове-тврђаве 1945. године водиле су се без формалности.

Једна од карактеристика битака за Будимпешту била је и више него скромна употреба оклопних возила у јуришу на град. Док су у Берлину тенкови и самоходне артиљеријске јединице биле скоро па главна ударна снага напада (три тенковске армије су ушле у град), дотле је на мађарску престоницу јуришала углавном пешадија, инжињерци и артиљерија. А тенкови су, упркос својој водећој улози у многим биткама Другог светског рата, били само једно од средстава за борбу. Поред пешадије, на град су јуришали артиљерија, инжињерци и „хемичари". Главна „музика" напада није била звекет гусеница и одсечни пуцњи тенковских топова, већ експлозије артиљеријских граната и експлозивних пуњења инжињеријских јединица. Главна артиљеријска тактика била је директна ватра. До 80% наоружања укљученог у битку је коришћено на тај начин.

Међутим, прва виолина на концерту јуриша на Будимпешту била је шиштање млазева ватре из бацача пламена. Уз мали број тенкова, јединице 2. украјинског фронта које су јуришале на мађарску престоницу имале су веома импресиван број бацача пламена. Дана 6. јануара 1945. године, 30. стрељачки корпус је био подржан од стране армијског батаљона ручних бацача пламена и 173. посебне чете наоружане бацачима пламена РОКС, укупно око сто и педесет бацача пламена. 39. посебни батаљон „роксиста" распоређен је у састав 18. гардијског стрељачког корпуса. Занимљиво је да је

у једној од битака бацач пламена водио борбу против непријатељског тенка. „Панцер“ који је крстарио једном од улица Будимпеште постао је жртва бацача пламена, војник са бацачем пламена се провукао кроз уништену кућу на улицу којом се тенк кретао. Ту се сакрио у заседи и, када је тенк прошао, запалио га дугачким млазом. Тај случај, наравно, није био типичан за борбе у Будимпешти. Много чешће су бацачи пламена помагали јуришним групама у освајању зграда. Инжењерци би експлозивом пробили зидове, а бацачи пламена би одмах дотрчали до насталих рупа и испалили ватрену фонтану у зграду. Иста тактика је коришћена за истеривање непријатеља из подрума. Експлозивна пуњења детонирана су на поду у приземљу, а затим су бацачи пламена млазом ватре заливали подрум.

Увече 17. јануара, Фефер-Вилденбрух је добио дозволу да евакуише Пешту. Повлачење према мостовима преко Дунава претворило се у праву апокалипсу. У том тренутку остала су два моста: Ланчани и Ержебетин (Јелисаветин) мост. Били су тешко оштећени артиљеријом и бомбама, али су и даље стајали. Један од учесника тих догађаја, интендант 1. тенковске дивизије, потпуковник Лајош Вајда, сећао се: „*Свуда је био хаос. Збрка расте док идемо уском улицом поред запаљене палате. Нико не зна где је. Гомила људи те просто вуче са собом. Нико не види циљ. Сви се само крећу. Запаљене куће стварају несносну врелину. По људима и возилима падају уљенисани остаци кућа и прозорски оквири. Испред нас немачка моторизована жандармерија безуспешно покушава да заведе ред. Сваких 10–20 метара је застој. Час ту, час тамо се чује звук експлозије мина. Усред те ужасне буке чују се рафали из митраљеза. Нико не зна ко и на кога пуца. Понекад некога повреди комад зида који је пао. Чују се страшни крици и јецаји. Право је чудо да смо стигли до трга испред Ланчаног моста.*

Ту почиње прави ватромет. Ноћу је било светло као по дану... На мосту зјапе огромне рупе кроз које се види вода. У једну од тих рупа је упао немачки војни аутомобил и стоји окомито. Његови путници су највероватније мртви. На другом месту је камион разнесен директним погодком, принуђени смо да га заобилазимо. Свуда леже тела, нека од њих су већ неколико пута прегажена.“

Напад на Будим извршиле су трупе 46. армије 3. украјинског фронта крајем децембра 1944. године. У старом делу града постојао је велики број камених и гвоздених ограда око зграда. Било их је могуће прећи тек када би их инжињерци дигли у ваздух или уништила артиљерија. Минирање је вршено ноћу под окриљем мрака или дању под окриљем дима или ватре суседних јединица.

Прекретница је наступила 11. фебруара, када су совјетске трупе одсекле јужни део главне немачке групе. Фефер-Вилденбрух је одлучио да крене у пробој. Он је своје намере радио-везом пријавио штабу Групе армија „Југ“ тек у последњем тренутку, 11. фебруара у 17:50. После тога, везисти су уништили сву своју опрему. Фефер-Вилденбрух се плашио да ће му бити забрањено повлачење и хтео је да спречи ометање његове операције. За пробој је окупљено не више од 10–12 оклопних возила. План је држан у строгој тајности. Команданти дивизија обавештени су у 14:00, команданти пукова у 16:00, а нижи официри после 18:00. Мађарски команданти су обавештени у последњем тренутку, пошто је немачка команда страховала да ће информације процурити преко њих. Према казивању оних које је Црвена армија касније заробила, у 18:00 све јединице су добиле наређење да се припреме за марш и униште све што им није потребно. Сконцентрисавши своје снаге на уско подручје у северном делу центра града, у 20:00 остаци 9. СС брдског корпуса кренули су у пробој.

Пробивши фронт 180. стрељачке дивизије, опкољене снаге су кренуле у правцу запада и северозапада. Лајош Вајда се сећао: „*Оно што сам тамо видео, није ми улазило у главу. Трг је био обасјан бескрајним бројем експлозија и метака, рефлектора и ракета. Чинило се као да је свануо дан. Светлећа зрна су летела са свих страна. Час овде, час онде су експлодирале гранате. Није претеривање ако кажем да сам морао да се пробијам преко брда лешева.*“ Против група које су се пробијале из Будимпеште постављени су 2. гардијски механизовани корпус и 5. гардијски коњички корпус. До 15. фебруара главнина јединица које су побегле из града је уништена или заробљена. Од око 28 хиљада војника и официра који су покушали да се пробију из обруча, само око 800 људи је стигло до својих. Фефер-Вилденбрух, који се са својим штабом пробијао посебним путем, такозваним Ђавољим јарком, пробио се из града, али је после тога његова група била опкољена. При томе, противник ове групе штаба корпуса нису биле војне јединице, већ батаљон 134. пограничног пука НКВД-а, који је чувао позадину 46. армије 3. украјинског фронта. После четворочасовне борбе са граничарима, Немци су заузели положаје у неколико кућа и започели преговоре о предаји. Преко једног мештанина који је послат као преговарач, од опкољених је затражено да се предају. Команда групе је пристала на предају, али уз услов да предају прихвати совјетски официр са чином не нижим од мајора. Пошто у батаљону НКВД-а није било мајора, морали су да траже официра са тим чином у суседној инжињеријској јединици. Ускоро је објашњен чудан захтев опкољене групе – међу њима је био и командант 9. СС брдског корпуса, генерал-пуковник Фефер-Вилденбрух.

Губици јединица и формација Црвене армије које су јуришале на Будимпешту могу се оценити као умерени.

Тако је Будимпештанска војна група од 1. до 10. фебруара имала 1.044 погинулих, 52 нестала, 4 погинула из неборбених разлога (нпр. због неопрезног руковања оружјем), 3.407 рањених, 276 болесних, укупно 4.783 човека. Будимпештанска војна група је 17. фебруара расформирана, и ускоро су њене јединице распоређене у армије са фронтом према западу. Епопеја јуриша на мађарску престоницу, која се мало отегла, завршена је.

Битка код језера Балатон

„Ко је барем једном био на језеру Балатон, никада га неће заборавити. Као огромна палета, обојено је свим дугиним бојама. Плаво огледало воде задивљујуће јасно одражава смарагдно зеленило обала и живописне куће са наранџастим крововима од црепа. Није случајно да се о Балатону певају песме и стварају легенде.“ Оваквим поетским уводом почиње своју причу о биткама у Мађарској један од непосредних учесника. Војници Црвене армије борили су се у Мађарској у време које није било баш најбоље за дивљење њеној лепоти – од јануара до марта 1945. године. Али на мађарске пределе гледали су другим очима. Био је то поглед победника. Газили су блато на само неколико корака од престоница непријатељских држава, крај рата је био већ близу. Зато су виногради и шуме прекривени прљаво-сивим снегом и куће са разбијеним прозорима изгледали црвеноармејцима потпуно другачије него незаинтересованом посматрачу. Међутим, не може се рећи да је наизглед миран пејзаж био сигуран чак и иза линија фронта. Расположење у Мађарској је било прилично непријатељско и нису бацали цвеће на тенкове. Мађарска је била савезник Немачке. Када је ратна срећа привремено окренула леђа Црвеној армији, Мађари, који су им се још јуче кисело осмехивали, пуцали су на совјет-

ске војнике и официре са тавана „кућа са наранџастим крововима од црепа“.

Упркос неуспешног деблокирања Будимпеште, Хитлер је и даље био заинтересован за Мађарску. Штавише, управо је у Мађарску, а не у Берлин, са Западног фронта послата елита тенковских снага Трећег рајха – 6. СС тенковска армија Јозефа Дитриха, састављена од неколико дивизија. Фирер је планирао да порази јединице Црвене армије код Будимпеште, обнови линију фронта дуж Дунава, а затим врати есесовце у центар Источног фронта, да бране Берлин. Тако су совјетски фронтови у Мађарској били суочени са задатком да поразе и задрже најјачу непријатељску формацију, чиме би својим трупама олакшали јуриш на немачку престоницу.

Операција је носила кодни назив „Буђење пролећа“. Као што име говори, немачка Врховна команда, а посебно сам Хитлер, надали су се да ће повратити своју некадашњу моћ. Цела Немачка је у том тренутку желела да се пробуди и побегне од ноћне море данонoћних бомбардовања, пробоја тенкова и уличних борби у мирним немачким градићима. У пролеће 1945. до буђења је морало доћи на овај или онај начин. План нове немачке контраофанзиве био је да се задају три ударца у конвергентним правцима. Планирано је да главни напад изведу снаге 6. СС оклопне армије и 3. тенковског корпуса 6. армије, између језера Веленце и Балатон у правцу југоистока са циљем да у рејону Дунапентеле, Дунафелдвар, Сексард стигну до Дунава и тиме поделе јединице 3. украјинског фронта на два дела. Потом је требало да трупе 6. тенковске армије напредују на север и југ, дуж западне обале Дунава. Такође се сматрало да би било корисно заузети мостобран на источној обали Дунава у рејонима Дунафелдвар и Дунапентеле. Други напад је требало да изврши 2. тен-

ковска армија из рејона Нађканиже у правцу Капошвара. Тако би совјетски мостобран на западној обали Дунава био, такорећи, подељен на два дела. Назив „тенковска“ за ову формацију готово да је био шала. То је била команда 2. тенковске армије, која је после Гудеријанове смене остала „сироче“ и на крају је пребачена на мање важан део фронта. Није имала ниједну тенковску дивизију. Због малобројности снага које су биле укључене у офанзиву 2. тенковске армије, њен напад је имао за циљ да веже противничке снаге. Примарни циљ био је да одвуче резерве совјетске 57. армије, блокира је са фронта пре опкољавања и уништења. Трећи напад требало је да изведу снаге Групе армија „Е“ са јужне обале реке Драве из рејона Доњег Михољца ка северу, према трупама 6. СС тенковске армије. Бугарска армија је ту држала одбрану, а Немци, не без разлога, нису високо ценили њену борбену способност.

Последња немачка офанзива Другог светског рата, која је почела у марту 1945. године на Балатону, највећем језеру у средњој Европи, убрзо је заустављена разорном ватром граната СУ-100 калибра 100 мм. Трупе 3. украјинског фронта имале су 80 ових самоходних артиљеријских оруђа. У то време ниједан други фронт није имао толики број ових моћних ловаца на тенкова, чак ни трупе Г.К. Жукова и И.С. Коњева код Берлина. Одлука о офанзиви на Мађарску почетком пролећа ионако није била најбоља Хитлерова идеја. Тенкови СС дивизија у офанзиви једноставно су тонули у блато. Командант 6. СС тенковске армије Сеп Дитрих је током послератног испитивања у совјетском заробљеништву рекао следеће: *„Када су тенкови уведени у борбу да би искористили почетни успех, показало се да је терен потпуно непроходан. Тло које је требало да буде замрзнуто и терен који је генерал Велер описао као проходан – испоставило се да је мокар и*

мочваран. Због режима тајности било ми је забрањено да вршим извиђање. Због тога, 132 тенка су се заглавила у блату, а 15 „краљевских тигрова“ је утонуло до својих купола, тако да је офанзиву могла да настави само пешадија.“ Коначни ударац немачкој офанзиви задала је недавно формирана 9. гардијска армија под командом генерал-пуковника Василија В. Глагољева, која је уследила средином марта. Њене дивизије су напале крило и позадину немачких тенкова и самоходних артиљеријских оруђа која су се пробијала према Дунаву. Под претњом опкољавања, елитне СС дивизије биле су принуђене да почну да се повлаче на запад, остављајући своја донедавно страшна оклопна возила.

Међутим, напад свеже, добро попуњене армије из резерве Штаба Врховног команданта није дао очекивани резултат. Немци су журно повукли СС дивизије из битке и послали их у сусрет јединицама Црвене армије које су напредовале. Првог дана офанзиве, совјетске трупе су успеле да напредују само три километра. Тада је одлучено да се 9. гардијска армија појача са 6. гардијском тенковском армијом А.Г. Кравченка. Са увођењем тенковске армије у борбу, совјетска офанзива је почела да добија на замаху. Трупе 2. и 3. украјинског фронта су упорно терале елитне СС дивизије испред себе, приморавајући их да се повлаче даље на запад, у Аустрију. На тај начин је 6. гардијска тенковска армија олакшала задатак својим „сестрама“ – четири тенковске армије концентрисане на берлинском правцу. Почетком априла, совјетски тенкисти и пешадинци су стигли до прилаза Бечу. Кравченкова армија је употребљена за традиционални маневар заобилажења и опкољавања аустријске престонице, приморавајући градски гарнизон да одбија нападе из позадине. Беч је пао три дана пре почетка битке за Берлин.

Ослобођење Чехословачке

Главном граду Аустрије није било суђено да постане место последње битке 6. гардијске тенковске армије А.Г. Кравченка. Док се црвена Застава Победе већ вијорила над Рајхстагом, у Чешкој је Група армија „Центар" фелдмаршала Фердинанда Шернера још увек пружала отпор. Ту је било концентрисано скоро милион немачких војника, са 9.700 топова и минобацача, скоро две хиљаде тенкова и самоходних артиљеријских оруђа и око хиљаду борбених авиона. Немцима су се супротставиле јединице 2. украјинског фронта маршала Р. Ј. Малиновског, који је 4. априла 1945. године, током офанзивне операције Братислава-Брно, заузео Братиславу, довршивши ослобађање Словачке и 4. украјинског фронта генерала Јерјоменка, који је управо ослободио Моравску област.

Једну од највећих офанзивних операција Другог светског рата, Моравско-Остравску операцију извела је Црвена армија у марту-априлу 1945. године, са циљем да заузме велики индустријски регион на окупираној територији Чехословачке. За пробијање дубоко ешалонираних одбрамбених утврђења Немаца, совјетске трупе су користиле велике тенковске снаге. Укупно је у операцији на обе стране коришћено око 300 тенкова.

Одбрамбене структуре које су совјетске трупе морале да савладају изграђене су на прилазима Острави још у предратној првој Чехословачкој Републици. Са севера, заузимајући одбрамбени положај у подножју Рудних планина и Судета на линији дужој од 400 километара, трупе 1. украјинског фронта маршала И.С. Коњева надвиле су се над непријатељску групу у Чехословачкој. Међутим, главне снаге овог фронта су преусмерене да учествују у заузимању Берлина. Ипак, совјетски Штаб Врховне команде је већ 1. маја одлучио

да нареди Коњеву да најкасније до 4. маја линију фронта на Елби преда 1. белоруском фронту, а све ослобођене снаге пребаци на прашки правац.

И Малиновски и Јерјоменко су 2. маја добили наређење да крену на Праг. Трупе сва три совјетска фронта (укључујући 2. пољску, 1. и 4. румунску армију и чехословачки армијски корпус, који су су се борили у њиховом саставу) бројале су више од два милиона људи, 30,5 хиљада топова и минобацача, око две хиљаде тенкова и самоходних артиљеријских оруђа и више од три хиљаде борбених авиона. Постојала је значајна, али никако пресудна надмоћ у снагама, која уопште није гарантовала лаку победу. Чисто војну ситуацију озбиљно је компликовао и фактор високе политике. С једне стране, 3. маја је нова немачка влада, на челу са Деницом, одржала састанак коме су, поред Кајтела и Јодла, присуствовали и представници окупационих власти и команде Вермахта у Чехословачкој. Закључено је да је стање немачких трупа у Чешкој безнадежно, али је одлучено да се не капитулира пред Црвеном армијом, већ да се преговорима са савезничком командом покуша пронаћи излаз и, чекајући погодан тренутак, припреме трупе за повлачење на запад. С друге стране, британски премијер Черчил био је изузетно забринут због ширења комунизма у Европи. Он је 30. априла писао новом америчком председнику Харију Труману: *„Нема сумње да би ослобађање Прага и што већег дела западне Чехословачке од стране ваших трупа могло у потпуности да промени послератну ситуацију у Чехословачкој, а поред тога би могло утицати и на суседне земље.“* И почетком маја Черчил је наставио да инсистира на напредовању америчких трупа ка престоници Чехословачке. Међутим, Труман је сматрао неприхватљивим мешање у војне планове Ајзенхауера, који је ипак покушао да пронађе начин да нападне

Праг. И заиста, трупе 3. америчке армије Џорџа Патона ушле су у Чешку са запада, и он је одлучио да сачека Русе на линији Плзен-Чешке Будејовице-Карлове Вари.

Ајзенхауер је 4. маја послао поруку начелнику Генералштаба Црвене армије генералу Антонову. Потврдивши раније договорену линију напредовања у Чехословачкој, додао је и да ће америчке трупе вероватно стићи до Влтаве, што је значило заузимање дела Прага на левој обали реке. Антонов је категорички одбацио тај предлог: према његовим речима, совјетске трупе су већ почеле операцију са циљем да поразе непријатељску прашку групу, а појављивање тамошњих савезничких трупа могло је само довести до забуне, међусобног бомбардовања и непотребних жртава. Ајзенхауер је 6. маја наредио америчким трупама да не улазе на територију Чехословачке. Совјетска команда је намеравала да отпочне операцију заузимања Прага 7. маја. Међутим, у развој догађаја умешао се још један фактор: 5. маја, чешки покрет отпора, који је био готово неактиван све време рата, дигао је устанак против окупатора. Готово на исти начин решили су да се обрачунају са Немцима и Французи, када су у лето 1944. године подигли устанак у Паризу два дана пре уласка америчких трупа. Пробританска подземна организација бивших чехословачких војних лица „Бартош", коју је предводио генерал Карел Кутлвашр, чак је ступила у везу са командантом 1. дивизије Руске ослободилачке армије Сергејем К. Буњаченком. Власовци су, рачунајући на политички азил у Чехословачкој, пристали да окрену оружје против Немаца. Побуњеници нису успоставили контакт са совјетском командом. Командант Групе армија „Центар", фелдмаршал Шернер, био је бесан када је сазнао за устанак. Није имао илузија о исходу рата, али је желео да сачува своје трупе као организовану борбену снагу и да се појави на челу

такве војске пред западним савезницима. Чак и ако би безусловна предаја била неизбежна, Шернер је више волео да се преда Американцима него Русима. Побуна у позадини блокирала му је путеве за бекство до положаја америчких трупа. Шернер је наредио да се устанак одмах угуши, и Немци су већ 6. маја, користећи тенковске јединице и авионе против побуњеника, поново заузели део града.

Дана 6. маја Буњаченкова дивизија је ушла у Праг. „Власовци" су до вечери заузели западне делове града. Сутрадан су јединице дивизије прешле на десну обалу и пресекле непријатељске јединице на два дела. Међутим, на инсистирање комуниста, Чешки национални савет је ипак одбио даљу сарадњу са „власовцима". Савет је савршено добро схватао како ће совјетска команда, да не помињемо руководство СССР-а, реаговати на такав „савез". Изасланици ЧНС који су стигли у Буњаченков штаб, донели су писмо захвалности генералу Власову за пружену помоћ и известили о одлуци Савета да одбије помоћ његове војске. Буњаченкова дивизија почела је да напушта град у коме су вођене борбе 7. маја увече, сада се упутивши на запад ка Американцима. Уврежени „власовци" одбили су захтев побуњеника да им оставе оружје. Вероватно је 7. мај био најтежи дан за устанике у Прагу. Тада су амерички официри из Патонове армије стигли у штаб генерала Кутлвашра и јавили да немају намеру да напредују даље од Плзена. Тако су Чеси могли да се обрате за помоћ само Црвеној армији. И та помоћ је стигла. Маршал И.С. Коњев се сећа: *„У исто време, добили смо обавештајне податке да фелдмаршал Шернер журно гомила трупе у близини Праге. 5. маја издао сам наређење трупама ударне групе да 6. маја ујутру започну офанзиву."*

1. украјински фронт је напао Праг са севера преко Рудних планина. Дана 6. маја трупе фелдмаршала Шер-

нера почеле су опште повлачење из Чехословачке. Истог дана, гарнизон од 40.000 војника града-тврђаве Бреслау, који је био блокиран од средине фебруара, престао је са отпором; предао се уверивши се у бесмисленост даљих борби у позадини совјетских трупа. Маршал Коњев је наредио свим армијама да одмах крену за непријатељем. Дана 7. маја, офанзива трупа 1. украјинског фронта одвијала се у зони већој од 400 километара.

Шернер је 7. маја поподне добио наређење од фелдмаршала Кајтела о капитулацији немачких трупа на свим фронтовима, али га није пренео својим потчињенима. Касније, док је био у совјетском заробљеништву, Шернер се правдао: „*...Нисам пренео наређење за предају својим трупама, јер сам веровао да је то немогуће извршити... Имали смо план за постепено повлачење трупа Групе армија „Центар“.*“ Фелдмаршал је заправо издао наређење, али је у њему писало да англоамеричка и совјетска пропаганда шире гласине о капитулацији. Шернер је уверавао трупе да ће се „*рат против Совјетског Савеза наставити*“. У суштини, таква позиција није била самовоља фелдмаршала, већ одраз званичног гледишта владе Карла Деница.

Осетивши да се затвара обруч око Групе армија „Центар“, Немци су започели преговоре са Чешким националним саветом. Дана 8. маја склопљен је споразум о немачкој капитулацији. Међутим, према његовим условима, немачке трупе су могле слободно да се повуку на запад, остављајући тешко наоружање на излазу из Прага, а остало ће предати на америчкој демаркационој линији. То је омогућило неким немачким трупама да избегну совјетско заробљеништво. Наравно, тешко да је то била безусловна предаја, Чеси су једноставно пожурили да се отарасе окупатора и избегну крвопролиће.

У међувремену, трупе десног крила 1. украјинског фронта савладале су отпор непријатеља на превојима

преко Рудне горе. У зору 9. маја, после марша од 80 километара, претходнице 3. и 4. гардијске тенковске армије ушле су у Праг. Први је у град ушао Т-34 број 24, двадесетпетогодишњег гардијског поручника И.Г. Гончаренка. Током дана у град су са истока стигле претходнице 60. и 38. армије 4. украјинског фронта. У року од неколико сати град је очишћен од остатака немачких трупа. Главне снаге Групе армија „Центар" биле су опкољене, њихов командант Шернер, који је осудио на смрт хиљаде својих војника због напуштања положаја, напустио је своје трупе и авионом одлетео у Баварску.

Јединице Црвене армије су 10. маја стигле у области Хемница, Плзена и Чешких Будејовица и успоставиле везу са Савезницима. Сутрадан су се срели у Карловим Варима и јужно од Плзена у Клатовју. Од 11. до 14. маја, остаци опкољене групе положили су оружје. Међу њима су били Буњаченкова „власовска" дивизија и сам Власов. Американци су одбили да их прихвате.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕЛОРУСИЈЕ И БАЛТИКА

До лета 1944. Трећи рајх се повукао у дубоку дефанзиву. У Француској су Немци забринуто чекали искрцавање англо-америчких трупа. На фону пораза Групе армија „Север“ код Љењинграда и Групе армија „Југ“ у Украјини и на Криму, ситуација на централном делу совјетско-немачког фронта деловала је стабилно. Група армија „Центар“ је ту задржала релативно стабилан положај, а њена 4. армија је чак наставила да држи велики мостобран на источној обали Дњепра. Крајем маја у Берлину је одржана свечана додела награда официрима који су се истакли у зимским биткама. Међу њима је био и неуспели освајач Москве 1941. године, командант 3. тенковске армије, генерал-пуковник Георг-Ханс Рајнхард. До лета 1944. већ је много месеци командовао позиционим биткама у густим шумама Белорусије. Штавише, његова такозвана „тенковска“ армија није имала ниједну тенковску јединицу и састојала се у потпуности од пешадије.

До лета 1944. положаји немачке Групе армија „Центар“ су се протезали далеко напред, формирајући огроман „белоруски балкон“. На северу се извијао према балтичкој граници код Витебска, а сам град је био напола опкољен. На југу је „балкон“ висио над регионима Украјине које су ослободиле совјетске трупе. Генерал-пуковник Сергеј М. Штеменко, који је ишао на Западни фронт као представник Штаба Врховне

команде, се сећао: *„Вишекратни покушаји <...> напредовања у области Витебска и Орше нису дали значајне резултате, а плаћени су веома високом ценом. „Белоруски балкон“ је снажно брањен.“* Неуспеси су чак постали предмет истраге посебне комисије Државног комитета за одбрану. На основу њених закључака, Западни фронт је подељен на два, на 2. и 3. белоруски фронт. Тако је повећана управљивост трупама, а штабови су били ближи области за коју су били одговорни. Нови команданти фронта били су енергични команданти армија који су се истакли у зимској кампањи: Георгиј Ф. Захаров и Иван Д. Черњаховски. Први је био штићеник Г.К. Жукова и један од ослободилаца Крима и Севастопоља, други – херој форсирања Дњепра, најмлађи командант фронта и армијски генерал у Црвеној армији. Черњаховском је било само тридесет осам година. Поред команданата који су стекли поверење Штаба Врховне команде и Стаљина лично, у Белорусију су послате „јужњачке“ трупе проверене у борби: тенковска армија П.А. Ротмистрова, коњичка-механизована група И.А. Плијева, 28. армија А.А. Лучинског и друге.

У пролеће 1944. године, совјетска Врховна команда била је пред дилемом: да ли да почне офанзиву у Украјини или да главни напад буде у Белорусији. Офанзива у Украјини изгледала је као најпримамљивија, јер би у случају успеха одмах отворила пут Црвеној армији за напредовање према Пољској и Румунији. Међутим, у том случају, совјетске трупе које су напредовале би се суочиле са реалном претњом да буду нападнуте са крила, са „Белоруског балкона“, где се налазила дубоко ешалонирана одбрана немачке Групе армија „Центар“. Зато је Штаб Врховне команде одлучио да покрене офанзиву у Белорусији, надајући се да ће ликвидирати белоруску избочину и поразити Групу армија „Центар“. У случају успеха, совјетским трупама би се отворио пут

ка Западу, и истовремено би ослободили себи руке за офанзивне операције у Украјини. У међувремену, уочи совјетске офанзиве, команда Вермахта се нашла у истој ситуацији у којој је био совјетски Штаб пре три године. Један од главних узрока катастрофе Црвене армије 1941. године био је непознавање непријатељских планова. Совјетска команда је више пута правила грешке у погађању правца главних напада Немаца. Међутим, када су противници заменили места и Црвена армија преузела стратешку иницијативу, Немци су почели да праве потпуно исте грешке.

Успеси совјетских трупа у зиму 1943/44. и пролеће 1944. године у Украјини и неуспеси у Белорусији навели су немачку команду на закључак да ће главни ударац у предстојећој летњој кампањи бити задат у Украјини. Сам обрис фронта, како су веровали Хитлер и многи његови генерали, наговештавао је удар Црвене армије у правцу Балтичког мора. Тај удар је могао да одсече две групе армија од Немачке одједном: „Центар“ и „Север“. Било је и економских разлога. Како је бивши начелник оперативног одељења Врховне команде Вермахта, генерал-пуковник Алфред Јодл, на Нирнбершком суђењу 1946. године рекао: „*Претпостављали смо да ће руски напад уследити у јужном сектору, односно у правцу румунске нафте, стога смо већи број тенковских дивизија концентрисали у јужним групама армија.*“ После рата, немачке војсковође су често покушавале да сву кривицу за поразе свале на Фирерову тврдоглавост, али су почетком лета 1944. године и они сами били уверени да ће совјетска офанзива уследити у Украјини. Стога је Групу армија „Северна Украјина“ предводио „геније одбране“, генерал-фелдмаршал Валтер Модел, који је био познат по својим успесима у одбрани Ржевске избочине 1942. и обнављању фронта Групе армија „Север“ почетком 1944. године, а Групом армија „Цен-

тар“ командовао је генерал-фелдмаршал Ернст Буш, који је заменио Гинтера фон Клугеа, који је у јесен 1943. године доживео аутомобилску несрећу. Хитлер је ценио Буша због његове безусловне лојалности и дисциплинованог извршавања наређења, али то именовање се уклапало у идеју да је то споредно ратиште, пошто Немци Буша нису сматрали „генијем“.

У јуну 1944. године Група армија „Центар“ је имала четири армије (3. тенковска, 4, 9. и 2. пољска армија), које су држале фронт дугачак 1.100 километара. Друга армија је држала положаје у Припјатским мочварама, остале су биле распоређене дуж лука од седам стотина километара, од Витебска до Бобрујска. Укупан број војника групе армија, укључујући и позадинске јединице, био је око 900 хиљада.

На основу претпоставки о плановима непријатеља, немачка команда је распоредила елитне јединице оружаних снага – тенкове и авионе. Група армија „Северна Украјина“ је почетком јуна 1944. године имала седам тенковских дивизија, две тенковско-гренадирске дивизије и четири батаљона тешких тенкова „тигар“. Група армија „Центар“ је остала са само једном тенковском дивизијом, две тенковско-гренадирске дивизије и једним батаљоном тешких „тигрова“. Група армија „Центар“ није имала ниједан тенк „пантер“, упркос чињеници да се то оклопно возило производило више од годину дана. Укупно је било више од 300 „пантера“ у свим немачким групама армија на Источном фронту. Од скоро 5.000 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа које су Немци имали на Источном фронту до почетка лета 1944. године, Група армија „Центар“ имала је мање од 600, или око једне десетине.

„Багратион“

Успеси зимске кампање у Украјини нису довели до „опијености успехом“ у руководству Црвене армије. Напротив, процена изгледа офанзиве у Украјини била је прилично опрезна. Представник Штаба Врховне команде, штабни официр С.М. Штеменко се сећа оцене ситуације која је постојала у то време: „*На секторима фронта Лавов, Јаши и Кишињев суочиле су се моћне и готово једнаке по снази армијске групе. Свих шест наших тенковских армија увучено је тамо у борбу против главнине немачких тенкова.*“ Одлучено је да се окуша срећа у Белорусији, али овог пута уз детаљну припрему. Операција је носила кодни назив „Багратион“. План развијен у Штабу предвиђао је ланац напада у конвергентним правцима снага четири фронта: 1. балтичког, 1, 2. и 3. белоруског. Прво су морале бити опкољене групе на крилима немачке Групе армија „Центар“ код Витебска и Бобрујска. Направивши пробоје на крилима, било је могуће напредовати према белоруској престоници – Минску, пресецајући путеве за повлачење немачке 4. армије, која је држала фронт према истоку. Укупно је за операцију ангажовано 1 милион 200 хиљада људи, 4.070 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа и 5.321 авион у саставу јединица четири фронта. Амбициозан задатак захтевао је одбацивање шаблонских решења. Командант 1. белоруског фронта К.К. Рокосовски се сећао: „*Проучавање терена и стања одбране непријатеља уверило нас је да би било препоручљиво да извршимо два напада на десно крило фронта из различитих области: један од стране снага 3. и 48. армије из рејона Рогачева према Бобрујску, Осиповичима, а други – снагама 65. и 28. армије са доњег тока Березине у правцу Слуцка. При томе, оба ова удараца би била главна. То је*

било у супротности са општеприхваћеним ставом да се у офанзиви задаје један главни ударац.“

Тачније, на основу искуства из претходних, не увек успешних операција, када је распршеност снага на главним и помоћним деловима фронта доводила до неостварења постављених задатака, совјетска војна мисао је закључила да је пожељно задати један снажан ударац. Константин К. Рокосовски морао је да брани своју одлуку на састанцима у Штабу Врховне команде 22. и 23. маја. Рокосовски је касније у својим мемоарима описао колико су ти састанци били драматични: *„Одлука да се изведу два удара на десном крилу била је критикована. Двајут су ме замолили да одем у суседну просторију да размислим о предлозима Штаба. После сваког таквог „размишљања“ морао сам поново да браним своју одлуку још јаче. Уверивши се да сам чврсто решен да останем при тој одлуци, Стаљин је одобрио план операције у оном облику у ком смо га представили. – Упорност команданта фронта, – рекао је, – доказује да је организација офанзиве темељито промишљена. А то је поуздана гаранција успеха.“*

Неконвенционална решења су у различитом степену била присутна у планирању совјетских офанзива. До почетка операције „Багратион“, Витебск је већ био напола опкољен, дубоки продори у немачку одбрану остварени су и северно и јужно од града. Међутим, Немци су посебно снажно бранили фронт продора у виду клинова. Одлучено је да се напада поред њих, повећавајући обим опкољавања града. Сада су два „крака клешта“ совјетске офанзиве морала да се дуже крећу једно према другом, али су сада имала да пробију слабију одбрану. Такође, ниједан тенковски или механизовани корпус није био укључен у операцију опкољавања Витебска. За тенкисту Рајнхарта, који је бранио Витебск, њихова појава би била алармантан

сигнал. Одсуство мобилних јединица, напротив, указивало је на намеру совјетских трупа да се бране.

Основа за успех сваке веће офанзивне операције је тајност њене припреме. Та истина је посебно важила за „Багратион". Да су припреме за велику офанзиву разоткриле немачке обавештајне службе, тенковске дивизије и авиони из Украјине би се слили у Белорусију. На шумовитом и мочварном терену, који је ионако био неповољан за офанзиву, могли су да одиграју кобну улогу за Црвену армију. Совјетска команда је обезбеђивала тајност пре свега премештањем трупа искључиво ноћу, уз поштовање строгих сигурносних мера. Вожња ноћу била је дозвољена само са угашеним фаровима. Бели знакови су постављени дуж путева да би показивали пут, а предњи и задњи делови камиона су офарбани у бело. Те ознаке су биле довољно видљиве ноћу, при кретању у колони. Претицање је било строго забрањено. Ноћна кретања су се одвијала само од десет увече до четири ујутру. Било какво кретање заосталих јединица изван овог перида било је строго забрањено. Са првим зрацима сунца колоне су морале да се зауставе и сакрију. Током дана могли су да возе само аутомобили са специјалним пропусницама. У свакој армији било их је свега стотинак. Двокрилци По-2, који су стално надлетали подручја концентрације трупа, пратили су поштовање камуфлаже током дана и током ноћних маршева. Ако би пилоти приметили нешто из ваздуха, бацили би заставицу на јединицу која се није добро камуфлирала.

Који део совјетско-немачког фронта је совјетска врховна команда одредила као место главног напада летње кампање 1944. године није саопштено чак ни највишим савезничким вођама. Шестог јуна, на дан када је почела операција „Оверлорд" – искрцавање савезника у Нормандији – Стаљин је писао британском

премијер-министру сер Винстону Черчилу: *„Летња офанзива совјетских трупа, организована у складу са договором на Техеранској конференцији, почеће средином јуна на једном од важних делова фронта. Општа офанзива совјетских трупа развијаће се у фазама сукцесивним увођењем армија у офанзивне операције. Крајем јуна и током јула офанзивне операције ће се претворити у општу офанзиву совјетских трупа.“*

Драконске мере тајности прожимале су целу совјетску „ратну машину“ од врха до дна. Операцијске планове фронтова израђивале су групе од два-три штабна официра; обично су писани руком и слати у Штаб Врховне команде, по правилу, лично командантима. Фронтовске, армијске и дивизијске новине објављивале су само чланке о одбрани. Привремено је обустављен рад моћних радио-станица. Немачки историчар Ролф Хинце је касније разочарано приметио да *су „Руси, супротно својим уобичајеним навикама, овога пута поштовали потпуну радио-тишину“.* Наравно, совјетске припреме у Белорусији нису могле да прођу потпуно непримећене од стране немачке обавештајне службе. Међутим, размере откривених кретања совјетских трупа биле су мале и стога потцењене. У немачком билтену у коме се оцењује положај непријатеља на Источном фронту 13. јуна 1944. године, наводи се да планиране офанзивне акције Црвене армије *„против Групе армија „Центар“ имају за циљ да доведу немачку команду у заблуду у погледу правца главног напада и да одвуку резерве са подручја између Карпата и Ковела“.* Умирен, фелдмаршал Ернст Буш отишао је на одмор три дана пре совјетске офанзиве.

Последња припремна активност пред почетак „Багратиона“ било је деминирање. Изведена је током последње две ноћи пред офанзиву. Да не би изазвали сумњу код непријатеља, мине нису уклоњене већ

деактивиране. Само су скинути упаљачи мина. Најтеже је било онеспособити затезне мине које су биле постављене у пролеће. Израсла трава је прекрила жице, тако да их је било тешко открити. Током две кратке летње ноћи уклоњене су хиљаде наших и немачких мина. Ратно искуство, како наше, тако и непријатељско, довело је до необичног решења: потпуног деминирања. Док су раније пре офанзиве прављени посебни пролази у сопственим минским пољима, дотле је у лето 1944. године, у правцима напада, Црвена армија преферирала да их потпуно уклони. У диму на бојном пољу, посадама тенкова ознаке пролаза су биле слабо видљиве, и неизбежно је долазило до несрећа. Сада је проблем радикално решен. Једина минска поља која су остала на путу јединица које су нападале била су непосредно испред немачких положаја и у дубини одбране. То је био посао за тенкове-„миноловце“ и инжињерце који су пратили јединице током напада.

Према плановима Штаба Врховне команде, почетак „Багратиона“ ни на који начин није био везан за годишњицу почетка Великог отаџбинског рата. Међутим, кашњења у допреми муниције и концентрисању трупа померила су датум почетка операције на 22. јун 1944. године. Тог дана код Витебска је извршено извиђање борбом, које су започели 1. балтички и 3. белоруски фронт. Циљ испитивања немачке одбране борбом био је хватање контролних заробљеника који би потврдили обавештајне податаке о положајима непријатеља, јер су Немци последњих дана или чак сати пре совјетске офанзиве могли да предузму противмере и ојачају своје позиције, што би неминовно захтевало прилагођавање планова. Али извиђање борбом потврдило је већ прикупљене податке. Окршаји између истурених јединица Црвене армије и немачке пешадије у првим рововима настављени су до ноћи следећег дана.

Извиђање борбом је лако прешло у офанзиву чија је артиљеријска и ваздушна припрема почела ујутро 23. јуна. Већ за неколико сати, одбрана немачке 3. тенковске армије код Витебска почела је нагло да се распада.

Први су у офанзиву кренули 1. балтички и 3. белоруски фронт на Витебском правцу. Строго говорећи, они су започели операцију 22. јуна 1944. године, тачно три године после почетка рата. Ујутро 22. јуна почело је извиђање такозваним истуреним батаљонима који су испитивали одбрану непријатеља. Уз подршку тенкова и артиљерије, напредовали су 0,5–1,5 км и на неким местима заузели први одбрамбени положај непријатеља. Сутрадан су у битку ушле главне снаге ударних група два фронта. Уз помоћ самоходних јуришних топова „штурмгешуц", Немци су могли да покушају да задрже совјетске ударне групе само у зони тактичке одбране. Ако би нападачи пробили даље, за контранападе су биле неопходне тенковске и моторизоване дивизије. Али фелдмаршал Буш их је имао мало. У лето 1944. године „штурмгешуц" више није био тврд орах: тенкови Т-34-85 су већ масовно коришћени у операцији „Багратион". Са својим топом од 85 мм били су неоспорно у стању да униште већину немачких тенкова и самоходних топова, укључујући и „тигрове".

У другој половини рата, Хитлер је смислио концепт „тврђава", према коме су значајне комуникацијске чворове браниле специјално изабране трупе, чак и у условима потпуног опкољавања. Та стратегија је имала смисла: држање раскрсница од стране немачких трупа спречавало је Црвену армију да нормално снабдева горивом и муницијом јединице које су се пробиле напред. Међутим, за гарнизон „тврђаве" та тактика је била самоубилачка. Пре или касније би се предао или би био уништен. Тек неколико немачких гарнизона је деблокирано нападима споља. Фирер је Витебск прогласио таквом „тврђа-

вом". Упркос претњи да буду опкољени, 53. корпусу генерал-пуковника Хелмута Голвицера забрањено је повлачење из града. Рајнхард је већ увече првог дана борбе проценио ситуацију и предложио повлачење трупа из витебске мишоловке. Држао је положаје током зиме, сада је дошло време да их напусти. Фелдмаршал Ернст Буш, који се хитно вратио са одмора, само му је пренео наређења Врховне команде Вермахта, фактички Хитлерово: *„држати се по сваку цену"*.

Трећег дана битке, трупе два совјетска фронта сусреле су се на обалама Западне Двине. Витебска група немачке војске била је опкољена. До вечери истог дана, Фирер је попустио наговорима својих генерала и дозволио повлачење највећег дела трупа из Витебска. Међутим, наредио је да се остави једна дивизија за одбрану „тврђаве". Хитлер је такође захтевао да се у град падобраном спусти официр Генералштаба са одговарајућим наређењем. Рајнхарт је одговорио да тако важно Фирерово наређење он мора лично да преда. Хитлер је био шокиран, али се после тога више није разматрало питање слања писаног наређења опкољеном гарнизону преко падобранаца. Из Хитлеровог штаба „Вучја јазбина" у опкољени град је послат радиограм: *„Једна дивизија остаје у Витебску и наставља одбрану. Јавите име њеног команданта."* Командант 206. пешадијске дивизије остављене у „тврђави" био је генерал-потпуковник Алфонс Хитер.

Међутим, очајнички покушај јединица Вермахта да се пробију из окружења био је неуспешан. Немачке трупе које су се извукле из Витебска успеле су да дођу само до шумског подручја југозападно од града, где су биле опкољене. Под ваздушним ударима и артиљеријском ватром издржали су мање од једног дана. Заробљени командант 197. пешадијске дивизије, пуковник Прој, изјавио је приликом испитивања: *„Пукови су нестајали*

буквално пред нашим очима. Војници су остављали наоружање, возила, муницију, војну опрему, лично оружје и бежали као луди." Већ ујутру петог дана борби за Витебск капитулирали су. Око 17 хиљада људи се предало, укључујући и самог генерал-пуковника Голвицера и његовог начелника штаба. Немачка дивизија остављена у Витебску по наређењу Фирера није успела да се одбрани. Совјетске јединице су брзо продрле у град и заузеле нетакнут мост преко Западне Двине. Остаци гарнизона, предвођени генерал-потпуковником Хитером, кренули су у пробој увече, буквално неколико сати пошто је главнина корпуса отишла. Али нису успели да оду далеко – убрзо су се генерал и преживели војници и официри његове дивизије придружили редовима ратних заробљеника.

Главна последица пораза Вермахта код Витебска била је рупа од 150 километара у положајима немачких трупа у Белорусији. При томе је сам град брзо пао у руке Црвене армије која је напредовала. Може се рећи да су немачки генерали фактички саботирали спровођење идеје „тврђаве" коју је предложио Хитлер. Међутим, покушаји пробоја довели су само до брзог пораза немачких јединица у шумама или чак на отвореним пољима. На крају је идеја „тврђаве" коришћена и у биткама за саму Немачку.

Офанзива 1. белоруског фронта почела је касније од осталих, 24. јуна 1944. године. Г.К. Жуков, као представник Штаба Врховне команде, отишао је на осматрачницу 3. армије генерал-потпуковника А.В. Горбатова код Рогачева. Маршал К.К. Рокосовски се сећао: *„Георгије Константинович ми је приликом одласка у шали рекао да ће нам он и Горбатов пружити руку преко Березине и помоћи нам да се трупе извуку из мочвара код Бобрујска.*" Жуков је имао све разлоге да то каже, пошто је офанзиву код Рогачева требало да под-

ржи 1.400 авиона. Тешки бомбардери совјетске далекометне авијације такође су били усмерени на мостобран Горбатовљеве армије. За подршку офанзиви код Паричија издвојене су знатно мање снаге – 900 авиона. Међутим, сам Рокосовски је остао са трупама јужне ударне групе фронта које су код Паричија морале да напредују кроз шуме и мочваре. Пре офанзиве, војници Црвене армије су се посебно припремили за савладавање мочварног терена: учили су да пливају, ходају кроз мочвару, спуштају се низ реку користећи импровизована средства и оријентишу у шуми. Направљен је велики број „мокроступа" – специјалних мочварних скија које су омогућавале људима да се крећу кроз белоруске мочварне шуме. За исту намену израђивали су тегљаче, сплавове и чамце за митраљезе, минобацаче и лаку артиљерију. Да би тенкови могли да прођу, припремљени су балвани и снопови шибља, помоћу којих су инжињерци и тенковске посаде правили путеве у мочварама за тенкове.

Напад тешких бомбардера на немачке положаје код Рогачева извршен је ноћу. Да би помогли пилотима да се правилно оријентишу, на мостобрану су постројени камиони са упаљеним фаровима. Светла су била усмерена на исток, у позадину, и била су невидљива за непријатеља. Али била су јасно видљива из авиона. Такође, запаљене су специјалне пиротехничке бакље за усмеравање навигатора. Александар В. Горбатов се сећао: *„Када је пао потпуни мрак, први пут смо чули све већу буку наше лаке ноћне авијације, која је летела да бомбардује непријатељске ватрене положаје и ровове. Затим се тој буци прикључила и бука тешких далекометних авиона <...> [Они] су долазили талас за таласом <...> Ускоро су плануле стотине ватрених фонтана и чуле су се експлозије."* Неколико сати касније, у зору, операција је настављена нападом јуришних ави-

она. Пре него што се дим од њихових бомби развејао, артиљерија и „кањуше“ су отвориле ватру на немачке положаје. Неколико минута пре завршетка артиљеријске припреме, тенкови-„миноловци“ су ушли на бојиште. Коришћени су и код Рогачева и код Паричија. Инжињеријске тенковске чете су напредовале у два ешалона, у колони. Мине су експлодирале једна за другом, тенковски ваљци су поскакивали. Убрзо су кроз минска поља очишћени широки пролази за тенкове, самоходне топове и пешадију. Међутим, упркос снажном ваздушном удару и успешном деминирању, офанзива код Рогачева је каснила у односу на план. Немачка одбрана на мостобрану на реци Друт, одакле су Горбатовљеве трупе покушале да се пробију, показала се као „тврд орах“. Горбатов је предложио поновно прелажење реке северно и јужно од мостобрана, што такође није обећавало брзо пробијање одбране. С друге стране, код Паричија, немачка одбрана је пробијена првог дана офанзиве. У пробијену рупу је ушла коњичко-механизована група генерал-потпуковника Исе А. Плијева и тенковски корпус.

Генерално, идеја К.К Рокосовског о два удара код Бобрујска се показала потпуно оправдана. Испало је да је он тај који пружа руку да помогне Г.К. Жукову. Једина тенковска дивизија Групе армија „Центар“ у почетку је била послата да одбије совјетску офанзиву источно од Бобрујска, код Рогачева. Међутим, успешна офанзива друге совјетске ударне групе приморала је Немце да промене своје планове. 20. тенковска дивизија је одмах преусмерена да се супротстави новој претњи. Док је била на путу, пробијена рупа код Паричија је проширена. Више није било могуће затворити је једном дивизијом. Осим тога, Немци су у усиљеном маршу изгубили доста технике. Убрзо се распала и одбрана Вермахта код Рогачева, која је остала без тенковске резерве. Већ

ујутру четвртог дана офанзиве, два совјетска тенковска корпуса сусрела су се северно од Бобрујска, затварајући обруч око немачке 9. армије. Два дана касније, опкољена група је ликвидирана. Трупе Рокосовског су заробиле више од 23,5 хиљада људи, а хиљаде возила, запрежних кола и оружја постали су трофеји.

Успех код Витебска и Бобрујска омогућио је Црвеној армији да направи следећи корак. Штаб Врховне команде је 28. јуна дао задатак фронтовима да опкољавају непријатеља конвергентним нападима на Минск. Одлучујућу улогу у тој офанзиви требало је да одигра 5. гардијска тенковска армија П.А. Ротмистрова. Првобитни план Штаба предвиђао је брзо напредовање армије путем Смоленск-Минск. Напад дуж магистралног пута и заузимање великог саобраћајног чвора у позадини Групе армија „Центар“ неизбежно би убрзали њен пораз. Међутим, нису успели да пробију немачку одбрану на Минској магистрали код Орше. Командант 3. белоруског фронта Иван Д. Черњаховски није се смео – одлучено је да се искористи рупа коју су његове трупе пробиле код Витебска. Више од 500 тенкова и самоходних топова Ротмистрове армије ушло је ту, у међуречје између Двине и Дњепра. Не наилазећи на озбиљан отпор током прва два дана, армија је брзо напредовала према Борисову, у позадину Групе армија „Центар“. У међувремену, у непријатељском табору дошло је до кадровских промена. Да би се обновио совјетско-немачки фронт, који се брзо распадао, поново је био потребан „геније одбране“, па је истог дана када је Стаљин наредио напад на Минск, Хитлер сменио Ернста Буша са места команданта Групе армија „Центар“, а на његово место је постављен Валтер Модел.

Током белоруске стратешке офанзивне операције, коњица се показала прилично ефикасном. Ако су тенковске армије биле мач Црвене армије, онда је коњица

била оштар и дугачак флорет, суптилан инструмент за извршење посебно важних задатака у офанзивним операцијама. Коњичко-механизована група, која је укључивала 3. гардијски коњички корпус, напредовала је 150–200 км за пет дана после уласка у пробијени део фронта. На тај начин је обезбеђен висок темпо напредовања 11. гардијске и 5. армије 3. белоруског фронта. Истовремено, коњичко-механизована група је све време предводила пешадију, на удаљености од 25–30 километара. Пешадија је сустигла групу тек на реци Березини, крећући се углавном у маршевској колони и докрајчујући џепове отпора које је коњица заобишла. Тенкисти и коњаници спречавали су немачке трупе у повлачењу да обнове фронт.

Мобилне јединице три совјетска фронта незадрживо су се кретале са разних страна према истој тачки – главном граду Белорусије, Минску. Немачка 4. пољска армија почела је да се повлачи на линију реке Березине, покушавајући да се пробије из насталог „џака". То повлачење претворило се у прави „пут смрти" за Немце. Многе речне прелазе већ су заузеле јединице Црвене армије. Под немачком контролом остао је само мост код Березина, на путу Могиљов-Минск. Хиљаде возила, запрежних кола и пешадијских колона хрлиле су ка њему. Совјетски јуришни авиони су имали потпуну доминацију у ваздуху, обасипајући колоне Вермахта током повлачења бомбама и ракетама. Један од учесника догађаја на немачкој страни се сећао: „*Недалеко од моста, где је гужва била најгора, одиграване су се сцене које никада раније нису виђене. Запрежна кола и возила су се међусобно гурали са коловоза, свако је покушавао да први уђе на мост. Било је свађа и туча. Пољска жандармерија је била немоћна.*"

Оно што се догодило у Белорусији у лето 1944. године све је више подсећало на лето 1941. године, али

су сада Немци били у улози опкољених који се гомилају око прелаза. На исти начин су немилосрдно уништавани из ваздуха, на исти начин су се дивизије и корпуси распадали, команданти су губили контролу над њима. Велике масе немачке пешадије, повлачећи се пешке кроз Березино, покушавале су да побегну од совјетских тенкова који су се пробили у њихову позадину. Без спољне помоћи, исход ове трке био је унапред познат. Бомбардери су први кренули у борбу. Били су окупљени на „белоруском балкону" који се пружао на исток, да би нападали стратешке циљеве у совјетској позадини. Сада су коришћени за успоравање напредовања совјетских тенковских колона. Дневни напади тешких бомбардера, укључујући огромане „хајнкел-177", у условима совјетске надмоћи у ваздуху, били су готово самоубилачки, довели су до великих губитака, и што је најважније, нису дали опипљиве резултате.

Међутим, крајем прве недеље борби, немачке тенковске дивизије, претходно концентрисане у Украјини, почеле су да пристижу у Белорусију. „Геније одбране" Валтер Модел је знао где да их постави. Једна од тих дивизија, добро попуњена Пета, појачана чистокрвним батаљоном „тигрова", испречила се на путу 5. гардијској тенковској армији маршала Павела А. Ротмистрова. Сукоб са две стотине немачких тенкова, углавном „тигрова" и „пантера", успорио је напредовање совјетских тенкиста према Минску и изазвао незадовољство команде. Маршал Александар М. Василјевски се присећао: *„5. гардијска тенковска армија, која је увек била сјајна у борби, у овом случају није била на свом ранијем нивоу."* То је уочено у Москви, па је Стаљин написао: *„Штаб је незадовољан спорим и неодлучним акцијама 5. гар. ТА* (гардијска тенковска армија – прим. аут.) *и то приписује спорости и неодлучности команде."* На лице места послата је специјална комисија ради расветља-

вања околности неуспеха. Учесник истраге, командант 39. армије генерал-пуковник Иван И. Људников је изнео следећи закључак: *„У неким секторима Немци су против нас користили нашу тактику, коју је у своје време успешно користио Катуков, тада још пуковник, у борбама против Гудеријанових тенкова на удаљеним прилазима Москви: напад из заседе.“* Ипак, ове битке коштале су немачку 5. тенковску дивизију великих губитака. Од 159 „панцера“ који су стигли у Белорусију, за две недеље само 18 је остало у строју, а, поред тога, сви тешки тенкови „тигар“ су били изгубљени. При томе, код Минска П.А. Ротмистров није имао ниједан тенк Т-34 са топом од 85 мм, само оне исте Т-34-76 којима је располагао и пре годину дана у бици код Прохоровке. Нове тенкове Т-34-85 5. гардијска тенковска армија почела је да добија тек у августу.

Главни град совјетске Белорусије, Минск, био је важно чвориште путева и железничких пруга, чије је задржавање у својим рукама било од највеће важности за немачку команду. Град је брзо прозван „тврђавом“, али Немци су имали само око две хиљаде људи да га бране. Страшни „тигрови“ и „пантери“ зауставили су совјетску 5. гардијску тенковску армију, али нису могли да створе континуирани одбрамбени фронт. У зору 3. јула тенкови Црвене армије продрли су у Минск са североистока. Према плану, у град је требало да уђу тенкови армије маршала П.А. Ротмистрова, али у стварности то су била оклопна возила 2. гардијског тенковског корпуса генерала Алексеја С. Бурдејног. Средином дана тенкови 1. гардијског тенковског корпуса продрли су у град са југоистока. То је значило да су трупе К.К. Рокосовског стигле до града. До краја дана, Минск је потпуно очишћен од Хитлерових освајача.

Спајање јединица 1. и 3. белоруског фронта у Минску значило је затварање обруча око остатака три

немачке армије које су се скупиле источно од града. Трупе 2. белоруског фронта терале су немачку пешадију испред себе, стежући обруч са истока. До 11. јула немачке јединице опкољене код Минска су поражене, војно особље је заробљено или уништено. Међу 35 хиљада заробљеника било је 12 генерала, укључујући три команданта корпуса и девет команданта дивизија. За само две недеље борби, Црвена армија је уништила 7 непријатељских армијских корпуса од 9, и 28 дивизија од 34 које су чиниле Групу армија „Центар". Немачки војни губици у Белорусији процењују се на 350 хиљада људи, од којих је око 150 хиљада заробљено.

Тенковске дивизије које је немачка команда пребацила у Белорусију биле су озбиљан противник, јер су могле да одиграју одлучујућу улогу у почетној фази битке, када је тек почињао пробој одбране Вермахта. Међутим, пошто је највећи део немачке пешадије уништен и фронт се распао, тенкови су могли само да успоре напредовање Црвене армије. Совјетска команда је применила једноставну, али ефикасну тактику. Офанзива је изведена на два паралелна правца. Ако би нападачи наишли на упорни отпор непријатеља на једном од њих, трупе би се прегруписале на суседни правац и ускоро би се нашле у позадини тих непријатељских положаја. Управо тако су се развијали догађаји код Барановича. То је била важна раскрсница путева коју је немачка команда настојала да задржи по сваку цену. Први покушај заузимања Барановича нападом са истока био је неуспешан; непријатељ је, ослањајући се на претходно припремљену одбрамбену линију, пружао јак отпор. Међутим, убрзо је пронађена слаба тачка одбране јужно од града, где су одбрану држале мање истрајне мађарске јединице. У исто време, коњичко-механизована група је напала са севера, заобилазећи град. Због претње да буду опкољене, непријатељске јединице

су се повукле из Барановича. Тај сценарио се понављао изнова и изнова, на различитим правцима.

Пошто су узастопно победиле три немачке армије, совјетске трупе су наставиле напредовање ка Западу. У битку су уведене резерве – 2. гардијска и 51. армија, које су биле слободне после пораза Немаца на Криму и сада су пребачене у Белорусију. У офанзиву су се укључиле и армије левог крила 1. белоруског фронта, које су кренуле са положаја у рејону Ковела. Од 28. јула до 2. августа 1944. године трупе 1. белоруског фронта стигле су до Висле и заузеле мостобране северно и јужно од Варшаве, у области Пулава и Магнушева.

На фону потпуног уништења немачке 4. и 9. армије, остаци трупа генерал-пуковника Георга-Ханса Рајнхарта и даље су изгледали добро, што је довело до његовог именовања за команданта Групе армија „Центар". Дана 16. августа Валтер Модел је предао команду и отишао у Нормандију да обнови Западни фронт, који се распадао после искрцавања савезничких трупа. Рајнхард је командовао групом армија само шест месеци, све док се Источни фронт није поново распао, овога пута под ударима Црвене армије у операцији Висла-Одер. Уследио је још један излив Хитлеровог гнева и генерал је отишао у „Фирерову резерву", а по завршетку рата – у америчко заробљеништво.

На огромним просторима које је Црвена армија ослободила током операције „Багратион", живели су не само мушкарци регрутског узраста, који нису били обухваћени мобилизацијом, већ и бивши малолетници који су сада навршили осамнаест година, партизани, као и војници и командири Црвене армије који су се у лето 1941. године нашли у окружењу и, прикривши се, наставили ту да живе. Цела та хетерогена људска маса је одмах стављена под оружје и послата у пешадију. Такве попуне често су називане „црнокошуља-

шима". Артиљерац В.М. Зимаков се сећа: *„Добили смо малу попуну од мештана – 1926–27. годиште. Све би их постројили – и на фронт. Звали смо их „црнокошуљашима" јер су били обучени у одећу тамне боје и сиве шињеле – нису добијали никакве униформе."* Тај назив је одражавао и негативан однос војника који су прошли тежак ратни пут према својим друговима који су дезертирали приликом повлачења и настанили се на окупираној територији, код жена које су остале без мужева. Пешадинац Г.С. Генкин се сећао: *„Више од половине 'црне пешадије' били су бивши војници Црвене армије из 1941. <...> Зашто су се према њима понашали злобно? <...> А каква осећања може да има војник, израњаван и измучен на фронту, када крајем 1943. године уђе у ослобођено село и угледа међу „прижењенима" пар својих некадашњих сабораца с почетка рата?"* Међутим, када би се ти војници борили као и сви остали и нису показивали кукавичлук, онда би се однос осталих војника Црвене армије према њима врло брзо променио и прихватили би их као себи равне.

Успеси Црвене армије у Белорусији били су толико импресивни да су на Западу одмах почели да сумњају да је то истина. Као одговор на неповерење Савезника, руководство Совјетског Савеза одлучило је да демонстрира свој успех на веома необичан начин. НКВД је испланирао операцију кодног назива „Велики валцер", према тада популарном америчком мјузиклу посвећеном животу и делу чувеног аустријског композитора и диригента Јохана Штрауса. У режиму строге тајности у Москву су из Белорусије почели да стижу возови са заробљеницима. Московски хиподром и стадион „Динама" су ограђени и стављени под стражу. На крају, у листу „Правда", изашлом ујутру 17. јула, појавила се вест да ће немачки ратни заробљеници продефиловати Москвом. То је објављено и на радију.

Московљани који су похрлили на улице видели су неуредне колоне од по 20 људи у реду. На челу колоне је било 19 генерала Вермахта. Они су једини од свих учесника „параде“ били добро обријани. Иза генерала су ишле две групе са више од хиљаду официра. Пратили су их необријани војници у разним униформама. Неки су уместо чизама носили импровизоване сандале направљене од аутомобилских гума. Заробљеници су ишли Лењинградском магистралом и Улицом Горког до трга Мајаковског. Ту су се поделили у две групе. Прва је скренула лево и пошла Садовим кољцом до Курске станице. Ратни заробљеник Јозеф Вимер се сећао: *„Официри су ишли испред, ми позади. Нисмо ниђе гледали, само смо марширали, одсутни, не мислећи ни на шта, као мртви. За нас је све било готово. У заробљеништво смо отишли ништа не мислећи и не осећајући. Стигли смо на станицу Курск, 1.200 људи укрцало се у воз и отишло.“* Друга група ратних заробљеника скренула је десно и ишла Садовим кољцом преко Кримског моста до станице „Каначиково“ окружне железничке пруге. Заробљенике су пратили коњаници са сабљама из коњичког пука дивизије Ђержински. На зачељу поворке су ишле цистерне за прање улица, спирале су прашину и прљавштину иза окупатора са коловоза совјетске престонице.

Укупно је више од 57 хиљада заробљених немачких војника и официра продефиловало улицама Москве. Званично се то називало њиховим пребацивањем у транзиту кроз престоницу у логоре за ратне заробљенике који су се налазили у источном делу Совјетског Савеза. Међутим, необична „парада“ побеђених имала је огроман политички одјек. Поворка је оставила неизбрисив утисак и на совјетске грађане и на стране посматраче.

Ослобођење Прибалтика

Пораз Групе армија „Центар“ дао је Црвеној армији могућност да бира између више опција. Било је могуће напредовати према Висли, Источној Пруској и Прибалтику. Све те прилике су на овај или онај начин искоришћене. 1. прибалтички фронт Ивана Х. Баграмјана су појачали ослободиоци Крима – 2. гардијска и 51. армија. Заједно са њима, 3. белоруски фронт Черњаховског напредовао је на запад, према Прибалтику. Вилњус, означен као следећа „тврђава“, бранио је гарнизон од 15 хиљада људи. На периферији су ископани ровови, а неки објекти су припремљени за одбрану. Рајнхард је о овоме телеграфисао штабу армијске групе: *„Покушај да се задржи Вилњус довешће до стварања још једне рупе и озбиљних оперативних проблема. Задржавам право да самостално одлучујем. Једноставно не могу стално да радим супротно ономе што мислим.“* Дана 8. јула трупе 3. белоруског фронта продрле су у предграђе Вилњуса. Сутрадан је град био опкољен. Борба за ову „тврђаву“ постала је жестока. Битка за Вилњус трајала је пет дана.

1. прибалтички фронт, ојачан ослободиоцима Крима, наставио је офанзиву 20. јула. Совјетске тенковске снаге су већ потпуно савладале технику брзих продора у дубину. 3. гардијски механизовани корпус се пробио напред, сустигао пешадију и, прешавши 60–70 километара за један дан, стигао до литванског града Шауљаја. Пешадија је задужена да јуриша на њега, док су тенкови јурили даље, у Ришки залив. Ујутро 31. јула, командант 8. механизоване бригаде је радио-везом јавио штабу корпуса: *„Налазимо се на обали Ришкоī залива“*. Продор тенкиста 8. механизоване бригаде у Ришки залив имао је важан војни и политички значај: прибалтичка непријатељска група била је одсечена од других немачких снага. Командант корпуса је известио

штаб фронта да су стигли у Ришки залив. Извештај је био неочекиван, па је командант корпуса морао поново да извести о положају јединица, а команда бригаде је добила следеће наређење: „*Напуните три боце морском водом. Боце морају бити запечаћене и командант мора лично написати на њима да је вода заиста из Балтичког мора. Пошаљите боце са водом у штаб корпуса.*“ Наређење је извршено. Морска вода је послата авионом у штаб фронта, а одатле у Москву – у Штаб Врховне команде. На следећем састанку, боце су стајале на столу као материјални доказ да су совјетске трупе стигле до Балтичког мора.

Успешно напредовање Црвене армије на запад током операције „Багратион“ радикално је променило ситуацију у Прибалтику. У пролеће 1944. године офанзивне операције код Лењинграда су стале на такозваној „Пантеровој линији“ код Нарве. То је била раније припремљена и утврђена линија која је блокирала пролазе између језера. Фронтални јуриш на линију Нарве претио је великим губицима. Међутим, пораз Групе армија „Центар“ открио је јужни бок „Пантерове линије“. Сада је постојала могућност да се она једноставно заобиђе. Та могућност је одмах искоришћена. Офанзива Лењинградског фронта почела је 17. септембра 1944. године. Позадина немачке групе у Нарви била је опкољена нападом из региона Тарту према северу и журно се повукла. Убрзо су трупе које су напредовале стигле до прилаза Талину. Част да ослободе главни град Естоније припала је јединицама 8. естонског стрељачког корпуса генерал-потпуковника Лембита А. Перна. Он је 21. септембра формирао мобилну групу, која је за 24 сата прошла 100 километара и ушла у Талин. Већ 22. септембра град је ослобођен од немачких трупа. За ослобођење главног града Совјетске Естоније, 8. естонски стрељачки корпус добио је почасни назив „Талински“.

У данашњој Естонији, период током којег је била део СССР-а обично се назива „совјетска окупација". Међутим, како је окупација стварно изгледала, јасно се види из извештаја Ванредне државне комисије о неделима фашиста и њихових сарадника у Естонској ССР од 29. новембра 1944. године: *„Током три године окупације у Естонији уништено је 63 хиљаде зграда, укључујући 2.699 привредних објеката, 21.000 стамбених зграда, 76 болница и поликлиника, 400 школа, 86 клубова и биоскопа, 6 позоришта. Од сељака је одузето 322 хиљаде грла рогате стоке и 107 хиљада коња. Укупна економска штета премашила је 16 милијарди рубаља. Хитлеровци су развијену Естонију претворили у легло заразних болести. Тифус, дизентерија, дифтерија и друге болести проширили су се међу становништвом у невиђеном обиму. Према немачким званичним подацима, у првих шест месеци 1943. и 1944. године регистровано је 3.476 случајева пегавог тифуса и 7.950 случајева дифтерије. Најтежи и ненадокнадиви губици су – 125.307 људи мучених и убијених у концентрационим логорима и затворима."*

Последња група немачке војске у Прибалтику била је Група армија „Север", блокирана на полуострву Курландија. Дана 25. јануара 1945. године преименована је у Групу армија „Курландија", чији је главни задатак према Хитлеровом мишљењу био блокирање балтичких лука и осигурање безбедности немачког бродарства у Балтичком мору. Упркос поновљеним захтевима команданата и начелника Генералштаба Хајнца Гудеријана, Фирер је одбио да дозволи евакуацију трупа из Курландије. Војници Црвене армије чак су је иронично прозвали „логором за наоружане ратне заробљенике".

БИТКА ЗА НЕМАЧКУ

Оперативна пауза у централном сектору совјетско-немачког фронта продужила се толико да би се могла назвати дуготрајном. Мостобрани на Висли заузети су у лето 1944. године, али са њих није почела офанзива великих размера. Границу Источне Пруске 16. октобра први су прешли војници 184. стрељачке дивизије 3. белоруског фронта под командом генерал-мајора Б.Б. Городовикова. Совјетске трупе су по први пут крочиле на немачку територију. На граници су се појавили ручно направљене дрвене аркаде, на којима је белом бојом исписано: „*Ево је – проклете Немачке!*“ Недељу за недељом је у немачким штабовима трајало мучно ишчекивање напада Црвене армије. Резерве из Пољске су биле искоришћене за извођење контраофанзиве у Арденима. На католички Божић 1944. године, по Хитлеровом наређењу, СС тенковски корпус из Варшаве послат је у Мађарску. Ослабљена је одбрана најважнијег правца за немачке трупе – берлинског правца.

Висла-Одерска операција

Ако погледамо записе у дневнику борби штаба оперативне команде Вермахта, види се да су Немци почетком јануара 1945. године године општу концепцију совјетских офанзивних планова оценили на следећи начин: „*Формирају се ударне групе у рејону Баранова,*

Пулавија, Маїнушева и у Источној Прускоj, то јест оне које су нам познате одраније.“ Дугу паузу у офанзивним дејствима објаснили су немачки штабни официри: *„Чињеница да је непријатељ на простору између Карпата и Источне Пруске у стању борбене готовости већ око два месеца и да није прешао у офанзиву, делимично се може објаснити лошим временом, јер му је потребан мраз и добра видљивост да би могао потпуно да искористи своју авијацију.“*

Затишје на линијама фронта на стратешки важним правцима најчешће је праћено интензивним радом у штабовима и олујама у врховима војне хијерархије. Израда оперативних планова од стране штабова два фронта трајала је нешто мање од месец дана. Војни савет 1. украјинског фронта је 23. децембра у Штаб послао на одобрење план за операцију уништења непријатељске групе Кјелце-Радом, а 25. децембра Војни савет 1. белоруског фронта је послао план за уништење непријатељске групе Варшава-Радом. Оба плана Штаб је одобрио истог дана – 29. децембра 1944. године.

Трупе четири фронта биле су спремне за напад 8–10 јануара 1945. године, али је због временских прилика и густе магле одложен. Једна од уобичајених заблуда о операцији Висла-Одер јесте да је њен почетак повезан са некаким „молбама“ савезника. Наводно, покренута је неколико дана раније због тешке ситуације англо-америчких трупа у Арденима. Међутим, до краја децембра 1944. године криза је прошла и 3. јануара 1945. године почела је општа савезничка офанзива са севера и југа у правцу Уфализа. Англо-америчке трупе су полако али сигурно потискивале Немце из клина који су забили у њихову одбрану. Оно што се обично назива Черчиловим „молбама за помоћ“ у ствари је било само интересовање о плановима Црвене армије за јануар 1945. године. Да би добио политичке поене,

Стаљин је обећао да ће почети офанзиву раније, иако је у стварности операција почела касније него што је планирано. Тврдње Ивана С. Коњева да је операција првобитно била заказана за 20. јануар, али је потом одређен 12. јануар, звучи нелогично с обзиром на концентрацију трупа на мостобрану у Сандомиру. До 9. јануара на мостобрану је било окупљено пет комбинованих армија, две тенковске армије и три посебна тенковска корпуса. Није било никакве потребе да се толика маса трупа држи у ограниченом простору две недеље – од 5. до 20. јануара. Исто видимо и у зони 1. белоруског фронта: 61. армија је завршила концентрацију на мостобрану 5. јануара, а 5. ударна и 33. армија 8. јануара. Поред откривања концентрације трупа од стране немачке обавештајне службе, мостобран препун пешадије и тенкова могао би да постане мета артиљеријске ватре и ваздушних удара, када би скоро свака граната или бомба нашла жртву.

Команда немачке Групе армија „А“ у Пољској намеравала је да компензује недостатак снага новом тактиком. На основу искуства борби на Источном фронту, Немци су развили ефикасну тактику склањања од првог разорног ударца совјетске артиљерије. Раније ватра стотина топова и ракетних бацача није остављала скоро никога живог у првом рову одбране Вермахта. Због тога је одлучено да се у последњем тренутку пред совјетску артиљеријску припрему пешадија повуче у други ров, који се налазио два до три километра од првог. Да би се то постигло, на сваких 300–500 метара прва и друга линија ровова су биле повезане комуникацијским пролазима. Тако би моћна артиљеријска припрема Црвене армије ударила по пустим положајима, а муниција коју су припремиле совјетске трупе да униште немачку одбрану била би потрошена. Са своје стране, јединице Вермахта које су се повукле у други

ров и задржале своју борбену способност дочекале би совјетску пешадију жестоком ватром из аутоматског оружја и митраљеза. Поред тога, највећи део инжињерских баријера, мина и бодљикаве жице био је концентрисан између првог и другог рова. Одбрани немачке Групе армија „А“ погодовало је и њено ослањање на најважнију и најдужу пољску реку – Вислу. Немци нису морали да држе континуирани фронт од Варшаве до Карпата, већ пре свега периметар неколико мостобрана: Магнушевског (45 километара дужине фронта и 18 км у дубину), Пулавског (30 километара дужине фронта и 10 км у дубину) и Сандомирског (70 километара дужине фронта и 50 км у дубину). Сваки од тих мостобрана Немци су чврсто опасали трупама и различитим препрекама.

Мучно ишчекивање совјетске офанзиве прожимало је све нивое немачке војске – од Врховне команде до млађих официра и војника. Информације добијене ваздушним извиђањем, бука мотора и појачана извиђачка активност Црвене армије убедљиво су указивали на скори почетак велике офанзивне операције. Упркос све чешћим кваровима немачке војне машинерије, непријатељски обавештајци су, на пример, открили концентрацију 5. ударне армије на мостобрану Магнушев. Потрага за совјетским извиђачким групама приморала је браниоце да појачају своје борбено обезбеђење на предњим положајима. Било је и пребега који су обавестили Немце о датуму када ће Црвена армија кренути у офанзиву. Тешко је рећи шта је мотивисало те људе који су у јануару 1945. године добровољно прешли линију фронта и предали се непријатељу. Добивши од дезертера обавештења о скорој офанзиви, немачке јединице у предњим роровима на мостобранима Висле појачале су будност, спремајући се да напусте све и повуку се када добију наређење. У позадини немачке одбране,

тенкови су се спремали за битку, укључујући најновије тешке „краљевске тигрове“ наоружане моћним топом од 88 мм. Совјетски обавештајци су прилично прецизно одредили број трупа Вермахта на линији фронта, али су озбиљно потценили стање немачких резерви. Немци су одлучили да воде одлучну битку за Немачку, ослабе своје противнике и натерају их да седну за преговарачки сто и склопе мировни споразум под условима повољним за Трећи Рајх.

Бука мотора током коначног прегруписавања трупа у ноћи 12. јануара на фронту мостобрана код Сандомира била је прикривана гласном музиком која се пуштала преко звучника. После још једног марша, на положајима Црвене армије зачула се другачија музика, и са звучника, преко завејане равнице изроване кратерима, одјекнуле су речи *„Неуништиву унију слободних република / Ујединила је заувек Велика Русија“. / Живео уједињени, моћни Совјетски Савез, створен вољом народа!“* Нова химна СССР-а, која је заменила „Интернационалу“ пре само годину дана, први пут је изведена у овако необичним околностима. Замрли у мучном ишчекивању или, обрнуто, заузети ужурбаним завршним припремама, људи са обе стране фронта слушали су величанствену мелодију из пуцкетавих звучника: *„Ми у биткама одлучујемо о судбини генерација...“* После последњих стихова химне *„Барјак совјетски, барјак народни, нека нас води из победе у победу!“*, уследила је кратка пауза, после које су загрмеле стотине топова, стапајући се у једну заглушујућу грмљавину. Цело подручје немачке одбране било је на удару совјетске артиљерије. Немци су очекивали дуг артиљеријски бараж и спремали су се да се повуку из првог рова у други, али уместо дугог бомбардовања првог рова, на њега је изведен кратак, свега око пола сата, ватрени напад совјетске артиљерије. Када су се предњи

батаљони приближили другом рову немачке одбране и тамо наишли на отпор непријатеља, на њега је испаљена непотрошена муниција. Права артиљеријска припрема уништавала је стварне непријатељске положаје које је држао непријатељ. Наде Немаца да ће мостобране на Висли „запечатити“ и задржати употребом тактике „одскока“ су пропале. Врховна команда Вермахта је високо оценила технику пробоја Црвене армије: „*Првог дана непријатељ је успео да пробије нашу одбрану до дубине од 25 км. Заобишао је наша упоришта и показао велику флексибилност у руковођењу.*“

Командант Групе армија „Центар“, генерал-пуковник Ханс-Георг Рајнхардт, и даље се надао да ће зауставити офанзиву Црвене армије слањем тенкова у контранапад. Међутим, тенковски корпус који је остао у резерви морао је бити пребачен на Вислу, где је такође почела совјетска офанзива. Рајнхард је успео да искористи само једну тенковску дивизију из резервног корпуса, „Велика Немачка“. Константин К. Рокосовски је одговорио увођењем 500 тенкова из фронтовских резерви у битку. Батаљон тешких тенкова, више од 70 „тигрова“ и најновијих „краљевских тигрова“, кренуо је заједно у борбу против њих код пољског града Киелцеа. Почетком 1945. године тенковске снаге су скоро потпуно биле опремљене новим средњим тенковима Т-34-85 са топом дуге цеви од 85 мм. То је омогућило совјетским тенкистима да се самоуверено упуштају у борбу са „тигровима“ и „пантерима“. Битка између „тигрова“ и 61. гардијске свердловско-лавовске тенковске бригаде одиграла се у близини села Лисув. Током жестоке борбе уништен је немачки 424. тешки тенковски батаљон, погинуо је и командант батаљона, мајор Семиш. Али, и совјетска тенковска бригада је такође претрпела велике губитке. У борби је погинуо њен командант пуковник Н.Г. Жуков. Пуковник В.И. Зајцев, постављен за

команданта бригаде уместо Жукова, сећао се: „*У селу Лисув пред нама се појавио тужан призор. На месту некадашњих кућа и помоћних зграда, димила су се згаришта. Свуда су се видели изгорели остаци тенкова. Једина неоштећена кућа служила је и као санитетско и као командно место бригаде.*“ Занимљиво је да су совјетски тенкисти чак донекле потценили непријатеља са којим су се суочили и мислили су да их нападају „тигрови“ и „пантери“. Очито су „краљевске тигрове“, који су имали сличан облик трупа, погрешно сматрали „пантерима“. Укупно су Немци увели у битку код Киелцеа скоро 450 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа. Ипак, нису били у стању да зауставе напредовање две совјетске тенковске армије и немачке тенковске јединице су опкољене и поражене.

После пораза немачких тенковских резерви, К.К. Рокосовски је померио 5. гардијску тенковску армију напред. Тај удар је изазвао праву пометњу у непријатељском логору. Рајнхард се обратио Хитлеру: „*Мој Фиреру, заробљена непријатељска мапа показује: руска тенковска армија иде на Данциг. Ако се она пробије, биће нападнута наша позадина, иде уопште нема трупа.*“ Командант Групе армија „Центар“ затражио је дозволу да се повуче. Само девет дана после почетка битке Хитлер је дозволио повлачење. Али Рајнхард више није могао да заустави трупе Рокосовског. Совјетски тенкови су стигли до Фришес-Хафа и Источна Пруска се нашла изолована од Рајха.

Акције немачких тенковских резерви испред мостобрана Пулава и Магнушева биле су подједнако неуспешне. Брзо напредовање совјетских тенковских армија 1. белоруског фронта К.К. Рокосовског је запретило опкољавањем немачке групе у рејону Варшаве. Пољска престоница коначно је ослобођена од Немаца 17. јануара 1945. године. Уместо непрекидног фронта

у правцу Берлина, појавила се огромна рупа. Хитлерова казна за слом фронта на Висли и предају Варшаве била је смена команданата. Јозефа Харпеа је 17. јануара заменио генерал-пуковник Фердинанд Шернер, а Група армија „А“ преименована је у Групу армија „Центар“. Два дана касније, смењен је и командант 9. армије Смило фон Литвиц и замењен Теодором Бусеом.

Промена немачких команданата није могла да тренутно промени ситуацију на фронту. Совјетске тенковске армије напредовале су тако брзо да су понекад неочекивано упадале на аеродроме где су Немци припремали авионе за полетање. Тако су 19. јануара у рејону Љубена тенкисти заробили 60 авиона Луфтвафеа одједном. Међутим, није се свуда нови тактички потез напуштања првог рова показао бескорисним за Немце. Офанзива 3. белоруског фронта у Источној Пруској, започета 13. јануара 1945. године, показала се много мање успешном од пробоја са мостобрана на Висли. Релативно неуспешан почетак офанзиве у Источној Пруској довео је до тога да је непријатељ полако потиснут у рејон Кенигсберга. Сада је Група армија „Центар“ расечена на три дела: на полуострву Самланд, у области Кенигсберга и јужно од њега. Лоше време у Источној Пруској није дозвољавало пуну употребу авијације за нападе на колоне непријатеља у повлачењу, па се у Кенигсбергу и на обали сакупила велика и још увек борбено спремна група немачких јединица. Совјетска команда је направила паузу од неколико недеља на овом делу фронта.

Успешна офанзива 1. украјинског фронта крајем јануара 1945. године довела је до окруживања и претње опкољавањем немачке групе у шлеској индустријској области. Међутим, совјетска команда није журила да затвори мишоловку. Командант фронта Иван С. Коњев је касније признао да је ту на њега утицало искуство

заузимања Будимпеште. Маршал је приметио да *су „борбе са непријатељем <...> утврђеним у каменим и бетонским зградама, по правилу дуге и тешке"*. Шлески индустријски регион био је непрегледан, огроман град фабрика и индустријских предузећа који је заузимао површину од 40 до 60 километара. Борба против непријатељских јединица које су се утврдиле у фабричким радионицама и угашеним пећима неминовно би се отегла и довела до великих губитака у редовима нападача, у време када су сви црвеноармејци већ правили планове за послератни миран живот. Осим тога, није било мудро уништавати економски важно подручје. Зато је И.С. Коњев, у договору са штабом Врховне команде, одлучио да не спречава непријатеља да напусти Шлеску. На југу, Немцима је намерно остављена „капија" широка четири до шест километара, а Црвена армија није затворила „котао", већ је само демонстрирала своју спремност да то учини. Немачке јединице су кроз „капију" журно напустиле шлеску индустријску област. До 29. јануара била је потпуно под контролом совјетских трупа.

„*Рат је изгубљен*" – биле су речи којима је министар Рајха за наоружање и ратну индустрију Алберт Шпер започео свој меморандум Хитлеру о значају губитка Шлеске, упућен канцеларији Рајха 30. јануара, на дванаесту годишњицу Фиреровог доласка на власт. У меморандуму је хладно објашњено зашто. После масовног бомбардовања Рура, шлески рудници су производили 60% немачког угља. Остале су двонедељне залихе угља за железницу, електране и фабрике. Тако се сада, после губитка Шлеске може, према Шперу, рачунати на само једну четвртину угља и једну шестину челика од количине које је произведена 1944. године. У резимеу, Шпер је закључио: *„После губитка Горње Шлеске, немачка одбрамбена индустрија неће више моћи ни*

приближно <...> да задовољи потребе фронта за муницијом, оружјем и тенковима. У овом случају, такође ће бити немогуће личном храброшћу наших војника компензовати непријатељску супериорност у техници." То је аутоматски значило катастрофу за Трећи Рајх у 1945. години. Међутим, та информација остала је власништво уског круга људи у највишем немачком руководству. Вермахт је наставио да добија наређења од Фирера, који је захтевао истрајну одбрану и самопожртвовање војника. Чак је и опкољени и готово лишени залиха гарнизон Познања под вођством фанатичног команданта морао да се бори још месец дана. После губитка Шлеске, цела Немачка је постала „фестунг" (немачки – тврђава – прим. прев.). Заузимање Берлина могло је да убрза капитулацију „фестунг Трећи рајх".

Да би обновио урушени Источни фронт, Хитлер се обратио свом дугогодишњем саборцу, СС рајхсфиреру Хајнриху Химлеру, творцу система „фабрика смрти" – концентрационих логора, укључујући и злогласни Аушвиц. Химлер је постављен за команданта новостворене Групе армија „Висла". После покушаја атентата 20. јула 1944. године, Фирер је све мање веровао професионалним војницима. Такав избор команданта групације на кључном правцу изазвао је оштро негодовање у највишем руководству немачких оружаних снага. У исто време, други немачки војни лидери су истицали позитивне квалитете СС рајхсфирера. На пример, један од заробљених команданата дивизија Групе армија „Висла", генерал-потпуковник Зигмунд фон Шпајниц, био је мање категоричан: *„Химлер је, без сумње, човек велике енергије, изузетно вредан и јасних погледа, али није војник и нема војно образовање."* Пошто се помирио са Химлеровим именовањем, Гудеријан је послао генерала Валтера Венка, искусног штабног официра који се борио на Источном фронту, да му

помогне. Химлер није имао војно образовање, али је током година на врху власти научио да процењује људе. Једна од његових првих одлука била је да именује новог команданта града Познања (немачки назив: Посен). Уместо генерала Матерна, нови командант „тврђаве Позен" постао је фанатични пуковник Ернст Гонел, командир официрске школе, који је на брзину унапређен у генерал-мајора. Током свог кратког тренутка славе, Гонел је успео да добије Златни немачки крст и Витешки крст.

Совјетски тенкисти и моторизовани стрелци зачуђено су шетали између уредних редова завејаних авиона. Десетине двомоторних „хајнкел 111" биле су постројене на аеродрому у Познању. Заробљавање авиона на аеродромима више није било нешто ново за совјетске тенкисте, али овде је број крилатих машина био импресиван – први пут се наишло на неколико стотина одједном. Сви су били приземљени због недостатка горива у Немачкој. Почело је да се чини да су дани „хиљадугодишњег Рајха" одбројани. За то време, сам гарнизон града Познања није журио да капитулира. У почетку је оклевање Немаца да истакну белу заставу изазвало само благо жаљење. Командант 1. тенковске армије Михаил Е. Катуков се сећао: *„Познањ је био типично тенковско „губилиште". На његовим уским улицама, добро припремљеним за одбрану, Немци би уништили сва наша возила. Наредио сам Анастасу Ц. Бабацањану и Ивану Ф. Дремову да заобиђу Познањ са севера и југа, затворе обруч, блокирају све путеве и спрече нацистички гарнизон да побегне на запад. Дана 25. јануара бригаде оба корпуса су по трећи пут прешле Варту и опколиле Познањ. У околини града су тенкисти И.Ф. Дремова заузели неколико аеродрома на којима је био паркиран огроман број авиона."* Катуковци су навели да је било 700 авиона, али је касније током

испитивања генерал Матерн изјавио да је на аеродрому у Познању било 200 авиона који су били приземљени због недостатка горива. Пошто су совјетски тенкови отишли у правцу града, авиони су дигнути у ваздух. У свом извештају команданту фронта Г.К. Катуков је објаснио Жукову несврсисходност јуришања на Познањ тенковима и добио је дозволу да крене даље, остављајући заштитни бедем моторизоване пешадије око града до доласка јединица 8. гардијске и 69. армије. Тенкисти су јурили напред – према Берлину. Освајање Познања поверено је ветеранима Стаљинградске битке, пешадији 8. гардијске армије Василија И. Чујкова. Заменивши моторизоване стрелце на њиховим положајима око Познања, пешадинци су им завидели, али су им и самоуверено добацивали: *„Ускоро ћемо вас стићи!“*

Совјетска команда није доводила у питање сврсисходност јуриша на град, пошто је Познањ био значајна раскрсница железничких пруга и путева. Гардисти В.И. Чујкова су започели нападе на познањска утврђења 26. јануара. Нападачи нису планирали да нападају сваку кућу. Командант 8. гардијске армије је касније у својим мемоарима написао: *„Нисмо нападали са западне стране. Намерно смо ту оставили излаз, надајући се да ће га непријатељ искористити и изаћи из тврђаве.“* Међутим, супротно очекивањима, немачки гарнизон није ни покушао да се пробије из обруча. Први покушаји Црвене армије да заузме Познањ показали су да је то „тврд орах“. Град Познањ је припао Пруској после треће поделе пољске државе крајем 18. века. Убрзо су Пруси овде почели да граде тврђаву, која је свој коначни облик добила крајем 19. века. Тврђава се састојала од цитаделе окружене спољним тврђавама. Упркос дубокој старости, 1945. године утврђења у Познању су и даље задржала свој значај као фортификационе структуре. Њихови плафони су достизали дебљину од три

метра и лако су издржали ватру совјетске пољске артиљерије. В.И. Чујков се касније сећао: „*Пре Познања, колико год моћна била непријатељска утврђења, нису се могла назвати тврђавама. У Познању је наша војска први пут наишла на тврђаву.*“ Командант 8. гардијске армије је такође приметио да је „*калибар топова од 152 мм очигледно недовољан за напад на тврђаве*“. Укупно је око 60 хиљада војника и официра Вермахта било блокирано у Познању. То су били остаци јединица отераних са мостобрана на Висли, резерви хитно убачених у борбу, као и посаде тврђава.

Хитлер је још 1943. године предложио стратегију „тврђава“ („фестунг“), која је предвиђала држање великих путних раскрсница јаким гарнизонима, чак и у потпуној изолацији. Док у Белорусији и Украјини 1944. године та стратегија није имала подршку војске, дотле се са почетком битке за Немачку ситуација радикално променила. Све чешће, уместо покушаја пробоја, гарнизони опкољених градова и поражене јединице које су се повукле у градове, придржавају се стратегије „тврђаве“. Чак и када би непријатељске трупе заобишле и опколиле такву „тврђаву“, магистрални и железнички путеви би остајали блокирани. Кроз град који држи непријатељ нису могли да прођу ни возови са муницијом и горивом, ни колоне камиона. Морали су да се траже заобилазни путеви. То је знатно погоршавало услове снабдевања јединица Црвене армије које су се пробиле напред. Опсада „тврђава“ је везивала и јединице и формације Црвене армије, а групе које су напредовале, постепено су губиле ударну моћ. То је довело до успоравања напредовања. Морало се јуришати на „тврђаве“. То је било отежано чињеницом да је у немачким градовима било много чврстих камених индустријских и административних зграда. Оне саме су могле да замене утврђења.

Други јуриш на Познањ извршен је 28. јануара. Тог дана немачка врховна команда није била оптимистична у погледу шанси да одбрани град: „*Према доступним информацијама, борбена способност гарнизона је веома ниска, тако да ће његов отпор по свему судећи трајати само данас.*“ Пре јуриша, командант 8. гардијске армије обратио се гарнизону са ултиматумом: „*Ја, генерал Чујков, позивам да одмах положите оружје и предате се. Гарантујем вам живот и повратак у домовину после рата. У супротном ћете бити уништени.*“ Међутим, нападачи нису видели беле заставе у договорено време. Није случајно што је Василиј И. Чујков у својим мемоарима отворено назвао команданта тврђаве, генерал-мајора Ернста Гонела, „окорелим нацистом“. Под његовом командом, Немци, збијени у подрумима и казаматима, наставили су да пружају очајнички отпор осуђених на смрт скоро месец дана.

Пошто су заобишли Познањ, тенкисти М.Е. Катукова су јурили пуном брзином према престоници Трећег рајха. Са сваким сатом били су све ближе Берлину. На старој граници између Немачке и Пољске дочекала су их утврђења подигнута 1930-их година под називом „Појас Варта-Одер“, познатија као „Источни бедем“. Она никада нису били приоритет за немачку одбрамбену изградњу. У ствари, то је био исти „тигар од папира“ као и совјетска Стаљинова линија. После инвазије на Пољску у септембру 1939. године одустало се од изградње и унапређења „Појаса Варта-Одер“, а део наоружања је пребачен на Западни бедем који је ишао дуж границе са Француском, Луксембургом, Белгијом и делом Холандије. Конкретно, у „Појасу Варта-Одер“ није била ни планирана изградња великих утврђења типа „А“ (са бетонским зидовима дебљине 3,5 метра, довољно дебелим да издрже гранате од 520 милиметара и бомбе од 1000 килограма), упоредивих

са утврђењима типа „ouvrage“ на Мажиноовој линији. Ту је планирана изградња само утврђења типа „Б“ (2,5 метара бетона, способне да издрже гранате од 220 мм и авионске бомбе од 500 килограма), као и лака утврђења типа „Ц“ и „Д“ (са заштитом од гелера). У великој мери, „Појас Варта-Одер“ је био полигон за тестирање нових техника утврђивања, као што су бункери са аутоматским бацачима граната калибра 50 мм и бацачима пламена. Тек у јесен 1944. године почело се озбиљније радити на утврђивању Источног бедема.

Немачка команда је имала прилично јаку линију утврђења, али није имао ко да је брани. Резерве су каснile, па су различите јединице журно смештане у утврђења. Тенкисти једне од бригада 1. гардијске тенковске армије М.Е. Катукова су успели да се у маршевским колонама провуку поред пустих утврђења. Међутим, буквално неколико сати касније, људи у немачким униформама појавили су се код напуштених бункера „Појаса Варта-Одер“ и нису губили ни минут. Још раније су направљене специјалне рупе на путу који је прелазио кроз утврђено подручје. Одмах су у њих убацили комаде шина који су лежали у близини. Пут је постао непроходан за тенкове и био је на нишану митраљеза. Следећа тенковска бригада Катукова, која је мало заостајала за претходницом, наишла је на жесток отпор. Тенковске посаде које су се пробиле напред нашле су се одсечене од својих, у дубини немачке одбране. Сви покушаји да се пробију до бригаде су били неуспешни. Оклопљене куполе немачких бункера лако су издржале ватру совјетских тенковских топова и самоходних артиљеријских оруђа. Чак и за тешке ИС-ове, куполе „Панцерверке“ биле су тврд орах, упоредиве по заштитном оклопу са тешким самоходним топом „елефант“. Тешка артиљерија, заједно са пешадијом комбинованих армија, остала је далеко иза.

Тенкисти су могли само да забринуто посматрају ракете испаљене у ваздух и буку борбе у рејону опкољене бригаде. Уколико би немачке резерве стигле, претило јој је потпуно уништење.

Међутим, нису свуда утврђења „Појаса Варта-Одер" заузимале добро обучене немачке јединице високог борбеног духа. Већ у статусу команданта Групе армија „Висла", Хајнрих Химлер је наредио да се команда 5. СС брдског корпуса, под чијом командом су биле и 433. и 463. резервне пешадијске дивизије, распореди у област Мезерица ради одбране предратне границе Трећег рајха. Из сведочења заробљеног команданта прве дивизије, Волрата фон Лубеа, доста тачно знамо њен састав. 433. резервна пешадијска дивизија била је школска и резервна јединица од два пука са три артиљеријске батерије. Дана 18. јануара добила је наређење да напусти своју сталну базу и заузме одбрамбене положаје на линији фронта од 60 километара на немачко-пољској граници из 1939. године. Артиљерију дивизије чиниле су три батерије: једна од три заробљене совјетске хаубице 152 мм, друга од три 105 мм leFH и трећа од три топа 75 мм. Противтенковска дивизија се састојала од шест противтенковских топова калибра 88 мм и ручних бацача граната „офенрор". Није било довољно минобацача и митраљеза, али је било више него довољно „офенрора" и „фаустпатрона". Јединицу је чинило око 4 хиљаде људи. Недостатак возила је био осетан. Већина војника били су старији мушкарци у слабој кондицији. Према сведочењу команданта дивизијског батаљона капетана Дејнера Ахела у заточеништву, његов батаљон је имао 600 људи старости од 17 до 48 година, од којих је већина била преко 35 година. Батаљон капетана Ахела бранио се дуж фронта од осам километара.

Команда је обећала фон Лубеу добровољце из „фолкштурма", али они никада нису стигли. Главна пре-

прека плановима да се „фолкштурм“ користи у борби био је недостатак оружја и муниције. „Фолкштурм“ батаљони су били опремљени иностраним и застарелим пушкама са минималним залихама муниције. Међутим, нису сви војници „фолкштурма“ добили чак ни такве пушке. Производни програм за специјалне поједностављене пушке – „фолксгевер“, каснио је и није дао очекиване резултате. „Фолкштурм“ није имао стандардну униформу, па је већина батаљона у борбу ишла у цивилу, у кабаницама и капутима, са свакаквим капама и качкетима. Једини доказ да ти људи припадају оружаним снагама Трећег рајха била је трака око руке. Зато је борбена способност батаљона „фолкштурма“ била изузетно ниска. У близини града Швибуса (данас Свеводзин), прекаљена у борбама совјетска 1. гардијска тенковска армија М.Е. Катукова је успела да пробије утврђења Источног бедема која је бранио „фолкштурм“. Опкољена Катуковљева тенковска бригада је деблокирана и наставила је офанзиву у правцу Одре.

Неуспех код Швибуса није био једини пораз „фолкштурма“. Догађаји северно од Месерица одвијали су се по сличном сценарију. Шездесетогодишњи обер-лајтнант Херман Штеп, командир чете 128. батаљона „фолкштурма“ у совјетском заробљеништву детаљно је описао „одбрану“ утврђења која су му поверена. Заробљен је 31. јануара у области Блезен, северно од Месерица. Штеп је овако описао стање утврђења: *„Бункер у коме смо се налазили изграђен је 1936. године и представљао је двоструко здање од цемента. Лако би могао да прими чету* (50 људи – прим. аут.) *са свим њеним митраљезима. Међутим, бункер је имао значајне недостатке: вентилација није била у реду, па је и ваздух био лош. Осим тога, бункер је био влажан: вода се сливала са зидова. Стање бункера веома је сметало војницима и*

официрима чете." Од тешког наоружања Штепова чета је имала само 8 митраљеза, није имала минобацаче. Недостатак правог противтенковског оружја довео је до колапса одбране чете. Остарели обер-лајтнант се сећао: „*31. јануара, током дана, руски тенкови су се приближили нашем бункеру. Стајали су на 100–150 метара. Било их је шест. Поред тога, било је много самоходних и противтенковских топова. Шта сам могао да урадим против њих својим оружјем? <...> Гледајући тенкове кроз двоглед, рекао сам да ако не пуцамо, ни Руси неће пуцати. Тако је и било. У чети је био један који је мало знао руски. Подигли смо белу заставу и изашли напоље. Преводилац је довикнуо Русима да желимо да се предамо.*" Тако је 31. јануара, готово без иједног испаљеног метка, „фолкштурм" предао део Источног бедема.

Победник у трци за нову линију фронта није увек био најбржи или најјачи, већ једноставно онај који је имао среће да се нађе на правом месту у право време. Управо то се догодило у завршној фази Висла-Одерске операције, када је на линију реке Одре прва стигла претходница 5. ударне армије, а неколико сати касније – бригада 2. гардијске тенковске армије. То је био истурени одред армије, под командом заменика команданта 89. гардијске стрељачке дивизије, пуковника Харитона Ф. Јесипенка. 30. јануара добио је задатак од команданта 5. ударне армије да крене правцем Бајерсдорф, Нојдам, Фурстенфелде, Киниц, да пре непријатеља стигне до Одре и да заузме мостобран у рејону Киница. Јесипенков одред се састојао од 90 тенкова, укључујући 21 тешки тенк ИС, 12 самоходних артиљеријских оруђа, 42 топа и минобацача и 12 „кањуша". У 16 часова 26. јануара јединице одреда су у маршу прешле реку Неце у рејону Чарникауа. Ту се протезала линија одбране која се састојала од бункера и дугих редова бодљикаве жице. Одред је ту имао невероватну срећу. Ни немачке

јединице које су се повлачиле, ни резервне из позадине нису још стигле да заузму утврђења. То је омогућило комбинованој армији да претекне две тенковске армије у доласку до линије Одре.

Одред је ушао на немачку територију поред тихих бункера и, без заустављања, јурнуо даље поред салаша шиљатих кровова и уредно разграничених поља. Јесипенков одред се кретао путем Рајхштрасе број 1. Камиони су омогућили одреду да напредује брзином од 30-40 километара дневно. 15 километара од Одре почело је да им понестаје горива. Командант одреда је формирао мобилну групу коју су чинила два стрељачка батаљона у возилима, три чете Т-34, дивизија „кањуша" и један противоклопни пук. Напунивши возила и тенкове групе горивом из осталих возила истуреног одреда и привремено оставивши део технике, пуковник Јесипенко је наставио даље. У 8:00 31. јануара, мобилна група је по леду прешла Одру и заузела мостобран на њеној левој обали у области малог града Киница. Касније је ова епизода почела да добија живописне и сочне детаље („када је одред упао у град Киниц, немачки војници су мирно шетали његовим улицама, ресторан је био пун официра"), али у стварности у малом немачком граду није било јединица Вермахта, осим воза са шест противавионских топова. Посаде противавионских топова и локално особље Радничке службе Рајха били су изненађени и предали су се. Укупно је заробљено 13 официра и 63 јункера из противавионске школе. Такође је ослобођено 57 совјетских ратних заробљеника који су били коришћени као пољопривредни радници.

Када се непријатељ прибрао и погледао око себе следећег дана после заузимања мостобрана, и истурене јединице 1. белоруског фронта и немачке јединице у рејону Кустрина могле су да констатују да су у тешком положају и да им је будућност неизвесна. Уместо плани-

ране маневарске борбе на десној обали Одре, немачка команда је била принуђена да пробија одбрану успостављених мостобрана. Одбрамбена линија „Нибелуншки положаји", која се градила на западној обали Одре, преко ноћи је изгубила на значају. Међутим, и положај совјетске 5. ударне армије такође није био сасвим сјајан. С једне стране, њене дивизије су се налазиле неколико десетина километара од немачке престонице. С друге стране, оне су заправо висиле у ваздуху, држећи се Одре. Заостајање артиљерије и проблеми са снабдевањем муницијом значајно су умањили како одбрамбене способности трупа тако и њихову способност да прошире освојене мостобране. Проширење је ишло тешко и трајало је два месеца.

Близина линије фронта главном граду учинила је командна места немачких јединица на Одри местом ходочашћа највишег руководства Трећег рајха. Један за другим су их посећивали грос-адмирал Дениц, рајхсмаршал Геринг, рајхсфирер Химлер и команданти других армијских група. Дана 3. марта 1945. године, на опште изненађење, Хитлер је посетио фронт на Одри. То је био његов други и последњи одлазак на фронт. Прво је Хитлер наредио да га одвезу на командно место CI армијског корпуса у Харнекопу. Ту, у старом замку Хеселер, саслушао је извештај генерала Берлина о ситуацији, а затим је обишао командна места 309. и 303. пешадијске дивизије. За трупе је сама чињеница Фирерове посете фронту била морална подршка у безизлазној ситуацији, али на оне који су га видели изблиза, његова погрбљена фигура и дрхтава рука оставиле су мучан утисак. Један од официра који га је тада видео присећао се: *„Глава му се лаганo тресла и то ме је највише погодило. Лева рука беживотно је висила уз тело, а лева шака се тресла. Кретао се као веома болестан и оронули старац. Лице је говорило о*

крајњем умору и потпуној исцрпљености, само су очи гореле унутрашњим, неподношљивим пламеном, који би повремено плашио и деловао готово натприродно; поглед му је био продоран."

Један од разлога зашто се совјетска команда није одлучила да нападне Берлин још у фебруару 1945. године била је потреба да се опколе немачке „тврђаве" у позадини два фронта. Поред Познања, „тврђаве" су били градови Шнајдемул, Арнсвалде, Бреслав, Глогау, Торн и низ других. У ратном дневнику Врховне команде Вермахта од 16. фебруара 1945. године забележено је: „*Због отпора <...> Познања и других градова-тврђава, напредовање непријатеља је приметно успорено.*" Међутим, и без завршног јуриша на немачку престоницу, резултати Висла-Одерске операције били су импресивни. За отприлике три недеље, совјетске трупе су прешле 600 километара, напредујући брзином од 20–40 километара дневно. Та операција је ушла у војну историју Великог отаџбинског рата као најбржа офанзива. На крају је 35 непријатељских дивизија потпуно поражено, још 25 је изгубило више од половине свог састава, а око 150 хиљада људи је заробљено. Црвена армија је поравнала фронт и стигла до удаљених прилаза Берлина. Значајне непријатељске снаге нашле су се у „котловима" у Познању и Бреславу. Неспособност Немаца да ефикасно изводе војне операције на два фронта и неминовност надолазеће победе савезника постали су очигледни.

Црвена армија и немачки цивили

Три године су војници Црвене армије учили да мрзе непријатеља, јер би у супротном било једноставно немогуће борити се – убијање човека забрањено је општеприхваћеним нормама људског морала, вер-

ске етике и здраве психе. У том циљу, совјетска пропаганда је Немцима придала особине „супротне људској природи“, наглашавајући непријатељску агресивност, суровост и подлост. Командир артиљеријског вода И.Ј. Кобиљански се сећао: *„Током рата мрзео сам Немце неселективно, као јединствену целину која је персонификовала страшне злочине нациста како у својој земљи, тако и у освојеним државама Европе, а посебно на окупираним територијама СССР-а.“* У страху од таласа освете Црвене армије, немачко становништво је бежало из Источне Пруске. Упадљив контраст у животном стандарду у СССР-у и Немачкој натерао је совјетске војнике да поставе логично питање: *„Зашто су они, живећи у таквом луксузу, кренули на нашу земљу?“* Не успевајући да нађу одговор, борци су прибегавали вандализму. Пешадинац Е.И. Бесонов се сећао: *„Ушли у неки градић, а тамо све куће на спрат, са крововима прекривеним украсним црепом. У почетку смо палили те куће, пред нашим очима, у нашем сећању, стајала су наша села, до темеља спаљена од Немаца, само су димњаци вирили из згаришта.“*

Агресивност испољена током првих дана на непријатељској територији прошла је војнике Црвене армије прилично брзо. Наравно, било је случајева да је неко од војника током рата изгубио целу породицу и да се светио Немцима. Али често, док би стигли на немачку територију, тај бол би се већ стишао и отупео. Командир артиљеријске батерије Л.Р. Ценц се сећао: *„1945. затворенике више нису дирали, али 1944. године случајеви линча нису били ретки. Покушавао сам да то спречим. Једном је непознати старешина извео пет заробљених Немаца и почео да их стреља једног по једног из револвера. Успео сам да интервенишем, пришао сам, узео му оружје и рекао: „Треба да их убијеш у борби.“*

Било је и много трофеја са немачке територије. Пре свега, црвеноармејци су узимали залихе хране, домаћу конзервирану храну коју до тада нису видели – запечаћене тегле компота, џемова и динстаног меса. Исти артиљерац Зенц се сећа: *„У Пруској смо јели 'оно што смо нашли', храну из немачких складишта и подрума, тамо је баш било свачег јестивог и деликатеса колико хоћеш."* Поред хране, у немачким домовима су биле и ствари које су у ратом разореном Совјетском Савезу недостајале: одећа, тканине, ципеле или кожа за њих. После уласка у Пруску, војници Црвене армије добили су могућност да све то пошаљу кући у пакетима. Војницима је дозвољено да шаљу пет килограма месечно, а официрима – десет. Међутим, на путу за Кенигсберг, војници Црвене армије практично нису имали ни времена ни могућности да сакупљају трофеје. Мало њих је успело да пошаље једну или две пошиљке кући.

Односи између војника и команданата Црвене армије и локалног становништва нису свугде били исти. Везиста Ј.И. Корјакин се сећао: *„Пре преласка границе са Немачком, политички руководилац чете је дошао на састанак и рекао следеће: „Улазимо на немачку територију. Знамо да су Немци донели безброј невоља нашој земљи, па улазимо на њихову територију да казнимо Немце. Молим вас да не комуницирате са локалним становништвом, да не упаднете у невоље, и не идите сами. Свако неоправдано наношење штете Немцима и Немицама је неприхватљиво и биће кажњено"*.

Још у јануару 1945. године, уласком совјетских трупа на територију Источне Пруске, Врховни главнокомандујући је потписао наредбу о спречавању грубог поступања према локалном становништву, која је саопштена свим војним лицима. Одговарајућа наређења потчињеним јединицама и формацијама давали су војни савети

фронтова, команданти армија, команданти дивизија и тако даље. На пример, наредбом Војног савета 2. белоруског фронта К.К. Рокосовског је наређено да се пуца на пљачкаше и силоватеље на месту злочина. И док се у стварности на пљачку у већини случајева затварало очи, силовање је често била сасвим друга ствар. Укупно је у првим месецима 1945. године више од четири хиљаде официра и велики број војника осуђено пред војним судом за злочине почињене над локалним становништвом. Неколико показних суђења резултирало је смртним казнама.

У првој половини фебруара трупе 8. гардијске армије Василија И. Чујкова су очистили стамбена насеља Познања од Немаца. После тога дошло је време за одлучујући јуриш на тврђаве. Искоришћена је 2. гардијска јуришна инжињеријска бригада. Гардијски јуришни инжињерци спадали су у ударне снаге совјетске офанзиве. Борци из ових формација су користили специјалне оклопе за тело, имали су експлозив за пролазак кроз зидове и уклањање препрека, а сви су били наоружани аутоматским оружјем. У борби, јуришне бригаде су често користиле бацаче пламена. Свака тврђава је била окружена ровом широким дванаест метара, непроходним за тенкове, који је био потпуно изложен ватри из пушкарница капонира – утврђених положаја који су се пружали уз јарак. Артиљеријска припрема могла је да сузбије ватру топова и митраљеза на вишим спратовима утврђења. Међутим, утврђења из којих се пуцало по јарку налазила су се знатно испод површине земље и била су практично нерањива. Јарак је лако могао да постане гроб за стотине, ако не и хиљаде људи. Тврђаве француског Вердена на Западном фронту у Првом светском рату показале су у какав крвави „млин за месо“ може да се претвори јуриш на њих.

Совјетски инжињерци су смислили и примењивали једноставан, али ефикасан начин за прелажење јарка. У једном од складишта у Познању пронађена су велика бурад за гориво од 250 литара. Напуњена су експлозивом и под заштитом димне завесе и ватре из свих врста оружја откотрљали би их до јарка. У договореном тренутку активиран је упаљач и буре је гурнуто у јарак. Снажна експлозија убијала је и ослепљивала немачке војнике на амбразурама унутар јарка. Ово је омогућило јуришној групи да се спусти у јарак и заузме утврђења. Такав енергичан напад просто би шокирао одбрану. Тако је савладавање јарка било довољно да примора гарнизон познањске тврђаве бр. 5 на капитулацију. Међутим, у Познању је и даље остала такозвана „Цитадела" – централно утврђење тврђаве. Ту се налазио гарнизон од око шест хиљада људи, предвођен Гонелом.

Одлучујући јуриш уследио је 18. фебруара. Тешко наоружање је довучено близу Цитаделе. Граната за гранатом пробијала је зидове тврђаве. У чврстом зиду избушене су рупе кроз које је и највиши човек могао слободно да прође без сагињања. После тога дошло је време да се бурад са експлозивом баци у јарак. Монструозно снажне експлозије оглушиле су стрелце гарнизона који су држали јарак под ватром. Прво су јуришне трупе прешле мостове од бедема до рупа у зиду и започеле борбу унутар Цитаделе. Затим су инжињерци изградили мост преко јарка за тенкове и самоходне топове. Да би тенкови могли да прођу кроз рупе у зиду тврђаве, оне су проширене експлозивом. Чађави инжињерци су кројачким метрима мерили моћну самохотку „зверобој": „Проћи ће!" Укључење оклопних возила у борбе у дворишту Цитаделе окончало је отпор гарнизона. Напад на Познањ је завршен тек 23. фебруара, скоро месец дана пошто су до њега стигле совјетске трупе. Генерал Матерн се добровољно предао. Генерал-мајор

Ернст Гонел, кога је Химлер поставио за команданта, извршио је самоубиство. Управо су такви фанатици били последњи ослонац нациста. Бесмислени отпор немачке војске се наставио.

Успеси Црвене армије током јануарске офанзиве 1944. године дали су Совјетском Савезу добру почетну позицију на конференцији у Јалти, одржаној на Криму од 4. до 11. фебруара 1945. године. Био је то састанак на коме је „велика тројка", коју су чинили Черчил, Рузвелт и Стаљин, одлучивала о судбини послератног света и договарала границе између држава. Граница између Совјетског Савеза и Пољске одређена је отприлике дуж такозване Керзонове линије 1920. године. СССР је задржао Лавов, који је добио 1939. године, али је Бјалисток дао Пољској. Као компензацију, пољска држава је добила немачке земље источно од Одре и део Источне Пруске. Черчил је инсистирао на слободним изборима у Пољској, док је Стаљин, са своје стране, тражио да у одлучивању о судбини те земље учествује не само влада у егзилу, која се налазила у Лондону, већ и политичке снаге у самој Пољској. Такође су на Конференцији у Јалти лидери три водеће државе антихитлеровске коалиције донели коначну одлуку о демилитаризацији и денацификацији Немачке. У саопштењу са конференције је наведено: *„Наш непоколебљиви циљ је да уништимо немачки милитаризам и нацизам и да обезбедимо да Немачка више никада не буде у стању да ремети мир у свету."* Територија Немачке је подељена на четири окупационе зоне (поред СССР-а, САД и Велике Британије, и Француска је добила своју окупациону зону).

Историчари кажу да је једна од Стаљинових грешака била то што је одбио да Пољску уврсти међу победнике у Другом светском рату, што би му омогућило да добије још једну окупациону зону – пољску.

Главни град Немачке се нашао у источној (совјетској) окупационој зону, док је сам град Берлин подељен на четири окупационе зоне. То је касније довело до појаве Западног Берлина на мапи света, који је постао један од симбола „Хладног рата“. Поред одлучивања о судбини земаља и граница, одређен је и начин наплате репарација од Немачке. Стране су се сложиле да одвожење добара и опреме са њене територије треба да има за циљ ликвидацију војног потенцијала немачке државе. СССР је добијао репарације углавном у натури, у виду принудног рада немачких ратних заробљеника за обнову земље уништене ратом. Истовремено, према одлукама Конференције у Јалти, грађани СССР-а и Југославије били су подложни безусловној репатријацији у домовину. То се тицало не само ратних заробљеника и људи који су присилно одведени на рад у Трећи рајх, већ и колаборациониста који су сарађивали са Немцима на било који начин.

Операција „Солстицијум“

Док су лидери „велике тројке“ на Јалтинској конференцији одлучивали о судбини послератног устројства Немачке, Хајнрих Химлер је грчевито покушавао да ситуацију на прилазима Берлину преокрене у своју корист. Његов штаб је испланирао операцију у Померанији, под кодним називом „Солстицијум“, у којој би учествовао велики број СС дивизија. Командовање контраофанзивом поверено је искусном команданту СС-а Феликсу Штајнеру. Планирано је да се нападом са крила поразе совјетске трупе северно од реке Варте и нанесе тежак пораз 1. белоруском фронту маршала Г.К. Жукова.

Немачка офанзива је почела 16. фебруара 1945. године. Упркос одређеном успеху изненадног напада,

трупе 61. армије Павела А. Белова и 2. тенковска армија Михаила А. Богданова су одбиле напад есесоваца. Химлерове наде да ће остварити велику победу помоћу свог чеда – СС трупа – нису се остариле. Ипак, овај енергичан напад натерао је совјетску команду да озбиљно размисли о могућностима за офанзиву на Берлин у наредним недељама. Г.К. Жуков је одмах нанео узвратни ударац. Командант је послао обе тенковске армије 1. белоруског фронта у Померанију. Оне су 1. марта покренули офанзиву која је за немачку команду била потпуно изненађење. Снажни ударци брзо су раскомадали немачку одбрану.

Поред уобичајених борбених средстава, Немци су против мостобрана користили најновије оружје. Дана 1. марта 1945. године, Хитлер је лично наредио пуковнику Баумбаху, тада генералном инспектору бомбардерске авијације, да нападне прелазе преко Одре и Нисе. Баумбах је раније командовао 200. „тајном" ескадрилом бомбардера. Дана 6. марта прелазе су напали авиони „дорније-217" из 200. ескадриле користећи вођене ракете „хенсел-293". Према извештајима пилота, успели су да погоде мост код Герица на мостобрану 8. гардијске армије. Раније су ракете „хенсел-293" коришћене првенствено против савезничких бродова. Једна од ракета пала је у воду и руководство совјетског ваздухопловства било је веома заинтересовано за њу. Упућен је хитан захтев инжињерцима 8. гардијске армије да извуку ракету и организују њену испоруку у Москву.

Убрзо су тенковске армије М.Е. Катукова и М.А. Богданова стигле до Балтичког мора. Остаци СС армије су евакуисани из Источне Померанije на западну обалу Одре. Отклоњена је претња крилу совјетских трупа које су ишле на Берлин. Дана 20. марта, после катастрофе у Померанији, Хитлер је сменио Химлера са места команданта Групе армија „Висла". Политичарева

узаврела енергија и џелатов недостатак принципа показали су се као лоши помоћници у стварима које захтевају војни професионализам.

Јуриш на Кенигсберг

Године 1945. Источна Пруска је постала џиновска „тврђава" Немачке. Крајем јануара, када су совјетске трупе стигле до Фриш-Хафа (данас Калињинградски залив), немачка група у Источној Пруској нашла се у изолацији. Комуникација са главним снагама Вермахта одвијала се само морским путем. Међутим, покушај да се у првом налету разбију блокиране непријатељске трупе није био успешан. Маршал М.А. Василевски се сећао: *„Стаљин ми је џрепоручио да одем у Источну Пруску, истичући да би најбржа моџућа ликвидација непријашеља у Источној Пруској омоџућила да ојачамо џлавни, берлински џравац."* Упознавши се са ситуацијом на лицу места, Василевски је одмах одустао од идеје да јуриша на непријатељску цитаделу „коњичком јуришом". Било је потребно скоро три недељне паузе да се припреми одлучујући јуриш на опкољену „тврђаву". Командир инжињеријског вода В.В. Чубров се сећао: *„Током фебруара и марша, сви армијски родови, џошто су добили своју зону деловања за џредсшојећи јуриш, џроучавали су шерен, џрилаџођавали се ситуацији. Пролеће 1945. џодине у Немачкој је било шоџло, снеџ се шоџио у фебруару, џа је „џрилаџођавање" било неџријашно искуство."* Уследио је први удар Црвене армије на групу немачких трупа притиснуту уз море југозападно од Кенигсберга, која је ликвидирана до краја марта. У априлу је дошао на ред и сам Кенигсберг.

Током већег дела своје вишевековне историје, Источна Пруска је била поприште великих битака. У V-VI веку ту су се појавила прва пруска насеља, на оба-

лама садашњег Калињинградског залива. У 13. веку ту територију је освојио Тевтонски ред. Град Кенигсберг – садашњи руски Калињинград – основали су као витешки замак 1255. године. Следећи век постао је век процвата реда, када се његова ризница сматрала најбогатијом на свету. У то време, Тевтонски ред је ретко насељену територију Пруске насељавао Немцима, оснивајући села и градове. Средином 17. века, захваљујући политици Великог изборног кнеза Фридриха Вилхелма, Кенигсберг и Источна Пруска су постали правно независни од Пољске. Створена је бранденбуршко-пруска држава, чији је главни град био Берлин, који се налазио у поплавној равници реке Шпреје. Касније је постала позната као Краљевина Пруска. Крајем 18. века територија Пруске се проширила поделом Пољске. После 1871. године, када се Немачка ујединила и када је створено Немачко царство, Кенигсберг је остао главни град покрајине Источне Пруске. Градска тврђава се развијала у складу са променама у фортификационој вештини. Од 1872. године почиње изградња утврђења око Кенигсберга, која су се међусобно мало разликовала. Утврђење је представљало земљани насип у виду прстенастог бедема висине око осам метара и петоугаоног облика. Страна бедема окренута према непријатељу имала је облик тупе стреле. Тврђава је са свих страна била окружена јарком који није био предвиђен за пуњење водом. Зид јарка окренут према непријатељу је био окомит, обично обложен каменом. Део земље за бедеме узиман је из унутрашњег дела петоугла, тако да је унутрашње двориште тврђаве било испод нивоа околног простора.

Укупно је у Кенигсбергу изграђено дванаест великих и пет малих утврђења која су се налазила на удаљености од два до четири километра једно од другог, што је обезбеђивало визуелну и ватрену повезаност између

њих. Све велике тврђаве су назване по славним немачким краљевима и војсковођама. Пречник одбрамбеног прстена био је око тринаест километара, а дужина – више од четрдесет. До краја 19. века зидови утврђења су знатно ојачани додатним слојевима бетона, песка и земље. На пример, на њиховим бедемима, преко цигленог свода постављен је слој песка дебљине једног метра, а изнад њега слој бетона дебљине до метра и по. Истовремено се променила и основна концепција утврђења. Били су грађени као утврђени положаји за тешку артиљерију, а сада је било предвиђено да се у њих сместе само пешадија и лаки топови, док су топови великог калибра требало да буду смештени са страна, ван територије утврђења. Тако су утврђења од цитадела претворена у упоришта за блиску борбу.

Избијањем Првог светског рата, Источна Пруска је постала арена војних операција. Руска царска армија је прешла њену границу и за кратко време заузела значајан део територије, али није успела да дође до Кенигсберга. Тадашње борбе у Источној Пруској завршене су уништењем руске армије. Уочи рата са СССР-ом, нацистичко руководство је баш тој области наменило кључну позицију у оквиру будућег територијалног поретка у Источној Европи. Хитлер је планирао да Источну Пруску претвори у центар економског простора од Балтичког до Црног мора, анексијом територија Совјетског Савеза. Ту се налазио и Фиреров главни штаб – „Вучја јазбина“, из које је руководио операцијама на Источном фронту.

Кенигсберг је био заштићен са два одбрамбена прстена. Спољни одбрамбени појас био је дугачак педесет километара и састојао се од упоришних тачака и чворишта отпора. У његовој зони налазило се дванаест главних и три помоћна утврђења са системом сталних објеката, противтенковским рововима, две-

три линије ровова, препрекама од бодљикаве жице и минским пољима. Саме тврђаве су биле предвиђене да буду командна и осматрачка места, места за смештај пешадијских резерви, теренски центри везе, истурени пунктови за смештај муниције и истурени сабирни пунктови за рањенике. Поред тога, тврђаве су биле прилично јака пешадијска упоришта. Нацистичка пропаганда је прстен тврђава назвала „кенигсберговом пицамом", у којој су грађани могли мирно да спавају.

Унутрашњи одбрамбени појас био је дугачак десет километара и састојао се од 24 земљана утврђења са припремљеним ватреним положајима и склоништима за пешадију. У самом граду, у целој његовој дубини, Немци су стварали упоришта која су се састојала од појединачних камених зграда, као и целих блокова зграда, прилагођених за одбрану.

У сваком упоришту припремљена је двостепена одбрана: на доњим спратовима за гађање дуж улица, а на горњим спратовима и на таванима за гађање одозго на улице, дворишта и суседне зграде. Прилази упориштима и простори између њих били су блокирани системом насипа, препрека и барикада. Многи делови улица и многе зграде су били минирани. Немци су укупно употребили више од 150 хиљада противтенковских и противпешадијских мина у одбрани Кенигсберга и његових прилаза. Одбрамбени систем Кенигсберга био је непрекидан дуж фронта и читаве његове дубине, непробојан и са фронта и са крила. Одбрану града су појачавале карактеристике терена – водене баријере са стрмим обалама и широким мочварним поплавним низинама, као и пролећно отапање.

У припремама за јуриш на престоницу Источне Пруске, један од најважнијих задатака додељен је јуришним инжињеријским бригадама. Неутрална зона и предња линија одбране непријатеља на обилазници

Кенигсберга обиловале су великим бројем бункера, армирано-бетонских и заклона од цигли који су могли бити озбиљна препрека приликом јуриша. Немачке јединице су могле да се у њима склоне током артиљеријске припреме и да изненадном ватром дочекају нападаче. Због тога су неколико дана пре јуриша специјално формирани тимови, углавном састављени од јуришних инжињераца, дигли у ваздух сва склоништа у међурововском простору и делимично на предњој одбрамбеној линији непријатеља.

На фронту је још владало затишје првих дана априла 1945. године. На Кенигсберг је пуцала само артиљерија, чија су мета биле утврде града-тврђаве, које су морале бити раније уништене, пре почетка општег јуриша. Совјетска команда није могла да рачуна на авијацију, јер због лошег времена авиони готово да нису летели и успех ваздушног напада није био загарантован. Једина преостала опција била је бомбардовање непријатељских утврђења из тешких топова. Скоро сви совјетски топови и хаубице били су најновијих типова, развијени непосредно пре рата. Изузетак су била најтежа, најмоћнија оруђа – хаубице од 305 мм, модел из 1915. године. Та оруђа су пуцала на непријатељска утврђења позната као тврђаве бр. 8 и бр. 10. Поред броја, имали су имена: „Краљ Фридрих I“ и „Каниц“.

Група совјетских трупа од 137 хиљада људи, више од 5 хиљада артиљеријских оруђа, 500 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа окупљена је да јуриша на престоницу Источне Пруске. Кенигсберг и прилази њему детаљно су фотографисани из ваздуха. Према проценама совјетских обавештајних служби, градски гарнизон је бројао око 60 хиљада људи, али је, како се убрзо показало, снага бранилаца била знатно потцењена. План команде Црвене армије предвиђао је напад на Кенигсберг са југа, пошто су Немци највише

пажње поклањали северном фронту одбране града. Ту је пролазио пут од виталне важности за тврђаву, до луке Пилау на полуострву Самланд, преко којег је непријатељ добијао муницију, гориво и друге залихе. За немачку команду, одржавање те везе са Пилауом била је важније од огољавања јужног фронта одбране Кенигсберга.

Током ноћи 6. априла, само неколико сати пре него што је почео напад на Кенигсберг, инжињерци су интензивно радили на чишћењу пролаза кроз непријатељска минска поља и препреке, рашчишћавајући прилазе тврђавама. Јуриш на Кенигсберг почео је ујутру 6. априла. Тешка артиљерија је концентрисала ватру на утврђења која су се налазила на правцу главних напада. После трочасовне артиљеријске припреме, тешки самоходни топови ИСУ-152 кренули су у борбеној формацији према тврђавама, спремни да неутралишу ватру из утврђења, али су тврђаве остале неме. Совјетски тенкови и пешадија, пошто су пробили немачку одбрану у просторима између тврђава, почели су да напредују према граду. Кључ успеха операције било је дубоко ешалонирање инжињеријских јединица које су деловале у три ешалона. Први ешалон чинили су армијски и јуришни инжињерци. Они су били у борбеним редовима јединица које су нападале и извршавале су инжињеријске извиђачке задатке, учествовали у јуришним операцијама, пробијали пролазе кроз непријатељске препреке за трупе и омогућавали артиљерији и осталој војној техници да савлада барикаде и водене препреке. Поред тога, јуришне инжињеријске јединице су пружале подршку тенковима, осигуравале освојене објекте и инжињеријским средствима штитиле бокове трупа.

Инжињеријске јединице корпуса, као и придружене армијске и фронтовске инжињеријске јединице

другог ешалона наступале су одмах иза борбених формација и биле ангажоване на деминирању путева, чишћењу пролаза кроз препреке и извођењу неопходних радова на путевима и мостовима. Армијске и придружене инжињеријске јединице појачаног трећег ешалона проводиле су контролне провере постојања мина на правцима напада, градиле мостове носивости до шездесет тона, деминирали град и извршавали посебне задатке. Јуришне групе су утирале пут трупама које су наступале. У свакој од њих била је стрељачка чета, вод тешких митраљеза, вод минобацача 82 мм, два или три топа, један или два тенка или самоходна топа, противтенковско оруђе, одељење бацача пламена и два или три хемичара. Борци јуришне групе били су наоружани аутоматским пушкама и лаким митраљезима. Имали су маказе за сечење бодљикаве жице, јуришне мердевине, даске и лопате за савладавање ровова испред утврђења. Свака стрељачка дивизија формирала је 10–12 јуришних група.

На знак за напад, јуришна подгрупа би се, под окриљем артиљеријске и минобацачке ватре артиљеријске подгрупе, померила на најближу могућу удаљеност од мете јуриша. Јуришни инжињерци су носили експлозив, кумулативно и концентрисано пуњење и џакове земље до мете јуриша. За то време је артиљеријска подгрупа снажном ватром неутралисала нападнути објекат и суседне ватрене тачке. Постављана је димна завеса, заслепљиване су амбразуре утврђења, а на боковима јуришне групе прављене су заштитне димне завесе. За то време, група за пробијање препрека је чистила пролазе у баријерама које су штитиле нападнуте објекте, отварајући пут јуришној подгрупи. Тенкови су се кроз пролазе приближавали објекту и ватром би неутралисали ватрену тачку или својим трупом прекрили пушкарнице. Чланови јуришне подгрупе поју-

рили би на мету, бацали гранате и пуцали из митраљеза на гарнизон у објекту кроз пролазе, амбразуре, отворе у зидовима и проваљивали у упориште. Међутим, по правилу, било је изузетно тешко пробити се у објекат напада. Зато су јуришни инжињерци минирали зидове објекта кумулативним или концентрисаним набојима, стварали пролазе за јуришну подгрупу и врло често експлозијама пуњења уништавали гарнизон објекта. Бацачи пламена су изазивали пожаре, димом истерујући непријатељски гарнизон и пружајући јуришној групи могућност да продре унутар нападнутог објекта.

Изузетно важан задатак за јуришне групе, а пре свега за јуришне инжињерце, било је осигурање освојених објеката. Притом се осигурање углавном није одвијало пошто је објекат потпуно очишћен од противника, већ у динамици борбе. Непријатељ је покушавао да поврати изгубљене објекте и положаје, користећи за ту сврху гарнизоне из оближњих објеката. Понекад је успевао. Стога су јуришни инжињерци настојали да што пре почну да осигуравају објекте, формирају одбрану и прилазе минирају средствима којима су располагали.

Приликом јуриша на Кенигсберг посебно се истакао 51. посебни гардијски инжињеријски батаљон 13. гардијског стрељачког корпуса. Вод инжињераца из овог батаљона, под командом гардијског наредника Н.И. Галибина је 6. априла, под јаком непријатељском ватром, пробио пролаз кроз непријатељске баријере, отварајући пут трупама које су напредовале. Међутим, напредовање и напад на тврђаву ометала је нацистичка стална ватрена тачка. Галибин и три инжињерца, под јаком непријатељском ватром, стигли су до утврђеног ватреног положаја и експлозијом уништили његов гарнизон. Командир другог вода истог инжињеријског батаљона, потпоручник А.М. Родитељев је 7. априла,

као део јуришне групе, заједно са осам инжињераца, учествовао у нападу и дошао до ватрених положаја противваздушних батерија непријатеља. У изненадном нападу, инжињерци су заробили 15 противавионских топова, убили 6 хитлероваца у борби прса у прса и заробили 5 непријатељских војника. Неколико минута касније, Немци су покушали да врате изгубљене топове. Инжењерци су одбили три контранапада и држали артиљеријски положај до доласка главних снага.

Делимично порушена утврђења бр. 8 и бр. 10 више нису пружала озбиљан отпор, али како су се приближавали градским четвртима, тако се совјетско напредовање успоравало. Потцењивање снаге гарнизона и недостатак ваздушне подршке учинили су своје. Због лошег времена авијација је поново била готово неактивна. Успех јуриша на Кенигсберг висио је о концу. Сада су Немци могли да пребаце своје резерве са севера на југ и обнове заокружену одбрану града. Коначно, 7. априла време се поправило и совјетска авијација је могла да каже своју реч. Убрзо после поднева, као да се смрачило над Кенигсбергом, 500 бомбардера дугог домета појавило се изнад града. Обично су деловали ноћу, под окриљем мрака, пошто су спори бомбардери Ил-4 и Б-25 „мичел" били лак плен за немачке ловце. Само у тешким временима 1941. године далекометна авијација је слата у борбу дању, без обзира на губитке. Сада се, напротив, није ни очекивао напад непријатељских ловаца, а при дневном светлу прецизност бомбардовања би се вишеструко повећала. На престоницу Источне Пруске пало је скоро четири хиљаде бомби. Командир посаде Ил-4 В.А. Пшенко се сећао: *„Када смо летели на Кенигсберг током дана, тамо је било толико авиона да је у почетку било страшно. Све време сам гледао да се не сударим. Наши сопствени ловци летели су међу нама. Један ми је пришао. Руком отвара прозорче*

на кабини и показује: „Поздрав!“. Избацили смо бомбе. Сјурио се доле и погледао где су пале. Супстипао нас је и показао палцем горе: „Одлично!“ – Значи, погодили смо циљ.“

Главна мета совјетских бомбардера биле су немачке резерве које су морале бити уништене пре него што војници и официри Вермахта заузму положаје у рововима и зградама Кенигсберга, који су били претворени у цитаделе. После бомбардовања у граду је завладао хаос, а веза између штаба гарнизона и трупа била је поремећена. До 8. априла, остаци гарнизона су потиснути у централне и источне делове Кенигсберга. Прекинута је веза између остатака немачких трупа у граду и луке Пилау. Даљи отпор без залиха и снабдевања споља постао је бесмислен. До јутра 9. априла постојала су само жаришта отпора, а увече је командант тврђаве Кенигсберг, генерал Ото фон Лаш, послао преговараче у командно место једног од совјетских стрељачких пукова. Немачки генерал је у ноћи 10. априла стигао у командно место 11. гардијске дивизије, где је потписао своје последње наређење – предају. До 9 сати ујутру, војници Вермахта подигли су белу заставу над својом последњом тачком отпора, кулом „Дона“ на језеру Обер-Тајх. Хитлер је, сазнавши за предају главног града Источне Пруске, у бесу осудио Фон Лаша на смрт у одсуству. По Фиреровом мишљењу, командант Кенигсберга, који се нашао у безизлазној ситуацији, морао је или да погине у борби или да се убије, као што је генерал-мајор Гонел урадио у сличној ситуацији у Познању.

ПАД БЕРЛИНА

Дана 31. јануара 1945. године тенкисти 1. белоруског фронта стигли су до Одре у рејону Кустрина и Франкфурта на Одри. Не чекајући да стигне пешадија, која се налазила 30–50 километара иза њих, прешли су реку и заузели мостобране. Већ су били превалили 400 километара пољске територије, поразили 35 немачких дивизија и заробили 150 хиљада непријатељских војника. Испред њих, свега 100 километара далеко, био је „брлог фашистичке звери“ – Берлин. Чинило се да ће бити довољан још један одлучан напад и рат ће бити готов. Међутим, почетком фебруара, Штаб Врховне команде одлучио је да заустави офанзиву на престоницу Трећег рајха. Било је потребно пребацити позадину напред, попунити јединице које напредују и осигурати њихова крила. У фебруару–марту, 2. белоруски фронт је очистио Померанију од немачких трупа, а 1. украјински фронт Шлеску. Сада су трупе Црвене армије могле да наставе своју офанзиву на престоницу Трећег рајха без страха да ће бити опкољене.

Фирерови изливи беса били су неочекивани и зато веома застрашујући. Дана 28. марта 1945. године, у скученом бункеру Рајхсканцеларије одржавао се још један састанак највишег војног врха Трећег рајха. У серији пораза на свим фронтовима, неуспех контраофанзиве код Кустрина, током које није успело уништавање руског мостобрана, није био посебно значајан.

Једина разлика је била у томе што је тај град удаљен мање од 100 километара од Берлина. Очевидац овог састанка присећао се да је Хитлер *„вриштао, очи су му биле излетеле из дупљи, а вене на слепоочницама су се налиле крвљу“*. Фирер је бесно оптуживао команданта 9. армије Теодора Бусеа и друге генерале за неуспех. Када је начелник Генералштаба Хајнц Гудеријан покушао да се заузме за њих, па се сва снага Фирерове гнева обрушила на њега. Формално, Гудеријан је послат на одсуство, али фактички то је било исто што и смена. Наследник „брзог Хајнца“ и последњи начелник Хитлеровог генералштаба постао је четрдесетседмогодишњи генерал-потпуковник Ханс Кребс.

Немачка команда је очекивала совјетску офанзиву на престоницу Трећег рајха и помно се припремала да је одбије. Изграђена је дубоко ешалонирана одбрана од Одре до Берлина. Дивизије прве линије су попуњене људством и техником, а у оперативној дубини формиране су јаке резерве. У Берлину и око њега формиран је огроман број јединица добровољаца – батаљони „фолкштурма“. У настојању да повећа борбеност својих трупа у одбрани, немачко руководство је пооштрило казнене мере. Хитлер је 15. априла у свом обраћању војницима Источног фронта захтевао да се на лицу места стреља свако ко изда наређење за повлачење или се повуче без наређења.

Истог дана када је Фиреров бес узаврео у бункеру испод канцеларије Рајха, командант 1. белоруског фронта Г.К. Жуков се спремао за лет у Москву. Маршал је отишао код Стаљина добро расположен. Коначно, после неколико недеља борби на помоћним правцима, мета фронта био је Берлин. За састанак у Москви, Жуков је припремио два плана за напад на немачку престоницу. План „А“ био је напад са мостобрана у Кустрину. План „Б“ био је напад са франкфуртског

мостобрана. Два вероватна правца напада би натерала одбрану да развуче своје снаге и олакшала јуриш на Берлин. Међутим, у Кремљу су Жукова дочекале лоше вести. Сећао се: „*Касно увече истог дана, Стаљин ме је позвао у своју канцеларију у Кремљу: „Немачки фронт на Западу се дефинитивно распао и хитлеровци, очигледно, не желе да предузму мере да зауставе напредовање савезничких снага.*“

У марту 1945. године англо-америчке трупе су прешле Рајну и опколиле велику немачку групу у Руру. Амерички и британски тенкови јурили су на исток према Берлину. Иако су се у фебруару у Јалти савезници договорили да Берлин улази у совјетску окупациону зону, од успеха им се завртело у глави. Британски премијер Черчил писао је америчком председнику Рузвелту: „*Руске армије на југу ће, судећи по свему, ући у Беч <...> Ако им намерно препустимо Берлин, иако ће нам бити на дохват руке, та два догађаја могу ојачати њихово уверење да су они заслужни за све. Зато је моје мишљење следеће: треба да заузмемо Берлин, ако будемо у прилици.*“ Жуков је схватио да више нема дилеме око плана операције. У најкраћем могућем року могао је да се спроведе само један план напада – са мостобрана Кустрин.

Догађаји у Москви су се брзо развијали. Дана 1. априла у Штаб Врховне команде позван је командант 1. украјинског фронта И.С. Коњев. Касније се маршал сећао: „*Начелник Генералштаба је наглас прочитао телеграм чија је суштина, укратко, била следећа: англо-америчка команда припрема операцију за заузимање Берлина <...> Стаљин се окренуо Жукову и мени: - Ко ће заузети Берлин, ми или савезници? Десило се да сам ја морао први да одговорим на то питање, па сам рекао: – Ми ћемо заузети Берлин, и заузећемо га пре савезника.*“

Следећи дани протекли су у интензивном раду у Генералштабу на плану операције два фронта. Једна од тачака директиве 1. белоруском фронту гласила је: *„Тенковске армије увести на правцу главног напада после пробијања одбране да би се развио успех заобилажењем Берлина са севера и североистока.“* Тај маневар спречио би савезнике да стигну до немачке престонице са запада. С друге стране, најјача тенковска песница искључена је из Битке за Берлин. Маршал Г.К. Жуков је био крајње незадовољан, али је висока политика диктирала војне одлуке. Отворено противљење Стаљиновој личној одлуци претило је сменом са места команданта фронта. Стога су, иако званично поштујући вољу вође, оба команданта одлучила да раде по своме.

Маршал Г.К. Жуков је још у Москви одлучио да се држи својих планова разрађених у марту. Главни напад је планиран преко Силовских висова које је бранио немачки тенковски корпус генерала Хелмута Вајдлинга. После пробијања немачке одбране, требало је да се тенковске армије пробију даље и формирају баријере на периферији Берлина, спречавајући појачање градског гарнизона резервама и јединицама повучених са фронта на Одри. Требало је да комбиноване армије нападну престоницу Трећег рајха.

Незадовољан је био и маршал И.С. Коњев, јер су трупе његовог фронта биле искључене из Битке за Берлин – сви циљеви које су одредили Штаб Врховне команде и Стаљин лично налазили су се јужно и западно од „брлога фашистичке звери“. У немогућности да се отворено супротстави Врховном главнокомандујућем, маршал је наредио штабу фронта да истовремено припреми два плана. Један је одговарао директиви штаба, други је укључивао могући јуриш на Берлин. Формални изговор за то је пронађен у документима припремљеним у Москви. У својим мемо-

арима, маршал је то описао на следећи начин: „*Прекид линије разграничења* (фронтова – прим. аут.) *код Лубена као да је сугерисао, подстицао на иницијативу у акцијама у близини Берлина.*“ Тако се појавила идеја о „специјалном одреду“ 3. гардијске тенковске армије П.С. Рибалка. У случају успешног пробоја одбране, требало је да тенкисти журно крену ка Берлину и претекну суседни фронт у заузимању непријатељске престонице. Да Рибалковљеви тенкови не би били спаљени на улицама, планирано је да се појачају стрељачким јединицама на камионима.

Док је генерал-пуковник Хајнц Гудеријан паковао своје ствари пред одлазак у одмаралиште, генерал-потпуковник Семјон М. Кривошејин је припремао своје тенковске јединице за нове битке код Кустрина. Гудеријан и Кривошејин су се добро познавали – септембра 1939. године, приликом предаје Бреста Совјетском Савезу, стајали су један поред другог на трибини током свечаног дефилеа јединица. У то време Кривошејин је командовао тенковском бригадом, а сада се његов 1. механизовани корпус налазио у шуми на источној обали Одре. Црвеноармејци су ноћу прелазили на западну обалу реке, копали ровове, ватрене положаје за топове, капонире за тенкове, и пре јутра су се враћали у своје јединице. Тек током ноћи 15. априла Кривошејинови тенкови, укључујући „шермане“ испоручене по програму „Ленд-лиз“, прешли су Одру и заузели припремљене положаје.

Совјетска команда је јасно разумела колико је тешко заузети главну цитаделу Трећег рајха. Маршал Г.К. Жуков се касније сећао: „*Припремајући офанзиву, били смо потпуно свесни да Немци очекују наш напад на Берлин.*“ У очекивању почетка операције, совјетски извиђачки авиони су направили 15 хиљада ваздушних снимака Берлина, свих прилаза и одбрам-

бених појасева. На основу резултата ових извиђања, као и заробљених докумената и изјава заробљеника, израђени су детаљни дијаграми, планови и карте, који су достављени свим командним и штабним органима. Војнотопографска служба 1. белоруског фронта израдила је тачан модел престонице Трећег рајха са предграђима који је коришћен за решавање проблема повезаних са организацијом офанзиве, општим јуришом на град и борбама у његовом центру.

За та два месеца, колико је фронт на Одри био стабилан, 70 километара од Берлина, његови становници су имали времена да се помире са мишљу да непријатељ стоји на прагу. Берлинцима је чак престала да смета пригушена канонада на истоку. Град је живео нормалним животом, колико би се то могло рећи за престоницу умируће државе на коју падају бомбе. Тамо је 12.000 полицајаца још увек радило свој посао. Поштари су разносили пошту. Новине су излазиле свакодневно, а телефонске и телеграфске везе нису биле прекинуте. Смеће је одвожено. Биоскопи су радили, као и позоришта, па чак и неоштећени део чувеног берлинског зоолошког врта. Метро и надземни градски превоз су радили, а неколико барова и ресторана који нису оштећени у бомбардовању били су препуни гостију. Био је то заиста „пир у време куге".

Године 1945. Берлин је био један од највећих градова на свету, други по површини после Великог Лондона, који се састојао од 32 општине и лондонског Ситија. Међутим, само 15% његове огромне територије чинила су здања, а остатак главног града Трећег Рајха биле су баште и паркови. Град је био припремљен за кружну одбрану која се састојала од три појаса са девет сектора. Спољни прстен је опкољавао Берлин дуж линије аутопута, 15-18 километара од центра града. Састојао се од система упоришта, распоређених

као поља на шаховској табли који су се међусобно штитили ватром, као и природних препрека – језера, река, бара и густих шума којима је обиловала околина Берлина. Између спољних и средњих одбрамбених линија немачке престонице, сва њена предграђа и викенд-насеља претворена су у упоришта препуна противтенковских препрека од камена и металних греда, повезаних појединачним рововима за стрелце. Средњи прстен се пружао са истока дуж реке Шпреје, са југоистока и југа дуж Телтовског канала, ослањајући се на те природне препреке. Састојао се од система упоришта смештених у каменим зградама и рушевинама дуж насипа на обалама, већина мостова преко реке и канала је срушена. На пример, дигнути су у ваздух сви мостови преко канала Берлин-Шпандауер-Шифартс у северном делу града. Трупе 3. ударне армије и 2. гардијске тенковске армије морале су да граде прелазе.

Унутрашњи прстен се протезао око владиних зграда у центру града и представљао је систем моћних бункера који су се међусобно штитили ватром. Све зграде унутар овог периметра претворене су у упоришта и припремљене за одбрану, тако да могу да воде кружну одбрану. Прозори у полуподрумима и приземљима су заштићени врећама песка, са пушкарницама за осматрање и пуцање. На горњим спратовима налазили су се митраљези, војници са аутоматима и групе наоружане „фаустпатронама". На угловима кућа изграђени су заклони за противтенковске топове и минобацаче, а улице су забарикадиране металним гредама, циглама и возилима јавног превоза. Многе зграде у другим деловима града такође су претворене у одбрамбена упоришта. Осам одбрамбених сектора, означених латиничним словима од A до X, ширили су се као комади торте кроз сва три одбрамбена периметра. Девети сектор – Z, налазио се у центру града. Имао је свој заштитни гар-

низон, који су чиниле јединице Хитлерове СС гарде.

Једна од загонетки битке за Берлин јесте – зашто су многи мостови преко реке Шпреје и канала Ландвер у централном делу града остали нетакнути и читави. С обзиром на то да су обале Шпреје у центру немачке престонице обложене каменом, прелазак реке без мостова био би тежак задатак за Црвену армију. Одговор је пружило сведочење генерала Вајдлинга у совјетском заробљеништву. Он се сећао: *„Ниједан од мостова није био припремљен за рушење. Гебелс је тај задатак поверио организацији „Шпур", због тога што би војска приликом минирања мостова нанела материјалну штету околним имањима. Десило се да су сва средства за минирање мостова, као и експлозив припремљен за то, одвезена из Берлина током евакуације институција организације „Шпур".*

У берлинском одбрамбеном систему од великог значаја су биле подземне грађевине, укључујући и метро, које су Немци нашироко користили за прикривено маневрисање трупа, као и за заштиту од артиљеријских и авионских напада.

Мрежа радарских постаја била је распоређена око града. Берлин је имао јаку противваздушну одбрану, коју је обезбеђивала 1. противваздушна дивизија. Његове главне снаге биле су смештене у три џиновске противваздушне одбрамбене куле – флактурме.

Припрема Берлина за одбрану састојала се углавном од изградње барикада и утврђења. Препреке су масовно израђиване. Биле су 2-2,5 метара високе и 2-2,2 метра дебеле. Прављене су од дрвета, камена, а понекад и од шина и ливеног гвожђа. Неке улице су биле потпуно блокиране барикадама, чак није остављан ни пролаз. Минирани су прилази барикадама. Један од „изума" у одбрани главног града Рајха била је тенковска чета „Берлин" која се састојала од тенкова који су

били неспособни за самостално кретање. Непокретна борбена возила су укопана у улице на раскрсницама и коришћена као стационарни ватрени положаји. У Берлину није било тако много људи у војним униформама. Већина наоружаних бранилаца града носила је цивилну одећу са тракама на рукавима. То је био берлински „Фолксштурм". Били су слабо наоружани. Најчешће су имали италијанске и данске пушке са малим залихама муниције. Али било је доста „фаустпатрона".

Међутим, ако је у Берлину било мало војних јединица, дотле је на путу трупа Г.К. Жукова према престоници Трећег рајха стајала 9. армија генерала Бусеа са 200.000 војника. Имала је скоро 500 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа. Процењујући изгледе одбране, командант је био крајње циничан: *„Сматраћемо наш задатак испуњеним ако нас амерички тенкови ударе у леђа."* Као војни професионалци, немачки генерали су веровали да ће се судбина Берлина одлучити на фронту Одре. Ако буде одбрањен у борби са Црвеном армијом, престоница Рајха ће бити спасена. Ако не, онда ће сви напори да се одбрани град бити узалудни. Због тога је берлински гарнизон у почетку био малобројан и слабо наоружан: Немци су све своје снаге бацили на фронт на Одри.

Док је совјетска команда могла да у новим биткама користи армије које су успешно завршиле битке у Источној Пруској, дивизије и корпуси који су тамо држали одбрану били су заувек изгубљени за Вермахт – били су или уништени или заробљени. Изузетак су понекад били штабови поражених јединица. Њихови команданти стигли су у Берлин са само једним комадом пртљага – борбеним искуством. Хитлер је покушао да на прилазима својој престоници окупи „звезде" успешних одбрамбених борби. Барем оних команданата који су још имали његово поверење. У недељу,

15. априла, прочитано је Фирерово обраћање четама дивизија на фронту Одре: *„Војници Источног фронта! Последњи пут бољшевизам је кренуо у офанзиву са убилачком мржњом. Он покушава да уништи Немачку и да истреби наш народ <...> Берлин је увек био и остаће немачки, а Европа никада неће бити руска. Сви треба блиско да сарађујете, не да заштитите унутрашњост земље, већ своју децу и жене, а тиме и своју судбину. У овим тренуцима очи целог народа уперене су у вас.“*

Фирерова фраза *„Берлин ће остати немачки!“* одмах је постала пропагандни слоган и чак се нашла међу бројним графитима које су дечаци из Хитлерјугенда и Савеза немачке омладине исписивали белом фарбом по зидовима и оградама кућа у опкољеној престоници Трећег рајха.

Силовски висови

На другој страни фронта, војницима Црвене армије прочитано је обраћање Војног савета 1. белоруског фронта: *„Јединице нашег фронта прошле су тежак али славан пут током Великог отаџбинског рата. Борбене заставе наших јединица и формација овенчане су славом победа извојеваних над непријатељем код Стаљинграда и Курска, на Дњепру и у Белорусији, код Варшаве и у Померанији, у Бранденбургу и на Одри <...> Славом наших победа, својим знојем и крвљу, извојевали смо право да јуришамо на Берлин и први уђемо у њега, да први саопштимо страшну пресуда нашег народа немачким освајачима. Напред на Берлин!“*

Међутим, то није било нимало лако, пошто су се немачке 9. и 4. тенковска армија налазиле само неколико километара од Берлина. Маршал Жуков је морао да се пробије што је пре могуће да би се придружио трупама 1. украјинског фронта Коњева и снагама тен-

ковских и комбинованих армија формира баријеру на путу повлачења немачке групе. У тој ситуацији, командант 1. белоруског фронта био је принуђен да главни напад усмери преко Силовских висова. То је био најкраћи пут да се спречи повлачење немачких трупа у Берлин. Осим тога, напредовањем у том правцу, Жуков би избегао опасност да буде нападнут са крила из зоне 2. белоруског фронта који је требало да се четири дана касније укључи у операцију. Како се касније испоставило, управо је такав био план немачке стране. Начелник Оперативног одељења Врховне команде оружаних снага Немачке, генерал Јодл, сведочио је: *„Генералштабу је било јасно да ће се битка за Берлин одлучити на Одри, па је главнина трупа 9. армије, која је бранила Берлин, доведена на предњу линију фронта. Хитно формиране резерве требало је да се концентришу северно од Берлина како би се потом извршио контранапад на крило трупа маршала Жукова.“*

Силовски висови су представљали низ брда која се налазе на отприлике 17 километара од Одре. Одатле се пружао одличан поглед на линију фронта дуж реке Одре са обе стране Кустрина. Немци су ту поставили другу линију одбране своје престонице, схватајући да је то упориште кључно за Берлин. Када би заузеле Силовске висове, совјетске трупе би стигле у позадину 4. тенковске и 9. армије, одсекавши их од града. Начелник оперативног одељења штаба 56. тенковског корпуса Вермахта, Зигфрид Кнапе, касније се сећао: *„Знали смо да је ова битка пред Берлином била одлучујућа.“*

Немци су сваког дана очекивали да почне совјетска офанзива, а на крају сваке ноћи повлачили су своје трупе у дубину одбране како би избегли велике губитке од непријатељске артиљеријске припреме коју је Црвена армија обично почињала пред зору. Г.К. Жуков је узео у обзир ту непријатељеву тактику и одлучио да

почне артиљеријску припрему ноћу у 3 сата по берлинском времену. Поред тога, маршал је тако добио драгоцено време да током дневне битке заузме другу линију одбране непријатеља. У ноћи 16. априла, у мраку пред зору, бели сноп рефлектора засветлео је окомито увис. Заслепљујућа игла, јасно видљива много километара унаоколо и забодена у „небески свод", била је сигнал за почетак артиљеријске припреме.

Артиљеријска припрема је била кратка – само око 20 минута – али веома снажна. Главну ударну групу фронта подржавало је 6,5 хиљада топова калибра 76,2 миллиметара и више и 1.100 ракетних артиљеријских оруђа. У Берлину се ова артиљеријска паљба чула као пригушена тутњава далеке грмљавине. Мало ко је у престоници Трећег рајха обраћао пажњу на њу. Међутим, што ближе линији фронта, то је канонада звучала страшније. На пет километара од прве линије, слике су падале са зидова, а прозорска стакла и огледала су пуцала. Крст је пао са торња цркве у граду Минхебергу на Силовским висовима. Грмљавина топова и експлозија на фронту била је просто заглушујућа. У артиљеријској припреми је учествовао 34. засебни артиљеријски дивизион изузетне снаге, наоружан са шест минобацача калибра 280 милиметара.

Чим је ватрена олуја артиљеријске припреме престала да бесни, скоро сто и педест противавионских рефлектора се упалило на Кустринском мостобрану. То је била чувена идеја Г.К. Жукова: напад под светлима рефлектора. Напади са осветљењем нису били изум совјетског команданта. Немци су користили рефлекторе у ноћним нападима од 1941. године. На пример, тако је заузет мостобран на Дњепру код Кременчуга, са којег су касније кренули да опколе Кијев. У децембру 1944. године паљењем рефлектора почела је немачка офанзива у Арденима на Западном фронту. Тај напад

је најсличнији нападу под рефлекторима са мостобрана у Кустрину. Основни циљ је био да се продужи први, најважнији дан операције. У исто време, сјај светла рефлектора био је ослабљен подигнутом прашином и димом од експлозија, било је нереално заслепити Немце са неколико рефлектора на километру фронта. Маршал Чујков се сећао: *„Када смо се дивили снази и ефикасности рефлектора на полигону, нико од нас није могао тачно да предвиди како ће то изгледати у борбеној ситуацији <...> видео сам како су моћни снопови светлости рефлектора наишли на усковитлану завесу чађи, дима и прашине која је била подигнута изнад непријатељских положаја <...> рефлектори нису могли да пробију ту завесу и тешко смо могли да видимо поље боја.“* Ипак, главни задатак је био извршен, офанзива 16. априла почела је раније него што је то годишње доба допуштало. Осим тога, због почетног напада совјетске артиљерије, Немци су своје главне снаге повукли назад на другу линију одбране. За савладавање полупустих положаја рефлектори су се свакако показали корисним. Пешадија Црвене армије успела је да напредује један и по до два километра, а да није наишла на озбиљан отпор. У међувремену, сунце је изашло и слабом светлошћу обасјало димом обавијено бојно поље. Врели рефлектори су угашени.

Упркос почетним успесима, до средине дана постало је јасно да није могуће пробити одбрану непријатеља у једном нападу. Трупе су се заглавиле у густој мрежи канала за наводњавање. Мостове преко тих канала Немци су дигли у ваздух, а прилази прелазима били су густо минирани. Маршал Чујков се сећа: *„Непријатељ је пружио посебно истрајан отпор на каналу Хаупт <...> Пролећне воде учиниле су га дубоким, непроходним за наше тенкове и самоходне топове.“* Темпо напредовања је успорен. Ваздушни „чекић“ је могао да преломи

ситуацију. Није било случајно што је Жуков од Штаба Врховне команде тражио цео ваздушни корпус најновијих бомбардера Ту-2. Међутим, временске прилике које су поништиле дејство рефлектора, отежале су и ваздушне операције. До поднева читаво циљно подручје је било прекривено маглом и измаглицом. Совјетска команда је одложила планиране масовне ударе јуришних авиона и бомбардера. Стога је Жуков одлучио да у борбу уведе свој главни адут – тенковске армије. Маршал је своју одлуку образложио на следећи начин: *„До 13 сати јасно сам схватио да је систем ватре непријатељеве одбране ту углавном остао читав <...> Да бисмо појачали снагу напада и успешно пробили одбрану, одлучили смо <...> да додатно уведемо у битку обе тенковске армије.“* Међутим, увођење тенковских армија у скучени мостобран није преломило ситуацију. Чујков је касније незадовољно констатовао: *„Тенкови <...> су буквално налетели на наша возила која су вукла артиљерију, због чега је маневар другог ешалона дивизија и корпуса био ограничен.“* До пробоја немачке одбране није дошло првог дана. Можда је неуспех совјетске офанзиве био последица и чињенице да је одбрану држао корпус под командом искусног ветерана одбрамбених битака за Ржев, генерала Хелмута Вејдлинга. Немци су своје најбоље јединице слали на Силовске висове, укључујући и оне повучене из одбране Берлина. Пешадинац Н.И. Сафонов се сећао: *„Јуришали смо на Силовске висове – био је то прави ужас! Од 120 људи у нашој чети, остало је само двадесетак <...> Војници који су већ дуго ратовали рекли су да је тамо било страшније него у Стаљинграду.“*

Увођење тенковских армија у борбу на Силовским висовима, а не севернije, како је захтевао Штаб Врховне команде, разоткрило је план Г.К. Жукова. Да је успео, све би му било опроштено, али је његова само-

воља, заједно са неуспелим почетком битке, изазвала вођин гнев. Маршал Г.К. Жуков се сећао: *„Овај пут И.В. Стаљин са мном није разговарао онако мирним тоном, као током дана. „Залуд сте 1. гардијску тенковску армију увели у борбу на месту које није одредио Штаб“, рекао је оштро и додао: „Да ли сте уверени да ћете сутра заузети Силовске положаје?“ Покушавајући да останем смирен, одговорио сам: „Сутра <...> ће одбрана на Силовским висовима бити пробијена.“* Командант фронта је рачунао да ће му напад тенковских армија заједно са ваздушним чекићем омогућити да пробије немачку одбрану, али се сутрадан време није поправило. Већина авијације маршала Г.К Жукова је остала прикована на аеродромима. Трупе су напредовале само неколико километара. Најтеже је било армијама В.И. Чујкова и М.Е. Катукова, које су нападале Силовске висове. Уосталом, и суседне, 5. ударна армија Н.Е. Берзарина и 2. тенковска армија С.И. Богданова, тешко су се пробијале кроз систем река и канала. Резерве Групе армија „Висла“ стизале су да замене разбијене немачке јединице. Сенка неуспешне офанзиве на Ржев 1942. године надвила се над Кустринским мостобраном. У том моменту куцнуо је час за резерве и други ешалон. 1. механизовани корпус С.М. Кривошејина је кренуо на прву линију фронта, где је морао да пресеца збијене колоне возила и артиљеријских оруђа које су мењале положаје.

Дана 16. априла у офанзиву су прешле и трупе 1. украјинског фронта. Шумовита подручја на обалама реке Нејсе југоисточно од Берлина била су погодна за гомилање великих маса трупа. Немци су ту очекивали напад у правцу Дрездена који би поделио Немачку на два дела. Совјетска офанзива у правцу Берлина била је изненађење за немачку команду. Због тога је пробој непријатељске одбране од стране трупа маршала И.С.

Коњева био много бржи него на Кустринском мостобрану. Због недостатка горива, немачке резерве нису стигле до подручја пробоја или су стигле прекасно. Увече другог дана офанзиве дошло је до телефонског разговора између Коњева и Стаљина. У својим мемоарима, маршал га је описао на следећи начин: *„Стаљин ме је изненада прекинуо и рекао: „Жукову је још увек тешко. Још увек пробија одбрану.“ Рекавши то, Стаљин је ућутао <...> Изнео сам своје мишљење: „Догађаји се развијају повољно за нас, имамо довољно снага и можемо да усмеримо обе наше тенковске армије на Берлин.“ После кратке паузе, Стаљин је одговорио: „Врло добро. Слажем се. Усмерите тенковске армије на Берлин.“*

Добивши дозволу од врховног команданта, Коњев је одмах послао наређења трупама. Међутим, не може се рећи да су се ствари одвијале према маршаловим замислима. Темпо напредовања трупа 1. украјинског фронта био је спорији од планираног. Ипак, искуство је помогло. Тенковски корпус Рибалкове армије, који се најдаље пробио, нашао се на обали реке код уништеног моста. Дубина реке је ту била свега око један метар, па је примењено једноставно и оригинално решење: тенкови су прешли реку возећи на слепо, са затвореним и запечаћеним приручним средствима и отворима за возаче. Убрзо су сва три корпуса Рибалковљеве тенковске армије прошла кроз те „иглене уши“ даље према Берлину.

Чинило се да је Стаљин већ отписао маршала Жукова као освајача Берлина. За продор до престонице Трећег рајха, Штаб Врховне команде је ангажовао суседни 2. белоруски фронт Рокосовског који је у почетку имао помоћни задатак – да порази немачку војску северно од Берлина. Другог дана борби Рокосовском је наређено: *„После форсирања реке Одре, најкасније до 22. априла, главне снаге треба да развију офанзиву на југозапад, нападајући око Берлина са севера“*. Међутим, трупе 2.

белоруског фронта нису имале раније заузете мостобране. Морале су да форсирају и ново и старо корито Одре. Прелазак је ишао споро па су трупе Рокосовског биле искључене из учешћа у бици за Берлин. Једини који је у Стаљиновим очима имао реалне шансе да освоји немачку престоницу био је маршал И.С. Коњев. Трећег дана битке, тенковске армије његовог 1. украјинског фронта пробиле су се у оперативни простор. Лако сломивши отпор остатака поражених јединица Вермахта и раштрканих јединица „фолкштурма", јурнуле су ка Берлину.

Серија смена је увек била пратилац неуспеха у војним операцијама. Истог дана када је маршал Коњев преусмеравао своје тенкове ка Берлину, Вајдлинг је сменио команданта 9. ваздушно-десантне дивизије, генерала Бруна Бројера. Та Вајдлингова одлука могла је да прође незапажено да одбрана фронта Одре није пробијена читавом дубином у рејону Бројерове дивизије – увођење у борбу механизованог корпуса Кривошејина била је сламка која је камили сломила кичму. Другог дана борбе, истурена бригада корпуса заузела је мост преко Алте-Одре код града Платкова. Прелаз је био миниран, али брз продор совјетске моторизоване пешадије спречио је Немце да га дигну у ваздух. Даље напредовање јединица механизованих корпуса одвијало се готово без заустављања. Као да су тенкисти пробили немачку одбрану танком „иглом", пробијајући се далеко напред на уском фронту.

До 1945. године Црвена армија је технику развијања успеха савладала до савршенства. „Пробој иглом" одмах је искористила совјетска команда. Пратећи механизовани корпус Кривошејина, преостале јединице тенковске армије С.И. Богданова улетеле су у пробијено место немачке одбране. Кривошејинов успех је утицао и на његовог суседа. Маршал М.Е. Катуков се касније при-

сећао: *„Код Силова се појавила могућност за обилажење на мом десном крилу, па сам ја преузео тешку одговорност: повукао сам* (тенкове – прим. аут.)*, заштитио се јуришном артиљеријом, оставио две бригаде другу Чујкову и рекао му: „Идем, ако успем – за мном“.* 1. гардијска тенковска армија кренула је да заобиђе Силовске висове. Вејдлинг се сећао: *„20. априла <...> јединице, које су претрпеле огромне губитке у претходним биткама, крајње исцрпљене и уморне, више нису могле да издрже велики притисак надмоћнијих руских трупа.“* У том тренутку, Вајдлингов корпус је био заобиђен са обе стране и изгубио је везу са суседним јединицама.

Увече тог дана Г.К. Жуков је захтевао од С.М. Богданова да што пре стигне до немачке престонице: *„2. гардијској тенковској армији поверен је историјски задатак: да се прва пробије у Берлин и подигне Заставу Победе. Лично вама наређујем да организујете извршење.“* Два дана касније, тенкисти С.М. Кривошејина пробили су се до берлинског предграђа Вајсензе и постале прве совјетске јединице које су се појавиле на улицама немачке престонице. За то време, главне снаге 1. белоруског фронта су као набујали поток заобилазиле Вајдлингов поражени корпус. Армија за армијом стизала је до североисточне и југоисточне периферије Берлина.

Плановима маршала Коњева о брзом изласку на улице немачке престонице није било суђено да се остваре, пошто је потценио недавно изграђени одбрамбени прстен око Берлина. У шумовитом језерском подручју између Барута и Зосена изгубљен је замах напредовања. Тенкови армије П.С. Рибалка су наилазили на бројне препреке – блокаде, ровове, минска поља, бункере. Напали су их најновији немачки млазни авиони. Промена правца напада трупа И.С Коњева према Берлину, иако није донела маршалу славу освајача немачке престонице, одиграла је позитивну улогу у биткама за

град. Дубоки бочни маневар заобилажења на крилу омогућио је спајање суседних крила два фронта иза немачког фронта на Одри. За Вермахт је то била катастрофа упоредива са уманским „котлом“ Црвене армије у августу 1941. године. Очевидац тих битака у окружењу, Еберхард Баумгарт из 32. СС дивизије, сећао се: *„У рату сам мало пута видео толику масу мртвих на малом простору, раније су то били Руси, сада су то били Немци.“* Док су се совјетске јуришне групе пробијале улицама разрушеног Берлина до Рајхстага, драма погибије читаве армије одвијала се у близини малог села Халбе, југоисточно од престонице Трећег Рајха. Халбе се налазио на споју 3. армије 1. белоруског фронта и 28. армије 1. украјинског фронта. Неколико десетина хиљада људи покушало је да се пробије кроз „иглене уши“ улица Халбеа према западу, густо сејући своја тела по путевима и пољима у његовој близини. Имена многих од њих остала су заувек непозната.

Југоисточно од Берлина опкољени су 11. СС тенковски корпус, 5. СС брдски корпус, гарнизон франкфуртске тврђаве и 5. армијски корпус. Остаци једне тенковско-гренадирске и 13 пешадијских дивизија, као и многих самосталних јединица и дивизија, завршили су у „котлу“ код Шпревалда. Процене о броју опкољених крећу се од 150 до 200 хиљада људи. Мало је вероватно да ће тачна цифра икада бити позната. Према подацима команданта позадине 9. армије, генерал-потпуковника Фридриха-Густава Бернхардта, опкољено је 50 хиљада војника и официра, 10 хиљада припадника „фолкштурма“, укупно, укључујући и позадинске јединице – око 150 хиљада људи. Дана 24. априла, опкољене немачке јединице имале су отприлике 150–200 тенкова, укључујући и „краљевске тигрове“ из 502. СС батаљона тешких тенкова. Управо је последњих преосталих 14 „краљевских тигрова“ 502. СС батаљона постало ован

којим су остаци 9. армије покушали да се пробију кроз Халбе на запад.

Артиљерија је одиграла велику улогу у уништавању опкољене немачке групе, посебно током пробоја остатака 9. армије генерала Теодора Бусеа на запад. Артиљеријске јединице су формирале баријере дуж пута група Немаца, а и супротстављале су се покушајима непријатеља да прошири рупе створене пробојима. Гађајући директно и са заштићених положаја немачке колоне које су покушавале да се пробију, совјетски „бог рата" је немилосрдно косио људе и технику. Била је то својеврсна освета за „котлове" 1941–1942. године. Војник 12. СС тенковске дивизије „Хитлерјугенд" Гинтер Куне се сећао: „*Била је то сточна кланица. Не могу то да опишем, не знам какве су губитке Руси имали, али наши су били чудовишни. У тој шуми код Халбеа лежале су гомиле лешева, метар високе.*" Те јединице нису успеле да појачају берлински гарнизон. Напад на Силовске висове коштао је Црвену армију око двадесет хиљада људи: пет хиљада је погинуло, остали су били рањеници различите тежине. Ипак, пораз главних снага 9. армије Вермахта спасио је совјетске трупе од вишеструко већих губитака током напада на Берлин.

Док су трупе 1. белоруског фронта, напредујући са севера и истока, стезале обруч и потискивале непријатеља на запад, трупе 1. украјинског фронта играле су улогу својеврсног „наковња" на којем су разбијене немачке дивизије. У периоду од 25. до 27. априла, трупе маршала Коњева су формирале три одбрамбена појаса укупне дубине од петнаест до двадесет километара. Немци су терани под ваздушне ударе, артиљеријске нападе и у тек постављена минска поља. Од 26. до 30. априла, јединице за постављање баријера 1. украјинског фронта поставиле су 18 хиљада мина и направиле

12.500 квадратних метара минираних блокада дуж путева пробоја непријатељске групе.

Током операције уништења немачке групе код Халбеа, према совјетским подацима, трупе 1. белоруског и 1. украјинског фронта заробиле су 120 хиљада људи. Ненадокнадиви губици непријатеља процењени су на 60 хиљада. Међу заробљеницима је било седам генерала. Командант 9. армије Бусе успео је да се са остацима својих јединица пробије до Венкове армије. Генерала су ухапсиле војне власти савезничке администрације после капитулације Немачке, у јулу 1945. године. Поред тога, током ликвидације „котла" југоисточно од Берлина, трупе два фронта заробиле су као трофеје 304 тенка и јуришна топа, више од 1.500 пољских топова, 17.600 возила и много друге војне опреме. Напад са Кустринског мостобрана преко Силовских висова и губици који су га пратили били су оправдани. Судбина Берлина одлучена је на Одри.

Последњи јуриш

Адолф Хитлер се нашао пред дилемом: остати у својој престоници или побећи у „Алпску тврђаву", систем бункера изграђених у планинама јужне Немачке. Дана 20. априла, на свој педесет и шести рођендан, Фирер је почео да се колеба, и даље је мислио да се ситуација може поправити. Нада вође Трећег рајха била је шачица војника северно од престонице под командом СС-обергрупенфирера Феликса Штајнера, помпезно названа „армијска група". Следећег дана, Хитлер је телеграфисао СС генералу: *„Примарни задатак Штајнерове армијске групе јесте офанзива са севера <...> Од успешног извршења вашег задатка зависи судбина главног града немачког Рајха."* Два дана касније, када је открио да његово наређење још није извршено,

уследио је још један излив Фирерове гнева. Хитлер је проклео војску, оптужујући њене команданте за корупцију, слабост и лаж. Изјавио је да ће остати у Берлину и да ће своју смрт дочекати на степеницама канцеларије Рајха. „*Све је пропало,* – викао је фирер „хиљадугодишњег Рајха", – *преостала је само смрт* ". Хитлер је донео коначну одлуку да остане у Берлину.

Још једна резерва за спас престонице Трећег рајха била је 12. армија генерала Венка, која је стајала на Елби као фронт против савезничких армија које су напредовале. На брзину је формирана почетком априла од омладинаца од 15-17 година и одреда Империјалне радне службе. Ти војници су своје прво борбено искуство стекли у биткама са Американцима. Фелдмаршал Вилхелм Кајтел стигао је на Венково командно место око два сата ујутру 23. априла. Пошто је официре који су зурили у њега поздравио додирнувши својом маршалском палицом капу, одмах је показао на карту. Кајтел је у својим мемоарима написао: „*Отишао сам на локацију Венкове 12. армије директно из канцеларије Рајха службеним аутомобилом <...> Лицем у лице, укратко сам изложио Венку ситуацију која је настала у близини Берлина и додао само да видим само један начин да се спаси Фирер, а то је да се његова армија пробије до престонице.*" Венк је 23. априла почео хитно да окреће своје трупе према Берлину. Међутим, имао је на располагању само пешадију и требало је неколико дана да је врати на почетне положаје. Офанзива „армијске групе" Штајнера и Венка имале су искључиво локални значај и никако нису утицали на судбину Берлина.

Као Хитлерова једина нада остао је корпус Хелмута Вајдлинга. Фирер је упорно захтевао његово повлачење у Берлин. Начелник артиљерије корпуса, пуковник Велерман, сећао се састанка одржаног у штабу корпуса 22. априла: „*Генерал Вајдлинг их је обавестио о наста-*

лој ситуацији. С једне стране, командант 9. армије прети да ће га стрељати ако се одмах не прикључи 9. армији. С друге стране, Хитлер му прети истим ако одмах са својим корпусом не уђе у Берлин. Али свима без изузетка било је јасно да би увођење тенковског корпуса у берлинске рушевине <...> значило бесмислену и неизбежну смрт." Вајдлинг је послушао Хитлерово наређење и повукао се са фронта на Одри у престоницу. Број његових војника није прелазио 13-15 хиљада људи, и они су војним професионалцима могли само да појачају берлински гарнизон који су чинили „фолкштурм", полиција, јединице противваздушне одбране и друге шаролике јединице. Укупан број бранилаца Берлина на почетку совјетског напада процењује се на 100–120 хиљада људи. Те снаге су очигледно биле недовољне за одбрану тако великог града као што је престоница Трећег Рајха. Стога су Немци бранили групе градских четврти, а унутар њих појединачне зграде и објекте од кључног значаја.

До априла 1945. године, од укупно 3.331 борбено спремних авиона Луфтвафеа, скоро половина, 1.524 авиона, била је окупљена у Грајмовој 6. ваздушној флоти на Берлинском правцу. Видевши појачану активност непријатеља у ваздуху, Жуков је затражио од Стаљина да повећа бројност авијације 1. белоруског фронта са 2.000 авиона на приближно 3.000. Његов захтев је услишен. Ваздушна битка за Берлин би могла бити жестока.

Главни задатак совјетских бораца на почетку Берлинске операције био је заштита прелаза преко Одре. Да су уништени, трупе које су напредовале на немачку престоницу остале би без муниције и горива. Пилоти ловачких авиона су успешно обавили тај задатак: оштећен је само један прелаз. Активност немачких ловаца првог дана битке била је прилично висока. Немци нису праштали грешке. Група од двадесет и јед-

ног Ту-2, пошто није успела да се сретне са ловцима који је требало да је штите, добила је наређење да иде на задатак без заштите. Њу је напало шест ловаца, и оборена су два Ту-2. Међутим, Ратно ваздухопловство Црвене армије успело је да добије последњу ваздушну битку на вратима непријатељске престонице. Многи совјетски пилоти постали су асови у последњим данима рата. Например, поручник В.А. Громаковски је током Берлинске операције оборио 5 непријатељских авиона, а поручник В.И. Александрјук – 7. Они и многи други совјетски пилоти су летели на ловцу Ла-7, који је био врхунац развоја ловачког авиона конструкторског бироа Семјона А. Лавочкина током Великог отаџбинског рата.

Хитлер је 24. априла 1945. године наредио команданту 6. ваздушне флоте Роберту Ритеру фон Грајму, који је био у Минхену, да се јави у канцеларију Рајха. Пробијање до Берлина, опкољеног совјетским трупама, било је веома тешко, али су ипак Ритер фон Грајм и његова љубавница, чувена пробна пилоткиња Хана Рајч, успели да долете у ватром захваћен Берлин. Током лета, њихов авион је оштећен ватром са земље, а Ритер фон Грајм је рањен у ногу. Рајч је успела да спусти авион на импровизовану писту поред Бранденбуршке капије. Фирер је унапредио Ритера фон Грајма у генерал-фелдмаршала и именовао га за команданта Луфтвафеа уместо „нацисте број два", Хермана Геринга, који је смењен са свих функција због оптужбе да је издајник. Дана 28. априла, авион за везу полетео је са писте у центру Берлина у близини парка Тиргартен. Војници совјетске 3. ударне армије помислили су да сам Хитлер покушава да напусти своју поражену престоницу. Међутим, у кокпиту су седели Роберт Ритер фон Грајм и Хана Рајч – Фирер им је наредио да одлете у Фленсбург у штаб команданта Кригсмарине, грос-ад-

мирала Карла Деница, ради хапшења Химлера којег је он, као и Геринга, оптужио за издају. У Фленсбургу су се Хитлерови изасланици предали Американцима, а месец дана касније Ритер фон Грајм је попио отров. Према легенди, његове последње речи су биле: *„Ја сам командант Луфтвафеа, али немам Луфтвафе!"*

Снаге Црвене армије које су јуришале на Берлин бројале су више од 400 хиљада људи. Није само многобројна војска ушла у престоницу Трећег рајха. Совјетске трупе су већ имале искуство у јуришању на немачке градове, које су сакупиле у периоду јануар–март 1945. године. Механизовани корпус С.М. Кривошејина, после пробоја на берлинске улице, пребачен је на северозападну периферију Берлина где је форсирао реку Шпрејy и неколико дана касније спојио се са јединицама тенковске армије П.С. Рибалка. Берлин је био потпуно опкољен.

У нападу на престоницу Трећег рајха учествовале су не само копнене трупе, већ и морнари. Крило једног од сектора одбране града штитила је река Шпреја, чија је ширина на том месту била око 100–200 метара. Немци су знали да ту неће бити могуће брзо изградити прелаз користећи конвенционална војна средства за форсирање река, па је на обали постојала само слаба баријера. Међутим, за форсирање реке у области 5. ударне армије, дато јој је 10 чамаца Дњепарске флотиле. Радило се о лаким полуглисерима везе, наоружаним једним митраљезом „максим", који су довезени камионима и поринути у воду. Под окриљем мрака и магле, десант је нечујно прешао реку у чамцима. Неочекивано искрцавање у релативно забаченом подручју изненадило је Немце, па су совјетске десантне снаге успешно заузеле положај. После тога, мотори чамаца Дњепарске флотиле почели су да неуморно брекћу. Нагомилавање снага на мостобрану одвијало се великом брзином.

После чамаца и глисера кренули су тројекти са артиљеријом. Тај смели маневар дезорганизовао је одбрану читавог сектора одбране Берлина. Заробљени немачки војник је касније сведочио: „*Већина снага налазила се на главној линији одбране <...> на левом крилу уз реку Шпреју била је само straжа, пошто нисмо веровали да ће Руси форсирати језеро. Међутим, Руси су напали наше крило и тиме пореметили читав одбрамбени систем*“. Под претњом опкољавања, Немци су се журно повукли, остављајући неколико блокова практично без борбе. Вајдлинг није оклевао да смени команданта СС дивизије која је бранила тај сектор.

Напредујући улицама Берлина, совјетски корпуси и дивизије циљали су на масивну зграду у његовом центру – Рајхстаг, који је саграђен крајем 19. века за немачки парламент. После Првог светског рата, Рајхстаг је постао политички центар Вајмарске републике. Када су је 1933. године запалила непозната лица, нацисти су за палеж окривили комунисте и убрзо је уследило ограничење права и слобода немачких грађана. Фактички, после подметања пожара у Рајхстагу, немачки парламент као такав је престао да постоји. Године 1945. његов значај као зграде владе био је занемарљив. „Мозак“ Трећег рајха налазио се на другом месту – у оближњем Хитлеровом бункеру, испод нове канцеларије Рајха у Вилхелмштрасе 77. Локација Фирерового бункера била је непозната нападачима. У ноћи 30. априла тенкови су пуцали директно на канцеларију Рајха. Командант корпуса тенковске армије М.Е. Катукова, генерал А.Х. Бабаџањан се сећао: „*У ноћи 30. априла тенкови 44. и 45. гардијске тенковске бригаде пуцали су из својих топова директно на Империјалну канцеларију. Нико од нас тада није знао да се управо ту, у утврђеном подземљу, крију Хитлер, Гебелс, Борман и друге вође фашистичке Немачке и да ће се ту*

одиграти последња сцена трагедије, која се завршила као бесмислена фарса.“ Наређења трупама Црвене армије које су јуришале на немачку престоницу нису спомињала комплекс зграде владе и саму канцеларију Рајха. Највећи икада направљен тенк – „маус“, стајао је на стражи испред канцеларије Рајха. Због своје величине и тежине није послат на фронт, а када су се совјетске трупе приближиле, посада га је дигла у ваздух, не испаливши ни један хитац на непријатеља.

Имајући надмоћ у људству и техници, совјетске трупе нису могле у потпуности да искористе ту своју предност у четвртима огромног града, који је непријатељ претворио у неосвојиву тврђаву. То се пре свега тицало авијације, али је и напредовање тенкова било озбиљно отежано недостатком маневарског простора на уским улицама Берлина и великим бројем „фауст-патрона“ којима су Немци располагали. Командант 1. гардијске тенковске армије М.Е. Катуков се сећао: *„Инжењерци и аутоматичари су чистили пут тенковима, претходно истерујући из пукотина оне са фаустима <...> Али у бригади је било мало аутомата, па су посаде тенкова често саме морале да крче себи пут. Само два возила су могла да се крећу уским улицама истовремено. Први тенкови су пуцали, а следећи су стајали чекајући на ред. Ако би једно возило било избачено из строја, друго би заузело његово место.“*

У таквој ситуацији, коришћено је искуство употребе јуришних група у уличним борбама које је проверено још у рушевинама Стаљинграда: стрељачкој чети су прикључена 2-3 тенка, самоходни топ, инжињерски вод, везисти и артиљерија. Међутим, током јуриша на Берлин, често се дешавало да је пешадија могла да рачуна само на сопствене снаге. Командант јуришне групе пешадинац М. Бондар се сећао: *„Почели смо да напредујемо десном страном Биркенштрасе <...> Убрзо*

смо се нашли под ватром диверзантско-извиђачке групе непријатеља која нам је дошла иза леђа и пуцала на нас из једне куће, претварајући је у центар отпора. Група је залегла међу рушевине. Казанцев, који је знао немачки, послат је у извиђање. Пола сата касније јавио је да је ту двадесетак хитлероваца са два митраљеза и фаустпатронама заузело положаје и да држе целу улицу под ватром, али са леве стране постоји скривени прилаз кући. Под окриљем ватре групе за подршку искочили смо на тротоар, пузали преко улице и зашли у уличицу. Њом смо се нечујно приближили кући, засули хитлеровце ручним бомбама и напали их уз повике „Ура". Кратак окршај се завршио нашом победом, фашисти који су заузели положаје у кући су уништени."

Једна од типичних техника јуриша на зграде била је следећа. После артиљеријске припреме која би подигла циглену прашину и дим, јуришна група би упала у зграду и створила упориште у њој. Сместивши се у нападнуту кућу, извиђачка група би направила димну завесу на улици и омогућила пробој главних снага јединице под заштитом димне завесе. Концентрација великих снага у објекту на који се јуриша омогућило би његово чишћење од непријатеља. У неким случајевима, барикаде су биле уништене артиљеријском ватром, али су често морале бити миниране и дигнуте у ваздух.

Пробијајући се напред, пешадија јуришних група користила је подруме, дворишне пролазе и рупе у зидовима. Барикаде, блокаде и друге препреке једноставно су заобилажене. Пошто би пешадија прошла, инжињерци би уништили препреке. Берлински метро и канализациони систем једва да су коришћени за напредовање јединица Црвене армије, пошто совјетски војници нису имали њихов тачан план. Осим тога, већина спољних излаза метроа била је блокирана рушевинама зграда, а сви тунели су били пуни становника Берлина

који су се скривали од бомбардовања и делимично поплављени водом. Напредовање јуришних група отежавано је вишеслојном природом немачке одбране: браниоци главног града Трећег рајха били су раштркани по различитим спратовима зграда. Међутим, понекад су совјетски пешадинци успевали да искористе карактеристике одбране Берлина против самих Немаца. П. Виник се сећао: „*Било је неопходно ослободити централну улицу <...> Немци су становништву наредили – не закључавајте своје станове. Искористили смо то. Нас двојица отишли смо до куће коју нам је показао командант. У дворишту су биле пољске кухиње, ту су лежале кутије мина, а Немци су седели. Буквално 40-50 минута остао сам сâм, а мој саборац се вратио и довео тамо целу чету. Отишли смо на трећи спрат, отворили прозоре и бацили ручне бомбе на Немце. Остала је само гомила тела, и улица је била слободна за пролаз.*“

Када се пешадија кретала кроз градске четврти, често се користио следећи метод: посебно одређене батерије и дивизије напредовале би један и по до два километра, брзо се размештале на раскрсницама улица и отварале ватру у свим правцима на прозоре, улазе и подруме кућа. Батерије су се кретале наизменично – једна би пуцала, друга се премештала. Овакав начин деловања омогућио је пешадији да брзо напредује иза артиљерије, обесхрабрио је и деморалисао непријатеља и пореметио његов систем ватре, осматрања и комуникације. Командир вода артиљераца, Херој Совјетског Савеза И.Ф. Клочков се сећао: „*Одвукавши топове испод моста на другу страну, видели смо широку улицу са високим вишеспратницама и, на наше велико изненађење, приметили смо немачке војнике и официре како се по њој прилично лежерно возају у аутомобилима и на бициклима <...> Одмах смо се склонили у заседу <...> Успели смо да ухватимо групу хитлероваца без отва-*

рања ватре. Старији водник Погорелов је имао срећу да зароби тројицу официра, на челу са пуковником, који су се возили у колима <...> Очекивано, после извесног времена Немци су нас открили и отворили ватру на заседу из оближњих кућа. Одговорили смо заједничком топовском и митраљеском ватром <...> Непријатељ је почео журно да се повлачи.“

Командовање у уличним борбама у пуку и батаљону остваривало се и радиом, и путем телефонских каблова, и помоћу курира. Како су јуришне групе напредовале, тако су везисти морали да протежу каблове дуж улица које су биле потпуно под ватром, качећи жице на зидове кућа, табле са натписима и прозорске оквире, готово без спавања и одмора. Немци су, заузврат, покушавали да лише јуришне групе могућности да делују координирано са осталим јединицама и покушавали су да елиминишу везисте. Пуни каваљер Ордена славе, везиста Б. Заманski се сећао: *„Уклањао сам експлозив, а из куће на супротној страни улице отворили су ватру на мене. Видео сам одакле пуцају и успео сам да ускочим у улаз. Одговорио сам им рафалом из аутомата. Почела је пуцњава која је трајала двадесетак минута. Са собом сам имао два резервна диска за аутомат и неколико бомби. Тако се десило да сам успео да блокирам Немце у кући. Бацао сам бамбе на њих. Још неколико сам покосио аутоматом. Отприлике 15-20 минута касније стигла ми је помоћ. Немци су почели да излазе из куће један по један са подигнутим рукама. Изашло је више од двадесет Немаца.“*

Застава победе над Рајхстагом

Главну награду често не освоји онај ко се из петних жила труди да је освоји, већ онај ко истрајно ради свој посао не очекујући награду. Ни у почетном плану Бер-

линске операције, нити у накнадним наређењима маршала Г.К. Жукова 3. ударна армија није била наведена међу потенцијалним освајачима Рајхстага. Армијом је командовао генерал Василиј И. Кузњецов – исти онај који се 22. јуна 1941. године затекао код Гродна, а потом је своју 3. армију извео из окружења. Чинило се да ће се за њега рат завршити у Прибалтици, где је био заменик команданта фронта. Неочекивано, крајем марта 1945. године, Жуков је дошао у сукоб са командантом 3. ударне армије, генерал-потпуковником Н.П. Симоњаком. Остале су само две недеље до почетка Берлинске операције, па се искусни Кузњецов појавио као одговарајућа замена. Одлучним напредовањем при пробоју фронта на Одри успео је да сачува резерве. Недељу дана пошто су стигли до предграђа Берлина, јединице Кузњецовљеве армије стигле су до моста Молтке преко Шпреје, последње озбиљне препреке на путу ка Рајхстагу, до кога је остало свега 800 метара. Следећег дана, 29. априла, одиграо се први јуриш на Рајхстаг. Нападачи су успели да му се приближе, али им је пуцано у леђа из масивне зграде Крол-опере која се налази на тргу Кенигсплац преко пута Рајхстага. Напад је морао да се обустави и војници су се повукли. Следећег дана напад је поновљен. Овог пута је нападнута и Крол-опера и очишћена од Немаца који су ту држали положаје. То је отворило пут војницима Црвене армије да стигну до Рајхстага.

Покушај да се Рајхстаг одмах заузме био је неуспешан. Зграду је бранио гарнизон од пет хиљада војника. Осим тога, на Краљевском тргу није било артиљерије великог калибра која би могла да пробије његове моћне зидине. Упркос великим губицима, сви способни за јуриш окупљени су у комбиноване батаљоне на првој линији, за последњи, одлучујући јуриш. В. Устјугов се сећао: „*У том тренутку, у пуковима првог ешалона,*

остао је по један батаљон. Имали смо команданта батаљона који је имао два војника. И кренуо је у напад.“ И тако, кроз рупу у северозападном зиду Рајхстага коју су пробили инжињерци 171. дивизије, група совјетских војника је упала у зграду. Готово истовремено, војници 150. стрељачке дивизије, уз подршку артиљерије, напали су главни улаз. М. Бондар се сећао: *„Ми јуримо на Рајхстаг. Са нама трче војници из Зинченкове и Плеходанове пука. Војници из Шаталинове пука крче пут ватром и бомбама. Сви су се помешали, нема јасно дефинисаних борбених формација. Хитлеровци су опалили ураганску ватру по нама. Али наш јуриш не слаби. Читава маса војника широким фронту јури напред. Остало је још 50...30...20... метара и, коначно, стижемо до широког степеништа које води до главног улаза у Рајхстаг. Неописив метеж људи, крикова, команди. Рањени зову лекаре, погођени метком падају на леђа. Љадов је први од нас дотрчао до стуба и закачио на њега своју заставу. На вратима која су била закована даскама, дошло је до гужве. Притисак великог броја људи који су раменима гурали врата није успео. Војници доносе балване. Шума руку их подиже и свом снагом удара у врата. Наредник Бобров из Маковљеве групе први је показао иницијативу и нашао је на општу подршку. Неколико снажних удараца и врата се са треском отварају. „Ура-а-а-а!“ – загрмело је под сводовима зграде.“*

Дана 30. априла у 11:30 часова, после интензивне артиљеријске припреме, совјетска пешадија је пошла у напад. Два сата касније, почела је моћна артиљеријска припрема јуриша на сам Рајхстаг. У 14:20 први батаљон 380. стрељачког пука и 1. батаљон 525. стрељачког пука 171. стрељачке дивизије први су упали у Рајхстаг и истакли црвену заставу на прозору у приземљу. Истог дана, више спратове Рајхстага заузела је Црвена армија,

али су се хитлеровци склонили у подрум и наставили да пружају отпор. Надали су се да ће се извући из окружења тако што ће војнике Црвене армије у згради одсећи од главних снага. Међутим, већ рано ујутру 1. маја изнад Рајхстага је подигнута Застава Победе. Изабрана су два војника-извиђача да је поставе: наредник М.А. Јегоров и поднаредник М.В. Кантарија. Током битке за Рајхстаг, упорно су се пробијали на горње спратове заједно са осталим пешадинцима. Преко рамена Јегорова био је пребачен дугуљасти платнени џак из којег је вирила мотка – јуришна застава 756. стрељачког пука 150. стрељачке дивизије. Одоздо је извиђаче ватром штитио командант групе поручник А.П. Берест.

До куполе Рајхстага остало је неколико корака. Одједном се камено степениште срушило, а читав низ степеница је нестао. Збуњеност црвеноармејаца није дуго трајала. „Долазим одмах!" – викнуо је Кантарија и сјурио се некуд доле. Убрзо се појавио са дрвеним мердевинама. И борци су опет незадрживо наставили да се пењу. По крову су прошли до огромног кипа коњаника, а испод њих су биле зграде обавијене димом. Уоколо су севале експлозије, а крхотине су одскакале по крову. Степениште које води до куполе било је поломљено на неколико места и љуљало се. Извиђачи су се пењали држећи се за металну конструкцију која је провиривала испод разбијеног стакла. Пењали су се полако, један за другим, грчевито се држећи за гвоздене шипке. Коначно су стигли до горње платформе. Јуришну заставу су каишем везали су за металну шипку и сишли онако како су се и попели. Командант 150. пешадијске дивизије генерал-мајор В.М. Шатилов се сећао: *„Када су се Јегоров и Кантарија појавили пред Неустројевим, било је десет до једанаест увече. А пет минута касније, Зинченко ме је свечано известио преко телефона: „Друже генерале, Застава Војног савета је подигнута на куполи*

Рајхстаға у двадесет један сат и педесет минута по московском времену!“

Ипак, битка за Рајхстаг се наставила током следећег дана, и тек у ноћи 2. маја његов гарнизон је капитулирао. У наредби Војног савета фронта стајало је: „*Јединице 3. ударне армије генерал-пуковника Кузњецова, настављајући офанзиву, сломиле су отпор непријатеља, заузеле главну зграду Рајхстаға и данас, 30. априла <...> подигле на њу нашу совјетску заставу. У борбама за рејон и главну зграду Рајхстаға истакли су се 79. стрељачки корпус генерал-мајора Перевертkина и његова 171. стрељачка дивизија пуковника Негоде и 150. стрељачка дивизија генерал-мајора Шатилова.*“

Агонија Трећег Рајха

У подне 29. априла, Хитлер се обратио генерал-мајору Вилхелму Монкеу, који је командовао централним одбрамбеним сектором Берлина: „*Колико још можете да издржите? – Максимално 20-24 сата.*“ Касно увече, Фирер је послао радиограм у којем се распитивао о ситуацији у којој се налази Венкова армија. Разочаравајући одговор стигао је 30. априла у 1 сат после поноћи. Током дана Хитлер је пуцао у себе. Његова супруга Ева Браун такође је извршила самоубиство заједно са њим, прогутала је цијанид. Истог дана, у складу са Хитлеровим упутствима, њихови остаци су кроз резервни излаз изнети из бункера у башту канцеларије Рајха, поливени бензином и запаљени у кратеру који је остао од гранате калибра 280 мм велике снаге коју је испалила батерија совјетске 34. самосталне артиљеријске дивизије. Хитлерова смрт је убрзала завршетак борби за престоницу Трећег рајха. Трупама Црвене армије у сектору 8. гардијске армије В.И. Чујкову немачка команда је послала преговараче. Делегација на челу са Хансом Кребсом

кренула је из Фирерового бункера у штаб армије. Чујков се сећао: *„Немачки генерал је ушао у просторију са Орденом Гвозденог крста око врата и фашистичком свастиком на рукаву. Пажљиво сам га разгледао. Средњег раста, здепаст, обријане главе, ожиљци на лицу. Десном руком поздравља на свој, фашистички начин.“*

Кребс је обавестио Чујкова о Хитлеровој смрти и формирању нове немачке владе на челу са грос-адмиралом Карлом Деницом. Међутим, совјетска команда је одбила да преговара са новом владом. Противпредлог је био лаконски: *„Моментална и безусловна предаја берлинског гарнизона“*. То је одбијено и борбе су настављене. Механизовани корпус Семјона М. Кривошејева је јуришао на парк Тиргартен са запада. Инжењерци су дигли у ваздух зид парка, и јуришне групе су продрле унутра. Маршал Михаила Е. Катуков је у својим мемоарима дао живописну слику битке тог дана: *„Под окриљем јаке артиљеријске ватре и димне завесе, инжињерци су пришли зиду од циглe зоолошког врта, испод њега поставили експлозив и срушили га на неколико места. Пешадија, тенкови и артиљерија, заклањајући се иза рушевина и гомила шута, окупљали су се у близини зоолошког врта. Отворена је ватра из свих оружја. Зоолошки врт је био прекривен прашином и димом. У тој страшној какофонији ниште могли да чујете ни тутњаву мотора наших бомбардера, иако су летели веома ниско и, надлетајући зоолошки врт, бацали бомбе на њега.“*

Барјак победе се већ вијорио изнад Рајхстага, али у Берлину су још увек одјекивали пуцњи и експлозије. Генерал-потпуковник Ханс Кребс пуцао је у себе 1. маја 1945. године по повратку са преговора у Чујковљевом штабу. Због неуспеха његове мисије, борбе за град су настављене. Напослетку је коначну тачку ставио последњи командант Берлина, генерал Хелмут Вајд-

линг, који је од самог почетка био песимистичан у погледу изгледа да се престоница одбрани расположивим снагама. Током испитивања у совјетском заробљеништву, рекао је: *„1. маја у 21:30 окупио сам сараднике са циљем да донесемо одлуку – да ли се пробијати или се предати Русима. Изјавио сам да је даљи отпор бескорисан, да би пробој значио, ако успе, ићи из „котла" у „котао". Сви чланови штаба су ме подржали."*

Немци су се преко радија отворено, на руском језику, обратили совјетској команди: *„Хало! Хало! Говори 56. тенковски корпус. Молимо вас да прекинете ватру. У 12:50 по берлинском времену послаћемо преговараче на Потсдамски мост. Идентификациони знак је бела застава на црвеној позадини. Чекамо одговор."* Немачки преговарачи дочекани су 2. маја у два ујутру на мосту у рејону Клукштрасе. Преговараче је предводио Вајдлингов начелник штаба, пуковник Фон Дуфвинг. Током кратких преговора договорено је време за капитулацију немачког гарнизона – рано ујутро 2. маја. Штаб гарнизона је прешао линију фронта и предао се око шест ујутру.

Већ у заробљеништву, Вајдлинг је издао своју последњу наредбу, у којој је стајало: *„Фирер је 30. 4. 45. извршио самоубиство, остављајући нас, који смо му се заклели, самима себи <...> општа ситуација чини даљу борбу бесмисленом. Сваки сат ваше борбе повећава страшну патњу цивилног становништва Берлина и наших рањеника <...> Позивам вас да одмах прекинете свој отпор."* Ово наређење је објављено преко звучника, а до краја 2. маја организовани отпор берлинског гарнизона је престао.

У највећој бици у светској историји, бици за Берлин, учествовало је 3,5 милиона људи са обе стране. Главну улогу у борби за немачку престоницу имала је совјетска пешадија – обични војници Црвене армије и млађи

официри, фронтовци који су прошли цео рат и млади борци који су тек стигли на прве линије фронта. Током Берлинске стратешке офанзивне операције Црвена армија је имала 350 хиљада убијених и рањених, од којих су неповратни губици – око 80 хиљада. Губици немачких трупа износили су 400 хиљада убијених и 380 хиљада заробљених. Остало је нешто мање од недељу дана до Дана победе – потписивања немачке капитулације. Међутим, битке наредних дана су у ствари већ биле агонија пораженог Трећег рајха.

Совјетске трупе су поразиле берлинску групу и на јуриш заузеле немачку престоницу. Настављајући да напредују, стигли су до Елбе где су се срели са америчким и британским трупама. Берлинска операција је показала савезницима високу борбену способност Црвене армије, а посебно њене главне снаге – пешадије. То је био један од разлога за отказивање плана за велики рат САД и Велике Британије против СССР-а. Падом Берлина и губитком кључних области Немачка је коначно изгубила способност да настави организовани отпор. Совјетске трупе ослободиле су стотине хиљада затвореника концентрационих логора, укључујући више од 200 хиљада страних држављана. Међу њима су били – бивши француски премијер Едуар Ерио, командант норвешке армије генерал Ото Руге, као и комплетан највиши војни врх Белгије.

У француском граду Ремсу, где су краљеви Француске крунисани више од десет векова, 7. маја је потписан Акт о безусловној предаји Немачке. Протокол је потписао генерал-пуковник Алфред Јодл у присуству генерала Валтера Смита, генерал-мајора Ивана А. Суслопарова и генерала француске војске Франсоа Севеза. Међутим, због чињенице да Суслопаров није имао потребна овлашћења, Совјетски Савез је инсистирао на потписивању другог акта. Дана 8. маја у 22:43 по

средњеевропском времену – 9. маја у 00:43 по московском времену – фелдмаршал Вилхелм Кајтел, генерал-пуковник Ханс-Јирген Штумпф и генерал-адмирал Ханс-Георг фон Фридебург потписали су још један Акт о капитулацији Немачке, који је ступио на снагу у поноћ по московском времену.

Црвена армија је 9. маја ослободила Праг, а 10. маја совјетске трупе заузеле су мостобран на Хелској падини и град Хел. Дана 11. маја немачка армијска група „Курландија" је капитулирала у Прибалтику. Дана 14. маја – завршен је рат у Југославији. Од 9. до 14. маја, више од 1.230.000 немачких војника и официра, као и 101 генерал Вермахта, заробљени су од стране совјетских трупа на свим фронтовима. Совјетски информациони биро је 15. маја објавио крај пријема заробљеника на свим фронтовима.

ПРЕКО ГОБИЈА И ХИНГАНА

Био је април 1945. године. Црвена армија је докрајчивала непријатеља у његовој јазбини – у Источној Пруској. У штабу 3. белоруског фронта маршал А.М. Васиљевски је на карти са задовољством пратио успехе јединица које су му поверене. Маршал није био шкрт на похвалама за своје потчињене, али је мало ко од команданата и старешина слутио да у мислима већ бира оне достојне за нову важну мисију. Васиљевски се касније сећао: „*Први пут сам сазнао да ћу морати да идем на Далеки исток у лето 1944. године. После завршетка Белоруске операције, И.В. Стаљин ми је у разговору рекао да ће ми бити поверено командовање трупама на Далеком истоку у рату са милитаристичким Јапаном. Да је тај рат могућ био сам свестан још крајем 1943. године, када се совјетска делегација на челу са И.В.Стаљином вратила са Техеранске конференције.*“ Понекад се совјетска далекоисточна кампања против Јапана објашњава Стаљиновим империјалним амбицијама. У стварности, иницијатори учешћа СССР-а у рату са Јапаном били су савезници. Заједнички договор о томе постигнут је на Техеранској конференцији.

Дана 5. априла 1945. године, док су се жестоке борбе још водиле на улицама Кенигсберга, совјетска влада је поништила пакт о неутралности закључен са Јапаном у пролеће 1941. године. Упркос његовом потписивању, није било поверења између две државе, а од 1941.

до 1945. године, СССР је био приморан да држи групу од око 40 дивизија на Далеком истоку. Поништавање пакта је у ствари било упозорење Јапанцима о могућем уласку Совјетског Савеза у рат против Земље излазећег сунца. Међутим, за активне операције, трупе Црвене армије на Далеком истоку требало је значајно ојачати. Зато је маршал А.М. Васиљевски пажљиво проучавао јединице 3. белоруског фронта које су му биле потчињене. 5. и 39. армија, слободне после пада Источне Пруске, пребачене су на Далеки исток и Забајкаље. Касније су 53. армија и 6. гардијска тенковска армија из ослобођене Чехословачке упућене у Забајкаље. Обе армије су имале искуство у офанзивним операцијама у планинским пределима Румуније, Мађарске и Аустрије, што је било важно у условима далекоисточног театра војних операција.

Пораз Трећег рајха у Другом светском рату био је убедљива демонстрација снаге антихитлеровске коалиције. Са висине тог успеха, савезници су одлучно предложили Јапану да положи оружје. Дана 26. јула 1945. године, на Потсдамској конференцији издат је проглас у име Сједињених Држава, Велике Британије и Кине, у којем је јапанска влада недвосмислено позвана на предају. У супротном, савезници су обећали да ће задати *„коначне ударце“*. Реакција јапанске владе на декларацију била је нелогична, али предвидљива. Јапански премијер Кантаро Сузуки је рекао: *„Ми је игноришемо. Наставићемо да неуморно идемо напред како бисмо победом завршили рат.“* Можда би јапански премијер био много сусретљивији да је знао какви *„коначни удари“* чекају његову земљу.

Неколико дана пре објављивања декларације, 16. јула 1945. године, Американци су у Новом Мексику, у најстрожој тајности, тестирали прву атомску бомбу на свету. Крстарица Индијанаполис је 26. јула испоручила

атомску бомбу „Малишан“ у америчку базу на острву Тиниан. Дана 28. јула, председник Здруженог генералштаба Џорџ Маршал потписао је наредбу о употреби нуклеарног оружја у рату. Примарни циљ америчког атомског бомбардовања био је јапански град Хирошима, резервни циљеви су били градови – Кокура и Нагасаки. Ипак, атомски удари нису приморали Јапан да се преда. Осим становника Хирошиме и Нагасакија, нико од становника Јапана није знао за разорне последице бомбардовања. Тада се још ништа није знало о ефектима продорне радијације на човека. Јапанска влада није реаговала на употребу атомског оружја све до самог краја рата. Али јапанско руководство је већ сумњало да им прети још један напад са друге стране. Обавештајци су известили о интензивном кретању совјетских ешалона дуж Транссибирске железничке пруге. Совјетски Савез се очигледно спремао за рат.

Године 1945. пораз Јапана у Другом светском рату већ је био потпуно очигледан свима у свету. Ипак, не би се могло рећи да је савезницима остао само један корак до Токија, па су Јапанци могли да се надају прихватљивим условима предаје. У априлу 1945. године, Американци су се борили на Окинави, хиљаду километара од Сједињених Држава. Показало се да ће искрцавање на јапанска острва бити тешко и крваво. Совјетски стратези су разматрали могућност таквог искрцавања трупа Црвене армије, али је та опција брзо одбачена. Друга опција је био напад на Кину коју су окупирали Јапанци, али она није обећавала брз успех, јер је било неопходно да се нападне подручје које је било од велике важности за непријатеља. Манџурија, смештена на североистоку Кине, била је управо таква тачка, која је уз Кореју имала велики војни и економски значај за империјални Јапан.

У Манџурији су се копали угаљ, руда гвожђа и обојени метали. Штавише, од једноставног сировин-

ског додатка Земље излазећег сунца, тај регион се постепено трансформисао у индустријски регион који производи значајне количине ливеног гвожђа, челика и електричне енергије. Јапанци су чак евакуисали војне фабрике из метрополе у Манџурију и Кореју, како би били ближе изворима стратешких сировина и електричне енергије. Више од половине укупне јапанске производње синтетичког горива било је концентрисано у Манџурији. Манџурија и Кореја би такође могле да постану уточиште за царску породицу у случају америчког искрцавања на јапанска острва. Отимајући Манџурију Јапанцима, савезници су их могли натерати на капитулацију.

Манџуријска операција

Чак и летимичан поглед на мапу театра војних операција открива његову величину: сама Манџурија је по површини била једнака Немачкој и Италији заједно. Штавише, централна равница тог краја била је попут тврђаве окружене природним „бедемом" планинских ланаца. Међутим, било је немогуће користити исте снаге које су сломиле Трећи Рајх против Јапанаца. Далекоисточни регион Совјетског Савеза био је повезан са остатком земље малим бројем путева ограниче пропусне моћи. Тим путевима било је немогуће снабдети велику војну групу. Путна мрежа саме Манџурије такође је била лоша и ретка.

Јапанске оружане снаге у Манџурији је представљала такозвана Квантуншка армија. По својој величини, та формација је одговарала совјетском фронту или чак групи фронтова. До августа 1945. године, Квантуншка армија је бројала око 700 хиљада људи. Поред тога, Јапанци су имали савезнике у виду армије марионетске државе Манџукуо и Унутрашње Монголије, која

је бројала 200 хиљада људи. У Јужној Кореји, Јужном Сахалину и на Курилским острвима било је још око 280 хиљада јапанских војника. Квантуншком армијом је командовао 64-годишњи генерал Отозо Јамада, у коме је маршал Александар М. Василjевски добио енергичног и интелигентног противника. Јамада је одмах обавестио своју Врховну команду да је континуирана одбрана границе са Совјетским Савезом и Монголијом бесмислена због њене велике дужине. Стога су Јапанци у граничном појасу оставили само трупе за заштиту и требало је да оне исцрпе непријатељске јединице које би напредовале кроз утврђене области и планински терен и задржале њихово напредовање у унутрашњост Манџурије. Главне снаге Квантуншке армије биле су концентрисане у области главних путних раскрсница у Централној Манџурији, где су биле спремне да крену у било ком правцу са циљем да главну битку започну на равници.

На основу искуства из рата са Немачком, совјетска команда је планирала операцију опкољавања и офанзиву у конвергентним правцима. То је олакшала конфигурација совјетско-манџурске границе. Одлучено је да се покрену два главна конвергентна напада: са источног истуреног дела монголске територије и са совјетског Приморја. Са запада напад би извео Забајкалски фронт маршала Р. Ј. Малиновског, са истока – 1. далекоисточни фронт маршала К.А. Мерецкова. Удаљеност између две ударне групе дуж граничне линије била је око 3.000 километара, а пре него што би се срели, фронтови су морали да пређу отприлике 1.500 километара.

Најзгоднији правац напредовања био је дуж КИЖ-а – Кинеске источне железнице – која је повезивала Читу и Приморје. Планински венац Велики Хинган пресецао једини макадамски пут који није постајао блатњав по лошем времену. Међутим, тај пут је био чврсто бло-

киран јапанским утврђеним подручјима. Ситуацију је погоршавала немогућност пуног ваздушног извиђања непријатељских положаја – СССР и Јапан нису били у рату. Сваки лет преко границе био би озбиљан прекршај. Дакле, утврђења су морала бити нападнута готово на слепо, ослањајући се само на способност трупа да се брзо оријентишу у ситуацији. У Приморју није било простора за маневар, једини пут био је насилно пробијање утврђења на КИЖ-у. Одлучено је да се покрене снажан напад тенковима на западу Манџурије где није било путева, заобилазећи опасна утврђена подручја.

Команданти фронтова су бирани на основу задатака које је требало извршити. Маршал Родион Ј. Малиновски је водио армије преко планинских предела јужне Европе, а такође је имао искуство у маневарском рату. На његов фронт је пребачена 6. гардијска тенковска армија. Маршал Кирил А. Мерецков је био признати специјалиста за пробијање непријатељских утврђених одбрамбених линија још од совјетско-финског рата 1939-1940. године. Искусни команданти армија, ветерани битака за Источну Пруску и Курландију такође су послати у Забајкаље и Приморје – Афанасиј П. Белобородов, Иван М. Чистјаков и Александр А. Лучински. Маршал А.М. Василјевски је имао јак и искусан тим. Укупно, до почетка августа 1945. године, совјетска група, укључујући позадинске јединице од милион 600 хиљада људи, 3 хиљаде 700 тенкова, хиљаду и 900 самоходних артиљеријских јединица и 3 хиљаде 900 авиона била је концентрисана на Далеком истоку.

Упркос генерално неповољној ситуацији за Јапан, команда Квантуншке армије је са оптимизмом гледала у будућност. Јапанци су се надали да ће опколити и поразити Црвену армију код Мукдена. Ту су 1905. године натерали руску царску армију да се повуче. Штавише, главнокомандујући Квантуншке армије, генерал

Јамада, прилично је тачно предвидео правце главних напада Црвене армије. Међутим, јапански војсковођа је направио значајну грешку у процени снага маршала А.М. Василjевског. На путу напада 6. гардијске тенковске армије Андреја Г. Кравченка налазио се планински венац Велики Хинган. Он је раздвајао Забајкаље и Монголију од Манџурске низије. Да су јапанске трупе успеле да заузму одбрамбене положаје на тој природној линији, совјетски план је могао пропасти пре него што је и почео. У плану офанзиве Кравченкове армије писало је: „*Најкасније петог дана од почетка операције, савладати Велики Хинган.*" Непоштовање овог строго дефинисаног рока могло је да доведе до неуспеха целе кампање.

На Јалтинској конференцији у фебруару 1945. године Стаљин је обећао да ће Совјетски Савез ући у рат са Јапаном тачно три месеца после завршетка рата у Европи. Међутим, Врховни командант вероватно није могао ни да замисли да ће његово обећање бити испуњено буквално. У ноћи 9. маја потписана је капитулација Немачке, а тачно три месеца касније совјетске трупе у Приморју су ушле у рат против Јапана. Међутим, до такве тачности дошло је због обичног сплета околности. Август је кишна сезона у Манџурији, и од 8. августа па надаље са неба су почели да сипају непрекидни пљускови. Ниво воде у рекама је порастао за два до четири метра, долине многих река биле су поплављене. Планинске реке и потоци, лако проходни по сувом времену, током кишне сезоне претварали су се у бурне бујице. Стога је совјетска команда одлучила да одустане од уобичајене артиљеријске припреме за напад, јер би то само упозорило непријатеља да битка почиње. Војници Црвене армије који би се пробијали кроз брда расквашена од кише били би дочекани ватром из бункера. Искуство рата са Немачком сугерисало је праву

одлуку. Дивизије су формирале јаке јуришне јединице, подржане тешким самоходним артиљеријским оруђима ИСУ-152. Ошамућујућим ноћним ударом требало је да блокирају непријатељске бункере или чак да спрече непријатеља да запоседне утврђења. Ноћни напад захтевао је детаљну припрему и обуку. Борци јуришних одреда су наоружани аутоматима, ножевима и са собом су носили 6–8 ручних бомби. Да би се препознавали у мраку, на капе и тунике војника пришивени су комади белог платна. На повике „*Ко иде?!*“ требало је да сви борци одговоре исто: „*Пе̄тров!*“

У један сат ујутру 9. августа, под окриљем мрака и пљуска са грмљавином, јаке претходнице трупа 1. далекоисточног фронта нечујно су пошле у напад. Извиђачи који су добро познавали област ишли су напред. За собом су вукли телефонски кабал који је служио као оријентир јуришним одредима. За старешине на командним местима и војнике Црвене армије који су остали на својим положајима отегло се дуго чекање од два сата. Управо толико је требало да се стигне до првих јапанских утврђења. Да ноћни напад није успео, било би неопходно вратити се првобитном плану и извести четворочасовну артиљеријску припрему. Међутим, ослањање на изненађење било је потпуно оправдано. Током првог сата напада, само у појединим подручјима кроз буку кише могла се чути митраљеска паљба и експлозије бомби. Повремено се могла чути пригушена тутњава великих самоходних топова ИСУ-152. Истурени одреди успевали су тихо да заобиђу непријатељска упоришта и војне логоре на крилу и у позадини. Неки од јапанских гарнизона су заробљени на спавању у својим касарнама и нису имали времена да заузму своје положаје у утврђеним областима. Неке јапанске јединице успеле су да заузму своје ватрене положаје,

али су оне блокиране и касније уништене минирањем или спаљене бацачима пламена.

Продирући у спојевима између центара отпора, истурене јединице Црвене армије су за неколико сати напредовале 15–20 километара. Кад се већ разданило, у 8:00 главне снаге 1. далекоисточног фронта почеле су операцију. Бивши начелник штаба 3. јапанске армије касније је признао: *„Напад совјетских трупа био је толико неочекиван да штаб армије <...> до поднева 9. августа није знао и није могао да добије никакве информације о томе шта се дешава на граници.“* Јапанска команда је очекивала да Црвена армија неће напасти пре јесени 1945. године. Командант Квантуншке армије, генерал Јамада, био је 9. августа на путовању у граду Даирен (бивша руска лука Даљни), а не у свом штабу у Чангчуну.

Офанзива Забајкалског фронта почела је на потпуно традиционалан начин – у зору. Оно што је ову офанзиву чинило јединственом је маса технике окупљене на једном месту. Тенковска армија Андреја Г. Кравченка имала је 75 хиљада људи, 6 хиљада возила, скоро 800 тенкова и 200 самоходних топова. Међу њима су били најновији средњи Т-34-85 и амерички М4А2 „шерман“, као и лаки БТ-5 и Т-26 из бригада које су цео рат са Немачком провеле на Далеком истоку. Ти тенкови, који су поднели највећи терет првих борби са Вермахтом, сада је требало да крену у последњу борбу. Рано ујутру 9. августа, цела ова маса људи и технике почела је да се креће. Савлађујући слаб отпор малих одреда, Кравченкова армија је за један дан прошла 110–120 километара. У исто време уследио је помоћни напад дуж КИЖ-а, пошто маршал Александар М. Василjевски није желео да пропусти прилику да се добрим путем пробије до манџурске престонице Харбина.

Прве вести о почетку совјетске офанзиве нису изазвале промену курса од стране јапанског руководства. Цар, који је био на челу оружаних снага Земље излазећег сунца, 9. августа је Квантуншкој војсци издао наређење: *„Истрајно се бранити у областима које су фактички окупирале јапанске трупе и припремити војне операције великих размера које ће се изводити према плану Штаба.“* Међутим, лоше вести су се низале једна за другом. Два дана после америчког атомског бомбардовања Хирошиме, владина комисија је прегледала град који је експлозијом збрисан са лица земље. „Коначни ударци“ које су обећавали савезници шокантно су утицали на јапанске лидере. На састанку Врховног војног савета, премијер Сузуки је рекао: *„Доживели смо огроман шок од атомске бомбе бачене на Хирошиму. Улазак Совјетског Савеза у рат јутрос коначно нас доводи у безизлазну ситуацију и онемогућава даљи наставак рата. Зар не би требало одмах да прихватимо услове Потсдамске декларације?“* Увече је састанак настављен у присуству цара. То је трајало целу ноћ и завршило се тек 10. августа у 10 сати ујутру. Јапанска влада одлучила је да прихвати услове Потсдамске декларације ако *„савезници пристану да у њу не укључе клаузулу којом се цару одузимају његова суверена права“.* Тај предлог је пренет Савезницима преко неутралне Швајцарске, али су га они одбили. Од Јапана и његовог монарха је затражено да се безусловно предају. Као резултат тога, 12. августа токијски радио је емитовао следећу поруку: *„Царска армија и морнарица, испуњавајући наредбу са највишег места <...>, прешли су свуда на активна борбена дејства.“*

36. армија Забајкалског фронта, напредујући дуж КИЖ-а, наишла је на упорни отпор јапанских трупа које су заузеле утврђене положаје у Хајларском утврђеном рејону. Било је потребно неколико дана да се блокира

и уништи непријатељ у том утврђеном подручју. Да би се сломио отпор утврђења, морала је бити коришћена чак и авијација великог домета. Пилот Н. Белоусов се сећао: *„Циљ је био утврђен у област величине 800 са 800 метара, са свих страна окружену нашим трупама. Као вођа, морао сам да обележим центар мете. У ту сврху су ми окачили бомбу од 1.000 килограма. Пратила ме је цела дивизија – 81 авион! То је 120 тона бомби! Пажљиво смо проучили задатак. Успели смо. Тачно сам бацио, а остали су добро пратили – ниједна бомба није пала ван границе тог утврђеног подручја. Два сата касније Јапанци су подигли беле заставе."*

До 1945. године, техника напада совјетских трупа на бункере већ је била разрађена до последњег детаља. У правцу амбразуре бацане су флаше са запаљивом смешом и пар противтенковских граната. Заслепљен димом и пламеном, бункер би био опкољен. Мало пуњење експлозива је употребљавано да се разнесу тешка блиндирана врата. Гарнизон се обично повлачио на ниже спратове, а онда би неколико тона експлозива било стављено у бункер, претварајући бетонски колос у гомилу шута и надгробни споменик за самураје. Минирање бункера је постало обавезан поступак пошто су се њихови браниоци, попут нинџа, неколико пута враћали из мртвих после напада. Јапанци, склонивши се по угловима подрума, поново би заузели положаје код амбразура и пуцали на совјетске позадинске колоне. Поред пешадијских јуришних група, директном ватром артиљерије гађани су утврђени објекти Хајларског утврђеног рејона. Искусни инжињерци који су се борили у Немачкој приметили су да Јапанци немају озбиљна минска поља. Мине су биле насумично разбацане испред бункера и нису биле озбиљне препреке за тенкове и пешадију Црвене армије. Блокирање и јуришање на бункере у разним облицима поновљено је на главним правцима

совјетске офанзиве на Далеком истоку. Дана 11. августа 16. армија је започела јуриш на Котонски утврђени рејон који је делио северни и јужни део острва Сахалин. Нека утврђена подручја су једноставно заобиђена и опкољена од стране претходница Црвене армије. Други ешалон је имао задатак да јуриша на њих. До 14. августа 1. далекоисточни фронт је напредовао 120–150 километара. Наде јапанске команде да ће зауставити офанзиву и нанети велике губитке совјетским трупама у пограничним утврђеним рејонима нису се остварile.

Тенковска армија Андреја Г. Кравченка је, упркос губитку скоро читавог парка тенкова БТ и Т-26 услед кварова, стигла до прилаза Великом Хингану већ 10. августа. Совјетски тенкисти су морали да се пробију преко гребена просечне висине од 800-1.200 метара, старим караванским путевима. Тамо где су путеви прелазили у уске стазе, војници Црвене армије су експлозивом проширили пут. Херој Совјетског Савеза Д. Лоза се сећао: *„На превоју су била спојена два тегљача тенкова. Водећи, са витлом, био је радни, други је служио као „сидро“, држећи два „упарена“ тенка на месту. Када би тенк стигао до врха превоја, крај челичне сајле витла био би причвршћен за његов задњи део. Тенк би у првој брзини почео да се креће надоле, а иза њега се полако одмотавао затегнути чврсти „поводац“. Са тако добрим осигурањем, возило није могло да се скотрља низ превој.“*

До краја 12. августа прећен је планински венац Велики Хинган. Задатак, за који је планом операције било предвиђено пет дана, тенкисти А.Г. Кравченка извршили су дан пре рока. Један од преосталих тенкова БТ, по наређењу команданта 7. механизованог корпуса, генерала Ф.Г. Каткова, постављен је на превоју Цаган-Дабо. На његовој куполи војници су заваривачем исписали: *„Совјетски тенкови прошли су овуда*

1945. године." Када је тенковска армија А.Г. Кравченка стигла у равницу, у ваздуху изнад ње појавили су се јапански авиони који су напали колоне, а понекад су се чак и обрушавали на тенкове, покушавајући да их униште ударајући у њих. Само на 5. гардијски тенковски корпус током два дана извршено је 12 ваздушних напада. Девет камиказа се обрушило на совјетске тенкове. Сви пилоти самоубице су се срушили без наношења штете совјетским оклопним возилима. Међутим, напредовање дуж лоших путева расквашених кишама ускоро је довело до несташице горива. Кравченкови тенкисти су спречили непријатеља да дођу до планинског гребена, али су сада били без горива. За допремање горива до њих коришћене су две војно-транспортне дивизије 12. ваздушне армије које су дневно изводиле 160-170 летова. Између 10. и 22. августа транспортним авионима је допремљено 940 тона горива и мазива, али су потребе Кравченкове војске само делимично задовољене.

У Јапану је 14. августа донета одлука о капитулацији. Тог дана јапанска влада је обавестила владе Сједињених Држава, Совјетског Савеза, Велике Британије и Кине да је цар Хирохито издао рескрипт којим Јапан прихвата услове Потсдамске декларације. Талас самоубистава међу високим војним и цивилним званичницима захватио је Јапан. Дана 15. августа, министар рата Анами извршио је самоубиство, његов пример следио је бивши премијер Коное и министри из кабинета Сузукија – Конзуми и Хасида. Међутим, Квантуншка армија није добила наређење да се преда. Увече 14. августа, Јамада је добио само телеграфско наређење од Главног штаба: *„Заставу, портрете цара, царске наредбе и важне тајне документе одмах спалити.*" Борбе у Манџурији настављене су истом жестином.

Међу обиљем заробљених мина, совјетским инжињерцима Забајкалског фронта за око су запеле потпуно нове дрвене коцкасте кутије са две ручке са стране и две рупе за детонаторе на принципу трења. Експлозивно пуњење у њима имало је од 6 до 10 килограма. Сврха необичних направа убрзо је постала јасна – требало је да их користе одреди самоубица. Бомбаш-самоубица би за каиш или дугме закачио гајтан од детонатора и, када се тенк приближи, он би нагло цимнуо мину од себе, активирајући детонатор. После тога, бомбаш-самоубица би скочио под тенк. Ипак, није забележен ниједан случај употребе таквих мина. Инжењерци су пронашли одређен број таквих мина са постављеним упаљачима у рововима и пролазима. Уместо да се бацају под тенкове, јапански бомбаши-самоубице су радије бацали мине и предавали се. Сасвим супротна ситуација је била на западу Манџурије, где је напредовао 1. далекоисточни фронт. Тамо су бомбаши-самоубице постали стална опасност за совјетске трупе. Специјални одред самоубица, којим је командовао заставник Кобајаши и који је имао 1.700 људи, деловао је у близини Муданђианга. Бачен је у борбу у узалудној нади да ће се добити на времену док не стигну резерве. Генерал Афанасиј П. Белобородов се сећао: *„Војници у зеленкастим војничким јакнама искочили су из камуфлираних „лисичјих рупа“ и <...> потрчали ка тенковима. Падобранци су на њих пуцали из митраљеза и бацали бомбе. Бомбаши-самоубице су кошени рафалима тенковских митраљеза <...> али из рупа и уских пукотина, иза хумки, све више их се појављивало <...> и бацало под тенкове.“* После неколико дана борби, у Кобајашијевој јединице остало је мање од 100 људи.

До краја 15. августа, трупе совјетске 5. армије стигле су до блиских прилаза Муданђиангу, што је одмах променило однос снага у борби за град. Дана 16. августа,

јединице армије заузеле су нетакнуте прелазе неколико километара јужно од Муданђианга. Јапанци су планирали да их искористе за долазак нових снага и зато су мостови остали читави. Прелазак совјетских трупа преко реке Муданђианг одлучио је судбину јапанског гарнизона. Совјетски генералштаб је 16. августа издао појашњење да је *„саопштење јапанског цара од 14. августа о капитулацији Јапана само општа изјава о безусловној предаји. Оружане снаге још нису добиле наређење да прекину борбе, а јапанске оружане снаге и даље настављају да пружају отпор. Дакле, још нема стварне предаје јапанских оружаних снага"*.

Јапански авион је 19. августа на територију коју су заузеле јединице К.А. Мерецкова бацио заставицу са апелом из штаба 1. фронта Квантуншке армије да се прекину војне операције. Вест о заставици која је бачена на трупе није била новост за маршала А.М. Василjевског, пошто се неколико сати раније генерал Отозо Јамада обратио совјетској команди кратком поруком путем радија. У радиограму је саопштио да је јапанским трупама дао наређење да одмах прекину војне операције и предају своје оружје јединицама Црвене армије. И заиста, 18. августа су неке јапанске јединице и формације почеле да се предају. Између осталих, капитулирао је гарнизон Хајларског утврђеног рејона који је блокирао КИЖ. Међутим, на многим местима борбе су настављене. Маршал А.М. Василjевски је одговорио команданту Квантуншке армије: *„Предлажем <...> у 12 сати 20. августа обуставу свих војних акција против совјетских трупа на целом фронту, полагање оружја и предају."*

Због кишом уништених путева, једини начин за напредовање 6. гардијске тенковске армије била је железничка пруга. Дводневни марш по железничким праговима претворио се у тежак тест за технику и људе

– сваки квар доводио је до заустављања целе колоне. У таквим ситуацијама, покварени тенкови су били једноставно гурнути са насипа како не би ометали кретање колоне. Херој Совјетског Савеза А.М. Фадин је изгубио пет од девет тенкова у чети. Ништа боље није било ни у другим јединицама. Армија А.Г. Кравченка се још увек мучила са несташицом горива. Од 200 тенкова 5. гардијског тенковског корпуса, само око 70 је напуњено горивом и кренуло. Маршал А.М. Василјевски је наредио: *„Пошто је отпор Јапанаца сломљен, а лоше стање путева у великој мери омета брзо напредовање главних снага наших армија <...> да би се одмах заузели градови Чанчун, Мукден, Цилин и Харбин, користите специјално формиране, брзе и добро опремљене одреде."*

Совјетска команда донела је необичну одлуку – искрцавање десантних трупа из авиона на кључне тачке са циљем заузимања важних индустријских и војних објеката и прихватања предаје гарнизона. Први такав одред је одлетео у Харбин. У подне 19. августа, седам Ли-2 са 175 војника Црвене армије под командом потпуковника Дмитрија А. Крутскиха одлетели су у град Јилин. Десантне снаге су штитила четири ловца и три бомбардера Пе-2. Јапанска команда је званично обавештена о том лету. Међутим, док је слетао други авион, отворена је ватра на падобранце поред слетелог Ли-2. Касније се Д.А. Крутских сећао: *„Стајао сам близу тачкова авиона и био сам лакше рањен у лице гелерима бомбе која је експлодирала. Рањена су још четири човека. Како се касније испоставило, иза брда је била чета Јапанаца. Прекршили су споразум и отворили ватру! Ја сам повео падобранце у напад. Заробили смо 8 митраљеза „хочкис", 80 војника и два официра. А побили смо их масу... Искрено говорећи, трудили смо се да не узимамо заробљенике. Људи су били баш бесни! Имали смо договор, а они пуцају!"*

На Забајкалском фронту, импровизовани десантни одреди формирани су од моторизованих стрелаца бригада тенковске армије А.Г. Кравченка. Дана 19. августа 200 људи је послато у Мукден и Чангчун. Ловци који су пратили авионе блокирали су јапанске аеродроме, а транспортни авиони „даглас“ су слетали на њих и искрцавали десантне групе. Следећег дана после искрцавања, тенковска претходница је ушла у Мукден. Дана 19. августа, почела је општа капитулација Квантуншке армије. Главна активност совјетских трупа сада су били десанти и брзо напредовање претходница. Дана 20. августа извршен је десант стрељачке бригаде и батаљона маринаца у луци Маока на југу Сахалина. До 25. августа борбе на острву су завршене, а 18 хиљада јапанских војника и официра је заробљено. Да би се убрзала капитулација Квантуншке армије и спречило уништавање важних објеката од стране Јапанаца, 22. августа јединице Кравченкове тенковске армије укрцане су на возове и послате у правцу Порт Артура и Даљног. Истог дана тамо су стигле десантне групе. Неки центи отпора у утврђеним рејонима капитулирали су тек после посете специјалне делегације из штаба Квантуншке армије, у пратњи совјетских официра. Укупно 594 хиљаде официра и војника, укључујући 148 јапанских генерала, предало се трупама три далекоисточна фронта. Само 6. гардијска тенковска армија заробила је и разоружала 125 хиљада људи, укључујући 27 генерала. При томе је армија А.Г Кравченка изгубила само 20 људи.

Курилска десантна операција

Према споразумима са савезницима, Совјетски Савез је пристао да уђе у рат са Јапаном под условом да добије Курилска острва, Јужни Сахалин и окупира острва Хокаидо. Међутим, већ 14. августа, на дан када

је цар Хирохито објавио предају Јапана, сазнало се да су се планови променили. Командант америчких снага на Пацифику, генерал Даглас Макартур, добио је наређење да спречи понављање немачког сценарија са окупационим зонама. Црвена армија је морала оружјем да брани своје право на острва. У таквим околностима сваки сат је био драгоцен, и совјетска команда је одмах донела одлуку. У ноћи 15. августа Александр М. Василјевски је издао наређење да се изврши операција заузимања Курилских острва. Рано ујутру командант Камчатског одбрамбеног рејона добио је наређење из штаба 2. далекоисточног фронта да се припреми за десант на острва Шумшу, Парамушир и Онекотан. Првобитно, бродови са десантним снагама требало је да крену на море у шест увече истог дана. Међутим, неколико сати за све припремне активности било је премало. Испловљавање на море је одложено за један дан.

Језгро десантних снага чиниле су јединице 101. пешадијске дивизије под командом генерал-мајора Порфирија И. Ђакова. Почев од зиме 1945. године, јединице дивизије, а посебно 138. стрељачки пук, непрестано су изводиле вежбе током којих су увежбавале десант на обалу и јуришање на одбрамбене линије, укључујући заузимање и уништавање непријатељских бункера. Поред 101. дивизије у саставу десанта су били граничари и одред маринаца. Укупан број снага додељених за операцију на острвима износио је скоро 10 хиљада људи. Десантне снаге су биле потпуно окупљене и укрцане на бродове за само 32 сата, а захваљујући таквој ефикасности Јапанци о томе нису знали ништа све док није почело искрцавање. Главна мета искрцавања био је Шумшу, најближе острво Камчатки у Северном курилском гребену. Пошто је острво већину времена било прекривено густим облацима, совјетска команда није имала потпуне обавештајне податке о непријатељу.

На острву је постојала јака одбрамбена линија која је укључивала мрежу бункера и утврђења од земље и балвана, неколико десетина километара ровова и мноштво подземних склоништа. Најмоћније приобалне одбрамбене грађевине подигнуте су на јужном и североисточном крају Шумшуа. Штитиле су поморску базу Катаока (сада Бајково) са опремљеним пристаништима. Североисточни крај острва бранило је неколико бункера, као и противавионска батерија која је била смештена на насуканом совјетском танкеру „Мариупољ", који се ту насукао 1943. године. Гарнизон Шумшуа, који је предводио генерал-мајор Цуцуми Фусаки, имао је 8.500 људи. На острву су, чекајући борбена наређења, биле значајне тенковске снаге по јапанским стандардима – 64 оклопна возила.

Совјетска команда је за место искрцавања изабрала плажу јужно од рта Кокутан-Саки (сада Курбатово) на североистоку Шумшуа. Сматрало се да је немогуће на јуриш заузети добро утврђену поморску базу Катаока. Планирано је да се до базе стигне копненим путем. Иако је ризик био велики, пошто су у случају опасности додатне јапанске армијске и поморске јединице, као и 16 амфибијских тенкова модел 2 „ка-ми", могле да буду пребачене на Шумшу са суседног острва Парамушир преко Катаоке. У том случају, јапанска група би порасла на 23 хиљаде људи. Совјетске десантне снаге, упола мање, могле су једноставно бити одбачене у море од стране непријатеља или уништене.

Бродови курилског десанта напустили су Петропавловск-Камчатски 17. августа у 4 сата ујутро и одмах упали у густу маглу. Путовање до Шумшуа трајало је скоро читав један дан. Укупно, десантне снаге су имале 42 брода. Радио-комуникација је била строго забрањена; бродови су размењивали наређења и извештаје само помоћу рефлектора уског снопа и сигналним застави-

цама. Десант је стигао на зборно место код рта Лопатки 18. августа у 2 сата после поноћи. Бродови су се приближили обали у време осеке, што је умногоме отежало искрцавање. Искрцавање је морало да се обави на удаљености од 150-200 метара од обале, дубина на том месту била је један и по до два метра, температура воде је била само плус 4 степена и била је јака бочна струја. Претходница совјетског десанта почела је да се искрцава у 4:30, а пола сата касније почела је да напредује у унутрашњост острва. Будност Јапанаца била је успавана редовним бомбардовањем острва од стране батерије са рта Лопатки и буквално су преспавали искрцавање претходнице десанта. Десантне снаге су откривена тек сат времена после почетка десанта, до када је претходница већ напредовала 2,5 километра у унутрашњост острва. Обалске батерије су отвориле јаку ватру, али је било прекасно. Командир вода артиљерије В. Лакуњин се сећао: *„Под непријатељском ватром скочили смо у воду са противоклопним пушкама. Не сећам се како и када смо се осушили: одмах је постало врућe. Јапанци су дали све од себе да десантне снаге одбаце у океан, али због нашег прецизног гађања, остали су без једног тенка.“* Совјетска бродска артиљерија успела је да запали светионик, а густ дим постао је одличан оријентир за остале бродове одреда.

Други талас трупа искрцао се директно у море и пливајући стигао до обале. Флотила је имала америчке десантне барже ДС-9 добијене „Ленд-лизом“, али су оне касно стигле. Јака струја однела је у Охотско море неколико стотина људи обучених у шињеле. Ипак, главне снаге совјетског десанта успеле су да дођу до обале. Та фаза искрцавања завршена је до 9 часова ујутру. Већи део Шумшуа био је прекривен облацима, па је ваздушна подршка била ограничена и десантне снаге су могле да се ослони само на себе. Артиљерија,

толико значајна у таквим условима, још је била на бродовима. Противтенковске пушке постале су најважније оружје совјетских десантних снага на Шумшу када су их напали јапански тенкови. Оне су се масовно производило у СССР-у и масовно су се примењивале на совјетско-немачком фронту. Међутим, у другој половини рата њихова ефикасност у борби против нових немачких оклопних возила била је већ прилично ниска. Ипак, против лаких јапанских тенкова у лето 1945. године, показале су се изузетно ефикасним. Противтенковским гранатама уништено је седам тенкова, а посебно се истакао командир 2. класе П. Бабич уништивши два непријатељска оклопна возила. Током напада, јапански тенкови су променили правац, излажући своје бокове ватри из противтенковског оружја. За неколико минута уништени су прецизном ватром и само је једно возило успело да побегне из битке. После одбијања контранапада јапанских тенкова, почео је методични јуриш на бункере.

Тас битке почео је да се креће у корист совјетских десантних снага. Деветнаестог августа до 11 сати ујутро артиљерија истоварена са бродова стигла је до борбених линија. До тада, јапански преговарачи су већ стигли на прву линију одбране и започели преговоре о прекиду ватре. Следећег јутра, бродови Курилског десанта, који су ушли у Други курилски мореуз, гађани су од стране обалских батерија које су биле уђуткане узвратном ватром. После тога, совјетска авијација извршила је напад на поморску базу Катаока, а јединице 101. стрељачке дивизије су се пробиле 3 километра у унутрашњост острва и почеле да се припремају за јуриш на јужни део Шумшуа. То је отрежњујуће деловало на Јапанце, и следећег дана генерал-мајор Фусаки је објавио прекид борби. Ујутру 22. августа гарнизон Шумшу је почео да полаже оружје. Битка за то

острво била је једини борбени окршај током Курилске десантне операције. Крај битке за Шумшу поклопио се са одлуком Јапана о безусловној капитулацији.

Дана 24. августа, десантне снаге које су заузеле Шумшу послале су своје одреде да преузму контролу над преосталим острвима Курилског гребена. Дана 25. августа предао се гарнизон острва Онекотан, а сутрадан је заузето острво Мацува (сада Матуа). Постојала је поморска база и аеродром на Мацуви, а острво је било заштићено најмоћнијим фортификационим системом на Курилским острвима, али су, у време искрцавања совјетских трупа, сви ти објекти били и даље конзервирани. Гарнизон Урупо (сада острво Уруп), заузет 29. августа, имао је 5.600 људи. Још један велики гарнизон заробљен је 1. септембра на острву Еторофу. Операција заузимања Курилских острва настављена је и пошто су Јапанци потписали акт о капитулацији: последњи гарнизони су разоружани 7. септембра. Совјетска команда је планирала искрцавање на друго по величини острво Земље излазећег сунца, Хокаидо, како је предвиђено споразумом из Јалте, али је Стаљин одустао од тога. Заузимање острва више није био средство да се Јапан присили на предају, али је могло довести до великих губитака међу совјетским трупама.

Захваљујући одлучним акцијама десантних снага на Шумшу, за свега неколико недеља заузета су сва острва Курилског гребена. Непријатељ није знао прави број совјетских трупа све до капитулације. Када је командант јапанских снага на Северним Курилима, генерал-потпуковник Цуцуми Фусаки током испитивања сазнао да је гарнизон Шумшуа и Парамушира од 25.000 људи заробило мање од 9.000 совјетских војника, почео је да хистерише. Међутим, губици ове муњевите кампање, по стандардима рата у Европи, били су велики. Погинула су 674 војника, 397 је нестало. У последње

време се често може чути мишљење да су те жртве биле узалудне, а број мртвих совјетских војника, супротно историјској истини, надувава се до 5 хиљада људи. Они историчари и политичари који бране ту тачку гледишта требало би да размисле о томе да би без десантне операције Курилска острва била потпуно окупирана од стране америчких трупа.

ЦЕНА ПОБЕДЕ

Септембра 1945. године завршен је Други светски рат – највећи рат у историји човечанства, у коме су учествовале 62 од 73 суверене државе које су тада постојале. Борбе су се водиле на три континента, у водама четири океана, и коштале су живота више од 70 милиона људи. Совјетски Савез је изашао из огња тог рата као суперсила. Док је 1920-их и 1930-их држава која је заузимала већи део територије бившег Руског царства била на периферији светске политике, совјетски тенкови на улицама пораженог Берлина и брзи продор у Манџурију у лето 1945. године учинили су СССР једном од водећих држава у свету.

Стаљин као врховни командант

Јосиф Висарионович Стаљин је у руској историји био и остао, пре свега, политичка личност која је имала огроман утицај на цео развој наше земље у 20. веку. Истовремено, период његове владавине изазвао је бурне дебате пошто је у историји Совјетског Савеза 1920–1940-их и света у целини било и „црних“ и „белих“ страница. Традиционална тачка гледишта о Стаљину као војсковођи је мишљење које је у овом или оном облику изречено у мемоарима совјетских војсковођа. Према њима, на почетку Великог отаџбинског рата, вођа је слабо разумео војна питања, али је до

1943–1944. године постепено савладао улогу врховног команданта и постао компетентнији. Међутим, после детаљнијег разматрања, чини се да ова „еволуциона" верзија није довољно утемељена. Прво, у другој половини рата стратешка ситуација и однос снага на совјетско-немачком фронту су се променили у корист Црвене армије, и многи успеси се управо тиме могу објаснити. Прекретница у војној конфронтацији са Трећим рајхом догодила се у периоду Стаљинове хипотетичке „некомпетентности". Друго, совјетски лидер је био укључен у доношење стратешких одлука у војној сфери још током активне фазе грађанског рата у Русији 1918–1920. године. У то време, будући маршали Великог отаџбинског рата руководили су на тактичком нивоу и стицали борбено искуство са сабљом у рукама, у најбољем случају инспиришући војнике ватреним комесарским говорима. Стаљин је, с друге стране, био, ако не аутор, онда један од аутора идеје о контраофанзиви Црвене армије 1919. године, која је довела до слома похода Антона И. Дењикина на Москву. То јест, вођа се упознао са стратегијом и управљањем великим масама трупа много раније него његови команданти фронта.

Током Великог отаџбинског рата, Стаљинова сфера активности била је стратегија, сакупљање и коришћење резерви. На овом пољу показао је довољну компетентност и далековидност: управо је акумулација резерви омогућила Црвеној армији да преживи 1941–1942. годину, када су резервне армије обучене у позадини спасавале ситуацију и обнављале пробијени совјетско-немачки фронт. При томе Стаљин, супротно популарном веровању, никако није био заробљеник тактике и стратегије грађанског рата. Велику пажњу посветио је најновијим родовима војске, стварању механизованих јединица и авијацији.

Такође, Стаљинов најважнији квалитет као војсковође била је способност да не клоне у случају неуспеха и да упорно тражи излаз из кризе. Супротно легендама које су се рађале за време руководства Никите С. Хрушчова, после „разоткривања култа личности", у стварности није било бекства Стаљина у Ближњу дачу првих дана после немачке инвазије. Такође, и Стаљиново инсистирање да се Москва одбрани, које је Врховни главнокомандујући проширио на себе, остајући у престоници која је од линије фронта била удаљена неколико десетина километара. Садржаји Стаљинових разговора са командантима фронта, са којих је сада скинута ознака тајности, показују његово познавање тренутне ситуације и његово разумевање општих војних питања. Тако је веома доследно заступао идеју већег контранапада уместо серије малих напада, рационално корећи команданта фронта Николаја Ф. Ватутина због његове тежње да напада свуда. Одлука да се у лето 1944. године, отпочне офанзива у Белорусији после низа неуспеха и сумњивих успеха на Западном правцу у зиму 1943/44. године захтевала је одлучност и инстинкт војсковође.

При томе, Стаљина као Врховног главнокомандујућег не треба идеализовати. Као политичар, често је жртвовао војну сврсисходност због политичких интереса. Можемо да подсетимо на дилеме о одбрани Кијева у септембру 1941. године, његове жеље да се искористе тенковске армије за формирање линије додира са савезницима током планирања Берлинске операције. Неки од Стаљинових савета генералима могу само да изазову чуђење. На пример, 23. августа 1942. године, у критичном тренутку Стаљинградске битке, када су се Немци пробили до Волге, Врховни командант је предлагао браниоцима града: *„Мобилисати оклопне*

возове и послати их Стаљинградском кружном пругом. Користите дим у изобиљу да збуните непријатеља.“ Оклопни возови и дим били су слабо средство против пробоја тенковских јединица Вермахта. Понекад Стаљин није био ослобођен „вртоглавице од успеха“ – када је, после првих победа у контраофанзиви код Москве, нова 1942. година проглашена годином протеривања немачких освајача са територије Совјетског Савеза. Међу Стаљиновим исхитреним одлукама може се навести забрана употребе великих бродова у Црном мору после губитка воље разарача „Харков“ и два разарача у јесен 1943. године. Ипак, генерално треба признати да је од самог почетка Великог отаџбинског рата Стаљин показао ниво компетентности у војним питањима који је био сасвим довољан за лидера државе и врховног команданта.

Хитлер као војсковођа

Самоубиство Стаљиновог противника, воље Трећег рајха Адолфа Хитлера, у бункеру испод канцеларије Рајха 30. априла 1945. године, било је непроцењив поклон за немачке војсковође. Мртви Фирер је постао идеална фигура кривца за неуспехе на Западном и Источном фронту. С друге стране, министар пропаганде др Јозеф Гебелс је иза себе оставио масу легенди о Хитлеровој интуицији, његовој „генијалности“ и смелим одлукама које је донео и које су обезбедиле победе немачког оружја током периода „блицкрига“ у Европи. Међутим, план за напад на Француску 1940. године, који се понекад приписује Хитлеру, у ствари је плод рада компетентних штабних официра, пре свега фелдмаршала Ериха фон Манштајна. Исто се може рећи и за Фирерово наређење у зиму 1941/42. године да се издржи по сваку цену: претња понављања судбине

Наполеонове „Велике армије“ приморала је немачке војне вође да, упркос свим потешкоћама, настоје да одрже положаје које су заузели на Источном фронту. Због тога су подржавали и спроводили Фирерову наредбу, која је у то време била сасвим исправна, да се не дозволи повлачење.

Анализа одлука које је донела немачка Врховна команда доводи до једноставног закључка: Хитлер није био једини који их је доносио. Често се може наћи низ највиших генерала који су искрено подржавали стратегију коју је изабрао вођа Трећег рајха. На пример, заблуду о правцу главног напада Црвене армије у лето 1944. године, делили су са Фирером представници немачке Врховне команде. Исто тако, Хитлерова „стоп-наредба“ током битке за Денкерк 1940. године, у суштини је поновила одлуку коју је предложио фон Рундштетов штаб. У планирању рата са СССР-ом, главну грешку у процени мобилизационог потенцијала није направио Хитлер, већ творац плана „Барбароса“ Фридрих Паулус. Дакле, Фирер је често издавао наређења која су већ била припремљена „одоздо“. Фелдмаршали и генерали су делили успехе и неуспехе са Фирером.

Уобичајено критиковање Хитлера због строгих забрана повлачења заправо није било толико плод његове тврдоглавости, колико трезвене процене способности трупа. У Другом светском рату, главнину немачке војске чинила је пешадија која није могла брзо да се повуче и „скрати“ линију фронта. Штавише, неке од Фирерових одлука које су у почетку изгледале апсурдне, касније су прихваћене и коришћене од стране његових војсковођа. На пример, немачки генерали у почетку нису прихватили стратегију „тврђава“ коју је предложио Хитлер 1943–1944. године – држање важних путних раскрсница од стране изолованих гарнизона. Међутим, касније, већ 1945. године, „тврђаве“ су

постале важан део стратегије Вермахта и имале значајан утицај на ток операција у последњим месецима рата.

Истовремено, историја рата нам даје примере Хитлерових изузетно контроверзних одлука, којих се он држао с манијакалном упорношћу. Ту несумњиво спада и случај Мађарске у јесен 1944. и почетком 1945. године, када су у њену одбрану бачене снаге које су биле очигледно несразмерне економском и политичком значају тог подручја. Исто се може рећи и о замисли офанзиве у Арденима крајем 1944. године. Тада је изабран амбициозан, али неостварив план, уместо реалнијих предлога фелдмаршала Волтера Модела. Још један пример произвољног и неостваривог решења јесте покушај стварања вишемилионске „фолкштурм" армије од стараца и малолетника у јесен 1944. године. Није била одговарајуће наоружана, а стварање „фолкштурма" под окриљем Нацистичке партије отежавало је сарадњу са војском. Формирање јединица совјетских добровољаца, у поређењу са „фолкштурмом", било је много уравнотеженије и промишљеније.

Све у свему, закључак се сам по себи намеће, да су супротна мишљења – „генијалност" и „флагрантна неспособност" Хитлера у војним питањима – ништа више од уобичајених заблуда. Поседујући одређене способности, он се истовремено ослањао на мишљење професионалаца у војним пословима. Међутим, Фирерово растуће неповерење према генералском корпусу током година постепено га је лишило ове подршке и на крају је на много начина довело до војног и политичког колапса Трећег рајха.

Најбољи командант Великог отаџбинског рата

Легендарни маршал победе Георгиј Константинович Жуков (1896–1974) је несумњиво најбољи совјет-

ски војсковођа Великог отаџбинског рата. Још је Наполеон упоредио личне квалитете доброг команданта са квадратом: основа – воља, висина – ум. У Жукову видимо хармоничан „квадрат" – способност употребе ума за процену и разумевање ситуације, с једне стране, и одлучност да се у датој ситуацији спроведе властита одлука, с друге стране. У борбама код Баин-Цагана на Халхин-Голу, у Пограничној бици на Југозападном фронту, у бици код Смоленска – свуда је процењивао опасност и одлучним акцијама тежио да спречи остварење планова противника. Његов ум му је омогућио да види извор опасности и слабости непријатеља а воља му је омогућила да употреби снаге да промени ситуацију у своју корист, без обзира на потешкоће са напредовањем, маршевима и недостатком времена за припремне активности.

Управо Георгију К. Жукову су поверене најсложеније и најодговорније операције, слат је тамо где је однос снага између противника био неповољнији него на другим местима. Типичан пример је московски правац где се све време налазила велика и добро опремљена Група армија „Центар". Није био лак задатак нанети јој ако не пораз, оно барем значајан ударац.

Легенда о „крвавом" Жукову нема никакву реалну основу. Ако погледамо статистику, видимо да је Жуков изгубио релативном мање људи него његове колеге. Ненадокнадиви губици Западног фронта под његовом командом у контраофанзиви код Москве износе 13,5% од укупног броја трупа, а суседног Калињинског фронта под командом И. С. Коњева – 14,2%. У операцији Ржев-Вјазма, Жуков је имао 20,9% губитака, док је Коњев имао 35,6%. Исту слику видимо и у завршном периоду рата: у Висло-Одерској операцији губици 1. белоруског фронта износили су 1,7%, а 1. украјинског фронта – 2,4%; У Берлинској операцији, где се највећа

и најмоћнија непријатељска група суочила са 1. белоруским фронтом, губици 1. белоруског фронта износили су 4,1%, а 1. украјинског фронта 5%. Губици 2. украјинског фронта Р.Ј. Малиновског у Будимпештанској операцији били су један и по до два пута већи него у Берлинској операцији коју је водио Жуков и која је постала врхунац вештине Црвене армије,

У условима позиционих борби на централном делу совјетско-немачког фронта и на другим правцима (на Волховском фронту код Лењинграда), Жуков је деловао као доследни пропагандиста тактике јуришних акција пешадије Црвене армије. То је омогућило да се максимално искористи ефекат артиљеријске припреме, да се продире у дубину противничке одбране и разбијају његове активне ватрене тачке. Управо су вештине јуришних група, избрушене у биткама 1942–1943. године, омогућиле совјетским трупама да пробију непријатељску одбрану 1944–1945. године. Међу осталим војсковођама Црвене армије, Г.К. Жуков се истицао дубоким познавањем војне технике. Добро је познавао њене техничке карактеристике, калибар муниције и стварне могућности. То је доприносило трезвеној процени потребног оружја и технике за извођење одређене операције. Тако је за Берлинску операцију Жуков сасвим оправдано тражио од Стаљина најбоље совјетске бомбардере Ту-2 и тешке авионске бомбе за њих.

Још једна Жуковљева особина која га чини сличним другим великим војсковођама, јесте његова жеља да непосредно посматра бојно поље. Попут Модела, Гудеријана и Ромела, Жуков би изабрао осматрачницу близу линије фронта и инсистирао да команданти њему потчињених формација и јединица буду што ближе линији фронта и да руководе битком, посматрајући сопственим очима њен развој.

Све то чини Георгија К. Жукова великим војско-

вођом који је заслужио ловорике победника у највећим и најважнијим биткама Великог отаџбинског рата.

Губици у Великом отаџбинском рату

Рат без губитака је немогућ. Британски премијер Лојд Џорџ је 1918. године послао једног од својих војних команданата да од шефа француске владе Жоржа Клемансоа сазна да ли је тачно да је неки француски генерал открио начин да изведе офанзиву без губитака. Генерал је дисциплиновано отишао код Клемансоа по одговор. *„Молим вас, реците Лојду Џорџу да је будала!“* – љутито је одговорио француски премијер. Поред неизбежних губитака, чак и уз савршено планирање и извођење операције, и најмање грешке у организацији и непредвиђени фактори могу довести до додатних жртава. Све то је основа за спекулације о крволочности војсковођа и оптужбе за беспотребну смрт људи. Међутим, највећи део рата се проводи у тешким борбама, доношењу одлука у условима недостатка времена и информација. Често су се чак и најбеспрекорније планиране операције претварале у „млинове за месо“, у којима се кретање и напредовање трупа мерило само стотинама метара. Многи француски, британски, немачки и руски војни заповедници током Првог светског рата 1914–1918. године и СССР-а током Великог отаџбинског рата 1942–1943. године, морали су да прођу кроз огањ таквих крвавих битака.

Рат са нацистичком Немачком, индустријски најразвијенијом силом у Европи, постао је тест способности Совјетског Савеза као државе: индустријски потенцијал земље, ефикасност њеног система управљања и релативно политичко јединство становништва. У таквим околностима, упркос тешким поразима у лето 1941. године, Црвена армија не само да

је задржала своју борбену способност, већ је и учинила да Источни фронт постане главни фронт за копнене снаге Трећег рајха. Штавише, он је то био током читавог периода постојања од 1941. до 1945. године, а три четвртине људских губитака немачких оружаних снага догодиле су се у рату са СССР-ом. То је изискивало не само постављање потребног броја „бајонета" на фронту – њих је требало и наоружати и опремити на одговарајућем нивоу, што је захтевало и адекватан ниво војне мисли, како у погледу способности војних теоретичара да развију теорију употребе тенковских снага која би одговарала захтевима времена, тако и у погледу постојања у армији људи који су способни да воде велике масе тенкова у борбу. Све је то пронађено у Совјетском Савезу, а немачка армија је већину великих пораза претрпела на Источном фронту. Велики порази су нанети и армијама немачких савезника, Мађарске и Румуније. Треба нагласити да разлика у људским потенцијалима између Трећег рајха и његових савезника, с једне стране, и СССР-а с друге, није давала одлучујућу предност Совјетском Савезу. Кроз Црвену армију прошло је 34 милиона људи, а кроз немачке оружане снаге – око 20 милиона.

Једно од најконтроверзнијих питања у вези са историјом Великог отаџбинског рата јесу губици које је претрпео Совјетски Савез, војни и цивилни. Уобичајено је да се говори о „цени победе", односно о пропорционалности губитака и постигнутих резултата. Сама по себи оваква формулација питања је прилично бесмислена, јер на другој страни таса није само објективан резултат у виду победе над нацизмом, већ и пораз државе. У условима у којима се наша земља нашла 1941–1945. године, цена пораза била би превисока и подразумевала би физичко уништење и државе и већине становништва, да и не говоримо о немерљивом јачању нациста

после победе на Источном фронту и ликвидације Оружаних снага СССР-а. Када је алтернатива уништење земље у целини, престанак постојања нације, чак и најтежи војни губици изгледају прихватљиви. Међутим, то, наравно, не значи да нема потребе за утврђивањем губитака – пребројавање губитака је најважнији задатак у проучавању историје сваког рата.

Нажалост, донедавно је тема губитака била табу и била је искључена из дискусије из идеолошких разлога. Реч је, наравно, о јавној расправи о овом питању, што никако не значи да су губици и њихово проучавање третирани са презиром. Једноставно, истраге о губицима вођене су иза затворених врата. Тако је још јуна 1945. године Генералштаб Црвене армије сумирао податке о губицима и дошло се до првих, још увек приближних података. Али они нису јавно објављени ни 1945. ни 1953. године, ни објављивањем прве вишетомне званичне историје рата. И током периода Хрушчова и Брежњева, губици су остали табу тема. Упркос томе, још 1968. године Главна организационо-мобилизациона управа Генералштаба припремила је статистички зборник под називом „Борбени губици људства Оружаних снага СССР-а". Међутим, приступ му је био строго ограничен. Овај зборник је касније постао основа за надалеко познату књигу „Ознака тајности је скинута", коју је припремила редакција под руководством Григорија Ф. Кривошејева.

Ипак, тајност истраживања није најбоље утицала на развој истраживања теме војних губитака СССР-а током Великог отаџбинског рата, будући да није било нормалне научне расправе и дебате о резултатима научних истраживања. Штавише, само проучавање тог проблема било је отежано затвореношћу архива и недоступношћу истраживачима обимне грађе о губицима Црвене армије 1941–1945. године. То је довело до

многих спекулација током периода перестројке, када су се појављивали потпуно фантастични подаци о совјетским војним губицима. При томе, не треба се заваравати мислећи да отварање архиве само по себи омогућава да се на једноставан и природан начин спроведу сви потребни прорачуни. Заиста, извештаји јединица и формација Црвене армије помажу да се створи слика о губицима у одређеним биткама и операцијама. Међутим, у низу случајева, пре свега у посебно тешким догађајима за војску и државу у целини 1941–1942. године, документи о губицима и бројности трупа изгубљени су током борбених дејстава, посебно у окружењима. Та чињеница озбиљно компликује ионако тежак задатак израчунавања губитака. Штавише, велике војне катастрофе могле би довести до грешака у оба смера, како у правцу преувеличавања тако и у правцу потцењивања стварних губитака појединих јединица. Конкретно, војници и команданти који су били опкољени, али су се пробили до својих, могли би се водити као „нестали у акцији". Затим, када би већ ступили у редове трупа обновљеног фронта, могли су се и по други пут наћи у списковима губитака. Треба нагласити да је губитак докумената и тиме изазвана непрецизност у рачуну, објективна реалност не само за Црвену армију, већ и за њеног непријатеља – Вермахт. За немачку војску време масовног губитка докумената био је завршни период рата на Источном фронту, такозвани „Endkampf". Све ово чини неопходним израчунавања губитака на основу биланса бројности оружаних снага.

Како изгледају ови прорачуни у светлу најновијих података? Бројност Црвене армије и морнарице до 22. јуна 1941. године била је 4.704.410 људи. Ова бројка укључује не само број припадника војске и морнарице, већ и број војних лица која служе у цивилним службама, а на платном су списку Народног комеса-

ријата одбране (њих је било 74. 950). Током рата (пре 1. маја 1945. године) у редове оружаних снага позвано је 29.574.900 људи, укључујући 805.260 људи који су били позвани на војне вежбе пре почетка рата. У дату цифру мобилисаних током рата није укључено 939.700 људи који су остали опкољени, а после ослобођења те територије поново укључени у војне јединице. Дакле, узимајући у обзир и предратно стање, током рата кроз Оружане снаге СССР-а прошло је 34.279.300 људи.

Дакле, имамо основну цифру од 34 милиона људи, од које ћемо сада одузети разне категорије војног особља да бисмо добили коначну цифру губитака. Пре свега, 3.614.600 људи послато је током рата на рад у производњи. Та цифра не би требало да изненађује. Враћање људи из војске у производњу била је уобичајена појава. На пример, 11. маја 1943. године, 12 хиљада људи ограничене способности за војну службу пребачено је у Народни комесаријат тенковске индустрије од стране Народног комесаријата одбране. То је било повезано са кадровским проблемима у овој најважнијој индустрији. Поред националне економије, војно особље је пребацивано и у јединице и органе НКВД-а, то је још 1.425.000 људи. Током рата, 3.798.200 лица напустило је војску због рањавања или болести. Још једну категорију чинила су војна лица осуђена за разне злочине и неухваћени дезертери (212.400 лица) – укупно 855 хиљада људи. Овај број, наравно, не укључује оне који су се вратили у редове оружаних снага као кажњени војници. На крају рата у Европи до јуна 1945. године, 10.549.900 лица остало је у служби у Црвеној армији и морнарици. Још 1.046.000 људи налазило се на болничком лечењу, а 403.200 особа је прикључено армији у саставу формација других служби.

Одузимајући све наведене категорије од првобитне бројке од 34 милиона људи, добијамо 12.587.400 особа,

што би био тражени број погинулих и несталих током војних операција на совјетско-немачком фронту. Овој цифри треба додати 939.700 људи поновно мобилисаних на територијама ослобођеним од немачке окупације, губитке на Далеком истоку (12.300 особа и губитке које су претрпели граничари и војници унутрашњих јединица (159.100). Коначна бројка је 13.698.200 људи убијених, несталих и заробљених током читавог Великог отаџбинског рата. Али, то су борбени губици. Ако од ове бројке одузмемо оне који су се вратили из заточеништва после рата (1.836.600 особа) и оне који су поново мобилисани на ослобођеним територијама (939.700 особа), добијамо укупне губитке СССР-а – 10.921.900 људи. Треба нагласити да ова бројка укључује не само убијене и умрле, већ и оне чија судбина остаје непозната. Тако је, према подацима Министарства иностраних послова СССР-а, 1956. године било више од 500 хиљада совјетских грађана у иностранству као расељених лица, од којих су отприлике половина били бивши ратни заробљеници.

Као што се види из изложених података, коначни број је нешто већи од оног који је навео колектив под руководством генерал-пуковника Григорија Ф. Кривошејева као званични број губитака: 8.668.400 људи. Разлози за ово неслагање су, делом, у прецизирању полазних података. Тако је 1994–1999. године, Одељење војне статистике Института за војну историју Министарства одбране Руске Федерације прецизирало податке о бројности совјетских оружаних снага у јуну 1941. и јуну 1945. године. Такође, тим Кривошејева није узео у обзир 422.700 лица која су осуђена, али послата на фронт у саставу кажњеничких јединица. Све ове грешке су могле бити исправљене још 1970-их година да проуча-

вање губитака СССР-а, заједно са многим другим студијама о историји Великог отаџбинског рата, није фактички обустављено у „ери стагнације".

Војни губици од 10 милиона 900 хиљада људи свакако су били тежак ударац за Совјетски Савез. Колико су ови губици били оправдани? Црвена армија је водила велики рат у индустријској ери, када су се милиони војника, наоружани најновијим и најнапреднијим оружјем и војном техником тог времена, сукобили на фронту дугом хиљадама километара. Поред тога, стварност Великог отаџбинског рата били су дубоки продори механизованих јединица, што је довело до опкољавања армија, па чак и читавих фронтова. Према најновијим подацима, у првих годину и по дана рата десило се 60% свих ненадокнадивих губитака совјетских оружаних снага. Губици 1944–1945. године били су сразмерни постигнутим резултатима, када је Црвена армија напредовала од Дњепра и Лењинграда до Лабе и Аустрије. Штавише, совјетски губици су сразмерни губицима нанетим непријатељу. Према немачком историчару Рудигеру Овермансу, ненадокнадиви губици немачких оружаних снага на Источном фронту 1944. године износили су 45% губитака на Истоку за период 1941–1944. године. Губици у трећем кварталу 1944. године уопште представљају апсолутни максимум губитака током целог рата. Ти људи нису били ненаоружана гомила постројена на ивици јаруге. У борбу су ишли са оружјем у руци, а уништење великих снага немачке армије неминовно је доводило до губитака у редовима совјетских јединица и формација. Борбе 1945. године одвијале су се у урбанизованим подручјима, са густо развијеним системом утврђења, у условима жестоког отпора непријатеља. Једном речју, немачка војска није била распадајући леш 1944–1945. године, а њено уништење од стране Црвене

армије и англо-америчких снага неминовно је довело до значајних губитака у људству и техници.

Да су војнике Црвене армије ненаоружане бацали у нападе, као што савремени домаћи филмски стваралаци често приказују у својим ратним филмовима, онда би регрутни контингент у СССР-у био исцрпљен много пре него што би стигао до Дњепра 1943. године. Ако говоримо о грешкама, онда су оне биле присутне на свим нивоима војне хијерархије. И није коректно за губитке кривити само генерале. Грешке које су доводиле до погибије људи правили су и наредници и поручници и пуковници. Међутим, главни разлог погибије људи нису биле грешке, већ акције непријатеља. Велики отаџбински рат је трајао дуго и умерени свакодневни борбени губици нагомилани месецима на огромном фронту од Балтичког до Црног мора укупно дају застрашујући резултат. За сламање Трећег рајха као јаке и индустријски развијене државе било је потребно доста времена и труда, посебно у околностима када није могло бити ни говора о мировним преговорима уз услов очувања нацистичког режима. Све до коначног слома хитлеризма немачке вође су се држале најилузорнијих нада у часну капитулацију.

Алексеј Исајев, Артјом Драбкин
ВЕЛИКИ ОТАЏБИНСКИ РАТ
22. јун 1941 – 9. мај 1945.

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
др Мирослав Перишић

* * *

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(100)”1939/1945”

ИСАЈЕВ, Алексеј, 1974-
Велики отаџбински рат : 22. јун 1941 – 9. мај 1945. / Алексеј Исајев, Артјом Драбкин ; превод на српски језик Игор Ђукић. - Вишеград : Андрићев институт, 2025 (Београд : Белпак). - 674 стр. ; 20 cm. - (Библиотека Знакови ; књ. 12)

Тираж 100.

ISBN 978-99976-89-50-4

COBISS.RS-ID 143344129